

ÉVKÖNYV
1956-OS INTÉZET 2008

KÖZELÍTÉSEK
A KÁDÁRIZMUSHOZ

KÖZELÍTÉSEK

ÉVKÖNYV
XV. 2008
1956-OS INTÉZET

A KÁDÁRIZMUSHOZ

Újabb történeti irodalom az 1950–1970-es évek Szovjetuniójáról
„De hát eszerint a szocializmus bedobhatja a törülközőt?”

Kádár János és az 1968-as csehszlovákiai válság
A magyar állambiztonsági szervezet és a Szabad Európa Rádió

A román posztisztálinista szocializmus

88 egy furcsa év volt
Újra „otthon”
Szegény Jankó Pirtoska
A piaci szocializmus
A rozsdás kerekű zsilip
Olaj, olaj, olaj! DVD-melléklet

KÖZELÍTÉSEK A KÁDÁRIZMUSHOZ

ÉVKÖNYV XV. 2008

KÖZELÍTÉSEK A KÁDÁRIZMUSHOZ

szerkesztette

GERMUSKA PÁL

RAINER M. JÁNOS

BUDAPEST, 2008
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY

Szerkesztette

GERMUSKA PÁL és RAINER M. JÁNOS

- © BÉKÉS CSABA • GERMUSKA PÁL • GYÓRI LÁSZLÓ •
KASZA LÁSZLÓ • KÓTHY JUDIT–TOPITS JUDIT • LÉNÁRT ANDRÁS •
MOLNÁR ADRIENNE • NAGY PIROSKA • SOMLAI KATALIN •
STANDEISKY ÉVA • SZAKOLCZAI ATTILA • VALUCH TIBOR
© 1956-os Intézet

Könyv- és címlapterv

MOLNÁR ICSU ISTVÁN

Felelős kiadó az 1956-os Intézet Közalapítvány főigazgatója

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR

Kézirat-előkészítő, korrektor NÁCSA KLÁRA

Nyomdai kivitelezés Open Art Kft.

Felelős vezető BARCZA ANDRÁS

ISSN 1216-7851

ISBN 978-963-9739-09-03

Szerkesztői előszó 7 ➔

POSZTSZTÁLINIZMUSOK AZ ÚJABB TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

STANDEISKY ÉVA
Újabb történeti irodalom az 1950–1970-es évek 11 ➔
Szovjetuniójáról

SOMLAI KATALIN
A román posztsztálinista szocializmus 41 ➔
a legújabb történetírásban

GERMUSKA PÁL
„De hát eszerint a szocializmus bedobhatja a törülközőt?” 66 ➔
Második gazdaság a Kádár-korszakban

VALUCH TIBOR
A piaci szocializmus 85 ➔
Közelítések, értelmezések, értékelések

A MŰKÖDŐ KÁDÁRIZMUS – ESETTANULMANYOK ÉS EMLÉKEZETEK

LÉNÁRT ANDRÁS
Újra „otthon” 109 ➔
Hazalátogató ötvenhatos emigránsok

KASZA LÁSZLÓ
A magyar állambiztonsági szervezet és a 144 ➔
Szabad Európa Rádió

- BÉKÉS CSABA
- ➔ 190 Kádár János és az 1968-as csehszlovákiai válság
- KÓTHY JUDIT–TOPITS JUDIT
- ➔ 229 A rozsdás kerekű zsilip
*Hogyan lett Magyarország a földgázellátás terén
Európa egyik éllovasa?*
- MOLNÁR ADRIENNE
- ➔ 239 „88 egy furcsa év volt”
1988 emlékezete az OHA interjúiban
- MŰHELY
- SZAKOLCZAI ATTILA
- ➔ 279 Szegény Jankó Piroska
Megsemmisítő eljárás
- BIBLIOGRÁFIA
- Összeállította GYŐRI LÁSZLÓ
- ➔ 375 Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott
bibliográfiája
2007. július 1.–2008. június 30.
- DVD-MELLÉKLET
- ➔ Olaj, olaj, olaj!
*Fejezetek a magyar kőolaj- és földgázipar történetéből
Dokumentumfilm-sorozat 8/5. rész*

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Intézetünk 2001–2004 között „*Hatvanas évek*” *Magyarországon* címmel négyéves kutatási projektben foglalkozott a Kádár-korszak első másfél évtizedével.* A 2006-os jubileumi év, az ahhoz kapcsolódó munkák, majd az eredmények számbavétele után 2007-ben kezdtünk újabb, az intézeti munkatársak többségének részvételével számoló közös kutatásba. Hosszabb belső vita után döntöttünk úgy, hogy vizsgálódásaink középpontjába nem a Kádár-korszak valamelyik periódusa, nem is egészének *nagy története*, hanem *a kádárizmus* kerül.

Együtt gondolkodásunk kezdetén nem egészen így képzeltük el ezt a kutatást. *Kádár-rendszerről* beszéltünk; azt feltételeztük, hogy a kelet-európai szovjet típusú rendszerek Sztálin utáni történeti változatai között az 1956 utáni kádári *modell* strukturálisan tér el a többitől, ezért jogosult valamifajta sajátos rendszerről beszélni. Hogy azonban ezt világosabban lássuk, tisztázni kellett a projektben használt fogalmak jelentését. Megpróbáltuk tehát áttekinteni a hasonló országok elérhető történeti munkáit a saját posztsztálini időszakukról – hogy a *különbségek* jobban kivehetőek legyenek. De számba vettük a Kádár-rendszer feltételezett sajátos vonásait is – így

* A projekt eredményeit lásd Rainer M. János (szerk.): „*Hatvanas évek*” *Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 509 p.; Molnár Adrienne (vál. és összeáll.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 234 p.; Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv XI. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 312 p.; Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 385 p.; Kőrösi Zsuzsanna–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 310 p.; Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 525 p.

például a puha diktatúrát (a paternalizmust), az ideológiai pragmatizmust, a második gazdaságot, az *életszínvonal-alku* jelenségét, a piaci szocializmust, a (kis)polgárosodás fogalmát, a privátszféra depolitizálódását. Az „országtanulmányokhoz” hasonlóan az egyes fogalmak kapcsán a legújabb történeti és társadalomtudományi irodalom számbavételét, értékelését tűztük ki célul.

Az így született írásokról (a nemzetközi irodalom általában *review essay*-nek nevezi a műfajt) 2008 tavaszán műhelyviták sorozatát tartottuk. Arra jutottunk, hogy az 1956, vagy inkább 1962–63 utáni Magyarország semmiféle lényeges szerkezeti különbséget nem mutat a többi posztisztálini országhoz képest – sőt inkább a hasonlóságok a szembeötlők. A közbeszédben gyakorta emlegetett *Kádár-rendszer* tudományosan aligha meghatározható fogalom. Amitől Kádár Magyarországa más volt, az részben a magyar társadalom és a magyar politikai elit eltérő történelmi tapasztalataiból adódó közérzet és helyzetérzékelés. Eltért továbbá gyakorlatok, intézkedések, döntések olyan sorozatában, amelyet a posztisztálini struktúrák sajátosan magyar *üzemeltetésének* nevezhetünk; kádári politikának, kádárizmusnak esetleg, de rendszernek nem. Mindenesetre úgy döntöttünk, hogy a következő években különféle mélységekbe hatoló mélyfűrészekkel ennek a politikának alakulásával, jellemzőivel, hatásaival foglalkozunk.

Évkönyvünk a projekt útkeresését, illetve lehetséges útjait szemlélteti. Az első részben két ország (a Szovjetunió és Románia) posztisztálini korszakáról szóló áttekintés és két, a kádárizmusra jellemző fogalom alakulástörténete található. A második rész *első közelítések*ből áll – látható a politika névadója, ahogyan éppen külpolitikát csinál (1968-ban), de névtelen, sőt álnevek mögé húzódó alkalmazottai is, ahogyan éppen a külső ellenséget igyekeznek semlegesíteni. Megjelenik a kádárizmus Magyarországa *in floribus* az emigránsok félig (vagy tán egészen) külső szemével, és végfázisa (az 1988-as év) az átélőkével – de mindkettő évtizedek távlatából, *emlékezetként*.

A *Műhely* rovatot egyetlen terjedelmes szöveg tölti ki. Szakolczai Attila munkája is útkeresés, ám egyben eredmény. Egyetlen 1956-os „ügy” kora Kádár-kori vizsgálatának felboncolása véleményünk szerint a megtorló, egyszersmind 1956-ot újrakonstruáló gépezet történeti vizsgálatán túlmutató módszertani kísérlet. A történész a *historia* eredeti, ősi értelmében vett nyomozó, vizsgáló szerepében újra lefolytat egy fél évszázaddal ezelőtt zajló nyomozást, egészen a bírósági eljárás végéig – egyszerre nyomozza újra magát az ügyet, és folytat nyomozást a nyomozók ügyében.

Az *Évkönyv 2008*-hoz ezúttal melléklet is tartozik, egy DVD-lemez. Kóthy Judit és Topits Judit a magyar olaj és földgáz históriájáról szóló hatalmas dokumentumfilm-sorozatának ötödik része az 1956 utáni évekről szól. A munka önértékén túl azt szeretttük volna jelezni vele, hogy számunkra a történeti megismerés és elemzés – benne a kádárizmushoz való *közelítés* – műfaji és módszertani határai az akadémikus hagyományokon túl húzódnak.

Budapest, 2008 decemberében

A szerkesztők

ÉVKÖNYV XV. 2008

STANDEISKY ÉVA

ÚJABB TÖRTÉNETI IRODALOM AZ 1950–1970-ES ÉVEK SZOVJETUNIÓJÁRÓL

Áttekintésem célja, hogy a Szovjetunió hidegháborús korszakáról szóló, főként orosz nyelvű történeti munkákban olvasható újabb kutatási eredményeket, értékeléseket összefoglaljam. Vizsgálódásom alapvetően a Hruscsov- és a Brezsnyev-időszakra – az 1953 elejétől a nyolcvanas évek elejéig tartó periódusra – terjed ki.

Nem vállalkozhatom teljességre, hiszen a nálunk hozzáférhető szakirodalom esetleges, a legújabb munkák pedig még nem tanulmányozhatók. A folyóiratokban megjelent írásokat sem dolgoztam fel: ez meghaladta volna e munka kereteit.

Nem foglalkozom a Szovjetunió külpolitikájával és gazdaságpolitikájával (hadiiparával), bár feltételezhető, hogy e témakörökben is születtek fontos orosz nyelvű munkák.¹

A historiográfiai áttekintés számunkra azért fontos, mert nélküle nem tárható fel igazán a szovjet érdekszférába tartozó országok története sem. A szovjet kapcsolat, a birodalmi alávetettség nem csupán hazánk bel- és külpolitikai döntéseit befolyásolta, kihatott a gazdaságra és a szélesebb értelemben vett – a művészetek, a művelődés mellett a szokásmódok, a mentalitás alakulását magában foglaló – kultúrára is.

A szovjet történetírás teljesítményeinek áttekintése és értékelése magukat az oroszokat is foglalkoztatta a kilencvenes évek elején. Az e témában 1996-ban megjelent vaskos, csaknem hatszáz oldalas kötet nem vehette számba a rendszer összeomlása után keletkezett új szemléletű és forrásbázisú műveket, csupán az 1991 előtt születetteket, valamint azokat az újakat, amelyek többsége még nem alapulhatott alapos levéltári feltáró munkán. Akkoriban többnyire a merészen újraértelmező, problémamegjelölő írások borzolták a széles közvéleményt.²

1 A hadiiparról például Bisztrova (2006).

2 Afanaszjev (1996).

NÉHÁNY BEVEZETŐ MEGÁLLAPÍTÁS

Amikor a Szovjetunióban kiépült államszocialista vagy pártállami rendszer nálunk néhány hosszúnak tűnő évre – 1949-től 1953-ig – meghatározó lett, valójában már túljutott a zenitjén. A kortársi perspektíva hiányában ez persze csak utólag állapítható meg. A második világháború elterelte a figyelmet a harmincas évek végétől stagnáló totális diktatúra bomlásának jeleiről, az 1945-öt követő néhány év után pedig úgy tűnt, hogy a szovjet szisztéma virágzóbb és erősebb, mint valaha. Pedig már ekkor megindult a lassú bomlás, amit a kortársak még nem vagy alig észleltek.³ Amikor a vezetők túlhajtásai mérséklésére kényszerültek, végeredményben visszakoztak: beismerték a bolsevik típusú szocialista felhalmozás, fogyasztás és mentalitás megteremtettségének kudarcát. A hatalom megtartása érdekében szabályozott módon összefonódó párt- és állami vezetés engedményeket tett: terroruralomba torokkolló utópisztikus elvei egy részének megvalósításáról lemondott. A régi, kiirtott, emigrációba kényszerített, kihalt ellenzék helyett egyre inkább számolnia kellett az immár a „szocializmusban” felnőtt „saját” rendszerkritikus ellenzékével is, amelyet egyrészt a háborús évek alatti „világlátás” – a nyugati kultúra és életmód felületes megismerése –, másrészt a belső bajok – mindenekelőtt az életnivó csökkenése, az életminőség romlása – szülte elégedetlenség hozott létre.

A Szovjetunió belüli történések hatása az alávetett országokban nem közvetlenül és nem egyformán érvényesült, de kivétel nélkül befolyásolta sorsukat. A különbségek az eltérő történelmi múlttal és a befolyásoltság ide-

3 Kassák Lajos 1937-ben arról írt Arccal Moszkva felé című cikkében (*Népszava*, 1937. február 2.), hogy a szovjet politikai vezetők elleni perek a „létező szocializmus” elleni belső lázadásra utalnak. Valójában a hatalom csúcsán lévők egymás közötti, ideológiai mezbe bújtatott véres leszámolásáról volt szó, ami általában a lehetőségei végső határára ért politikai rendszer kezdődő hanyatlásának tünete. A rendszeren belüli ellenzékiség csíráinak megjelenése a Szovjetunióban csaknem egy évtizeddel későbbre tehető. Erről a továbbiakban még szó lesz.

jének viszonylagos rövidségével magyarázhatók. A Szovjetunióban 1953-ra már csaknem négy évtized telt el azóta, hogy a cárizmust felváltotta a bolsevizmus, míg (például) Magyarországon felemás, tekintélyuralmi demokráciák után (Horthy-rendszer, az 1945–47 közötti koalíció) következett el a fejlett, „klasszikus” formájában csupán öt évig tartó kommunista diktatúra időszaka; a rákövetkező reformperiódus ingatag struktúrát próbált stabilizálni, szemben a betonkeménységű, életmóddá és életformává szilárdult szovjetunióbelivel. E különbsé-

gekkel magyarázhatók a fáziskésések, illetve a rendszerváltó jellegű forradalmak elmaradása a „szocialista tábor” országaiban – Magyarország a maga ötvenhatjával kivétel.

A különbségek ellenére meglepő a hatás, amelyet a szovjetunióbeli változások a csatlós országokra gyakoroltak. A jelenség a diktatúrák természetrajzával magyarázható: a mindenre kiterjedő befolyással, a központi irányítással. De amíg a Szovjetunióban a változások csak lassan erodálták a megkövesedett politikai és társadalmi szerkezetet, a frissen tákolt nyugati szatellitokban a külső, birodalmi nyomás lazulásával szembetűnővé vált a rendszeridegenség: a szocialista máz mögül kibukkant az elfojtott múlt, a maga perifériás kapitalista beidegződéseivel együtt.

Tekintélyuralmi rendszerekben mindig megnövekszik az értelmiség szerepe. A diktatúra írók, művészek alkotásain és közéleti megnyilvánulásain keresztül igyekszik elfogadtatni magát a tömegekkel, az egyszerre idealizált és lenézett „néppel”. A szellem emberei hivatásuknál fogva a közembernél korábban figyelnek fel a társadalomban meglévő feszültségekre, s ezeknek képesek formát is adni. Ezzel magyarázható, hogy a diktatúrákat tárgyaló történeti munkák jelentős része foglalkozik a hatalom és a szellemi elit hol erősödő, hol lazuló kapcsolatával.

Oroszországban – a rendszerváltás utáni Magyarországhoz és más egykori szatellit államokhoz hasonlóan – 1991 után rendkívül megnőtt az érdeklődés a közelmúlt történetének addig nem ismert vagy hamisan interpretált részletei iránt. Megnyíltak a levéltárak – nyilván ott sem teljesen –, s magánarchívumokból is számos „szenzációs” irat, leleplező dokumentum, memoár, visszaemlékezés került a széles nyilvánosság elé. Néhány év után a közérdeklődés lanyhult, sorra jelentek meg viszont néhány száz vagy ezer példányban azok a szaktudományos munkák, amelyekből lassan kezdenek kirajzolódni az addig homályban maradt részletek. Az emigrációban már korábban is napvilágot láttak összegző és résztémákat feldolgozó munkák, ezek eredményeit a honi kutatások az esetek többségében megerősítik, vagy tovább árnyalják. Különösen nagy az érdeklődés az egykori politikusok életútja iránt. A legtöbb munka talán a színes egyéniségű, ellentmondásos döntéseiről elhíresült Hruscsovval foglalkozik.⁴ Az állambiztonsági szervek vezetőinek életútját feldolgozó művek is nagy népszerűségnek örvendenek, különösen sokakat érdekel Berija szerepe, tetteinek minősítése.

4 Magyarul is olvasható árnyalt értékelése Mihail Heller és Alekszandr Nyek rics Oroszország-monográfiájában. Heller–Nyekrics (1996) 472–475. „Hrus csov volt az egyedüli olyan szovjet vezér, aki

megpróbált kiegyezni az idővel: végül azonban vagy ő sietett túlságosan, igyekvésére ösztökélve másokat is, vagy túlságosan lemaradt. Joggal mondták róla: Hruscsov két ugrással próbálta átugrani a szakadékot. Valószínűleg ezért is nem volt hely számára halála után a Kreml falában, hanem csupán a Novogyevicsjei temetőben.” Uo. 474.

- 5 Afanaszjeva–Afiányi–Velicsanszkaja–Vodopjanova–Kocsubej (2000) 281–285. Abban a dokumentumcsokorban, amely a szovjet kiadványok táborbeli terjesztését veszi számba, az egyik magyar vonatkozású: 1961. szeptember 8-án keletkezett, s a szovjet kulturális delegáció magyarországi benyomásairól számol be. A jelentés nehezményezi, hogy kevés orosz nyelvű újság és folyóirat kapható az országban (Debrecenben például egyetlen újságos kioszk sem árult orosz nyelvű lapot). Beszámolnak Aczél Györggyel folytatott megbeszélésükről, aki szóvá tette, hogy sokszor művészileg értéktelen vagy ideológiailag káros magyar műveket fordítanak le oroszra, például Kesztyűs Imre, Palotai Boris és Szilvási Lajos műveit – Aczél szerint Szilvási „ellenforradalmár”. A szovjetek azzal próbálták bizonygatni kulturális fölényüket, hogy a Szovjetunióban sokkal többen járnak könyvtárba és moziba, mint Magyarországon.

- 6 Kozlov–Mironyenko–Edelman (2005).

propagandát, a második, a *Kramola* a „nép”, az „egyszerű ember” politikai, ideológiai felfogásáról, hatalomkritikájáról ad képet.

A MŰVEK FORRÁSAIRÓL

A vizsgált kiadványok a bennük publikált vagy feldolgozott források szempontjából is elemezhetők. A rendszerváltozás Oroszországban megnyitotta a levéltárakat – elsősorban a hazai és a „fizető” külföldi kutatók számára. A kutatások hozadéka a kilencvenes évek közepétől számottevő.

Megnyíltak a magánarchívumok is, s az újságokban, folyóiratokban publikált, önálló kiadványként is megjelent dokumentumok, memoárok beépültek a történeti munkákba. A dokumentum-kiadványok közül mintegy illusztrációként kettőt emelek ki: a Bochumi Egyetem és az Oroszországi Federáció Modernkori Iratokat Gyűjtő Központi Levéltári Szolgálatának támogatásával megjelent kötetet, amely az SZKP KB ideológiai bizottságainak 1958 és 1964 között keletkezett irataiból válogat,⁵ valamint a szovjetunióbeli másként gondolkodók elleni eljárások legfelsőbb bírósági és legfőbb ügyészségi, 1953 és 1982 között keletkezett iratanyagából dokumentumokat közlő *Kramola* című dokumentum-összeállítást.⁶ (Az előbbi 500, az utóbbi 3000 példányban jelent meg.) Mindkét kötet bevezető tanulmányokkal, lábjegyzetekkel és névmutatókkal ellátott, szakszerű forráskiadvány.

Az első a hatalom szemszögéből látatja az ideológiát és a kulturális

Számosan éltek/élnek az oral history módszerével is. A legismertebb és legvitatottabb könyv, amely alapvetően szóbeli forrásokra – kutatók, egyetemi hallgatók és mások által készített kérdőíves interjúkra –, valamint visszaemlékezésekre, naplókra és hangulatjelentésekre épül, Ju. V. Akszjutyin monográfiája, amely a hruscsovi évtizedet alulról, a társadalom felől igyekszik ábrázolni.⁷ A szerző sokszor él irodalmi-publicisztikai eszközökkel: dramatizál, párbeszédet rekonstruál, anekdotákat illeszt szövegébe, kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a személyességnek, az egyéni látásmód megjelenítésének. A *Kramola* című kötet összeállítói szerint ez a történelmi eljárási mód vitatható, és számos problémát vet fel. Az interjúváltak nem emlékezhetnek pontosan évtizedekkel korábbi érzéseikre, véleményükre. A kérdésfeltevések eleve manipulatívak: azt a látszatot keltik, mintha a kérdőív kitöltése idején feltett kérdések foglalkoztatták volna az embereket a múltban is. A pártszervek által készített korabeli hangulatjelentések pedig – amelyekre Akszjutyin is épít könyvében – egy torzulási folyamat végtermékei: a korabeli történelm számos változtatáson ment keresztül, mire kilúgozva és a vélt kívánalmakhoz igazítva a bürokrácia csúcsára, a pártvezetés elé jutott, forrásértékük ezért megkérdőjelezhető.⁸ A „retrospektív kérdőívvezés” Sz. Bíró Zoltán szerint is kétes értékűnek tűnik: „könnyebb következtetni belőlük arra, amit a megkérdezettek a kilencvenes évek változásairól gondoltak, mintsem arra, mi volt évtizedekkel korábbi tényleges véleményük a korabeli eseményekről”.⁹

KORSZAKOLÁS

A szovjetunióbeli „hatvanas évek” nem azonos az 1960-tól 1970-ig terjedő évtizeddel, mint ahogy a „hetvenes évek” sem az 1970–80 közötti évtizedet jelöli. A „hatvanas évek” a hruscsovi évtizedet, az 1953-tól a 1964-ig terjedő időszakot – a Hruscsov kiemelkedésétől bukásáig terjedő éveket – foglalja magában, a „hetvenes évek” pedig a Hruscsovot váltó Brezsnyev „uralmát” jelenti, amely a több mint két évtizedig tartó pangás, a *zasztoj* időszaka volt.¹⁰ Nálunk az 1956-tól

7 Akszjutyin (2004). A szóbeli források jelentőségéről szólva – a szerkesztő fel-tüntetése nélkül – Vorländer könyvére hivatkozik (Herwart Vorländer: *Oral history. Mündlich erfragte Geschichte*. Göttingen, 1990, Vandenhoeck & Ruprecht). Uo. 14.

8 Kozlov–Mironyenko–Edelman (2005) 106.

9 Sz. Bíró (2007) 315. Sz. Bíró írásában hasznosította az Akszjutyin könyvében foglaltakat, amelyben külön fejezet olvasható 1956 szovjetunióbeli hatásáról. Akszjutyin (2004) 186–198.

10 „[Hruscsov bukásával] a szovjet társadalom demokratizálásának összes reménye szertefoszlott. De elmúlt a hatalom za-

varodottsága is. Kezdetét vette a szovjet konformizmus hosszú korszaka.” Heller–Nyekrics (1996) 474.

- 11 Vali A. (1961), Kecskeméti (1961). Heller és Nyekrics szintézisében olvashatjuk például: „Senki sem sietett Magyar ország segítségére: a magyar felszabadító mozgalmat a szovjet tankok és a nyugat közönye együtt fojtotta el. [...] Hruscsov még 15 évvel a magyar események után sem ejtett a történekről egyetlen sajnálkozó szót sem. A jelek szerint eszébe sem jutott, hogy ő és a szovjet vezetés árulást követett el: az efféle fogalmak számára, a következetes leninista számára, egyszerűen nem léteztek.” Heller–Nyekrics (1996) 440.

keletkezhet, hogy a honi történéseknek mindenekelőtt belső oka van. Így lesz már-már magyar vívmány a Nagy Imre-féle „új szakasz”, s távolodik fényévnnyire a hruscsovi reformperiódustól az 1955-ös rákosista visszarendeződés, s lesz magyar találmány a hatvanas évek eleji kulturális nyitás, valamint az „új gazdasági mechanizmus”.

Az orosz történetírásban Sztálin halála (1953) – olykor már az azt megelőző év is – a bevett periódusindító: ez a Hruscsov-kor, a hidegháború enyhülésének kezdő éve, a hruscsovi *reformévtized* nyitánya. (A nagyobb léptékkel dolgozó társadalomtörténet-írás 1945-től indít, s a hruscsovi idők előzményét véli felfedezni például az 1945 utáni évek értelmiségi mozgolódásaiban, a szellemi élet korábbinál nagyobb nyitottságában.)

A máig legkorszerűbbnek tűnő szintézisben Heller és Nyekrics az 1953 és 1964 közötti időszakról foglalkozó fejezetnek *A remény és zűrzavar évtizede* címet adta. S ez az a munka, amelyben az 1956-os magyarországi forradalom hangsúlyosan szerepel (*Az 1956-os véres ősz* című alfejezetben), értékelése pedig időtálló. Az orosz történészek a hatvanas években magyar emigráns szerzők tollából megjelent monográfiákra támaszkodtak, amelyek értékét mi csak a rendszerváltozás után ismer(het)tük fel igazán.¹¹

G. Ju. Kurszkova a szovjetunióbeli totalitarizmus sajátosságait elemző, gazdag hazai és külföldi (orosz nyelven megjelent) elméleti irodalmat felvo-

1989-ig terjedő évtizedeket Kádár-korszaknak nevezik, az 1956-os forradalmat megelőző, változásokban gazdag és politikai fordulatokban bővelkedő három év pedig még a hol olvadó, hol újrakeményedő Rákosi-korszak vége.

A magyarországi történetírásban elfogadott korszakhatárok nem egyeznek a szovjetunióbelivel, s ez a két ország históriájának eltérései miatt természetesnek tekinthető, de az alá-főlérendeltségi viszony miatt mégsem az. Az eltérő periodizálás következtében a Szovjetunió kizolgáltatót Magyarországnak „önállóbbnak”, a birodalomtól függetlenebbnek tűnik, mint valójában volt: az a tévhit

nultató könyvében három nagy szakaszt különböztet meg. A totális rendszer kiépülésének időszakát 1917 októbere és a húszas évek vége közé teszi, a kiteljesedés, a totalitarizmussal adekvát államhatalmi szervek kiépülése időszakának a húszas évek végétől az ötvenes évek közepéig tartó periódust tartja, végül az ötvenes évek végétől a kilencvenes évek elejéig tartó évtizedeket hanyatlásként, süllyedésként értékeli. Vizsgált időszakunk e hosszú periódus kezdeti szakasza.¹²

REFORMÉRTELMEZÉSEK

A szovjet rendszer kiépülése, megszilárdulása utáni legjelentősebb reformperiódus a Sztálin halálát követő, 1953-tól 1964-ig tartó „évtized” volt. A szovjet pártvezetésben ekkor megfogalmazódó reformvágynak voltak előzményei: a szovjet vezetés és a társadalom többek szerint már a második világháború után is hajlott a reformokra.

A második világháború ugyanakkor konzerválta a szovjet szisztémát. A két állítás között nincs ellentmondás. 1945–46-ban láthatóvá váltak a rendszer lényegéből adódó problémák, s megjelentek a leküzdésüket célzó, egyelőre nagyon erőtlen és elszigetelt reformeszmék is, fogadásukra azonban a háborúból presztízsveszteségek nélkül kikerült pártállami vezetés nem mutatott készséget. Másként fogalmazva: még nem kerültek felszínre a rendszer vezetőit változtatásra ösztönző strukturális bajok. A tekintélyelvre épülő társadalomban pedig csak a felülről induló reformkezdeményezéseknek lehetett volna némi esélyük. A hatalom egyes képviselői ugyan tettek felemás kísérleteket a korábbi kötöttségek oldására, a pártállami terror mérséklésére, de a hatalmi és a társadalmi szféra – mint Je. Ju. Zubkova hangsúlyozza – a második világháborút követő években nem egyformán érett meg a reformokra. A vezetés megkésve és ellentmondásosan reagált a társadalom 1945–46-ban kulmináló reformhajlandóságára. Zubkova szerint a mozgáster behatárolt volt, ami nem azonos azzal, mintha nem is létezett volna.¹³ 1947–48 fordulójáig volt némi esély arra, hogy a paternalista hatalom liberalizálódjék. A változásokhoz a feltételeket a háború, a lélektani alapot pedig a győzelmi eufória, a veszteségek okozta bánat és a jobb élet utáni remény együttesen teremtette meg. A szovjet vezetés 1945-ben elvileg választhatott a restauráló vagy az újító reformok között: célul tűzhetette ki a háború előtti viszonyok helyreállítását, vagy megkísérelhetett volna kidolgozni egy nem csupán az újjáépítés sikerét garantáló, hanem a

¹² Kurszkova (2000).

¹³ Zubkova (1993). Ebben az írásomban a könyvről is szóló korábbi tanulmányomra is építek: Standeisky (1999).

korábbiaknál jobb életminőséget, demokratikusabb társadalmat teremtő új modellt. Mivel azonban a háború után valójában nem alakult ki választási kényszerhelyzet, a próbálkozások hol az egyik, hol a másik irányba mutattak. A sztálini vezetés ezekben az években „kivárt”. A legfőbb irányítók között ott voltak a reformokat pártoló „mérsékeltek” és a harmincas évekhez visszatérni kívánó „konzervatívok” egyaránt, s nem lehetett mindig egyértelműen eldönteni, kik a „lágý”, s kik a „kemény” vonal hívei. A gazdaságban, az állami irányításban, a jogszolgáltatásban és a szellemi életben egyaránt voltak reformszándékra utaló változtatások. A régi beidegződések (s főként a régi vezetők), a hagyományos orosz nehézkesség, de mindenekelőtt a szerencsétlenül alakuló kül- és belpolitikai körülmények azonban az erőtlen új törekvések ellen hatottak. Például a legszélesebb kört érintő gazdasági intézkedés, az 1947-es pénzreform olyan felemásra sikeredett, hogy hosszú időre elvette az emberek kedvét mindenfajta változtatástól, írja könyvében Zubkova.

A reformokat a vezetők a rendszer fennmaradása érdekében hozták, intézkedéseik azonban fellazították a diktatúrát, s olyan folyamatokat indítottak el a társadalomban, amelyek már-már a hatalmukat fenyegették. Beindult egy szinuszgörbével ábrázolható folyamat: a reformkezdeményezéseket a társadalmi rend fellazulása követte, ami félelmet váltott ki a vezetőkben, ezért többnyire újabb – személycserékkel kombinált – reformokkal próbálkoztak, vagy – szintén személycserékkel, félreállításokkal kombinált – visszarendező lépésekre szánták el magukat. Az utóbbiak sikerességét azonban épp ők ásták alá korábbi reformkezdeményezéseikkel, amelyeket visszavonva óhatatlanul önmagukat gyengítették, mert hitelüket veszítették, amit aztán újabb ígéretekkel véltek kompenzálhatónak. A „bomlás” jele volt, hogy a kegyvesztett politikusokat már nem tartóztatták le, csak alacsonyabb beosztásba helyezték vagy nyugdíjazták. Az új gyakorlat Hruscsov sikeres 1957. nyári felülkerekedésével – Malenkov, Molotov és mások puccskísérletének megghiúsításakor – honosodott meg. (Ez is amellet szól, hogy Nagy Imre 1958 nyarán hozott halálos ítélete mindenekelőtt Kádár és társai lelkén szárad.)

A rendszer lényegén a reformok nem változtattak, hiszen céljuk éppen a rendszer megőrzése volt. „A központosítás iránti hagyományos vonzalom” (Heller–Nyekrics) az egész szovjet érában megmaradt. A túlhajtottan reformpárti Hruscsov gyakran már-már kalandorságra emlékeztető reformötleteit például átszervezésekkel, a központi irányító apparátusok decentralizálásával próbálta megvalósítani. Az új helyi központok létrehozásával azonban – szándékával ellentétben – nem megerősítette, hanem aláásta saját hatalmát. Bukásának legfőbb okát Heller és Nyekrics ebben látja.

A hruscsovi hektikus reformkorban született ötletek közül a szocialista tervezdélkodás lazítását célzó módszerek kipróbálására s bukásukra már a brezsnyevi korban került sor. Az 1965-ös reformprogram őse Jevszej Liberman Terv, haszon, prémium című, a *Pravdában* 1962 őszén megjelent cikke volt, amely a kereslet és kínálat igényeihez való igazodást és az anyagi ösztönzést vetette fel. Módszerét Liberman 1964-ben két textilgyárban is kipróbálhatta. (Erre az elvetélt reformpróbálkozásra vezethető vissza a magyarországi 1968-as „új gazdasági mechanizmus” is.)

M. R. Zjozina a hatalom és az értelmiség kapcsolatának vizsgálata alapján vonja le fontos következtetéseit a szovjetunióbeli reformokról.¹⁴ Szerinte a szovjet periódusban a rendszer megújításának szándékához két sikertelen reformkísérlet – a hruscsovi és a gorbacsovi – köthető. Az első a hatalom visszakozása miatt bukott el, a második mögül pedig szétporladt maga a rendszer. A következmények elborzasztották a reformereket – írja a szerző a Szovjetunió összeomlása utáni állapotokról, amelyeket a XX. század eleji hatalmi-kulturális viszonyokhoz hasonlít: a szellem embereinek zöme – az intelligencia – akkor is óriási energiákat fektetett a cári rezsim megbuktatása utáni új társadalom kialakításába, erőfeszítéseik azonban a szovjet hatalmi struktúra kiépülésével semmissé lettek: nem csupán ideáik torzultak el, hanem személyüket is veszély fenyegette. Zjozina óv az értelmiség „romboló” – rendszerváltoztató – hatásának túlbecsülésétől: a szocializmus időszakában a változtatásokat mindig felülről kezdeményezték – írja –, a reformkísérletek azonban legtöbbször hamar elhaltak, vagy nem a megfelelő időpontban próbálkoztak velük.

Zjozina vizsgálódásának tárgya Hruscsov reformperiódusa, amelynek kiteljesedését az SZKP XX. kongresszusa tette lehetővé: hatására az értelmiség a sztálinizmus felszámolása és a szocializmus megújítása érdekében együttműködést ajánlott a hatalomnak. E korszak maradandó hozadéka, hogy létrejött egy új szellemi irányzat, amelynek a kutatók és a közvélemény a „hatvanasság” (*sesztyigyeszjatnyicesztvo*) nevet adta. Vajon csakugyan megvalósultak volna-e a reformok, ha a hatalom valóban együttműködik reformpárti értelmiségével? A történész néhány figyelemre méltó megállapítással válaszol saját kérdésére.

A hruscsovi évtizedben a hatalom szerkezete változatlan maradt: a rendszer lényegét nem érintették a gyakori és átfogónak tűnő átalakítások. Az irodalom és a művészetek területén a „modernizálás” kétirányú volt: nőtt szervezeteik önállósága, mindenekelőtt az írószövetség és a művészeti szövet-

¹⁴ Zjozina (1999).

ség fórumai lettek önállóbbak, pártszervezeteik eszmei befolyása pedig lát-hatatlanabbá, áttételesebbé vált. Míg 1954-ben az írószövetség határozatá-ban mintegy lemásolta a *Novij Mir* ellen hozott központi pártállásfoglalást, a Paszternak elleni 1958-as kampányt már teljes egészében maga vezényelte le, s végül 1970-ben épp az írószövetség *Novij Mir* elleni újabb határozata vetett véget „a nyilvános liberális ellenzék” létezésének. (Magyarországon is hasonlóan alakult a hatalom és az írók kapcsolata, az 1956-os forradalommal azonban nálunk a szocialista reformpróbálkozásoknak vége szakadt. A hatvanas évekbeli konszolidációban már meghatározó volt a hatalmi túlsúly.)

Azaz: a szovjet értelmiségi elit (ezt jelenti leginkább Zjozinánál az intel-ligencia fogalma), annak ellenére, hogy nem volt egységes, mindig lojális volt a hatalomhoz. A művészeti szövetségek vezetői – a nómenklátúra tagjai – nem szívesen veszélyeztették kiváltságaikat. A nagy lendülettel beharango-zott szervezeti változtatások áldemokratikusak voltak: választások alkalmá-val a jelöltek névsorát minden esetben pártfórumok ellenőrizték és hagyták jóvá. Ennek nem csupán a pártfegyelem volt az oka, hanem a tradicionálisan gyenge önkormányzatiság is. A hatalmi manipulációk is „sikeresen” kedvetle-nítették el, süllyesztették apátiába a szovjet szellemi elit köreiben a rendsze-ren belüli változás híveit.

Miben különbözött a hatvanas évek bürokráciája a húszas–harmincas éve-kétől? – teszi fel a kérdést Nyekrics a *Szovjetszkoje obscsesztvo* kötet Nómen-klátúra című fejezetében.¹⁵ Különbözött a származásban (többségében már munkás- és szegényparaszti eredetű volt), az iskolázottságban (műszaki, ka-tonai és mezőgazdasági iskolákat, valamint pártiskolákat végeztek, a felsőfokú végzettségnek presztízse lett, jogász végzettségűt viszont alig találni közöt-tük), valamint abban, hogy többségük immár a hivatali ranglétrát megjárva került egyre magasabb pozícióba. A politikai és irányítói elit egyre inkább újratermelte önmagát, tagjai szigorú alá-fölérendeltségi viszonyba kerültek egymással. Hruscsov megbolygatta a megmerevedett szisztémát: a maga el-képzelései szerint igyekezett átszervezni az érdekcsoportokat, főként ez ve-zetett a bukásához.

A körülmények szerencsés alakulása folytán a „hatvanas évek” a Szovjet-unióban kivételes periódusnak tekinthető. Az alkotói szabadság határainak minimális tágulása is óriási hatást tett a társadalomra, amelyben presztízse volt az írott szónak, a szellem embereinek szóbeli megnyilvánulásaira hihe-tetlenül sokan figyeltek. Új nevek, új művek, új irányzatok jelentek meg, s megkezdődött a haladó nyugati kor-társ irodalom és művészet integráló-

15 Afanaszjev (1997) 424.

dása is. A szellemi elit a megújítható szocializmus büvkörében élt. Csökkent a kommunista párt hagyományosnak mondható tekintélye, ami a hrucsovi periódus hatalmi intézkedéseinek következtetésére, a szüntelen ide-oda mozgásokra vezethető vissza. Maga Hruscsov is ellentmondásos politikai személyiség volt: a „liberális intelligencia” nagyra értékelte anti sztálinizmusát, sokakat visszariasztott azonban kulturális kérdésekben megnyilvánuló kompetenciahiánya, durvasága, önkényessége. A hatalom pedig nem ösztönözte igazán értelmiségi reformereit, csupán elfogadta őket egy ideig, műveik újdonságai iránt már kevésbé volt fogékony.¹⁶

A reformértelmiség ki volt szolgáltatva a hatalomnak. Hiába ébredtek sokan öntudatra 1954-ben, s üdvözölték 1956-ban a XX. kongresszust, a hatalom berkeiben egyre inkább revizionista elhajlókként emlegették őket, s a pártbéli ortodoxok megerősödésével „liberális” – antisztálinista, a szocializmus demokratizálását szorgalmazó – eszméik terjeszthetőségének is befellegzett. A „konzervatívok”, a politikusok és értelmiségiek egyaránt, felismerték, hogy a „liberálisok” követelései – a cenzúra megszüntetése, az ideológiai és politikai fékek eltávolítása az irodalomból és a művészetekből – magát a rendszert veszélyeztetik, s fennmaradási ösztönük logikusan készítette őket a bomlasztók háttérbe szorítására. (Hasonló véleményen volt 1954-ben a hatalomból az előző évben eltávolított keménykezű magyar kultúrdiktátor, Révai József is.) A konzervatív-megőrző hatalom támaszra lelt a hasonló gondolkodású értelmiségiekben, ami véget vetett a hatvanas évekbeli reformálmoknak.

Akszjutyin hangsúlyozza: a „hatvanas években” a Szovjetunió jelentős lépéseket tett afelé, hogy totalitárius rendszerből autoriterré váljon. Ebben nagy szerepe volt a hrucsovi reformoknak, amelyek a rendszer tökéletesítését, fennmaradását szolgálták. Már ekkor ki kellett volna derülnie, hogy a rendszer képtelen a megújulásra, de a továbbélését még biztosító tartalékok ezt egyelőre meggátolták. Az emberek zöme hitt a szocializmusban, az élet-színvonal javulásában.¹⁷

A MAGYARORSZÁGI VÁLTOZÁSOK SZOVJETUNIÓBELI ELŐZMÉNYEI

A Szovjetunió történetének ismerete nélkül nem érthetőik igazán a magyarországi változások sem. Ebben a fejezetben azokra a szovjet birodalom központjában végbement lényegi történésekre hívom fel a figyelmet, ame-

¹⁶ Lásd Roj Medvegyev 2006-ban megjelent könyvét, amely korábbi Hruscsov-biográfiájának átdolgozott és kiegészített változata. Medvegyev, R. (2006).

¹⁷ Akszjutyin (2004) 484–485.

lyekről nem eléggé köztudott, hogy a hazai politikai reformok és társadalmi átalakulások előzményei, kiváltói voltak.

- ◆ A Nagy Imre-kormány intézkedéseinek szovjetunióbeli előzményei: 1953 áprilisában a szovjet vezetés Berijával az élen egyesítette a belügy- és az állambiztonsági minisztériumot, látszólag csökkentve az állambiztonság jelentőségét, s növelve kontrollálhatóságát.¹⁸ Nálunk az önálló Államvédelmi Hatóság került a belügy alá.

- ◆ 1953–54-ben a szovjet lágerekből túlnyomó többségükben nem a politikai ürüggyel elítélt foglyok szabadultak ki, s a rehabilitációs eljárások igen vontatottan haladtak. Ezt utánozták Magyarországon is. 1954 nyarán csak a kommunista politikai foglyok egy része került ki a börtönből, mások kien-gedésére nálunk is várni kellett 1956-ig, a SZKP XX. kongresszusát követő enyhülési hullám begyűrzéséig.

- ◆ A Szovjetunióban 1953 és 1956 között veszélyesen fellazult a társadalom, hasonlóan Magyarországhoz, ami a XX. kongresszus önkritikus jellegét és a visszarendezési késztetéseket egyaránt magyarázhatja a kongresszus előtt és után. Az irodalmi életben heves viták folytak, ezekre támaszkodtak a magyarországi kommunista reformerek is a rákosistákkal folytatott harcban. A Szovjetunióban a hrucsovi idők az irodalmi nyilvánosság átmeneti szélesedését, a brezsnyeviek pedig a szűkülését hozták, szaporodtak a hatósági fellépések a renitensnek ítélt értelmiségiekkel szemben (kényszerpszichiátriai kezelések!), a cenzúra, a tiltások, korlátozások következtében virágzásnak indult a disszidens irodalom. Magyarországon hasonló tendenciák érvényesültek, de nálunk nem volt cenzúrahivatal (*Glavlit*), s a hatalom igyekezett visszafogottan fellépni a „balos” és a „jobbos” elhajlók ellen, nem támadta agresszívan a tudomány és a művészet újítóit. A szovjet gyakorlattal ellentétben az emigránsok számának gyarapítása helyett a kádárizmussal megbékülők hazaedezetésén fáradozott.

- ◆ Nem eléggé közismert, hogy a mezőgazdasági termelést segítő magyarországi politikai döntéseknek is szovjetunióbeli előzményei voltak az ötvenes–hatvanas években (például a háztáji kedvezmények, a gépállomások megszüntetésének körülményei stb.).

- ◆ A hatvanas évekbeli modernizációs hullám, a tudomány hatalmas állami támogatása, az addig tiltott tudományágak – kibernetika, pszichológia – engedélyezése Magyarországra is begyűrzött, hasonlóan az oktatási reformhoz (a hét egy napját igénybe vevő politechnika tantárgy bevezetése, a fizikai

munkával töltött év előnyös beszámí-tása az egyetemi felvételibe stb.).

18 Heller–Nyekrics (1996) 422.

- ♦ A hruscsovi lakásépítési program hatásaként Magyarországon is lakótelepek épültek, javult a lakosság szociális ellátása, emelkedett a fogyasztás. Megszűntek a kötelező, fizetéslecsapoló – Magyarországon békekölcsönnek nevezett – államkölcsönök. Az agglégényadó a Szovjetunióban már 1954-ben megszűnt.
- ♦ A „közveszélyes munkakerülés” is szovjet „találmány” volt: ott munkakerülőnek hívták és rendőrileg büntették azokat, akiknek nem volt munkahelyük. A „spekulánsok”, „huligánok” mellett főként a szabadfoglalkozású művészek lettek a hatóságok célpontjai.
- ♦ A vallásosság üldözése a Szovjetunióban az ötvenes évek végétől erősödött, és a korábbinál szervezettebbé vált. Magyarországra ez a hatvanas évek elejére „gyűrűzött be”. Az ortodox egyházat az Egyházügyi Tanács irányította és ellenőrizte, Magyarországon az Állami Egyházügyi Hivatalt rendelték az egyházak fölé.
- ♦ A „második gazdaság” is szovjetunióbeli „találmány”: megjelenése összefüggött a hiánygazdálkodással, az osztársadalmi korrupcióval, a bürokrácia túlbujánzásából adódó kiskapukkal. Következményeként gazdasági perek sokaságára került sor, a többség azonban megúsza, különösen a vezetők, hiszen elítélésük a hatalmat gyengítette volna.

TÁVOLODÁS A POLITIKATÖRTÉNETTŐL

Az első szintézisjellegű tanulmánygyűjtemény a Szovjetunió történetéről, amelynek címében már szerepel a „társadalom” szó, évekkel a rendszerváltozás után, 1997-ben jelent meg.¹⁹ A könyv nem születhetett volna meg az emigrációban élő orosz – mindenekelőtt Nyekrics és Heller –, valamint a Szovjetunió történetével foglalkozó nem orosz történészek hathatós szellemi támogatása nélkül.²⁰ Az addigi tudományos eredményeket összegző munka tematikus egységekre oszlik, de azokon belül igyekeznek a politikatörténeti időrendet is figyelembe venni. Külön fejezet szól például a Szovjetunió hadiiparáról (G. Je. Rjabov tollából),²¹ a Gulagról, (szerzője G. M. Ivanova),²² a pravoszláv egyház üldözéséről és a nómenklatúráról (Nyekrics tollából).

A továbbiakban az utóbbi bő évtizedben megjelent, alapvetően nem politikatörténeti jellegű, az ideológiák, eszmék történetével foglalkozó művek közül ismertetek néhányat, majd

19 Afanaszjev (1997). A kötetet nyolcvanoldalas, 1905-től 1997-ig terjedő kronológia egészíti ki.

20 A könyv megjelenésekor sem Heller, sem Nyekrics nem élt már.

21 Uo. 150–208.

22 Uo. 209–272.

A szellemi elit, az Ellenzék, illetve a Lázadások című alfejezetben a társadalomtörténeti munkák közül szemlézek.

Ideológiák: nacionalizmus, antikapitalizmus, zsidóellenesség

A birodalmi ideológia tartalma módosult: az egyre inkább kiüresedő internacionalizmust és proletárcentrikusságot már a harmincas évek második felétől kezdte kiszorítani az idegenellenesség és a *nacionalizmus*. A második világháború után pedig a marxista–leninista–sztálinista államideológiát fokozatosan aláásó tendenciák jelentek meg a szovjet politikában és szellemi életben.

1945 és 1948 között növekedett a tudományos szabadság. A tudományok jóval kevésbé függték az ideológiától, mint a művészetek. A Szovjetunióban közvetlenül a háború után még nem „fenyegetett” az a „veszély”, hogy a polgári tudomány eredményeire is építő szovjet tudósok „megfertőzik” a széles tömegeket, szemben a „polgári befolyást tükröző” – nem pártos, a mindennapi életet, az örök emberi problémákat esztétikummal lényegítő – szépirodalommal és más művészetekkel. A nemzetközi tudományos kapcsolatok bővülése része volt az antifasiszta egységre épülő sztálini politikának, emellett az együttműködésből származó eredményekből szovjet gazdasági haszon is származ(hat)ott.

A Szovjetunióból a hetvenes években emigrált Zsorez Medvegyev a háborút közvetlenül követő években egyetemistaként tanúja volt a reménykeltő szovjetunióbeli változásoknak.²³ Zsdanov a szocialista dogmák védelmében könyörtelenül és durván ledorongolta, akiket apolitikusnak, elhajlónak, megtévedettnek vélt, s azokat is, akik olyan „bűnököt követtek el”, amelyek korábban erénynek számítottak, csak a politika túllépett rajtuk. Ugyanakkor bizonyos mértékig pártolta a tudományon belüli pluralitást, engedte, hogy az eltérő tudományos nézetek szembesüljenek egymással. Az őt követő vezető ideológus, Szuszlov, kevésbé látványosan tett eleget a homogenizáló korparancsoknak. A felemás fél- és álvitákat a kevésbé látványos ideológiai-politikai formák váltották föl.

23 Zsorez Medvegyev a „liberális” hruscovi időkben megírta a Szovjetunióban a biológiáról folytatott viták történetét, de megjelentetésére hazájában nem kapott lehetőséget. Könyve oroszul csak 1993-ban látott napvilágot. Medvegyev, Zs. (1993).

A szabadabb légkör nem csupán remekművek és új tudományos eredmények megszületését tette lehetővé, hanem feltárta az addigi hatalmi ideológia és hatalomgyakorlási mód elmentmondásait is. A legproblematisabbnak a nacionalizmus és a marxiz-

mus egymásmellettsége, egymásba folyása, illetve elkülönülése tűnt. Ezek a szovjet ideológia „lényegi többértelműségének” (Heller–Nyekrics) alakváltozatai lettek.

„A késő sztálinizmus ideológiai harcának fő tartalma a szovjet-orosz hazafiság meghonosítása volt” – írja a Heller–Nyekrics szerzőpáros.²⁴ Az igény erre már jóval korábbi, egyidős a Szovjetunióval. Előzményként Leninre szokás hivatkozni, aki az első világháború alatt vetette papírra a következő sorokat: „Minket a nemzeti büszkeség érzése tölt el, mert a nagyorosz nemzet szintén megteremtette a forradalmi osztályt, szintén bebizonyította, hogy a szabadságért és a szocializmusért folyó harc nagyszerű példáit tudja adni az emberiségnek, nem csupán nagy pogromokat, akasztófaerdőket, börtönöket, nagy éhínségeket és a nagy csúszás-mászást a papok, cárok, földbirtokosok, tőkések előtt.”²⁵ Ugyanakkor a „na ci onál bol se viz mus” szovjet-hatalom stabilizálására használta fel. Politikai végrendeletében arra szólította fel a bolsevikokat, hogy folytassanak könyörtelen harcot a nacionalizmus ellen. Sztálin a húszas évek elején még tanítómestere szellemében igyekezett politizálni; a Szovjetunió fenntartásának, vagyis a hatalom megőrzésének kényszere azonban az orosz nemzeti érzelm ki- és felhasználására ösztönözte: a nagyorosz nacionalizmus beépült az állami ideológiába, a birodalom más népeinek nacionalizmusa viszont – a központosító logikának megfelelően – üldözendő maradt.

A szovjet ember tudatában az „osztályetika” mély nyomokat hagyott, s főként az 1917 után felnövő nemzedékekben helyettesíteni tudta a vallást. A bolsevikok patriotizmusa a marxista–leninista dogmákra épült. Ez az új hit a polgárháború évei alatt érzelmi megerősítést kapott az osztályellenséggel vívott harcban, hatása a később születettekre is átsugárzott; igaz, tartós megmaradását elsősorban az iskolai oktatásnak és a propagandának köszönhet-e, amely mindennapi szellemi táplálékká tette e tanokat.

Sztálin a harmincas évek közepére létrehozta „a nacionalizmus és a marxizmus szörnyű hibridjét”, „az ortodox marxizmus osztályharcsémája ízesül[t] az ortodox nacionalizmus sémájához”.²⁶

Az SZKP 1961 őszén tartott XXII. kongresszusa nem csupán a sztálinizmus elleni fellépés miatt érdemel figyelmet. A válságokon túlkerülni látszó vezetés magabiztosságát jelzik a nagyravágyó, a kapitalizmust minden tekintetben túlhaladni szándékozó tervek, amelyek ideológiai vetületeként újra megerősödött a nyugatellenesség és a nacionalizmus.

24 Heller–Nyekrics (1996) 397.

25 Idézi Buharin (1989) 92.

26 Heller–Nyekrics (1996) 244.

Míg a hatvanas évek második felétől a tagállamokban egyre gyakrabban felbukkanó nacionalista megnyilvánulásokat a korábbiaknál is kegyetlenebbül üldözték (különösen Ukrajnában, Örményországban és Litvániában), az orosz befolyás erősítését szolgálta a „szovjet hazafiság”, a „nemzeti bolszevizmus”, amit kiegészített a neoszlavofil ideológiák terjesztésének engedélyezése: a nacionalizmus összefonódott az egyre inkább kiüresedő hivatalos államideológiával, a marxizmus–leninizmussal, amelynek kötelező elsajátítását ugyanakkor megszigorították.

A xenofóbia – s részeként az *antiszemitizmus* – paradox módon megfért az internacionalizmussal, amely inkább szép elmélet volt, az idegenellenesség viszont mindennapi gyakorlat. Az állami antiszemitizmus a második világháború után öltött látható formát. Sztálin attól tartott, hogy a frontot megjártak tapasztalataikat esetleg változtatási szándékká formálják, s ezt meggátolandó kezdett nyugatellenes, antiszemita kampányba.²⁷

Az antiszemitizmusnak egyszerre volt osztálytartalma és nacionalista üzenete. A zsidókat főként kizsákmányolóként, kereskedőként, kupecként emlegették; gazdasági alapjuk elvesztése után a kultúrában betöltött jelentős szerepük váltott ki irigységet és kisebbségi érzést. A kozmopolitizmus elleni kampányban az imperializmust, a polgári értékek előtti hajbókolást – az osztályellenséget, illetve annak kiszolgáltatását – asszociáltatták a zsidókhoz. A hidegháborúval járó végletes izolációt a „nemzeti kultúrát lebecsülő”, „hazaáruló zsidókra” hivatkozva lehetett megindokolni. A zsidó származású szovjet tudósok az antifasiszta koalíció évei alatt érdeklődésük, nyelvtudásuk révén mélyebb és gyümölcsözőbb szakmai kapcsolatokat építettek ki kapitalista országokban élő kollégáikkal, mint az oroszok és más birodalmi népek képviselői. Feltehetően ugyanez vonatkozott azokra is, akik (többnyire hivatalos) gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartottak fenn kapitalista országok állampolgáraival, vagy írói, művészi delegációk tagjaként jutottak Nyugatra. A nagyhatalmak közötti viszony elmérgesedése után nem volt nehéz rájuk bizonyítani a kapitalizmus káros, bomlasztó befolyását, s munka- vagy baráti kapcsolataikat cionista, államellenes összeesküvéssé torzítani.

A szovjet pártvezetés számára a kozmopolitizmus elleni 1948-tól felerősödő harc számos haszonnal járt: a párt megszabadulhatott potenciális ellenzékének egy részétől, megbosszulhatta a kisebbségi érzésből fakadó egyéni sérelmeket; ideológiai tartalommal ruházhatta fel elzárkózási politikáját; szíthatta a háborús hisztériát; fokozhatta a terrort – a haza védelmének szükségességére hivatkozva.

27 P. V. Volobujevet idézi Voszlenszkij (1990) 441–442.

A rendszer – ellentétben a fasizmussal – álcázta antiszemitizmusát. A zsidóellenességet a kriminalizálható cionizmus elleni fellépésnek állította be. Az igazságtalanság összekapcsolódott az álságossággal, a tettetéssel és a hazugsággal, ami tovább rombolta a szellemileg is kizsigerelt, alávetett tömegek erkölcsiségét.

Az antiszemitizmus, amely az 1945 utáni szovjet politikában mindig is jelen volt, bizonyos időszakokban – például a kispolgáriság vagy a korrupció elleni kampányok idején – még szembetűnőbbé vált. Az ötvenes években, a hatvanas évek elején éppen úgy találunk rá példákat,²⁸ mint a Hruscsov-éra után.

Kulturális jelenségekkel foglalkozó könyvében Zjozina különösen nagy figyelmet szentel az irodalmi, művészeti életben is gyakori antiszemita megnyilvánulásoknak. A zsidó orvosok elleni koncepciós perek idején újra erősödött az antiszemitizmus.²⁹ A szovjet írószövetségben 1953 januárjában névtelen bejelentések alapján, pártjóváhagyással tagfelülvizsgálatot rendeltek el. A kezdeményezők arra hivatkoztak, hogy a szövetségben a sok, nem odaváló, passzív író rontja a színvonalat. A zsidó nemzetiségű írók³⁰ közül – az 1948 utáni antiszemita kampány következtében – sokan ekkor már évek óta meg voltak fosztva a publikálás lehetőségétől: közülük kerültek ki a fentebb említett írószövetségi „passzívak”.³¹ Zjozina az intézkedési terv³² zsidóellenes jellegét az előterjesztésből vett idézettel bizonyítja. Eszerint az írószövetség tagjai közül csupán 20–30 százalékuk volt „rendes” orosz neve, 70–80 százalékuk „bizonyos” (*op re gyel jonnaja*) vezetéknevű, akik publikációikban nem áttallanak oroszos csengetésű álnevet adni maguknak.³³

A zsidóellenesség a Sztálin halála utáni „tisztázások” – az orvosok elleni vádak visszavonása – után sem tűnt el, csak alakot változtatott: az antiszemitizmust az 1948 utáni évekhez hasonlóan ismét kozmopolitizmusnak hívták. Zjozina a KB iratanyagában panaszlevelet talált, amely arról szól, hogy az írószövetségben a zsidók elégtételt akarnak venni az elszenvetett sérelmekért. De olyan panaszos levelekből is idéz könyvében, ame-

28 Az ötvenes évek végén a valutázás és a korrupció vádjával halálra ítélték többsége zsidó származású volt. Heller–Nyekrics (1996) 450.

29 Zjozina ismerteti azt a levelet, amelyet irodalmárnak készülő egyetemisták írtak a kommunista párt központjába. Ebben az áll, hogy jöttek zsidók, kozmopolita kritikusok uralják a szépirodalmi folyóiratokat. Zjozina (1999) 90.

30 A „zsidó” (jevrej) – Magyarországgal ellentétben – a Szovjetunióban nemzeti-ségnek számított.

31 Zjozina (1999) 89.

32 Realizálását a Sztálin halála utáni változások meggátolták.

33 Zjozina (1999) 87.

lyekben zsidó származású írók kértek védelmet a betelefonáló antiszemita ellen. Zjozina szerint a pártközpontban is voltak antiszemita: ők a múltbéli szektás hibákért mindenekelőtt az írószövetség zsidó nemzetiségű funkcionáriusait tették felelőssé. 1955-ben rehabilitálták a Zsidó Antifasiszta Bizottság elítélt tagjait, de az 1948 után betiltott jiddis nyelvű irodalmi és művészeti fórumok nem alakulhattak újjá. Az egykori „kozopolitákat” felmentették a vádak alól, az antiszemita hivatalos elítélése azonban elmaradt, sőt azokat rótták meg, akik felvetették, hogy létezik zsidóellenesség.

1955 áprilisában egy moszkvai író egy gyűlésen arról beszélt, hogy a vezetéshez közel álló egyik írói csoportosulás antiszemita fertőzöttségű – s ez Zjozina szerint nem volt messze az igazságtól –, a KB tudományos és kulturális osztályán a probléma felvetését politikailag káros megnyilvánulásként értékelték.

Gyakran előfordult, hogy a zsidó hangzású nevüket hivatalosan oroszosra cserélőket továbbra is régebbi családnevükön emlegették.

Zjozina egy esetről tud, amikor elítélték a zsidóellenességet: Kijevben 1955-ben néhány művész megvádolt egy helyi költőt, hogy ittas állapotban pogromista szónoklatot tartott, s kifogásolták, hogy nem antiszemita ért, csupán részegségéért kapott pártbüntetést. A fellebbezés nyomán gyűlöletet keltő beszédéért is megrótták a költőt.

1961-ben Jevtusenko költeménye, a zsidók szenvedéseiről szóló *Babij Jar* váltott ki egyesekben ellenszenvet: A. Markov *Milyen igazi orosz vagy te* címmel írt ellenverset, s elítélő kritika is megjelent róla. Ezekben „saját népéről elfelejtkező pigmeusnak” nevezték a költőt, s azzal vádolták, hogy ellenségességet szít a népek között.³⁴

1962-ben nagy szenzáció volt, amikor egy konferencián a híres filmrendező, Mihail Romm elítélte a negyvenes–ötvenes évek fordulóján mesterségesen szított antiszemita kampányt, s néhány akkori írószövetségi vezetőt antiszemitizmussal vádolt meg. Felszólalását több pártfórum is vizsgálta: Romm végül magyarázkodni kényszerült.³⁵

A rendszerpárti nacionalisták, akik közül számosan antiszemitizmusuknak is hangot adtak, a hatvanas évek végétől különösen aktívak voltak.³⁶

A hivatalos antiszemita hivatalos elítélése azonban elmaradt, sőt azokat rótták meg, akik felvetették, hogy létezik zsidóellenesség.

A hivatalos antiszemita hivatalos elítélése azonban elmaradt, sőt azokat rótták meg, akik felvetették, hogy létezik zsidóellenesség.

34 Zjozina (1999) 151.

35 Uo. 152.

36 Vö. Eggeling (1999). Lásd különösen a 236. és a 237. oldalon található összefoglalást.

37 Az Ukrán Tudományos Akadémia jelentette meg 1964-ben Kicsko: *Judaizmus szállítás nélkül* című, töményen antiszemita munkáját, amelyet akkor

ticionizmus fedőnevet kapta. Az évtized végén 400 ezer példányban jelent meg J. Ivanov *Vigyázat, cionizmus!* című kiadványa, szerzője a párt központi apparátusának munkatársa volt.

Társadalomtörténeti vizsgálódások

Az Oroszországról megjelent politikatörténeti összefoglalók keveset – vagy kissé egyoldalúan – foglalkoznak a szovjet birodalomban a második világháború utáni évtizedekben végbement változásokkal, a mentalitás- és társadalomtörténettel. Érthető is: mindent nem lehet beleszuszakolni egy szintézisbe.³⁸ A kilencvenes évek közepéig nem is igen lett volna mit: évek kellettek az immár ideológiai korlátoktól mentes és feldolgozott forrásokban gazdag művek megszületéséig. Zubkova már idézett *A társadalom és a reformok, 1945–1964* című monográfiája, amely már a posztszovjet érában keletkezett, a jelentős, új szemléletű munkák közé tartozik.³⁹ A címmel ellentétben viszonylag kevés szó esik benne a hruscsovi évtizedről: a szerzőt a háború utáni társadalmi, tudati változások izgatták, amelyekben a Sztálin halála utáni évtized reformpróbálkozásainak előzményeit – csíráit – látja.

Hasonlóan a másik társadalomtörténeti monográfiához, Akszjutyin könyvéhez,⁴⁰ Zubkova is a politikai történésekhez kapcsolja a társadalomra vonatkozó megállapításait.

Gazdaságtörténeti és eszmetörténeti jellegű a szociológus és demográfus Visnyevszkij gondolatgazdag könyve a Szovjetunió konzervatív modernizációjáról, amelyben táblázatok, statisztikai adatok teszik szemléletessé és bizonyító erejűvé a szovjet éra felemás, ellentmondásokkal terhes modernizációjáról írtakat, s adnak lehetőséget az összehasonlításra Európa más országaival.⁴¹

A szellemi elit

A posztsztálini időszak a szocializmus megújításáért küzdő szellemi elit s a törekvéseiket hol támogató, hol visszafogó és büntető hatalom harcaként is felfogható. Sztálin halála, a hidegháború enyhülése sok kommunistánban azt a reményt keltette, hogy a szocializmus hibái kijavíthatók: nem az elvekben van a hiba, hanem megvalósításuk módjában. Ez a kommunista re-

betiltottak, de a hetvenes években többször is újra kiadtak.

38 A magyar nyelven megjelent munkák közül lásd például Font–Krausz–Niederhauser–Szvák (1997). Kivételnek tekinthető az emigrációban élő orosz szerzőpáros gondolatgazdag és olvasmányos szintézise: Heller–Nyekrics (1996).

39 Zubkova (1993).

40 Akszjutyin (2004).

41 Visnyevszkij (1998).

formhevet talán a Szovjetunióban volt a legerősebb, bár honi perspektívából a magyar kommunista reformellenzékiek rendszerjobbító teljesítménye tűnik a térségben kiemelkedő jelentőségűnek. Az „olvadás” a Szovjetunióból indult; a hruscsovi éra, sőt még a pártvezető bukását követő rövid időszak: az 1968 augusztusáig, a csehszlovák reformtörekvések kudarcáig terjedő periódus is visszaesésekkel, ellentmondásos megnyilvánulásokkal terhes szellemi megújulásként jellemezhető.

Az értelmiség, a szellemi elit – az intelligencia – a totalitárius rendszerekben sajátos szerephez jut: csak a rendszerhűek, az alkalmazkodók érvényesülhetnek igazán, a többiek osztályrésze az elhallgatás vagy az üldözés. A diktatúrában egyedül a szellemi elit képviselői – mindenekelőtt az írók, újságírók – vannak olyan helyzetben, hogy a társadalmon belüli feszültségeknek hangot is adhatnak. Ugyanakkor a hatalom és a kiválasztott írók kölcsönös egymásrautaltsága be is határolja mindkét fél mozgásterét. A hatalmon lévők igénylik, hogy az írók legitimálják uralmukat, s a szolgálat fejében kiemelt szellemi és anyagi megbecsülésben részesítik őket. Ez valósult meg a Szovjetunióban és a csatlós országokban is, aminek következményeképpen a rendszerváltozások után a történészeket is foglalkoztatni kezdte a szellemi elit és a hatalom kapcsolata. Dokumentum-kiadványok, feldolgozások jelentek meg a témában. Ezek közül kettőt emelek ki: W. Eggeling és M. R. Zjozina könyvét.⁴² Az ugyanabban az évben publikált azonos témájú könyvek szerzői nem hivatkoznak egymásra, tényleírásaik, értékeléseik azonban hasonlóak. (Az 1952-ben született német Eggeling könyve az „Első publikáció Oroszországban” sorozat keretében jelent meg. Ez a munkája – egy bőbeszédű dokumentumválogatással kiegészített kötetben – 1994-ben németül már napvilágot látott.)

Zjozina jóval több levéltári forrásra hivatkozik, mint német kollégája, ami feltehetően helyzeti előnyéből fakad. A párt- és állami iratok, valamint az írószövetség és a művészeti szövetségek iratanyagának alapján nem csupán a szervezettörténetről mond sok újat (e szervezetek tagságának szociológiai vizsgálata, a kiváltságok rendszere, a vezetők portréja), hanem a politikai befolyásolás módozatait is részletezi (kézi vezérlés, olvasói levelek mint a nyomásgyakorlás eszközei stb.).

Eggelinghez hasonlóan nagy hangsúllyal szól az 1953 utáni évekről. A felülről kezdeményezett és az írók, művészek egy része által támogatott nagy reformnekibuzdulások némi változatosságot hoztak a maradiak és az újítók harcába. Reformokra (s nem csupán a kultúrában, hanem a gazdaságban és

⁴² Eggeling (1999); Zjozina (1999).

az irányításban is) a hatalmukat veszélyeztető problémák készítették a vezetőket, s ezek a reformok – olykor visszanyesve, kudarcba fordulva is – végső soron a szovjet típusú rendszer sikeres önkorrekciós lépéseinek tekinthetők.

Zjozina kiemelten foglalkozik a politikai-ideológiai jelenségekkel: elemzi az 1953 és 1956 közötti „ideológiai NEP-et”, a nihilizmus elleni kampányt, a rehabilitáció értelmezése körüli vitákat, az SZKP XX. kongresszusának társadalmi hatását az 1956 utáni években, a „revizionisták” elleni hadjáratot, az „életidegen” intellektualizmus bírálatainak örvén propagált „életközeli” irodalom és művészetek sajátosságait. Az 1961 és 1964 közötti éveket Zjozina a „nagy évtized” lezáró szakaszaként vizsgálja, amelyben szerinte meghatározó szerepet játszott a neosztálinizmus elleni küzdelem, s amelyben szinte valódi párbeszéd alakult ki a politikai vezetők és a rendszerhűen kritikus szellemi elit képviselői között. Esettanulmányként a „liberális” *Novij Mir* és a dogmatikus-konzervatív *Oktyabr* folyóiratot veszi górcső alá.

A megújulási reményeket szimbolizáló „hatvanasság” mély nyomokat hagyott: írások tucatjai szólnak róla. Valj és Gyenyisz még könyve címéül is ezt a kifejezést választotta.⁴³ Heller és Nyekrics a szellemi újjászületés kezdetének tekinti a hrucsovi időszak nagy társadalmi hatást kiváltó irodalmi, művészeti, tudományos teljesítményét, amelynek produktumai nem minden esetben állták ki az idők próbáját. Ugyanakkor a kultúrpolitikai irányítás éppen a legnagyobbakat támad(tat)ta – Paszternakot, Szolzsenyicint –, s műveiket elzárta a honi olvasóközönség elől, ami nem ritka jelenség a totalitárius diktatúrákban. A „közvélemény” azokat az alkotásokat „ítélte el”, amelyek nem is jutottak nyilvánosság elé: ez volt a „szervezett népharag” (Heller–Nyekrics).⁴⁴

A hatalom ügyesen manipulálta az alkotó értelmiséget, s egy részüket – antisztálinizmusának hangoztatásával – sikerült is maga mellé állítania (Jevtusenko verse, a Sztálin örökösei, a kommunista párt központi napilapjában, a *Prav dában* jelent meg, s maga Hruscsov szorgalmazta, hogy Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye megjelenjen), de hamarosan ráébredt „tágkeblűségének” veszélyeire: a szabadságigény korlátozhatatlanná válására.⁴⁵

A hatvanas évek közepére eldőlt, hogy vége a kompromisszumkeresések időszakának: a hrucsovi hektikus, voluntarista politizálástól megszabadult hatalom szorosabbra fogta a gyeplőt, ami a sokak számára reménytelő szellemi pezsgés végét jelentette.

43 Valj–Gyenyisz (1996).

44 Ez Magyarországon sem volt ritka jelenség, lásd például az 1973-as filozófiai párthatározat keletkezésének és nyilvánosságra hozatalának körülményeit.

45 Szolzsenyicin *Rákkórházát és A pokol tornáca* című művét már nem engedték

megjelenni, Varlam Salamov *Kolimai elbeszélések* című kötete is csak szamizdatban jelent meg, s a példákat lehetne még sorolni.

46 Zubkova (1993).

Ellenzékiek

A Szovjetunióban ellenzéki ségen első sorban rendszerkritikus kommunista ellenzéki ség értendő. A más típusú ellenzéki ség csírái a terror évtizedeiben nem, csak a hatvanas évek végétől jelenhettek meg.

A háború utáni szabadabb légkörben töredezni kezdett az államideológia: a kényszerűen egymás mellé rendelt marxizmus és nacionalizmus szétvált, s főként a marxizmus újraértelmezésének vágya hozott össze embereket; kisebb csoportok, vitakörök alakultak. Az államnacionalista mezbe bújtatott marxizmus–leninizmus óhatatlanul szembesült az eredeti eszmékkel, a be nem teljesült ígéretekkel. Az összevetés a hatalom számára nem kívánatos rendszerkritikával járt. A múltat empátiával tanulmányozó fiatalok közül kerültek ki azok, akik vissza akartak térni a forrásokhoz: a forradalmi idők osztályharcos radikalizmusához. A nemzeti érzés hatalmi erősítését ők megalakulásnak, visszalépésnek tekintették. Balos, anarchista színezetű földalatti ifjúsági csoporto(cká)k alakultak: Kommunista Ifjúsági Párt (Voronyezs, 1947, körülbelül 50 fő), a Forradalom Hadserege (Moszkva, 1949), Forradalmi Harci Szövetség (Moszkva), Lenin Igaz Ügye. A hatóságok röpiratokat foglaltak le, melyeken a „Folytassátok Kronstadtot!” szöveg volt olvasható. A Kommunista Ifjúsági Párt tagjai Marx, Engels és Lenin műveit olvasták, társadalomjobbító, az eszméket a valósággal szembesítő programot állítottak össze (ezek lettek a bűnjelek). Az újmarxisták bírálták Sztálint, a kommunizmus építését az egész világra ki akarták terjeszteni. A Forradalmi Harci Szövetség programja szerint az országban kialakult viszonyoknak semmi közük a kommunista eszmékhez, Sztálin zsarnoki uralma bonapartista diktatúra. A Szovjetunióban nincs össznépi tulajdon – államkapitalizmus van –, s az államot megtestesítő szűk felső réteg kollektív kizsákmányolóként viselkedik.

Már a háborút követő években terjedt a „katakomba-kultúra”. Fiatalok magánlakásokon jöttek össze, hogy az iskolában nem tanított könyvekről beszélgessenek, tiltott témákról előadásokat hallgassanak. E nem nyilvános, konspiráló önképzőkörök tagjai nem politizáltak direkt módon, mégis, óhatatlanul, rendszerellenesek voltak, hiszen a hivatalos ideológia sulykolta nézetektől gyökeresen eltérő eszmékkel ismerkedtek meg. A plurális, kitáguló világ azonban potenciálisan nagyobb veszélyt jelentett a hatalom számára, mint a rendszeren belüli esetleges „elhajlások”.⁴⁶

Zubkova részben a felsorolt példákkal bizonyítja a szovjetunióbeli más-ként gondolkodás folyamatosságát. Szerinte a demokratikus ellenzék gyökerei a második világháborút közvetlenül követő évekre nyúlnak vissza.

A szellemi sokszínűség felé mutató 1945–48 közötti szórványkezdeményezések azonban – úgy tűnik – sokkal inkább a háborút követő átmenetiség természetzerű következményei voltak, semmint a jövő ellenzékiiségének előzményei. Ez nem mond ellent annak, hogy néhányan arra a következtetésre jutottak: a diktatúra – a szocializmus keretein belül – humanizálható.

Az „olvasás” éveiben a légerekből kikerültek beszámolóinak, közéleti aktivitásának hatásaként kezdett formálódni a rendszer keretei között maradó, a diktatúra demokratizálását sürgető közvélemény. A sztálini személyi kultuszt elítélő, önkritikus pártmegnyilvánulások mintegy kiengedték a bíráló szellemét a palackból, aminek veszélyére maga a kezdeményező hruscsovi vezetés is hamar ráébredt. Az SZKP XX. (1956) és XXII. (1961) kongresszusa különösen felszabadító hatású volt. Ez utóbbin vastappsal fogadták P. G. Grigorenko vezérőrnagy felszólalását, aki az új személyi kultusz kialakulásának veszélyére figyelmeztetett (őt a Távol-Keletre „száműzték”, ahol 1963-ban létrehozta a Harci szövetség a leninizmus feltámasztására elnevezésű szervezetet, amelyet a hatóságok felszámoltak, alapítóját pedig pszichiátriai kényszergyógykezeltésre utalták).⁴⁷

1959–61-ben megjelentek az első kéziratos ellenzéki újságok. Moszkvában a *Szintakszisz* (szerkesztőjét, A. Ginzburgot kizárták az egyetemről, két év lágerben letöltendő büntetést kapott) és a *Főniksz-61* (ezt a levéltári-történeti főiskola hallgatói alapították).

Ukrajnában 1961-ben szovjetellenes tevékenységért (valójában nemzeti függetlenségi mozgalom kezdeményezéséért) ítélték halálra, majd tizenöt évre az Ukrán Paraszt- és Munkásszövetség két vezetőjét. 1962-ben Lettországból, 1964-ben Moldvában ítélték el a rendszert bíráló értelmiségieket.

1965-ben leningrádi mérnökök *Ko-lokol* címmel adtak ki gépiratos folyóiratot, amelyben az elbürokratizálódott vezetés marxista szellemű megújítását sürgették.⁴⁸

A Heller–Nyekrics szerzőpáros monográfiájában a szovjetunióbeli polgárjogi mozgalmak megszületését a hatvanas évek elejére-közepére teszi,

47 Heller–Nyekrics (1996) 464–465.

48 Munkájuk címe – *A bürokrácia diktatúrájától a proletárdiktatúráig* –, s feltehetően tartalma is „visszaköszön” Konrád György és Szelényi Iván 1974-ben keletkezett művének címében: *Az értelmiség útja az osztálybatalomhoz*. Az „öselőzmény” talán a jugoszláviai Gyilasz *Új osztálya*, amely még az ötvenes években keletkezett.

elindítójukként A. Jeszenyin-Volpin matematikust, a híres költő fiát nevezi meg. Jeszenyin-Volpin és társai nem az alkotmány megváltoztatását, hanem a benne foglaltak érvényesítését kívánták békés úton elérni, mozgalmuk legális és demokratikus volt. Legismertebb személyisége Andrej Szaharov atomfizikus, neves tudós lett, aki 1961-ben levélben hívta fel Hruscsov figyelmét a termonukleáris fegyverek gyártásának emberiséget fenyegető veszélyességére.

„Egyes adatok szerint 1967-ben már több mint 400 ellenzéki ifjúsági szervezet volt az országban, melyek tagjai a legkülönbözőbb nézeteket vallották a narodnyik eszméktől a fasizmusig” – olvasható Heller és Nyekrics könyvében.⁴⁹ A megállapítás kissé elnagyoltnak tűnik, bár az 1965-ben A. Szinyavszkij és J. Danyiel ellen indított per – a két író regényhőseik nézeteiért, illetve azért vonták felelősségre, mert írásaikat külföldön jelentették meg – már a hruscsovi „liberalizmus” végét jelzi.

Az értelmiségiek közül sokan Sztálin rehabilitálásától tartottak. A sztálinizmus visszatérével való riogatás vagy annak reális veszélye mintegy megszépítette a hruscsovi éveket, pedig akkor születettek a büntető törvénykönyvnek azok a paragrafusai, amelyek alapján bíróság elé lehetett állítani a Szovjetunióban disszidenseknek nevezett másként gondolkodókat.⁵⁰

Az igazi marxizmus–leninizmust Roj és Zsorez Medvegyev képviselte, a liberális–demokrata irányzat fejének az 1980-ban Gorkijba (Nyizsnyij-Novgorod) száműzött Andrej Sza harovot tekintették, Szol zsenyicint pedig a nemzeti és keresztény ideológia szószólójaként tartották számon.

Az ellenzék megjelenése és bővülése a hatvanas–hetvenes években mindenképpen a rendszer bomlásának jele. Jelentőségét azonban nem szabad túlértékelni: a Szovjetunióban az értelmiségiek túlnyomó többsége – táborbeli társaikhoz hasonlóan – élhetőnek tartotta a rendszert, amely a korábbiakhoz képest jobban kielégítette mentális és fogyasztói igényeiket. Ahogy Heller és Nyekrics írják: „komfortigényük mérsékletre intette őket”.⁵¹

A hetvenes évek végén egy csoport moszkvai munkás szabad szakszervezet létrehozásával próbálkozott, vezetőjüket letartóztatták és elmeorvosintézetbe zárták. Hasonló kísérletek másutt is voltak, nem sok sikerrel: a hatóságok mindig közbeléptek.

A *Kramola* című dokumentumgyűjtemény a szovjet társadalom közem-

49 Heller–Nyekrics (1996) 486.

50 A 70. cikkely szerint büntetendő „a szovjethatalom aláásása és meggyengítése céljából kifejtett agitáció és propaganda”, „a szovjet államhatalom és társadalmi rend iránti bizalom megrendítésére alkalmas rágalom terjesztése”.

51 Heller–Nyekrics (1996) 495.

berének „másként gondolkodásáról” szól, amelyről a hatvanas–hetvenes évek ellenzéki értelmiségének sem igen lehetett tudomása. A dokumentumok egy másik csoportja a szovjet rendszerben hívó, forrófejű diákok és fiatal értelmiségiek gondolkodásába enged bepillantást, akik a szocializmust szerették volna megtisztítani, s az alkotmányban foglaltak betartását követelték a hatalmon lévőkötől.⁵²

Lázadások

Tömeges ellenzéki fellépésekre a sztálini terror éveiben nem kerülhetett sor. A hatalomért folyó politikai harcok Sztálin halála után fellazították az erőszakszerveket, korlátozták mindenre kiterjedő, nemritkán törvénytelen beavatkozásaik lehetőségét. A lázadások az ötvenes évek közepén az ezreket, tízezreket embertelen körülmények között összezsúfoló és végletesen kiszákmányoló fogolytáborokban törtek ki, a hatvanas években pedig az életszínvonal csökkenésére kiható hatósági intézkedések és a helyi önkény miatt robbantak ki sztrájkknak induló munkáslázadások.

Szolzenyicin Magyarországon 1993-ban megjelent, a Gulagról szóló könyvében⁵³ ír a lágerlázasokról, többek között az 1954 elején kitört, negyvenkét napig tartó kingiri felkelésről, amelyben kilencezer férfi és négyezer női fogoly vett részt, s amely a szovjet alkotmány érvényesítésére hivatkozott, és így a későbbi jogvédő mozgalmak előzményének is tekinthető.

„A szovjet légerekben két évvel a magyarországi forradalom előtt lázadtak fel a foglyok. Hősi tettekre akkor nem figyeltek fel, pedig történelmi tettet hajtottak végre azzal, hogy részben megtörték az elítéltek kiszákmányolását és a velük szemben alkalmazott terrorista módszereket. A híres XX. kongresszus ugyanacsak a szovjet koncentrációs táborokban kibontakozó ellenállási mozgalom következtében vált lehetségessé.”⁵⁴ 1959-ben Temir-Tauban tört ki felkelés.⁵⁵

A munkáslázadások közül talán legismertebb a szovjetunióbeli rendszerváltozás után Oroszországban is a széles nyilvánosság elé kerülő 1962. júniusi novocserkasszki, amely a Szovjetunió csatlós államaiban korábban lezajlott munkásfelkelések – az 1953. júniusi berlini, az 1956-os plzeńi – sorozatába illeszthető.

52 Kozlov–Mironyenko–Edelman (2005).

53 Szolzenyicin (1993).

54 Heller–Nyekrics (1996) 424.

55 Lelesuk (1997); Kozlov: Celinnij szindrom. Masszovije beszporjadki molodih rabocsih v Temir-Tau (1959) [A „szűzföld-szindróma”. Munkásfiatalok tömegzavargásai Temir-Tauban (1959)], in uő (1999) 31–60.

A helyi pártbizottság termelésiköltség-csökkentő kampánya a munkások bérének jelentős csökkenésével járt: ez vezetett tizenegyezer munkás sztrájkjához. A sztrájkba a hozzátartozók – nők, gyerekek – is bekapcsolódtak. Jelszavaik: „Le Hruscsovval!”, „Kolbászt csinálni Hruscsovból!”⁵⁶ A tüntetők Lenin-képekkel vonultak a városi rendőrség és a pártbizottság épülete elé, ahol sortűz fogadta őket: hetven–nyolcvan ember halt meg, sokukat robbanólövedékek téptek szét.

Az SZKP KB két vezetője, Mikojan és Kozlov próbálta a helyszínre érkezve – ahol harcokcsik is bevetésre készen álltak – lecsillapítani a kedélyeket: a további ellenállás lehetetlenné vált. A megtorlás során a tüntetőket családjukkal együtt Szibériába száműzték, kilenc férfit halálra ítélték, két nőt pedig tizenöt évi lágerre. A város boltjaiban viszont áruval teltek meg az üres polcok, és egy időre az ellenállást kiváltó bércsökkentő intézkedéseket is elhalasztották. Hogy elejét vegyék a további mozgolódásoknak, mindenütt megerősítették a helyi belügyi szerveket, és tömegoszlató eszközökkel, fegyverekkel látták el a rendőrségeket.

A tömegzavargásokról önálló monográfia is napvilágot látott.⁵⁷ Ebben a novocserkasszki és temir-taui tömegzavargás mellett részletesen esik szó a katonai lázongásokról, a nemzetiségi konfliktusokról (köztük az ingusok elleni pogromról), az 1944-ben Közép-Ázsiába deportált csecsenek és ingusok visszatértekor Észak-Kaukázusban kitört zavargásokról (Groznij orosz lakosságának megmozdulásáról). Külön fejezet olvasható a könyvben a marginális városi csoportok zavargásairól, a hatalom fellépéséről a „huligánok” ellen Leningrádban, Mag nyi to gorszk bán másutt.

Nem egy helyen a vallási ünnepek is konfliktusok forrásává váltak, 1959–60-ban spontán megmozdulásaikkal a kolostorok és a templomok bezárása ellen tiltakoztak a hívők.

1961 és 1964 között a „liberális kommunizmus” válsága következtében törtek ki Hruscsov-ellenes zavargások (Krasznodarban, Muromban, Alekszandrovban és Bijszkben).

A *bétköznap*i lázadások körébe tartoznak a nyilvános helyen, baráti társaságban vagy kocsmái beszélgetésekben, nemegyszer részeg emberek szájából elhangzott kijelentések, szidalmak, amelyek vonatkozhattak egyes helyi és országos vezetőkre, de az esetek többségében a hatósági intézkedésekről mondták el keresetlen szavakkal véleményüket, amit a szervek szovjetellenes

agitációnak minősítettek. A meg gondolatlanságnak keserves következményei lettek: általában három–öt év sza-

56 Heller–Nyekrics (1996) 470.

57 Kozlov (1999).

badságvesztés. A dokumentumokban szereplő emberek a velük kapcsolatos, titoktalanított legfelsőbb bírósági és legfőbb ügyészségi dokumentumokat közlő kiadvány címe szerint a „másként gondolkodás” népi, közemberi képviselői a Hruscsov- és Brezsnyev-korszakban.⁵⁸ A legfeljebb egy-két tucat embert érintő, többnyire spontán és szituatív rendszerellenes megnyilvánulások sokaságát elemző bevezető tanulmány⁵⁹ rendkívül érdekes: az antropológia, a lélektan és a néprajz, a vallástörténet és a mítosz kutatás szemszögéből vizsgálja a dokumentumokba foglalt kriminalizált eseteket. A rendszerellenes megnyilvánulásokat kapcsolatba hozza az egyszerű nép tradicionális hatalomellenességével s egyben mítoszteremtő igényével és paternalizmusával is.

A számos érdekes következtetés közül azt választottam ki, amely a vezetők népi megítélésére vonatkozik, s amely összefüggött a reménytelennek tartott jelen elutasításával és a múlt megszépítésével, a „mi lett volna, ha...” vágyteljesítő óhajával. A Sztálin halála utáni évtizedekben Trockij nevét az 53 őt említő vádlott közül 52 pozitív összefüggésben emlegette. Nagy államférfinak tartották, aki érdemeket szerzett a polgárháborúban, Lenin igaz híve volt, s alkalmas lett volna a legfőbb vezetői poszt betöltésére. Trockij után Buharin következett a rokonszenvelistán (19 fő), őt Rikov és Zinovjev követte (kilenc, illetve hat említéssel). A nép a hatalomból kiebrudaltakat tüntette ki rokonszenvével: Zsukov bukott emberként volt a legnépszerűbb.⁶⁰

A *Kramola* összeállítói szerint a szovjetellenes kijelentéseket az esetek többségében nem lehet a szó eredeti értelmében szovjetellenesnek tekinteni: a népi lázongás az uralkodó kulturális paradigmán belül maradt. A szovjet társadalom az ötvenes, hatvanas években talán még a forradalom előttinél is patriarchálisabb volt. A szovjetellenesnek kikiáltottak és az őket lebuktatók azonos módon látták a világot, ugyanaz volt az értékrendjük, s erkölcsi normáikat tekintve sem különböztek egymástól.⁶¹

*

A fenti áttekintéshez nehéz összefoglalót írni. Mindenekelőtt azért, mert nem tudható, melyek azok a művek, amelyek nem kerültek a kezembe. Az új tudományos eredmények rendsze-

58 Kozlov–Mironyenko–Edelman (2005).

59 A kötet összeállítói három év alatt hetvenezer aktát néztek át, s ötezer olyan esetet találtak, amely a zendülés, lázadás kategóriájába sorolható (ezek közé tartoznak a kötetben nem szereplő vallási szekták elleni fellépések és a földalatti nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatos ügyek is). Az adatokat számítógépre vitték: adatbázist építettek ki. A szovjetellenes agitáció körébe tartozó több mint nyolcezer ügy 60 százalékát feldolgozták. Uo. 20–21.

60 Uo. 129.

61 Uo. 130.

rint először periodikákban látnak napvilágot. Az oroszországiakhoz különösen nehéz a hozzáférés: áttekintésüktől eleve eltekintettem. Vázlatos ismeretűm tehát töredékes és esetleges.

A viszonylag újonnan megjelent oroszországi történettudományi művek szemléléséből is levonható azonban a következtetés: Oroszországban megújult a történetírás, s Magyarország, amelynek sorsa az ötvenes–hetvenes években alapvetően a Szovjetuniótól függött, az alávetett helyzet megszűnte után sem teheti meg, hogy nem követi nyomon az oroszországi historiográfia legújabb eredményeit.

HIVATKOZÁSOK

Afanaszjev (1996)

JURIJ N. AFANASZJEV (red.): *Szovjetszkaja isztoriografija* [Szovjet historiográfia]. Moszkva, 1996, Rosszijszkij Goszudarsztvennij Gumanitarnij Unyiverzitet.

Afanaszjev (1997)

JURIJ N. AFANASZJEV (red.): *Szovjetszkoje obscseszvo: voznyiknovenyije, razvityije, isztoriceszkij final* [A szovjet társadalom: keletkezés, fejlődés és a történelmi vég]. 2. köt. *Apogej i krab sztalinizma* [A sztálinizmus csúcspontja és összeomlása]. Moszkva, 1997, Rosszijszkij Goszudarsztvennij Gumanitarnij Unyiverzitet.

Afanaszjeva–Afianyi–Velicsanszkaja–Vodopjanova–Kocsubej (2000)

JE. SZ. AFANASZJEVA–V. JU. AFIANYI–L. A. VELICSANSZKAJA–Z. K. VODOPJANOVA–JE. V. KOCSUBEJ (red.): *Igyeologicseszkiye Komisszii CK KPSZSZ 1958–1964. Dokumenti*. Moszkva, 2000, Roszszipen.

Akszjutyin (2004)

JURIJ V. AKSZJUTYIN: *Hruscsevszkaja „ottyepel” i obscsesztvennije nasztrojenyija v SZSZSZR v 1953–1964 gg.* [A hruscsovi „olvadás” és a közérzület a Szovjetunióban]. Moszkva, 2004, Roszszipen.

Bisztrova (2006)

IRINA V. BISZTROVA: *Szovjetszkij vojenno–promislennij kompleks: problemi sztanolvenyija i razvityija (1930–1980-je godi)* [A szovjet hadiipari komplexum: a keletkezés és a fejlődés problémái]. Moszkva, 2006, RAN Insztyitut Rosszijszkoy Isztorii.

Buharin (1989)

NYIKOLAJ BUHARIN: A Jeszenyin-jelenség. [1926]. In Szilágyi Ákos (szerk.):

A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Budapest, 1989, Szabad Tér Kiadó, 92–112.

Eggeling (1999)

WOLFRAM EGGELING: *Polityika i kultura pri Hruscseve i Brezsnyeve. 1953–1970 gg.* [Politika és kultúra Hruscov és Brezsnyev idejében]. Moszkva, 1999, Airo-XX.

Font–Krausz–Niederhauser–Szvák (1997)

FONT MÁRTA–KRAUSZ TAMÁS–NIEDERHAUSER EMIL–SZVÁK GYULA: *Orosz országtörténete.* Budapest, 1997, Maecenas.

Heller–Nyekrics (1996)

MIHAIL HELLER–ALEKSZANDR NYEKRICHS: *Orosz történelem. A Szovjetunió története.* 2. köt. Budapest, 1996, Osiris Kiadó–2000.

Kecskeméti (1961)

PAUL KECSKEMÉTI: *The Unexpected Revolution.* Stanford (California), 1961.

Kozlov (1999)

V. A. KOZLOV: *Masszovije beszporjadki v SzSzsZR pri Hruscsove i Brezsnyeve. 1953–nacsalo 1980-h gg.* [Tömegzavargások a Szovjetunióban Hruscov és Brezsnyev idején]. Novoszibirszk, 1999, Szibirszkij Hronograf.

Kozlov–Mironyenko–Edelman (2005)

V. A. KOZLOV–SZ. V. MIRONYENKO–O. V. EDELMAN (red.): *Kramola. Inakomiszlije v SzSzsZR pri Hruscseve i Brezsnyeve, 1953–1982 gg. Rasszrekrecsonnije dokumenti Verbovnovo szuda i Prokuraturi SzSzsZR* [Lázadás. Másként gondolkodás a Szovjetunióban Hruscov és Brezsnyev idejében. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának és Legfőbb Ügyészségének titoktalanított dokumentumai]. Moszkva, 2005, Matyerik.

Kurszkova (2000)

GALINA JU. KURSZKOVA: *Totalitarnaja szisztyema v SzSzsZR. Isztoki i putyi preodolenyija* [Totalitárius rendszer a Szovjetunióban. Források és a leküzdés útjai]. Moszkva, 2000, Gumanitarnij Centr „MONOLIT”.

Lelcsuk (1997)

V. SZ. LELCSUK: 1959 god. Rassztrel v Temir-Tau [Az 1959-es év. Sor-tűz Temir-Tauban]. In Jurij N. Afanaszjev (red.): *Szovjetszkoje obszcseszvo: voznyiknovenyije, razvityije, isztoriceszkij final.* [A szovjet társadalom: keletkezés, fejlődés és a történelmi vég]. 2. köt. Moszkva, 1997, Rosszijszkij Goszudarsztvennij Gumanitarnij Unyiverzityet, 273–327.

Medvegyev, R. (2006)

ROJ MEDVEGYEV: *Nyikita Hruscov. Otyec ili otcim szovjetszkoj „ottyepeli”?* [A szovjet „olvadás” atyja vagy mostohája?] Moszkva, 2006, Jauza–Ekszmo.

Medvegyev, Zs.(1993)

ZSOREZ MEDVEGYEV: *Vzljot i pagyenyije Lizenko. Isztorija biologiceszkoj gviszkusszii v SZSZSZR (1929–1966)*. [Liszenko felemelkedése és bukása. A biológiai vita története a Szovjetunióban]. Moszkva, 1993, Knyiga.

Standeisky (1999)

STANDEISKY ÉVA: Régi-új birodalom. A Szovjetunió a második világháború után. *Mozgó Világ*, 1999. 8. 69–84.

Sz. Bíró (2007)

SZ. BÍRÓ ZOLTÁN: 1956 nem hivatalos visszhangja a Szovjetunióban. In *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. Szerk.: Gyáni Gábor–Rainer M. János. Budapest, 2007, 1956-os Intézet, 313–320.

Szolzenyicin (1993)

ALEKSZANDR SZOLZSENYICIN: *A Gulag szigetvilág, 1918–1956. Szépirodalmi tanulmánykísérlet*. 1–3. köt. Budapest, 1993, Európa Kiadó.

Vali A. (1961)

FERENC VALI A.: *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*. Cambridge, 1961, Harvard University Press.

Valj–Gyenyisz (1996)

PJOTR VAJL–ALEKSZANDR GYENYISZ: *60-ije. Mir szovjetszkovo cseloveka* [A hatvanas évek. A szovjet ember világa]. Moszkva, 1996, Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje.

Visnyevszkij (1998)

ANATOLIJ VISNYEVSZKIJ: *Szerp i rubel. Konzervatyivnaja modernizacija v Sz.Sz.SzR* [Sarló és rubel. Konzervatív modernizáció a Szovjetunióban]. Moszkva, 1998, OGI.

Voszlenszkij (1990)

MIHAIL VOSZLENSZKIJ: *Nomenklatura. Goszpodsztvujuscij klassz Szovjetszkovo Szozjuza* [Nómenklatúra. A Szovjetunió uralkodó osztálya]. London, 1990, Overseas Publications Interchange Ltd.

Zjozina (1999)

MARIJA R. ZJOZINA: *Szovjetszkaja hudozslesztvennaja intyelligencija i vlaszty v 1950-je – 60-je godi* [A szovjet művészi értelmiség és a hatalom az 1950-es, 1960-as években]. Moszkva, 1999, Dyalog–MGU.

Zubkova (1993)

JELENA JU. ZUBKOVA: *Obscsesztvo i reformi 1945–1964*. [Társadalom és reformok]. Moszkva, 1993, Izdatyelszkij Centr Rosszija Molodaja.

SOMLAI KATALIN

A ROMÁN POSZTSZTÁLINISTA SZOCIALIZMUS A LEGÚJABB TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A KORSZAK MEGHATÁROZÁSA

Mielőtt rátérnénk a korszakkal foglalkozó történeti írásokra, vizsgáljuk meg, hogy az általunk használt posztsztálinista megjelölés a román múlt mely időszakára vonatkozatható, illetve hogy a posztsztálinistának nevezett időszak hozott-e strukturális vagy minőségi változást az előző kommunista periódushoz képest. Felmerül az is, hogy a politikai rendszer szempontjából mennyire tekinthetjük homogénnek a posztsztálinista időintervallumot.

Posztsztálinista korszaknak tekinthetjük a Sztálin halálától, azaz 1953-tól az 1989. decemberi romániai fordulatig, Nicolae Ceaușescu diktatúrájának bukásáig tartó időszakot. A kifejezés azonban nem honosodott meg a román historiográfiában, mivel a posztsztálinista jelzőnek a román kommunista rendszer említett szakaszára vonatkozólag nincs releváns értéke, jóllehet elterjedését a kelet-európai térség népi demokráciáinak komparatív vizsgálatai elősegíthették volna. A posztsztálinista megjelölés ugyanis Sztálin halálához köthető cezúrát, különbséget feltételez a jelölt kor és a sztálini időszak között.

A Román Munkáspárt (RMP) élén azonban Sztálin halálát vagy a XX. kongresszust követően Moszkva intenciói ellenére sem történtek személyi változások. Nem változtak a párt hatalomgyakorlásának módszerei sem, s a tervgazdálkodás súlypontja is a gyorsított ütemű iparosítás maradt. A Gheorghe Gheorghiu-Dej vezette pártnak sikerült kivédenie a moszkvai pressziót. Tovább éltek a sztálinista rendszer pillérei: a személyi kultusz, a monopolisztikus hatalmi mechanizmusra épült, demokratikus kontroll nélküli, elbürokratizálódott párt, és az önkényuralmat, valamint a gazdasági átstrukturálódást biztosító terrorgépezet. Nem indult el desztalinizációs folyamat, s nem érződött belpolitikai enyhülés. A sztálinizmus revizionista átalakításának személyi alapjai is hiányoztak. Nem volt olyan csoportosulás a párton belül, amely határozottan ilyen irányba kívánta volna terelni az RMP politikáját. Ellenkezőleg, a lengyelországi eseményekbe és a magyar forradalomba eszkalálódott desztalinizáció veszélyei láttán a sztálinista nomen-

klatúra bebetonozta magát a hatalomba, és a korábbinál erősebb ideológiai monopóliumra és kontrollra törekedett.

Az erózió sikeres feltartóztatásának eredményeképpen 1958-ban Gheorghiu-Dej rendszerének sikerült elérnie, hogy a szovjet csapatokat kivonják az országból, megerősítve ezzel a rendszer hazai elfogadottságát. Az ötvenes évek végétől viszont a párt hatalmának legitimitását egyre inkább a román nemzeti érdekek hangsúlyozásával, a nacionalista érzelmek szításával, a szovjetellenesség felkarolásával erősítették, szemben a negyvenes-ötvenes évek túldimenzionált internacionalizmusával és a román kultúra russzifi káió jával. Ideológiai átalakulási folyamat indult meg, amelynek célja a sztálinista modell életben tartása volt. A fordulatot az 1964. évi áprilisi nyilatkozattal deklarált autonómia tette nyilvánvalóvá, amely éppen a szocialista eredeti tőkefelhalmozás folyamatának zavartalan folytatását kívánta biztosítani, szemben a KGST-n belül tervezett munkamegosztással. Romániát illetően tehát nem sztálinizmusról és poszt sztálinizmusról, inkább a sztálinizmus internacionalista és nemzeti kommunista korszakairól beszélhetünk.

A hatvanas évek elejétől a megtorlások és a Hruscsov-szimpatizánsok félreállítása után a kommunista rendszer kulcspozícióit a hatalmában megerősödött Gheorghiu-Dej és mellette – Gheorghe Maurer vezetésével – olyan pártfunkcionárius-technokrata elit töltötte be, amely a változó nemzetközi légkör lehetőségeit kihasználva egyre nagyobb mozgásteret biztosított Romániának. Ezzel párhuzamosan – a gazdasági modernizáció konzekvens véghezvitele érdekében – belső gazdasági reformokat hirdetett, és megnyitotta a kaput a nyugati kereskedelem és a tőkebeáramlás előtt. A gazdasági nyitás együtt járt a kulturális és tudományos kapcsolatok felvirágzásával és a román szellemi élet felpettedésével. A politikai rendszer azonban elég szilárd volt ahhoz, hogy kézben tartsa a fentről indukált ideológiai, gazdasági és kulturális változásokat. Stabilitását bizonyította, hogy Gheorghiu-Dej váratlan halála sem rázta meg a működését, és Ceaușescu – az első titkár örökségébe ülve – rövid időn belül visszafordíthatta a reformfolyamatokat, és letörthette az értelmiség tiltakozását a visszatérő ideológiai megmerevedéssel szemben. A Conducător hetvenes évekre kiépülő dinasztikus kommunizmusa a nemzeti kommunizmus ideológiáját fejlesztette tovább – a proletariátus szerepét „a román nemzet” vette át a szocializmus építésében –, s tette kizárólagossá a sztálinista rendszer eszközeinek korlátlan felhasználásával. Az ideológia módosult, de a politikai struktúrában nem történtek változások. A román kommunizmus sztálinista rendszerként született, s akként is bukott meg.

A ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁS AZ 1989. ÉVI FORDULAT UTÁN¹

1989 decemberét követően a román történetírás megszabadult a Ceaușescu-éra nacionalista pártideológiájának a jelenkortörténeti kutatásokat gyakorlatilag ellehetetlenítő béklyójától. A felszabadult légkörben a közvélemény érdeklődése is a közelmúlt valósága felé fordult. Ez arra sarkallta a történészeket, hogy az ideológiai lózungoktól megtisztítva, a maga objektivitásában próbálják elemezni az elmúlt évtizedek román történelmét. E törekvést, a szakmai objektivitás igényét fogalmazták meg a „szabad” történészek a *Revista de Istorie* 1989. 42. számában.

1994-ben hozták létre a Fundatia Academia Civicát, hogy a „kommunista diktatúra évei alatt meghamisított román jelenkor-történelmet helyreállítsák”,² feltárják a közelmúltat, és terjesszék az új történelmi ismeretanyagot. Az alapítvány égisze alatt működik – a máramarosszigeti börtönmúzeum (Sighet Memorial) mellett – az Ana Blandiana és Romulus Rusan írók által létrehozott kutatóközpont, amely a kommunista korszakot a rendszer elnyomó gépezetén és az áldozatokon keresztül vizsgálja. Ennek megfelelően az intézetben működő Oral History Archívum is a román gulaggal, a pitești-rendszerrel,³ a diákmozgalmakkal, a kommunistaellenes kárpátoki ellenálló csoportokkal,⁴ valamint Ceaușescu falurombolásával és a mezőgazdaság kollektivizálásának jelenségével foglalkozik. A központ a román börtönök, munkatáborok foglyairól megmaradt, 1945–89 között keletkezett mintegy kilencvenezer karton adatainak feldolgozásán dolgozik, hogy a megtorlás hullámairól, a börtönrendszerről, a foglyok társadalmi összetételéről stb. releváns adatokat nyerjen. Adat bázisukban a kommunista időszak börtönben elhunyt politikai foglyainak adatait is egybegyűjtötték.

A kommunista korszak hallgatásának megtörése után sorra jelentek meg a politikai foglyok, emigránsok memoárjai, naplói, visszaemlékezései a sztálini elnyomó gépezet terrorjáról. Említést érdemel többek között Aurel Baghiu, a temesvári diáktüntetés részt-

1 Lásd erről részletesen Antohi–Tren - csényi–Apor (2007).

2 www.memorialsighet.ro.

3 A politikai foglyok ideológiai átnevelése céljából alkalmazott fizikai és lelki kínzás módszerei.

4 Ceaușescu bukása után vált közzismertté, hogy kisebb-nagyobb fegyveres ellenálló csoportok a hegyek között bujdokoltak a hatvanas évek elejéig kitartottak, a kelet-európai térség országai közül legtovább. Számukat a Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității 1996-ra teszi. *Mișcarea armată de rezistență anticomunista...* (2003). Elhelyezkedésükről lásd az összefoglaló térképet: http://en.wikipedia.org/wiki/Roma_nian_anti-communist_resistance_movement.

vevőjének visszaemlékezése a Securitate⁵ kegyetlenkedéseiről,⁶ illetve Paul Goma önéletrajzi ihletésű, immár románul is megjelent írásai és többkötetes naplója.⁷ Érdekes kísérlet Stelian Tanase múltidézése, aki saját naplóját és a titkosrendőrség párhuzamosan készített feljegyzéseit egymás mellett jelentette meg.⁸ Egyedülálló megközelítést nyújt Radu Constantinescu a rendszert kiszolgáló történészek szarkasztikus bemutatásával. A *Memoria* című folyóirat, az említett kutatóközpont vagy a temesvári Marineasa kiadó a kommunista önkény áldozatainak számos visszaemlékezését, dokumentumát publikálta. Az 1992-ben alapított *Sfera Politicii* (A politikai szféra) című politológiai folyóirat is sok tanulmányt és dokumentumot közölt a kommunista korszakról. Alapvető, a párt berkeiben lejátszódott dokumentálatlan történések megismerésének szempontjából nélkülözhetetlen információkat tartalmaznak a nómenklátúra egykori, Ceaușescu által félreállított tagjainak tollából származó memoárok is: Gheorghe Apostol, Ion Gheorghe Maurer vagy Paul Miculescu-Mizil visszaemlékezései például fényt vetnek a Gheorghim-Dej utódlása körüli harcokra és paktumokra, s megmagyarázzák, miként tudott Ceaușescu, a Politikai Bizottság legfiatalabb tagja a párt élére kerülni.

A folyóiratok dokumentumközlésein túl kevés kritikai jellegű dokumentumgyűjtemény született. A korszak vizsgálatához megkerülhetetlen kiadvány a hatkötetes, titkosszolgálati iratokat tartalmazó *A Securitate* fehér könyve, és *Az irodalmi és művészeti élet epizódjai, 1969–1989*,⁹ értéküket csak az csökkenti, hogy a titkosszolgálatok égisze alatt láttak napvilágot.

Mivel a korszak kutatói el voltak zárva a nyugati történetírás eredményeitől, továbbá 1989-ig a nemzeti kommunista ideológia kiszolgálására szocializálódtak (Georgescu szavával élve

ők a „culturniksok”, a kommunista párt hivatalos történetírói), 1989 után sokáig hiány volt az ideológiától mentes szakmaiság követelményeinek eleget tenni képes kutatókban, nem beszélve azokról, akik – a pozitivisták történetírásnak hátat fordítva – más módszerek iránt is érdeklődtek volna. Helyettük több ismert középkorkutató figyelme fordult a jelenkor felé. Közéjük tartozik Dinu Giurescu¹⁰ és Florin Constantiniu,¹¹ akik a kommunista hatalomátvétel történetének szisztematikus fel-

5 A korszak nagy részében a belügyminisztérium alá tartozó román titkosrendőrség, a Departamentul Securității Statului (DSS), röviden Securitate.

6 Baghiu (1993).

7 Lásd többek között Goma (1990, 1997a, 1997b, 1999, 2004).

8 Tănase (2002).

9 *Cartea Albă a Securității* (1995); *Cartea Albă a Securității. Istoria literare și artistică...* (1996).

10 Giurescu (1994).

11 Constantiniu (2001).

dolgozását kezdték meg, s kutatásaik eredményeként egy pozitivista szemléletű, eseményközpontú narratívával álltak elő.

A jelenkorkutatás fénykörébe került néhány új tematika is: a kisebbségkutatás, a megtorlás vagy a romániai zsidóság története. Viszonylag sok elemzés született a román kommunizmus bukásáról, az 1989. decemberi forradalomról, fordulatról, illetve puccsról és a puccs utóéletéről.¹² A román kommunizmus átfogó elemzésére és összegzésére azonban a nagy érdeklődés ellenére viszonylag kevés kísérlet történt. A monográfiák túlnyomó többsége a kommunista időszak első évtizedeivel, Gheorghiu-Dejssel és korszakával foglalkozik – igaz, hogy a vonatkozó levéltári források is inkább hozzáférhetők, de a Ceaușescu árnyékából ismét előtérbe került előd szerepének és szándékainak idealizálása egyben a fordulat után hatalmon maradt pártelit gyökerkereséseire utal.

Mivel a jelenkorkutatók nagy része az eseménytörténet feltárásával foglalkozik, kutatásaik következképpen kis időintervallumokat fognak át, vagy egy-egy részterületre koncentrálnak. Stelian Tănase a kommunista vezetés és a társadalmi elit kapcsolatát vizsgálja Gheorghiu-Dej korszakában, céljaik összefonódását a modernizációs folyamatban.¹³ A szociológus Pavel Câmpeanu szintén a Gheorghiu-Dej körüli pártfrakciót veszi górcső alá,¹⁴ a párt fiatalabb vezető garnitúrájának politikai kultúráját meghatározó tényezőket közös szocializálódásukból vezeti le. A konzervatívnak mondható jelenkortörténet-írásban új megközelítésmódot tükröznek Florin Șperlea, valamint Cristian Vasile művei a román hadsereg szovjetizálásáról,¹⁵ illetve az erőszakos egyházegyesítésről¹⁶ (1948. december 1-jén a görög katolikus egyházat beolvasztották a görögkeleti egyházba) – mindketten a kommunista tömb más országaival összehasonlítva, komparatív módon elemzik a problémát.

Lucian Boia, a román történetírás jeles kutatója, az összegző monográfiák hiánya kapcsán egyenesen a kommunizmus „elfelejtéséről” ír,¹⁷ amit részben a jelenlegi politikai elit származásával magyaráz, részben pedig azzal a sokak által tévesen osztott meggyőződéssel, hogy az iratokhoz és az adatokhoz egyáltalán nem lehet hozzáférni, illetve hogy nem telt el még elég idő ahhoz, hogy objektíven közelíthessünk a múlthoz.

A módszeres kutatásokat kétségkívül hátráltatták az állampárti és titkoszolgálati iratok hozzáférhetőségének

12 Lásd például Barbu (1999, 2001), Culic (2002), Iliescu (2006), Murgescu (2007) és Radu (2000).

13 Tănase (1998).

14 Câmpeanu (2002).

15 Șperlea (2003).

16 Vasile (2003).

17 Boia (2001a).

nehézségei – az 1996-ban megszületett Nemzeti Levéltárak Törvénye harminc évre zárta az iratokat –, amelyek mindmáig nem hárultak el, még az 1999-ben elfogadott, a Securitate iratainak hozzáférhetőségéről szóló törvény és a Titkosszolgálatok Iratait Vizsgáló Nemzeti Bizottság felállítása és tevékenysége nyomán sem. (A nemzetbiztonságot érintő iratokat akár száz évre is titkosítani lehet!) 2006-ban megkezdte munkáját az Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului (IICCR), azaz a kommunizmus bűneinek feltárására alapított kutatóintézet. Az állami terrorra vonatkozó iratok feltárásán és feldolgozásán túl azt tekintik fő feladatuknak, hogy a még élő politikai üldözöttek és foglyok emlékeit az oral history módszerét felhasználva összegyűjtsék.

A jelenkor romániai kutatóinak le kell számolniuk a történelmi objektívítás pozitivistá illúziójával és az azt erősítő – kommunista ideológia sulykolt – „egyedüli igazság” eszméjével ahhoz, hogy a történetírás nyugati metodikájához közelebb kerüljenek, s ne a XX. század eleji romantikus-nacionalista tényleíráshoz nyúljanak vissza. A néhány éve még különlegességnek tartott oral history talán rövid időn belül létjogosultságot nyerhet, annál is inkább, mivel a korszakról a nyugati szerzők tollából megszületett művek gyakran hivatkoznak interjúkra. A jelenkor kutatásában az oral history lenne az egyik legfontosabb módszer, hiszen a levéltári forrásokhoz nehézkesen, parciálisan, sok esetben csak személyi kapcsolatok révén lehet hozzájutni, a nem dokumentált történésekre pedig kizárólag a kor szereplőivel készült interjúk világíthatnak rá. A korszak feldolgozásaiban népszerű, több helyen idézett elbeszélő például I. Mihály román király, vagy a meghurcolt Corneliu Coposu, a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője, aki az egész korszakot átélte, s akinek „vallomásai” röviddel a román kiadás után angol nyelven is megjelentek.¹⁸

NEGYVEN ÉV TÖRTÉNELME AZ EMIGRÁCIÓBÓL

A román történetírás a hazai történészek meg nem alkotott új szintézisét a korról emigráns románok külföldön megjelent, illetve nyugati szerzők által írt összegzéseivel pótolta.

Műfajában „máig az egyik legjobb munkának”¹⁹ tekintik Vlad Georgescu *Istoria românilor. De la origini pînă în zilele noastre* (A románok története. A kezdetektől napjainkig) című művét, amely 1944-től 1977-ig tárgyalja a román kommunizmus történetét. A könyv először 1984-ben jelent meg az Amerikai–Román Tudományos és Mű-

18 Coposu–Alexandru (1998).

19 Antohi–Trencsényi–Apor (2007) 320.

vészeti Akadémiánál, s 1992-ben a Humanitas kiadónál románul is napvilágot látott. Sokkal szélesebb körben terjedt el és máig is sok utánnomást megért azonban a Georgescu által szerkesztett *Romania. 40 years (1944–1984)* című kötet, amely először 1985-ben, a Washington Papers sorozatban jelent meg.²⁰ Szerzői valamennyien a Szabad Európa Rádió román adásának elemzői voltak. Tanulmányaik megírásához értelemszerűen a nyugati sajtóban megjelent hírekre, személyes tapasztalataikra és az emigráns románok információira támaszkodhattak. Következésképpen írásaik nem az egyes kérdések részletekben menő tisztázására, inkább hosszú távú folyamatok érzékeltetésére alkalmasak.

Ez a kissé népszerűsítő jellegű tanulmánykötet már szélesebb időintervallumot ölel át, s Ceaușescu utolsó éveit leszámítva a negyvenéves kommunista rendszer romániai eredményeit és kudarcait próbálja mérlegelni, elsősorban a gazdasági átalakítás és az azzal párhuzamosan zajló társadalmi átrendeződés vizsgálatával. A kommunista modernizációs „küldetés” – vonja le a következtetést –, amely a gazdaság minden területére kiterjedő ugrásszerű változást tűzte ki célul, végső soron mély gazdasági és társadalmi válságba torkolt a nyolcvanas évek szocialista Romániájában. A kötet egy természeti erőforrásokban gazdag, de gazdaságilag elmaradott országban lezajló nagyszabású kísérlet sorsát mutatja be az írásig, a katasztrófáig – azon művek egyike, amelyek a nyolcvanas évek második felében a hatvanas évek végétől nemzetközi népszerűsége szert tett Ceaușescu-rendszer valóságát próbálták bemutatni, és demitizálták a „modernizált Románia vezetőjét”, ahogy Ceaușescu címeztetni szerette magát.

Georgescu a román kommunizmus történetét három korszakra tagolja: a sztálinista időszakra, egy rövid liberálisabb szakaszra a hatvanas évek elején, végül 1964-től a „román út” megteremtésének korszakára, amely 1974-ben, Ceaușescu köztársasági elnökké választásával és a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” meghirdetésével ért a csúcspontra. Ez az ideológiai korszakolás annyiban torzít, hogy – a kétségtelen külpolitikai aktivizálódás és önállósulás mellett – ismereteink szerint az indokoltnál nagyobb hangsúlyt helyez a hatvanas évek elejének belpolitikai enyhülésére és reformjaira. Közismert, hogy Románia 1958-ban – a szovjet csapatkivonással párhuzamosan – egykori gazdasági kapcsolatainak felélesztését is kezdeményezte a nyugat-európai országokkal, s gazdaságfejlesztéséhez külföldi hiteleket kapott. A szovjet–kínai ellentétben is egyre önállóbb közvetítő szerepre törekedett a kommunista tömbön belül. Ezzel egyidejűleg azonban a belpolitikai életben, a

²⁰ Georgescu (1985).

rendszer struktúrájában nem történtek hasonló mértékű változások, még kevésbé valósultak meg reformok, ha elcsendesült is az ötvenes évek végének terrorhulláma. Liberalizáció, helyesebben enyhülés sokkal inkább a hatvanas évek második felében érződött, s így Ceaușescu nevéhez kötődik, még ha nem is célja, hanem csak eszköze volt hatalomépítő politikájának. A gazdasági fejezetet jegyző Serban Onescu is úgy látja, hogy az autonómia a gazdasági mechanizmusokban 1967-től jutott némi szerephez, a szovjet modellhez való alkalmazkodás után, azaz a gazdaság kommunista átalakítását, a tervgazdaság kialakulását követően, s ekkor kapott nagyobb szerepet a magánkezdeményezés a fogyasztási javak előállításában. A lendületbe hozott gazdaságban aztán, ha lassan is, de következetesen folytatódott az életszínvonal emelkedése egészen 1972-ig. Az ipari termelés szédítő iramban, évente tizenkét százalékkal nőtt. A konfliktus Ion Gheorghe Maurer miniszterelnök és Ceaușescu gazdaságpolitikai elképzelései között 1974-re eldőlt. Maurer kiegyensúlyozottabb gazdaságfejlesztést próbált megvalósítani, ezt a nemzetközi gazdasági válság begyűrűzésének első jelei s a gazdasági mutatók visszaesése után az időközben az Államtanács elnökévé avanszált Ceaușescu lesöpörte az asztalról. Az ideológiai irányultságú apparatcsikok legyőzték a technokratákat. A modernizáció nevében folytatott gyors iparosítást állami kontrollal könnyebben elérhetőnek tartották. A hetvenes–nyolcvanas években a gazdasági ösztönzők helyett az adminisztrációs eszközök és a tömegek mobilizálása került előtérbe. A prekapitalista gazdaságfejlesztési modell megszállott erőltetésének eredménye azonban csak pszeudomodernizáció lett. Negyven év alatt megtörtént a társadalmi átalakulás – a mezőgazdasági dolgozók aránya a népességben nyolcvanról harminc százalékra csökkent –, huszonötszörösére nőtt a nemzeti jövedelem, az ország egyes területei közötti iparosodásbeli különbségek nagyrészt megszűntek, de a fejlesztések, beruházások ideológiai preferenciákhoz igazodva történtek, s nem a kornak megfelelő húzóágazatokban. S az autark gazdaságpolitikára törekvés, amelynek lényegében szintén ideológiai alapjai voltak, tovább torzította a gazdaság fejlesztésének amúgy is rossz irányait.

A kötet másik fő vonulata – az önállósodási törekvések részben gazdasági eredendője folytán is – az autonómiára törekvő román külpolitika ábrázolása, amely Ceaușescu legfőbb nemzetközi és hazai legitimációs forrása lett, s amelynek hátterében szovjet–román politikai és gazdaságpolitikai nézetkülönbségek álltak. A Szovjetunió és Románia közötti ellentétek fő oka – olvasható a kötetben – a KGST-n belüli gazdasági együttműködés Hruscsov által szorgalmazott továbbfejlesztése volt, amelyen belül Románia – mezőgazda-

sági termelőként – másodrangú szerepre számíthatott, ráadásul fiatal szuverenitását egy nemzetek feletti irányító szervezet korlátozta volna. Hruscsov a desztalinizáció meghirdetése után másodszer is tört döfött a legitimitáció hiányától szenvedő Gheorghiu-Dejbe és a román sztálinista pártvezetésbe azzal, hogy az iparosító-modernizáló folyamat megszakítását kívánta előírni a hatalmukat éppen a modernizáció végrehajtóiként igazoló kommunistáknak. A két pártvezető között amúgy is meglevő személyi ellentéteket a KGST fejlesztési terve mellett a szakítás felé sodorták a nemzeti érzést, szuverenitást sértő ügyek is (Besszarábia, al-dunai Valev-terv). A szakítás felé, amely minden látszat és az esetleges nyugati politikai remények ellenére soha nem valósult meg – Románia a Varsói Szerződés és a KGST tagja maradt –, bár a két állam között konfrontációk sora követte egymást. A szovjet–román gazdasági kapcsolatok volumene átmenetileg visszaesett, de nem sokkal Ceaușescu legmerészebb külpolitikai lépése, az 1968-as csehszlovákiai bevonulás nyilvános elítélése után a két ország közötti kereskedelmi forgalom az erőltetett iparfejlesztés nyersanyag-, elsősorban olajigénye miatt, majd egy újabb évtized elteltével a valutahiány következtében ismét megnőtt. A kiszolgáltatottság azonban még ekkor sem volt elég nagy ahhoz, hogy a nemzetek feletti gazdasági szervezeten, a KGST-n belüli szakosítás felmelegített tervét ismét el ne utasítsák, s következetesen elvetették a szorosabb katonai és politikai együttműködésre tett szovjet javaslatokat is.

A Gheorghiu-Dej által kiharcolt, majd Ceaușescu által megerősített „félautonóm” státus Romániára irányította a nyugati országok figyelmét: magas szintű állami vezetők látogattak Bukarestbe, köztük Nixon amerikai elnök, az ország hiteleket kapott, később kereskedelmi preferenciákat élvezett a nyugat-európai országokkal, majd az Egyesült Államokkal való kereskedelmi kapcsolataiban. Az átmeneti népszerűségi konjunktúra azonban a világpolitikai helyzet változásával hanyatlásnak indult: Moszkva és Washington közeledése a nyolcvanas évek második felében feleslegessé tette az önjelölt közvetítőket. Az elemzés végkövetkeztetése, hogy Románia nemzetközi szerepének eljelentéktelenedése, a zsákutcába jutott modernizáció és a nacionalista politika miatt a nyolcvanas évek végére megérett a változásokra. A szükséges lépések megtételére, Ceaușescu eltávolítására egyedül az uralkodó elitet látja alkalmasnak, bár nem nevez meg senkit sem, aki az államcsínyt végre tudná hajtani.

AZ ELNYOMÁS-BEHÓDOLÁS KÖNYVE

A románság történetéről írt átfogó feldolgozást, az *Istoria României*t egy csoport román és külföldi történész jegyzi, de a legújabb kori fejezetet ebben a műben is a jelenkori román történelem külföldi kutatói írták: Keith Hitchins és Dennis Deletant. Az a brit Dennis Deletant, aki a Securitate történetéről és működéséről 1995-ben az első monográfiát kiadta (*Ceaușescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*²¹). Összegzése úttörő munkának számít, hiszen korábban szinte lehetetlen volt közvetlen információt szerezni a titkosrendőrségről, a börtönökről és a munkatáborokról is csak közvetett, emigráns híradások szóltak. 1988-ban jelent csak meg a Nyugatra menekült Ion Mihai Pacepa, a román hírszerzés igazgatóhelyettesének önéletrajzi írása,²² amely először engedett bepillantást a Securitate kulisszái mögé. Érdekes adalékokkal szolgált többek között a romániai zsidó lakosság titkosszolgálatok közvetítésével beindult kiárusításáról. A szervezet történetéről, szerkezeti felépítéséről azonban Pacepa nem sokat árul el. Deletant könyve ezt az űrt kívánja kitölteni, de mint a cím is utal rá, problémafelvetése nem korlátozódik a román titkosrendőrség történetére, hanem az egész elnyomó rendszert vizsgálja, szélesebb társadalmi perspektívából: a rendszer konszolidációjának és fennmaradásának okaira kérdez rá.

Deletant munkája a Securitate történetét és főleg szerkezeti felépítését illetően részben az *Evenimentul Zilei* című napilapban 1993 során megjelent dokumentumközlésekre, részben a szerző levéltári kutatásaira épül. Fő hivatkozási forrásként azt a belügyminisztériumi, belső használatra készült 1978-as összefoglalót használhatta, amely a titkosszolgálati törvények kronologikus bemutatásával tárta fel a szolgálatok szerkezeti változásait. A levéltári források mellett azonban – amelyek egy részét, a DSS szerkezeti felépítésére és személyi állományára vonatkozókat, közli is kötetében –, időnként azok hiányában olyan másodlagos forrásokat is használ, mint a Szabad Európa Rádió elemzései vagy az Amnesty International Romániáról készült jelentései. Az elnyomás áldozatainak időközben megjelent visszaemlékezései és Pacepa információi mellett sokat merít a azokból az interjúkból, amelyeket a rendszer jeles ellenzékieivel készített, illetve – különösen az utolsó évtizedre vonatkozóan – nem pontosított „személyes közlésekből” is.

A Securitate legfontosabb eszköze, a félelemkeltés, Deletant találó megállapítása szerint „hatékony munkaerő-kímélő eszköz” volt. A birtokába jutott adatok alapján ugyanis a Directia Generală Securității Statului (DGSS), a későbbi DSS állományában a felté-

21 Deletant (1995).

22 Pacepa (1988).

tett adatok alapján ugyanis a Directia Generală Securității Statului (DGSS), a későbbi DSS állományában a felté-

telezettnél jóval kevesebben szolgáltak: számuk 1950 decemberében 5000 fő volt, 1989 decemberében 15 312, ami a biztonsági egységek állományával együtt is csak 38 682 főt jelentett. Az ügynökök száma viszont négyszázezerre volt tehető, ami megmagyarázza, miként lehetett mindenütt érezhető a Securitate jelenléte.

Deletant értelmezésében a Securitate nemcsak az intézményesített terrort testesítette meg Romániában – gondoljunk csak a kollektivizálásnak ellenálló nyolcvanezer paraszt, a hatszáz, egyházegyesítést ellenző görög katolikus pap vagy az 1977-es Zsil-völgyi bányászstrájk több résztvevőjének letartóztatására –, hanem Ceaușescu hatalomépítő törekvéseinek is fontos eszköze volt. Az egymást követő átszervezések a szervezetet fokozatosan előbb a pártnak, később magának a Conducătornak rendelték alá. Így sikerült néhány év taktikázása során az új főtitkárnak megszabadulnia a politikai rendőrség törvények feletti urától, Alexandru Drăghici-től, méghozzá úgy, hogy egyúttal a Gheorghiu-Dej-korszakban elkövetett törvényteleniségek feltárójának szerepében tetszelegve hitelesebben állíthatta be magát az „emberi szocializmus” szorgalmazó atyjaként, akinek a hatvanas évek végétől a korábbi, diszkreditált diktátorral sem kellett osztozkodnia a nemzeti vezető szerepében.

Az autoriter hatalomnak való totális kiszolgáltatottságot megtestesítő, az egyéni érdekeket az általános „nemzeti érdek” alá rendelő területrendezési terv sorsának bemutatásával Deletant arra próbált rávilágítani, mik voltak Ceaușescu egyszemélyi hatalmának korlátai, másfelől korlátlan lehetőségei, s hogy milyen mértékben tudta meghatározni a román társadalom mindennapi életét. A terv megvalósítását Ceaușescu totalitárius rendszerének két alappillére, a pártközpontú, monopolisztikus jellegű hatalom és az erőszak-szervezet volt hivatva biztosítani. Véghezvitele így a „vezér” hatalmát szimbolizálta volna. Az elképzelés eredete az ötvenes években megfogalmazott és a Moszkvával való szakítás során megerősítést nyert erőltetett iparosítási programban keresendő, modellt hozzá a szovjet vidékrendezési tervekben találtak. A rendezésnek a vidéki iparosítás koncentrált munkaerőigényét kellett volna biztosítania, s már 1965-ben – Ceaușescu hatalomra kerülésének évében – felállítottak egy állami bizottságot a terv kidolgozásának koordinálására. Jóllehet a lakosságnak nem volt beleszólása a tervezésbe, a párton belül megfogalmazott fenntartások majd egy évtizedig késleltették a területrendezési terv elfogadását (1974/58. számú törvény). Ezt követően azonban a megvalósítást csak a helyi hatóságok és a lakosság közötti cinkos összejátszások hátráltathatták. A propaganda-hadjárat arról győzködte a la-

kosságot, hogy ingatlantulajdonát ár alatt vagy ingyenesen ajánlja fel kisajátításra. Az ellenállást az életkörülmények ellehetetlenítésével, abszurd bírságok kiszabásával minimalizálták. A több évtizedes megfélemlítés és megalkuvás eredményeképpen a tiltakozási kísérletek a külföld figyelmét igyekeztek felkelteni.

Az adminisztratív intézkedésekre és az állami terrorra adható társadalmi válaszokat vizsgálva Deletant részletesen elemzi a román társadalom behódolását, együttműködését, illetve az ellenzéki megnyilvánulásokat s a rájuk adott hatalmi válaszokat. A rendszer hatalmának kulcsát – az ellenzéki megnyilvánulások azonnali elfojtásán túl – a meghatározó társadalmi erők (értelmiség, ortodox egyház) kollaborációjában találja meg, igazolva ezzel a szovjet ellenzéki Andrej Amalrik megfigyelését: nincs hatékony elnyomás olyanok nélkül, akik készek annak alávetni magukat. 1991-ben megjelent, s azóta is megkerülhetetlen tanulmányában Katherine Verdery már briliánsan elemezte, milyen sikeresen állította maga mellé Ceaușescu a román értelmiséget a nacionalista ideológia segítségével.²³ A román társadalom engedelmességére adott egyéb magyarázatoknak – opportunizmus, a korrupció történelmi hagyományai, a paraszti, periferiális társadalom szervilizmusa stb. – teret adva Deletant is Verdery nyomdokain halad, s maga is 1968 meghatározó szerepében, azaz Csehszlovákia megszállásának elítélésében találja meg az értelmiség kommunista rendszerhez, de elsődlegesen Ceaușescuhoz és egyre erősebb nacionalista politikájához való pozitív viszonyulásának magyarázatát. A Szovjetunió külpolitikájával való szembefordulás megteremtette a nemzeti vezető mítoszát, a nemzeti értékek megtestesítőjeként fellépő rendszer bírálata ugyanakkor automatikusan a nemzetellenesség vádját vonhatta a hivatalos politika ellenzőire. Abban, hogy a román társadalom „magára maradt” a rendszer bírálatában, a Ceaușescu körül Nyugaton kialakult mítosznak is szerepe volt, hangsúlyozza Deletant. A román nemzeti kommunista vezető nemzetközi elfogadottsága a változtathatatlanság érzetét keltette, a hatalom határozott és késlekedés nélküli fellépése pedig megosztotta az értelmiséget. A szembenállás helyett sokan a kiska-

23 Verdery (1991).

24 Az idealizált múltkép hirdetése, amely a dák eredetre hivatkozva a román kultúra elsőbbségét és autochtonitását hangsúlyozza más európai kultúrákkal szemben.

puk kihasználásával keresték a modus vivendit, mások a protoch ro niz más mögé sorakozva váltak a rendszer támaszaivá és haszonélvezőivé. Az ellenzéki vélemények kijegecesedésének lehetőséget adó közösségek működését – legyenek azok szakmaiak, mint a

Román Írók Szövetsége, vagy vallási felekezetek – adminisztratív eszközökkel fokozatosan korlátozták, és idővel ellehetetlenítették.

A társadalmi szerveződések tudatosan akadályozó rendszerben nem volt lehetőség a kollektív fellépésre. Ellenállás szervezett formában csak a Kárpátokban bontakozott ki, a totalitárius rendszer kiépülésének kezdeti éveiben. Később, a gazdasági modernizáció lendületének kifulladására, a megszorító intézkedések hatására jelentkeztek helyi jellegű spontán sztrájkok (Zsil-völgy, Kolozsvár, Torda), amelyeket kényszerítő eszközökkel és a médiamonopólium birtokában könnyedén elszigeteltek. Bár Deletant az egyéni ellenállási kísérletek sorjázásával Paul Gomától Doina Corneán át Mircea Dinescuig árnyalja a román ellenzékiiség hiányáról alkotott képet, kezdeményezéseik korlátozott visszhangjának és életkörülményeik ellehetetlenítésének bemutatásával a rendszerrel szembeni egyéni fellépések hatásának korlátait is felrajzolja. Változást csak Ceaușescu nemzetközi elszigetelődésével párhuzamosan, az 1989. decemberi fordulatot megelőző évben lehetett tapasztalni.

Az ekkor megfogalmazott kollektív kritikákban, az ún. *Hatok levelében* vagy az értelmiségiek 1989. novemberi, a pártkongresszushoz intézett levelében közös vonás volt, hogy a hibákat és a bűnöket a vezetőknek tulajdonították, de magát a rendszert nem kérdőjelezték meg. A rendszer erőszakos szervezete pedig még két héttel a forradalom előtt is szokásos módszereivel és hatékonyságával akadályozta meg a Román Népfrent által hirdetett tiltakozást Iași-ban. S a Securitate 1989 végi szilárdsága erősen valószínűsíti a puccsban játszott főszerepét, de ez már nem Deletant vizsgálódásának tárgya.

A ROMÁN KOMMUNIZMUS POLITIKAI KULTÚRÁJA

A külföldön élő román történészek közül Ghita Ionescu és Vladimir Tismăneanu monográfiái meghatározó alpművek. Ionescu *Communism in Romaniája* a kommunizmus hatalomra kerülésének éveit tárgyalja, míg a University of Marylanden tanító Tismăneanu a román kommunizmus politikai kultúrájáról írt mélyreható elemzést.²⁵

A Tismăneanu-monográfia előzményének tekinthetők a pártideológia hetvenes, nyolcvanas évekbeli átalakulásával, a lenini párt populista mozgalommá való átalakulásával foglalkozó tanulmányok, Michael Saphir könyve a román szocializmusról,²⁶ vagy

Dennis Deletant ismertetett könyve a kommunizmus terrorgépezetéről, va-

²⁵ Tismăneanu (2003).

²⁶ Saphir (1985).

lamint Tismăneanu szélesebb horizontokat, az egész keleti tömböt vizsgáló tanulmányai a desztalinizációról, a marxista ideológia válságáról és a civil társadalom kezdeményezési lehetőségeiről, továbbá a Conducător személyiségvonásait bemutató Ceaușescu-életrajz.²⁷

Tismaeanu munkája, a *Stalinism for All Seasons* negyedszázadnyi gyűjtőmunkát és kutatást összegez. Jól mutatja, hogy az iratok teljes körének ismerete nélkül is hozzá lehet fogni a korszak tendenciáinak, főbb vonásainak elemzéséhez, mindazonáltal a megjelenő visszaemlékezések és hozzáférhetővé vált levéltári források új fényt vethetnek a Román Kommunista Párt (RKP) történetére. Tismaeanu személyes kapcsolatainak köszönhetően (amelyek Ion Iliescu egykori román elnök legközelebbi munkatársaihoz is elértek) az első kutató volt 1994-ben, aki bepillantást nyerhetett az RKP addig titkos aktáiba, majd a Securitate levéltárába. Az iratokat harminc évre titkosító román levéltári törvény megkerülésével a hetvenes és nyolcvanas évekre vonatkozólag is sok dokumentumot megkapott. Sikertől továbbá hozzájutnia a pártvezetés legfelsőbb köreinek irataihoz – köztük az Ana Pauker-ügy anyagához Gheorghiu-Dej személyes megjegyzéseivel, és a kulcsfontosságú, 1952 és 1964 közötti pártplenumok jegyzőkönyveihez –, amelyeket 1989 decemberében a hadsereg „menekített ki” a Központi Bizottság bukaresti székházából. Kétséges, hogy a kalandos úton megszerzett iratok nélkül meg lehetett volna-e írni a párt történetét, a hatalmi harcok részleteit – Gheorghiu-Dej személyes szerepét riválisainak eltávolításában –, a párton belüli vitákat – például a desztalinizáció lehetőségeinek elkerüléséről –, fényt deríteni a nómenklatúra lelkiállapotára, s bemutatni azt a folyamatot, ahogy a kisebbségi komplexussal küszködő pártvezetés egy évtized alatt lassan önmagára talál. Egy 1956 nyarán a román pártvezetés által a szovjet Prezídiumnak írt levél alapján például, amelyben a szovjet csapatok kivonását szorgalmazták, érezhető, hogy a román vezetés akkor már nyeregben érezte magát ahhoz, hogy önálló kezdeményezéseket tegyen. Önbi-zalma így, a korábbi elméletekkel ellentétben, nemcsak a szovjet csapatok romániai kivonása és az 1956-os válság sikeres kezelése után jött meg. Sőt Tismăneanu más dokumentumok alapján arra a következtetésre jut, hogy az 1956-os magyar forradalmat és a romániai diáklázadásokat követő megtorlás és tisztoztatás a pártban nem a hatalomféltés következménye volt, ellenkezőleg: a magyar és lengyel válság sokkal inkább Gheorghiu-Dej szokásos, az elitet átrendező játszmájához szolgáltatott alkalmat.

Tismăneanu nem tekinti magát történésznek. Politikailag értelmezi a

27 Fischer (1989).

román kommunizmus egyedi jellegét, a román kommunisták és a kommunista tábor vezetői közötti kölcsönhatásokat meghatározó főbb tendenciákat, döntéseket, stratégiákat. A román kommunizmus egyediségét nem önmagában, elszigetelt jelenségként kezeli, hanem a tömbön belüli közegben, a hatvanas évektől – Gheorghiu-Dej és Ceaușescu nemzetközi szerepvállalásától – pedig a világkommunizmus terében. Az elemzés, hogy rámutasson a román kommunizmus különleges jellegére és pozícióira, górcső alá veszi a román politikai kultúrát. A Ceaușescu-korszak terminológiáját átvéve a lenininek nevezett, valójában sztálini hagyományokból és nemzeti sajátosságokból összegyúrt politikai kultúrát vizsgálja, amely szerinte a legitimitáció hiányára (később ingatagságára), kisebbségi érzésre, gyanakvásra, értelmiségellenességre, félelmekre, majd a nacionalizmus és a nemzeti jelképek és mítoszok populista manipulálására, nárcizmusra, a megtorlásra és a hatalom egy személyben való megtestesülésére, összpontosítására épült. Elmélete a román kommunisták kisebbségi komplexusát hangsúlyozza, valamint korlátozott intelligenciájukat („debility”), amely hiányos elméleti felkészültségükkel tetézve megakadályozta, hogy Romániában meginduljon a desztalinizációs folyamat, és a kommunista párton belül megjelenjen a reformkommunista („revizionista”) irányvonal, amely kikezdhetne volna a pártvezetés monolitikus hatalmát. A hatalom megőrzésének másik eszköze a nacionalizmus újrafeltalálása volt, amely semlegesítette az ellenzéki gondolkodást, és szükségtelessé tette a megújulást és a reformokat. 1963 után az értelmiség odaállt a „hazafias” kommunista vezetés mellé, miközben minden kritikai hang árulásként értelmeződött. A legitimitációs folyamat az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás elítélésekor teljesedett ki, ezután sok, egykor politikai meghurcolást is elszenvedő értelmiségi lépett be a pártba. A nemzeti kommunizmusban két lehetőség húzódtott meg – a desztalinizáló jugoszláv vagy az ortodox albán irány –, de hatalmuk elvesztésének perspektívája, az új vezér személyisége és a román kommunista elit természete, felkészületlensége, arroganciája, önimádata elrettentette a pártvezetést a reformoktól, s a nacionalizmust, opportunista módon, személyes céljaikra használták fel.

A könyv a hatalmat alátámasztó ideológia színváltóásaival párhuzamosan elbeszéli egy maroknyi kommunista történetét, akik egy idegen birodalom ágenseiként jutottak uralomra, majd alig két évtized múlva már az autonómia bajnokainak szerepében tetszelegtek – ugyanezzel a nagyhatalommal szemben. Hosszan foglalkozik természetesen a párt élvonalába tartozó Gheorghe Gheorghiu-Dejssel, Lucretius Patrascanuval, Ana Paukerrel, Iosif Chișinevschivel, Miron Constantinescuval, Leonte Răutuval, Ion

Gheorghe Maurerrel és természetesen Nicolae és Elena Ceaușescuval. Mellettük felbukkannak, kitűnnek, majd eltűnnek – hogy valahol aztán ismét felbukkanjanak – a kevésbé meghatározó, másodvonalbeli kommunisták, és kirajzolódik a másodgenerációhoz tartozó apparatcsikok hada. Az ő életútjuk, párton belüli karrierjük hullámzása teszi sokszálúvá és érdekfeszítővé a kötetben végighúzódnó párttörténetet a moszkvai emigránsok és a hazai kommunisták közötti viszálytól a frakcióharcokon át Gheorghiu-Dej oligarchikus rendszerének Ceaușescu egyszemélyi önkényuralmává való átalakulásáig és a Securitate-állam kiépüléséig. Jó részük tehetetlen báb a káderpolitikában kitűnően manőverező Gheorghiu-Dej és Ceaușescu kezében, akiknek riválsaiktól – Paukertől, Lucától, Patrascanutól, illetve Donceától, Chișinevschitől, Apostoltól, Drăghici-től – megszabadulva sikerült maguk körül egy zárt, engedelmes oligarchiát kiépíteni. A korábban a párt káderpolitikájáért felelős Ceaușescu taktikai képességének beszédes epizódja Gheorghiu-Dej utódlásának előkészítése, illetve saját támogatottságának biztosítása a párt 1965-ös, IX. kongresszusán megszavaztatott államcsíny-szerű tisztújítás révén, melynek során sikerült az apparatcsikokat a sztálinista vezetőkkel szemben pozíciókba juttatni. A pártvezetésben mondhatni ifjonnak számító Ceaușescu sikeresen háttérbe szorította a Gheorghiu-Dej által utódként megnevezett Gheorghe Apostolt, azzal, hogy maga mellé állította az utódlást nem vállaló technokrata Ion Gheorghe Maurert, aki Ceaușescuban simulékony bábót látott, aki a dogmatikus Apostollal és a szovjetbarát Drăghici-csal szemben, reményei szerint, továbbvihette volna a Gheorghiu-Dej által megindított enyhülési folyamatot. Ceaușescu viszont a főtitkári pozíció megszerzése és hatalmának bebiztosítása után ezzel éppen ellentétes útra lépett.

A történet nem lenne kerek a pártnómenklatúra utóéletének bemutatása nélkül. Tismăneanu tanulmánya az első, amely kísérletet tesz a politikai, kulturális és sze mélyi kapcsolatok bemutatására a román kommunizmus és posztkommunizmus időszakában. A monográfia utolsó fejezetében azt vizsgálja, miként hátráltatja a posztkommunista ballaszt a romániai demokratizálást, milyen akadályokat állít a szereplők révén is megtestesülő kontinuitás a múlttal való szembenézés és a kutatások elé.

A Tismăneanu-monográfia egyesíti a komparatív elemzést és a politikai életrajzokat. Időrendben tárgyalja az RKP történetének egymást követő epizódjait, az elemzések mögötti vezérmotívumként az a – Gheorghiu-Dej családját is szorosan érintő – kérdés köszön vissza, hogy az illúziók, álmok, remények miként és miért alakultak át kiábrándulásokkal, apátiával és rém-

álmokkal teli tragikomédiává. S erre a román politikai kultúra sajátosságai-
ban találja meg a választ.

A TÖRTÉNELMI MÍTOSZOK DINAMIKÁJA

Lucian Boia *History and Myth in Romanian Consciousness* című elemzésében²⁸ arra hívta fel a figyelmet, hogy a kritikai revízió fázisát élő román historio-
gráfiának szakítania kellene a korábbi ideológiai és tudati meghatározottsá-
gokkal, és a látszólag a demokratikus és európai értékek felé haladó román-
ságnak, a közvélemény-formálóknak ideje lenne átértékelni a nemzeti kom-
munizmustól átörökített történelemlépet. Boia mintegy felhívást intéz a
múlt narrátoraihoz, hogy a nemzeti egység és a hatalom történelmileg nép-
szerű programja vagy az autochton tényezők kutatása helyett jelöljenek ki
a múltból a jelen politikai-gazdasági törekvéseivel nagyobb összhangban le-
vő referenciapontokat, és szabaduljanak meg a XIX. századi kliséktől, hogy
a nyugat-európai mentalitáshoz közelíthessenek. Az elmúlt két évszázad, az-
az az egységes román állam formálódásától napjainkig tartó időszak törté-
netírásának és politikai kultúrájának vizsgálatával sorra veszi az egyes idő-
szakok történelmi mítoszait s alakulásukat a korabeli politikai intenciók
függvényében. Elsődleges célja nem a mítoszok lerombolása, hanem politi-
kai hatásmechanizmusuk leírása, s ezáltal relativitásuk feltárása. A komm-
nista korszak mintegy első két évtizede ebből a perspektívából vizsgálva is
szakítást jelentett a múlttal, annyiban, hogy új modellt – a sztálinizmust – ál-
lított az addig egymással vitatkozó modernizációs és autochthon tenden-
ciák helyébe. A marxizmus osztályharcos elmélete kiszorította a történelmi
panteonból az osztályidegen vagy nem kellően internacionalista „hősöket”.
Gondoljunk csak Nicolae Bălcescu megdicsőülésére – aki a közvetíteni pró-
bált a román és magyar forradalmárok között – és a nacionalizmusáért kár-
hozottat Avram Iancu átmeneti eltűnésére! Az ötvenes évek végétől viszont
a román nacionalizmus felélesztésével párhuzamosan fokozatosan átalakult
a történelemlépet. Visszatértek a nemzeti „hősök” és „megmentők”, a nacio-
nalista történelemlépfogás olyan állandó elméleteivel egyetemben, mint a dá-
koromán eredet, a történelmi kontinuitás, a nemzeti egység stb. Vagy a már
a liberális történetírásban is főszerepet kapó nemzeti egységért, a társada-
lom modernizációjáért küzdő „ideális hercegek”, a vezetők, akikre a jobboldal
is vágyott. A mitikus vezetők alakja pedig oly erős, hogy mindenki más
a háttérbe szorul mellettük. A román szocializmus perspektívájából ők
Ceașescu elődei, küzdelmeik az ő ha-
talmát legitimálják, noha időben elég

²⁸ Boia (2001a).

távol vannak tőle – Ceaușescu legkedvesebb példaképe a XIV. század végén élő Vitéz Mihály volt, a felmagasztosított előd pedig Burebista, aki a Kr. e. I. században egyesítette a dák törzseket –, hogy ne vessenek rá árnyékot, szemben Gheorghiu-Dejzsel vagy Vasile Roaitával, akik Conducător kizárólagos kultusza érdekében leértékelődtek. Boia a romániai önkényuralmi rendszerek – közük sorolva Antonescu vagy II. Károly rövid életű diktatúráit is – politikatörténetének ellentmondásait azzal magyarázza, hogy a román közvéleményben hagyományosan könnyen táptalajra lel a jelen és a múlt megszemélyesítése, s a bizalom legerősebben mindig egyetlen vezető iránt nyilvánul meg. Ez a nemzetvezető – a demokratikus intézmények számottevő múltja híján – felkarolja a románságot, és elkalauzolja a történelem rögzös útjain.

A Ceaușescu-korszak a korábbi történészek műveinek helyenként részleges rehabilitációjával birtokba vette a nemzeti történeti örökséget, s idővel egyre nagyobb hangsúllyal a jobboldali történelmi ideológiákat. A románság eredetét illetően ismételtelen előtérbe kerültek a dákok, a protoromán elmélettel háttérbe szorították a román kultúrára gyakorolt szláv hatást. A pártideológia irányváltása a tömegpárttá gyarapodott kommunista párton belüli arányok eltolódását is tükrözte. A nómenklatúrában jelentősen megnőtt a hagyományosan jobboldali beállítottságú, izolációra hajló paraszti származású vezetők száma.

A nacionalista történelemszemléletől a mai napig áthatott román történetírás számára Boia provokatív munkája két szentségtörő üzenetet hordozott: a kommunista történetírás sokszor felemlegetett torzításai mellett bírálta a nacionalista történetírás mítoszait, és megkérdőjelezte a történetírói objektivitás lehetőségét. Ezzel különösen nagy vihart kavart, hiszen, mint már utaltunk rá, az ideológiai nyomás alól felszabaduló történészek jelentős részének célja éppen az objektív igazságok keresése lett.

Boia egy következő könyvében a mítoszok után a történelmi tévhitekkel való szembenézést sürgeti. A *Romania. Borderland of Europe* című kötete²⁹ szintén nem történelmi elemzés, hanem személyes impressziókkal átszótt olvasmányos esszé. A szerző szerint a kommunista korszakra vonatkozóan is le kell számolni azzal a még jelenleg is élő általánosítással, hogy „a románok harcoltak, szenvedtek, mindig mások a hibásak, lemaradtunk, mert a történelem olyan mostoha volt”, azaz – nem először a román kultúra történetében – kritikai önvizsgálatot kezdeményez, amely egy hosszú, immár másfél százados helykeresés, önértelmezési kísérlet lezárásaként is értelmezhe-

29 Boia (2001b).

tő.³⁰ Az önvizsgálat része kell hogy legyen az a felismerés, hogy a kommunista rendszereket, köztük a román is, a Vörös Hadsereg segítette hatalomra, de nem csupán a terror tartotta életben, kellett hozzá a társadalom támogatása is. Előbb egy társadalmi rétegé, amelyet a kommunizmus víziójával, a szabadságnál is vonzóbb egalitarizmus ígéretével csábított el. Később, az ötvenes évek ellenállási kísérleteinek felszámolása után, az egész román társadalom beadta a derekát, a félelem hatása alatt a kommunistaellenes akciók elszigeteltek maradtak, s Ceaușescu idején szinte már nem volt szükség elnyomásra, mert nem volt ellenállás. Boia ebben a kérdésben feltehetőleg szándékosan sarkít, és szándékosan feledkezik meg a Securitate „szocialista jogszerűség” nevében elkövetett fellépéseiről, hogy a figyelmet a helyzetbe belenyugvó, a rendszer hibáira legfeljebb a „sorok között” utaló értelmiség felelősségére irányítsa. A kultúrában megvalósult ellenállás szerinte a másik tévhit, amellyel le kell számolni. Nem volt román szamizdat, az egyetlen ellenzéki Paul Goma volt, és ő is Párizsban lakott.³¹ A nyolcvanas évek szurrealista világa elől az értelmiség elitje külföldre távozott.

A MÚLT ÖRÖKSÉGE

A román közelmúltra koncentrááló történeti feldolgozások közül több is, kimondva-kimondatlanul, azzal a szándékkal született, hogy az 1989 után kibontakozó demokratizálódási folyamat torzulásaira és hiányosságaira magyarázatot adjon. A szocialista és a posztszocialista érárt többen folyamatos narratívában ábrázolják. Thomas J. Keil *Romania's Tortured Road Toward Modernity* című könyve³² azt mutatja be, hogy nem a fél évszázadnyi diktatúra, hanem a több száz évre visszanyúló meghatározottságok szabtak irányt a román történelemnek. A „vegyes fejlődés” teóriájának felhasználásával azt elemzi, miként módosultak a meghonosított intézmények a helyi adottságok közepette, az előző korok szubsztrátumához alkalmazkodva. A mai polgári demokrácia az előző, szocialista kor gazdasági és társadalmi szerkezetének örököse, ahogy a szocializmus is a polgárosodás útján éppen csak elindult feudális agrártársadalom szülötte. Ugyanakkor – véli Keil – meghatározhatók olyan, egymással szorosan összefüggő problémák, sajátosságok, amelyek korszakokon átnyúló kihívást jelentettek a román társadalom számára. Ilyen az ország geopolitikai meghatározottsága, az önálló államiság elismertetéséért, majd a szuverenitás megerősítéséért folytatott küzdelem, a demokratikus tapasztalatok deficitje, valamint

30 Pászka (1994).

31 A szállóigévé lett megállapítás Michael Saphirtól származik.

32 Keil (2006).

az óriási gazdasági és társadalmi különbségek felszámolására való törekvés. Ebbe a folyamatban illeszkedik tulajdonképpen a román kommunizmus szerkezeti korszerűsítésének félresikerült kísérlete is, amely a sztálinizmus modelljére alapozta modernizációs törekvéseit. Vitatja tehát, hogy a kommunista-szocialista korszak Romániában minden szempontból szakítást jelentett volna a múlttal, de a kontinuitás igazolására olyan bizonyítékokat is felsorakoztat, amelyek eszmeileg talán rokoníthatók a kommunizmus ideológiájával, mégsem tekinthetők a kommunizmus effektív előzményének. A bojár földek kisajátítása vagy a zsidó vagyonok elkobzása például nehezen köthető a magántulajdon felszámolásának kommunista programjához. Szakítás helyett a múlt modernizációs törekvéseit érintő irányváltatásról beszél, amelynek kezdetét azonban nem a kommunisták hatalomátvételében vagy a rendszer kiépülésében jelöli meg, hanem a román fasizmus előretérésében. A kommunisták csak folytatták a román elit körében a harmincas évektől jelentkező nyugati kulturális-gazdasági modelltől való elfordulást – mondja. A „primitív szocialista felhalmozás” útján a fiziokrata és patriarchális értékek sulykolásával olyan paradox modernizációt valósítottak meg, amelynek következtében Románia leszakadása az iparosodott országokhoz képest tovább nőtt. Mi több, a kommunizmus felszámolta a negyvenes években csírájában már jelentkező vállalkozói réteget, de örökségül hatékony vállalkozók helyett a kontraszelektált nómenklatúrát hagyta. A korszak tehát a társadalmi modernizációt tekintve is eredménytelen volt, 1989 után ismét az államnak, a politikusoknak, tisztviselőknek és klientúrájuknak kell megteremtteniük a piacgazdaságot, s noha a jövedelemkülönbségek átmenetileg csökkentek, a rendszer bukásával ismét óriásivá nőtt az életszínvonalbeli különbség.

Keil szerint a román politikában az önálló államiság, valamint a centralizált állam megteremtésére való törekvés a másik alapvető meghatározó erő. A Gheorghiu-Dej, majd Ceaușescu által kiteljesített különutas külpolitikai irányvonalra, annak legitimációs hozadékára és a sztálinista visszarendezésben játszott szerepére szinte minden feldolgozás kitér. Keil azonban rávilágít az államiság problémájának egy kevésbé tárgyalt aspektusára is. A román állam szuverenitása mellett központi hatalma is új keletű volt, s rövid történelme során felszínes maradt. S noha a kommunisták egy totalitárius rendszer kiépítésére törekedtek, bármennyire is illeszkedett a román hagyományokhoz az egy személy köré épülő politika, a központi akarat végrehajtását a helyi kapcsolatrendszerek, hatalmi hálók akadályozták. Az intézkedések hatékonyságán a Ceaușescu által bevezetett „feudális rotáció” sem

változtatott jelentősen, mert a mozgásban tartott apparatcsikok könnyen beilleszkedtek a jól ismert szerepbe és közegbe. A kommunista állam így kétségtelenül totalitárius célokkal lépett fel, kisajátította az időt, a teret, a személyes kapcsolatokat is, de hatalmát erősen korlátozták a helyi érdeklőzések. A másik korlát, amely végül is az állam túlsúlya és a gazdasági ínség ellenére a Ceaușescu-rendszert élhetővé tette, paradox módon magából a szocialista gazdaság csődjéből született. Az állam magánszférába való beavatkozása, a hagyományos társadalmi kapcsolatok szétzilálása a „sokoldalú szocializmus” kiépítésének jegyében, valamint az állam fő támaszának tartott titkosrendőrség valós, illetve sugallt jelenléte paranoiával telítette az emberi kapcsolatokat, akadályozva a központi hatalommal szembeni ellenállási lehetőségeket, ugyanakkor a nyolcvanas évek mindennapi létfenntartási gondjai informális kapcsolatrendszereket hoztak létre, amelyek kívül estek az állam látóterén. Keil monográfiájának hozadéka így az is, hogy rávilágít az archaikus gazdasági és társadalmi szokások – a cserekereskedelem, a *protectia* – újjáéledésére és jelentős szerepére a szocialista korszakban.

Az előzőekben a román jelenkortörténet-írás eredményeivel és új útkereséseivel próbáltunk röviden számot vetni. Az összkép várhatóan már a közeljövőben is kibővíülhet azokkal a kutatási eredményekkel, amelyek főként olyan fiatal román történészekről származnak, akik a kulturális kapcsolatok, ösztöndíjak révén nyugat-európai és amerikai egyetemeken megszerzett módszertani ismereteiket a román kommunizmus aspektusainak feltárásában hasznosítják majd. Ennek az új történészgenerációnak lesz a feladata, hogy rácáfoljon Lucian Boiára, és megteremtse „az intelligens” (román) történetírást. Ebbe az irányba mutató biztató jel például az ICCR 2007-es évkönyve, amely a kommunista és posztkommunista időszakra vonatkozó nomenklatúrakutatásokat összegzi.³³

33 Grosescu (2007).

HIVATKOZÁSOK

Antohei–Trencsényi–Apor (2007)

SORIN ANTOHEI–BALÁZS TRENCSENYI–PÉTER APOR (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. New York, 2007, Central European Press.

Baghiu (1993)

AUREL BAGHIU: *Rácsok között*. Kolozsvár, 1993, Zalmoxis.

Barbu (1999)

DANIEL BARBU: *Republica absentă. Politică și societate în România post-comunistă* [Hiányzó köztársaság. Politika és társadalom a posztkommunista Romániában]. București, 1999, Editura Nemira.

Barbu (2001)

DANIEL BARBU: *Bizant contra Bizant. Explorări în cultura politică românească* [Bizánc Bizánc ellen. Kutatások a román politikai kultúra területén]. București, 2001, Editura Nemira.

Boia (2001a)

LUCIAN BOIA: *History and Myth in Romanian Consciousness*. Budapest, 2001, Central European University Press.

Boia (2001b)

LUCIAN BOIA: *Romania. Borderland of Europe*. London, 2001, Reaktion Books.

Câmpeanu (2002)

PAVEL CÂMPEANU: *Societatea sincretică* [Szinkretikus társadalom]. Iași, 2002, Editura Polirom.

Cartea Albă a Securității (1995)

Cartea Albă a Securității [A Securitate Fehér Könyve]. București, 1995, Serviciul Român de Informații.

Cartea Albă a Securității. Istorii literare și artistice... (1996)

Cartea Albă a Securității. Istorii literare și artistice, 1969–1989 [A Securitate Fehér Könyve. Irodalmi és művészeti történetek]. București, 1996, Serviciul Român de Informații.

Constantiniu (2001)

FLORIN CONSTANTINIU: *P. C. R., Pătrășcanu și Transylvania, 1945–1946* [Az RKP, Pătrășcanu és Erdély]. București, 2001, Editura Enciclopedică.

Coposu–Alexandru (1998)

CORNELIU COPOSU–DOINA ALEXANDRU: *Corneliu Coposu Confessions. Dialogs with Doina Alexandru*. Boulder, 1998, Columbia University Press.

Culic (2002)

IRINA CULIC: *Castigatorii. Elita politică și democratizare în România, 1989–2000* [Nyertesek. Politikai elit és a demokratizálódás Romániában]. Cluj-Napoca, 2002, Limes.

Deletant (1995)

DENNIS DELETANT: *Ceaușescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. London, 1995, Hurst & Company.

- Fischer (1989)
 MARY ELLEN FISCHER: *Nicolae Ceaușescu: A Study in Political Leadership*. Boulder, 1989, Columbia University Press.
- Georgescu (1985)
 VLAD GEORGESCU (ed.): *Romania. 40 years, 1944–1984*. New York, 1985, Praeger.
- Giurescu (1994)
 DINU C. GIURESCU: *Romania's Communist Takeover. The Rădescu Government*. Boulder, 1994, Columbia University Press.
- Goma (1990)
 PAUL GOMA: *Culorile Curcubeului '77* [A szivárvány színei]. București, 1990, Humanitas.
- Goma (1997a)
 PAUL GOMA: *Jurnal pe sărite* [Az önuralom lapja]. București, 1997, Editura Nemira.
- Goma (1997b)
 PAUL GOMA: *Jurnal de căldură mare* [A nagy hőség lapja]. București, 1997, Editura Nemira.
- Goma (1999)
 PAUL GOMA: *Patimile după Pitești* [Pitești utáni böjt]. București, 1999, Dacia.
- Goma (2004)
 PAUL GOMA: *Din Calidor. O copilărie basarabeană* [Calidorban. Besszarábiai gyerekkor]. București, 2004, Polirom.
- Grosescu (2007)
 Raluca Grosescu (coord.): *Elite comuniste înainte și după 1989. 2* [A kommunista elit 1989 előtt és után]. [Anuare 2007]. Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului. București, 2007, Polirom.
- Iliescu (2006)
 ION ILIESCU: *Communism, Post-communism and Democracy. The Great Shock at the End of a Short Century*. [Az interjújt készítette] Vladimir Tismaneanu, [bevezető] Dinu C. Giurescu. New York, 2006, Columbia University Press.
- Keil (2006)
 THOMAS J. KEIL: *Romania's Tortured Road Toward Modernity*. New York, 2006, Columbia University Press.

Mișcarea armată de rezistență anticomunistă... (2003)

Mișcarea armată de rezistență anticomunistă din România, 1944–1962 [Az antikommunista ellenállás fegyveres mozgalmái Romániában]. București, 2003, Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Editura Kullusys.

Murgescu (2007)

BOGDAN MURGESCU (coord.): *Revoluția Română din Decembrie 1989. Istorie și memorie* [A román forradalom 1989 decemberében. Történetek és emlékek]. București, 2007, Polirom.

Pacepa (1988)

ION PACEPA: *Red Horizons*. London, 1988, Heinemann.

Pászka (1994)

PÁSZKA IMRE (vál.): *Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Budapest–Szeged, 1994, Aetas–Századvég.

Radu (2000)

ALEXANDRU RADU: *Nevoia schimbării. Un deceniu de pluripartidism în România* [A szükséges váltás. A többpártrendszer egy évtizede Romániában]. București, 2000, Editura Ion Cristoiu.

Saphir (1985)

MICHAEL SAPHIR: *Romania. Politics, Economics and Society*. London, 1985, Pinter.

Șperlea (2003)

FLORIN ȘPERLEA: *De la armata regală la armata populară. Sovietizarea armatei române, 1948–1955* [A királyi hadseregtől a néphadseregig. A román haderő szovjetizálása]. București, 2003, Editura Ziua.

Tănase (1998)

STELIAN TĂNASE: *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948–1965* [Elit és társadalom. Gheorghiu-Dej kormányzása]. București, 1998, Humanitas.

Tănase (2002)

STELIAN TĂNASE: *Acasă se vorbește în șoaptă* [Otthon suttogva beszéltek]. București, 2002, Editura Compania.

Tismăneanu (2003)

VLADIMIR TISMĂNEANU: *Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism*. Berkeley, 2003, University of California Press.

Vasile (2003)

CRISTIAN VASILE: *Intre Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică in timpul regimului comunist* [A Vatikán és a Kreml között. A görög katolikus egyház a kommunista rezsim alatt]. București, 2003, Editura Curtea Veche.

Verdery (1991)

KATHERINE VERDERY: *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania* . Berkeley, 1991, University of California Press.

GERMUSKA PÁL

„DE HÁT ESZERINT A SZOCIALIZMUS BEDOBHATJA A TÖRÜLKÖZŐT?”

Második gazdaság a Kádár-korszakban

„A második gazdaság létalapját az teremti meg, hogy a növekvő életszínvonnal együtt járó reális és differenciált szükségletek egy részét a szocialista gazdaság nagyüzemi méreteken nem képes, vagy nem kellő hatékonysággal tudja kielégíteni. Így ezek a szükségletek más úton keresik a kielégítés lehetőségét. Ezzel egyidejűleg a lakosság körében jelentős munkatartalék van. A felnőtt népesség jelentős hányada a szabadidejének számottevő részét jövedelmet biztosító munkával kívánja eltölteni. Így a második gazdaság létalapja tartós. A második gazdaságban végzett tevékenység mind a népgazdaságnak, mind az egyénnek hasznos. [...] A második gazdaságban lévő lehetőségek kihasználása eddig is fontos pótlólagos forrást biztosított a gazdasági fejlődéshez. Ez a szerep a jövőben is fennmarad. A jelenlegi gazdasági helyzetben, amikor a források beszűkültek, érdekünk, hogy e területen is jobban gazdálkodjunk. Ezen szférában is vannak tartalékok. Az a feladat, hogy a második gazdaságot fokozottabban és szervezettebben vonjuk be a társadalmilag fontos tevékenységbe”¹ – adott helyzetértékelést 1980 februárjában az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya *A második gazdaság szerepéről és fejlesztésének lehetőségeiről* című előterjesztésében. Az MSZMP Politikai Bizottsága viszont az elemzés megvitatása után úgy foglalt állást, hogy „a téma ily módon történő átfogó áttekintése egyszeri alkalommal megengedhető, de nem lenne helyes intézményesíteni, mert merőben különböző, egységesen nem kezelhető kérdésekről van szó. [...] Célravezetőbb, ha az egyes területeket külön-külön tekintik át, és hoznak konkrét

1 Előterjesztés az MSZMP PB részére.
1980. február 12. MOL M-KS 288. f. 5.
cs. 793. ő. e. 43., 45–46.

2 Az MSZMP PB 1980. február 19-i ülésének jegyzőkönyve, uo. 3.

intézkedéseket [...] a »második gazdaság« fogalma pontatlan, javasoljuk megfelelőbb meghatározás – például kiegészítő, kisegítő gazdálkodás elfogadását” – fűzték még hozzá.²

Az idézetből kitűnik, hogy a nyolcvanas években a második gazdaság jelensége, sőt még megnevezése is képes volt politikai vihart kavarni. „Útoda”, az informális/fekete/szürke gazdaság 1990 óta legfeljebb tudományos vitát gerjeszt, adószakemberek, statisztikusok, közgazdászok és szociológusok kedvelt témája a mai napig – mert a jelenség kiirthatatlannak tűnik. Írásom célja nem az első (nemzet)gazdaság mellett, alatt, helyett, mögött stb. a szocializmusban működő-megbújó szektor leírása vagy gazdasági teljesítményének mérése, becslése, hanem kizárólag a fogalom (kutatás)történetének vázlatos bemutatása, további kutatási kérdések megfogalmazása.

A feltáró munkát talán nem érdektelen egy – könyvtárnyi irodalomból desztillált – rendszerdefinícióval indítani. Kornai János a szocialista rendszer anatómiáját leíró könyvében a magántulajdon és a magánjellegű termelőtevékenység kapcsán tárgyalja a második gazdaság kérdését.³ Az alábbi megkülönböztetést teszi:

- ◆ az első gazdaság mindaz, amit a klasszikus szocialista rendszer hivatalos ideológiája szocialista szektornak minősít (azaz az állami és szövetkezeti szektor),
- ◆ a második gazdaság pedig a hivatalosan engedélyezett családi kisüzemekből álló formális magánszektor és az informális magánszektor összessége.

Megjegyzi ugyanakkor, hogy a szakirodalom egy része a második gazdaságot az informális gazdaság szinonimájaként használja.

Kornai a formális magánszektorhoz tartozónak tekinti a magánkisipart és magán-kiskereskedelmet, valamint a háztáji gazdálkodást is. Az informális magángazdasághoz a következő főbb tevékenységeket sorolja:

- ◆ termelő- vagy szolgáltató tevékenységek, beleértve a szellemi szolgáltatásokat (orvos, ügyvéd, nyelvtanítás, fordítás stb.) és a javító-szerelő munkákat, a házépítést, a takarítást, személyszállítást és teherfuvarozást stb.,
- ◆ élelmiszer előállítása és értékesítése nem mezőgazdasági főfoglalkozású személyek által,
- ◆ saját tulajdonú ház vagy bérelt lakás albérletbe adása,
- ◆ a hivatalos magánkereskedelem keretein kívüli kereskedés, beleértve a feketepiaci kereskedelmet és a külföldről illegálisan behozott áruk értékesítését is.

Az informális gazdaság szereplői tevékenységüket nemegyszer az állami vagy szövetkezeti tulajdonú eszközökön és/vagy ingatlanokon végzik, részben a hivatalos munkaidőben, annak terhére.

³ Kornai (1993) 115–118.

Az adófizetés megkerülése érdekében más rendszerekben is létezik „árnyékgazdaság” – fűzi hozzá. A szocialista rendszerben viszont alapvetően más indítékok kapnak szerepet: „A bürokrácia mindennemű magántulajdont és magántevékenységet igen szűk keretek közé kíván szorítani, még akkor is, ha rendszeresen megfizetik az adót. Az informális gazdaság ezek közül a szűk korlátok közül próbál kilépni, és hivatalos engedélyezés nélkül működni, megkeresvén a törvény betűje által nem tiltott lehetőségeket vagy pedig megkockáztatván a törvény áthágását. Azért is használja a könyv az informális kifejezést, mert ez összefoglaló fogalom, amely egyaránt takarja a nem illegális és megtűrt, a tiltott, de csak lanyhán üldözött és a szigorúan üldözött tevékenységeket” – hangsúlyozza Kornai. Megjegyzi továbbá, hogy az informális gazdaság mérete és súlya a szocialista tömbben országonként és korszakonként eltérő volt.

Kornai definíciója kapcsán is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a második (benne az informális) gazdaság nem köthető kizárólag a Kádár-korszakhoz, gyakorlatilag a szocialista rendszer kiépítésétől létezett – még ha latens formában is. Ezzel némiképpen szemben áll Sik Endre (szűkítő) értelmezése, aki szerint a kistermelői szféra, a hagyományos falusi házépítés és a kiskereskedelmi tevékenység továbbélése „mind-mind a második gazdaság *előképe* volt”.⁴ Sikkak ugyanakkor annyiban igaza van, hogy a második gazdaság *e néven, szimptomatikus jelenségként* csak a hetvenes években került a figyelem középpontjába.

Fontos felhívni a figyelmet rá, hogy nemcsak Magyarországon: *informális* gazdaság néven ekkor fedezték fel a jelenséget a közgazdászok, a szociológusok és a gazdasági, illetve a kulturális antropológia művelői az Elbától nyugatra is. Az első gazdaságon túli világgal foglalkozó irodalom a fogalmat egységesen Keith Hart angol kutató 1973-as, a ghánai informális bevételi lehetőségekkel foglalkozó közleményéből (*Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana*) eredezteti.⁵ Hart terminus technicusának világkarrierje vélhetően annak köszönhető, hogy mind a szocialista, mind pedig a különféle fejlettségű kapitalista rendszerek jelenségeinek és anomáliáinak leírására alkalmas volt. Azon pedig nincs mit csodálkozni, hogy azokban a régiókban foglalkoztatta leginkább a kutatásokat, ahol az informális gazdaságnak erős és komoly súlya van: a harmadik világban (Közép- és Dél-Amerika, Afrika, India stb.), Európa délkeleti végeiben (például Görögország) és a szocialista táborban.⁶

4 Sik (1996) 712. Kiemelés – G. P.

5 Hart (1973); Sik (1996) 705.

6 Lásd Korzeniewicz-Smith (1996); Breman (1996); MacGaffey (1991); Grossman

és a szocialista táborban.⁶

Bizonyos térségekben halmozott problémaként jelentkeznek az első gazdaságon túli világ: például a máig szocialista rendszerként létező latin-amerikai országban, Kubában. Ted Henken kubai „földalatti gazdaságról” írott tanulmánya azért is érdemel figyelmet, mert informális és második gazdaságként is megpróbálja kontextusba helyezni a Castrók országát.⁷ Frappáns megfogalmazása szerint: „Az informális gazdasági tevékenységről kiderült, hogy nem anomália, hanem a modern kapitalizmus szerves vonása; ahogyan a második gazdaság sem a kortárs szocializmus idegen alkotóeleme, hanem egyik alapvető strukturális jellemzője. Keleten és Nyugaton a szabályozatlan gazdasági tevékenység leginkább a modern(itás) és a bürokrácia produktumaként érthető meg. Az informalitás a munkafolyamat racionalizálásának és formalizálásának direkt ellenpontjaként áll elő.”⁸ Henken igen részletesen ismerteti a latin-amerikai informális szektor körüli vitákat, többféle teoretikus megközelítésben. Ugyanakkor leszögezi, hogy Kuba második gazdasága sokkal inkább a kelet-európai tervgazdaságok kontextusában értelmezhető, mint a latin-amerikai piacgazdaságokéban. Mint írja: „[...] összekapcsoltam a – normál esetben egymással ellentétes – neoliberális, államközpontú és a strukturalista, tökélyközpontú közelítések szempontjait az informalitással és az államszocializmus újinstitutionalista megközelítésével. [...] Kuba ugyanis hibrid »poszt-szocialista« gazdaság, átmenetben a meglehetősen ortodox központi tervgazdálkodásból valami bizonytalan jövő felé, a kapitalizmus, a merkantilizmus, a patriotizmus és a szocializmus együttes keverékével.”⁹

Éppen ezért foglalkozik az államszocializmusban létező második gazdaság fogalmának fejlődéstörténetével

(1998); Charalambis–Maratou–Alipranti–Hadjiyanni (2004) stb. Az informális gazdaság méreteiről és jelentőségéről elég idézni az Európai Unió-tag Görögország esetét. Ott a „földalatti gazdaság” (underground economy) a szisztematikus kutatások szerint a nyolcvanas években a GNP 30, a kilencvenes években 34 százalékát tette ki. Az „informális gazdaság” a legkülönfélébb szektorokban megjelenik: a mezőgazdasági termékek helyi cseréjétől kezdve a törvényen kívüli gazdasági tevékenységekig. A kötetben alkalmazott definíció szerint az informális gazdaság két részből tevődik össze: a földalatti gazdaságból és a pénzben nem kifejezhető tevékenységekből (nonmonetarized activities). Előbbi az illegális (görögországi) hazai termelést fedi, amely nem jelenik meg semmilyen kimutatásban. Utóbbi teljesen legális, viszont nagyságrendje nem kimutatható, még ha hozzájárul is a népesség jólétéhez. Uo. 472.

7 Henken (2005).

8 Uo. 362.

9 Uo.

is. Utóbbi téma nyugati alapmunkáit, Portes, Castels és Benton, valamint David Stark és Maria Los írásait elemezve és felhasználva jut el a definícióig:¹⁰ „A »második gazdaság« kifejezést azon gazdasági tevékenységek leírására szokás használni a szocialista gazdaságokban, amelyeket sem az állam nem szabályoz, sem a központi terv nem tartalmaz. Miközben ezek a szabályozatlan gazdasági aktivitások gyakran az állami szektor hatékonyságának hiányáért kárpótolnak, a második gazdaság tevékenységének nem pusztán gazdasági jelentése van, és mint ilyen, nem bátorított cselekmény (még ha gyakran tolerált is). Még amikor törvényesek, engedélyezettek és adózottak is ezek a tevékenységek, gyakran fenyegetésnek tekintik őket a központi tervezés monopóliumával szemben, attól fogva, hogy [a második gazdaság szereplői] megpróbálnak egy kevéske gazdasági szabadságot megszerezni, és egy szemernyit szembeszállnak a teljes állami tulajdonnal, a munkaszolidaritással, az egalitarizmussal és az általános állami foglalkoztatással. Ezen okból a kicsi magánszektor legitimitását sűrűn támadják, és a vállalkozók rendszerint az elnyomás és engedélyezés periodikus ciklusaiban találják magukat. Végül pedig, eltérően a kapitalista informális szektortól, amelyet törvényi kritériumokkal határolnak körül, a második gazdaságot az államszocializmusban törvényi és *ideológiai* kritériumokkal definiálják.”¹¹ Henken ezt követően számba veszi a totalitárius, a modernizációs és az érdekcsoport-elméleteket is. Végül – Pérez-Lópezt¹² idézve – arra a következtetésre jut, hogy a „második gazdaság elmélete helyénvaló Kuba esetében, mert magában foglalja »mindazokat a gazdasági tevékenységeket, amelyek összeegyeztethetetlenek a hivatalos ('első') gazdaságot formáló domináns ideológiával«”.¹³

A kubai esettanulmány alapján Henken másodikgazdaság-fogalma tehát nem a tulajdonviszonyokra helyezi a hangsúlyt, mint Kornaié, hanem inkább az ideológiai szembenállást emeli ki. Sik Endre harminc évet átfogó számvetéséből szintén az utóbbihoz közelítő magyar másodikgazdaság-fogalom bontakozik ki.¹⁴

Sik a második gazdaság fogalmának megszületését Gregory Grossmantól eredezteti,¹⁵ aki a Szovjetuniót tanulmányozva így határozta meg a jelenséget: „magában foglal minden olyan termelő és elosztó tevékenységet, amely eleget tesz a következő két kritérium egyikének: a) magánhaszon

10 Portes–Castels–Benton (1989); Stark (1989) és Los (1987).

11 Henken (2005) 368.

12 Pérez-López (1995).

13 Henken (2005) 373.

14 Sik (1996).

15 Grossman (1977).

szerzésére irányul, b) sérti a fennálló jogrendet”.¹⁶ A kifejezést átvette, alkalmazta, adaptálta, fejlesztette, továbbépítette számos kremlinológus és kommunizmuskutató. Következetes fogalomhasználatról persze ezután sem lehetett beszélni, Sik olyan könyvet is idéz, amelynek címében a „nem hivatalos gazdaság”, összefoglaló tanulmányának címében a „földalatti gazdaság”, bevezetőjében pedig a „javak és szolgáltatások szervezetlen (nem hivatalos) kínálata” szerepel.¹⁷

A második gazdaság mint kutatási téma a hetvenes évek közepén jelent meg Magyarországon. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által indított és koordinált *A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulása Magyarországon* című program keretében az ezzel foglalkozó kutatást Gábor R. István irányította. A munka eredménye egy háromkötetes kutatási jelentés volt, amelyből az első közlemény a *Valóságban látott napvilágot*.¹⁸ Azt Sik Endre is kiemeli, hogy a jelenségkomplexum, amelyet Gábor R. István és későbbi szerzőtársa, Galasi Péter második gazdaság névvel illetett, ismert volt addig is. Németh László már 1972-ben a következőképpen tette fel a kérdést: „Egyre kevesebbet dolgoznak az emberek? De hol? A nyilvános népgazdaságban. Csakhogy van egy második népgazdaság is, az árnyékéletre kényszerített magánvállalkozás – a mezőgazdaságban háztáji, az iparban fusi, a tudományban a káká, s a kettőben együtt, kérdés, kevesebb munka folyik-e, mint régen. Én azt hiszem, több... Az első számú gazdaságot a második menti meg. [...] Persze ugyanakkor destruálja is, az idő- és anyaglopás csatornáin át.”¹⁹ Zsille Zoltán – kéziratban maradt, illetve szamizdatban publikált munkájában – ugyancsak az elsők között hívta fel a figyelmet a jelenségre.²⁰

A képet szociográfiák, eset- és rész-tanulmányok tárgyalták, árnyalták, színesítették és bővítették.²¹ Fordulópontot a második gazdaság körüli diskurzusban mégis csak Gábor R. István és Galasi Péter 1981-es könyve hozott, azzal együtt is, hogy a „nagypolitika” – mint láthattuk – időközben hivatalosan átnevezte a jelenséget.²² Ettől még Gábor és Galasi munkája maradt – mindmáig – a téma mindenki által hivatkozott alapműve. (Megjegyezhetjük, joggal.)

16 Sik (1996) 706.

17 Dallago (1987).

18 Gábor (1979).

19 Idézi Sik (1996) 708.

20 Zsille (1976–1978).

21 Sik Endre közel tucatnyi munkát említ ebben a sorban: Földvári (1976); Kemény (1972, 1992); Berkovits (1976); Galasi (1976); Ferge (1978); Hankiss (1978); Kolosi (1974); Héthy–Makó (1972, 1978); Hegedüs–Márkus (1978) stb.

22 Gábor–Galasi (1981).

A helyzet paradoxonja, hogy a szerzőpáros egyéb lehetőség híján, tulajdonképpen kényszerből használta a második gazdaság kifejezést: „Az általunk vizsgált gazdaságszférát legpontosabban a »magán« jelzővel érzékeltethetnénk, amely a döntő vonást: a nem »társadalmiasított« (államosított) jelleget hangsúlyozza. A »magángazdasági szféra« megjelöléshez azonban a tőkés magántulajdonon alapuló gazdaság képzete asszociálódik, s ezáltal félreértésekre adhat okot. Ezt is mérlegre téve kötöttünk ki végül a legsemlegesebb »második gazdaság« kifejezés mellett.”²³

Az érvelés és a kényszerű végkövetkeztetés önmagában mutatja a kádárizmus egyik fő jellemzőjét: mindenki tudta a magángazdaságról, hogy létezik, mindenki tudta, hogy gyarapszik, mégsem lehetett nevén nevezni, mert az a rendszer alapjait kérdőjelezte volna meg. Ahogyan Sik írja: „[...] amikor a szóban forgó könyv megszületett, akkor a második gazdaság fogalmának használata egyfajta késő Kádár-kori nyomás alatt történt. Gábor R. István először »kifejlett magángazdaságról«,²⁴ aztán a nyilvános publikációkban – hol egyedül, hol Galasival közösen – már második vagy »második« gazdaságról ír.²⁵ A könyv címében és sehol másutt nem szereplő idézőjel a korabeli minicenzúra hatásának jellegzetes példája. Még nagyobb kompromisszumra kényszerültek a szerzők e fogalom használata során, amikor egy reformkonferencia előadásait tartalmazó kötetben munkájukat kénytelenek voltak a »kiegészítő tevékenységek« címmel megjelentetni,²⁶ miközben a szövegben végig a második gazdaság fogalmával dolgoztak.”²⁷

Gábor és Galasi mindezzel együtt meglehetősen gondossággal választotta ki a terminus technicust – a hazai és külföldi elnevezéseket felleltározva tudományos alapon is a második gazdasághoz jutottak. „A »formális–informális« fogalompár a határt aszerint húzza meg, hogy az adott ügyletekre, eljárás-módokra van-e érvényes hivatalos szabályozás, s ha igen, mennyiben igazodik hozzá a gyakorlat. Az e fogalompáron alapuló elhatárolás szerint informálisnak minősülő aktusok a szocialista szektor szervezeteit is jellemzik, s nem feltétlenül részei sem az előbbi értelemben vett »burkolt«, sem a »második« gazdaságnak. A közismert és nálunk is használatos fogalmak mellett a nyugati irodalom egyéb megjelöléseket is alkalmaz. A legelterjedtebbek

közül a »párhuzamos gazdaság« a két gazdaságszféra egymásmellettiségét érzékelteti, míg az »ellengazdaság« az együttélésük konfliktusos jellegére, a két szféra kompetitivitására utal. Az »árnyékgazdaság« megjelölésből vi-

23 Uo. 16–17.

24 Gábor–Galasi (1979).

25 Gábor–Galasi (1981).

26 Gábor–Galasi (1982).

27 Sik (1996) 709–710.

szont a kiegészítő jelleg domborodik ki. Végül a »szabálytalan«, a »nem hivatalos« vagy a »földalatti« gazdaság kifejezés az adott tevékenységek, ügyletek illegalitását sugallja.”²⁸

Kissé talán körülményesre sikeredett definíciójuk mindezek alapján: „Széles értelemben vett második gazdaságon a munkavégző képességnek a gazdaság szocialista szektorán kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztáson kívüli újraelosztási folyamatainak összességét értjük.” A második gazdasághoz a következő tevékenységeket sorolják:

- ◆ a legális magánszektort,
- ◆ a bejelentés nélküli alkalmazottak és bedolgozók, továbbá az illegális, nem adózó iparűzők (kontárok) és a nem iparszerű szolgáltatást nyújtók (fusizók), valamint az egyéni, vállalkozói „piaci” termelők és szolgáltatók tevékenységét,
- ◆ a kisebb-nagyobb földeken, illetményföldeken, háztáji gazdaságokban egyénileg vagy családirag folytatott önellátó és gazdálkodó tevékenységet,
- ◆ a szocialista szektor szervezeteiben végzett tevékenységhez kapcsolódó lakossági jövedelem-áramlásokat, mint a borraivaló, a csúszópénz, a hálapénz,
- ◆ az államilag szervezett kereteken kívül eső jövedelemszerzéseket, mint bérbeadás, közvetítés, kölcsönzés stb.²⁹

Érdekes, milyen felemásan viszonyul a szerzőpáros a mai értelemben vett feketegazdasághoz. „Hajlunk arra – írják –, hogy a második gazdaság fogalmából kirekesszük a jogtalan hasznosításra irányuló, büntetőjogba ütköző cselekményeket s a belőlük származó jövedelmeket. Ezekben csak erőszakoltan mutatható ki a piaci jelleg, a gazdasági elem. Ezt azonban nem tartjuk mereven követendőnek. Egyrészt azért nem, mert a jogi megítélés, továbbá a jog érvényesítő-képessége és érvényesítésének a szigora változó, másrészt a második gazdaságban a mindenkor jogi szabályozás szerint deviansnak minősíthető esetek – a dolog természeténél fogva – nem ritkák. Ez inkább a szabálysértésekre, semmint a Btk. hatálya alá eső cselekményekre vonatkozik, s például a betörést, a zsarolást, a sikkasztást stb. eleve kirekesztjük vizsgálódásaikból.”³⁰

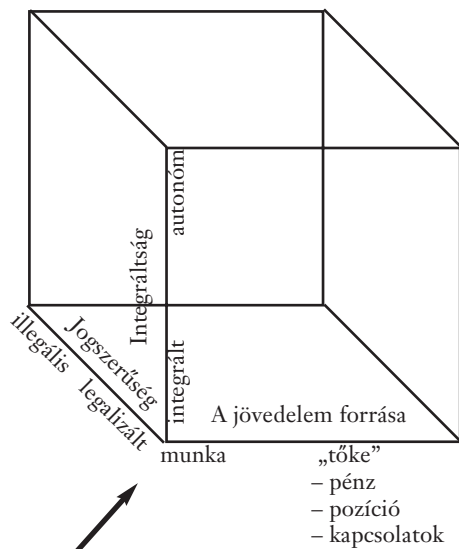
A második gazdaság kiterjedtségét, szerkezetét és működését három al-

28 Gábor–Galasi (1981) 16.

29 Uo. 17–18.

30 Uo. 20.

szerűség (legális–illegális) és a – társadalomba való – integráltság (integrált–autonóm) alapján. Ábrázolták is ezeket a dimenziókat.

Az ábra segítségével a következőképpen határolják még pontosabban körül vizsgált területüket: „Az ábrán nyíllal jelöltük a kockának azt a csúcsát, amelyik a második gazdaság és a szocialista szektor közös pontjának tekinthető (munkán alapuló jövedelem, integrált, legalizált ügylet révén). E ponttól a kocka három élének bármelyike mentén indulunk el, a szocialista szektortól egyre »távolabbi« tevékenységekhez, ügyletekhez jutunk el. A »legtávolabbi« természetesen a kocka átlójának túlsó végpontján elhelyezkedő, illegális, autonóm és járadék jellegű jövedelmek alapját képező ügyletek találhatóak, amelyek egyértelműen kívül esnek a »kiegészítő« gazdaságnak az elképzelhető legszélesebben értelmezett fogalmán is.”³¹

Kötetük második fejezetében a szektor terjedelméről szólva felrajzolják annak fejlődéstörténetét is. „Igazi történetét” a szocialista szektor határainak megszilárdulásától számítják, azaz a hatvanas évek elejétől-közepétől. „Az akkori második gazdaságban természetesen csak csírájukban voltak meg azok a jegyek, amelyek a hetvenes évekre jellemző vonásokká váltak. A kialakulás kori állapotában a kényszer szülte, tradíciókból táplálkozó jellege volt a meghatározó. A terjedelme is jóval kisebb volt a mainál. A benne való részvételre az embereket általában a pusztán megélhetés kényszere s az ele-

mi javak körében is tömeges áruhiány vitte rá. [...] Az életszínvonal, a fo-

31 Gábor–Galasi (1981) 29–30.

gyasztás dinamikus növekedése a hatvanas évek végétől aztán egyre inkább érezte hatását a második gazdaságbeli tevékenységek, ügyletek kiterjedtségében és mozgatórugóiban egyaránt. A lakosság növekvő fizetőképes keresletet támasztott a második gazdaság termékei és szolgáltatásai iránt, s ezáltal a pótlólagos jövedelemszerzési lehetőségek köre is tágult.”³²

A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójára a magyar második gazdaság igen figyelemre méltó méreteket öltött, nem véletlen, hogy a legfelsőbb politikai vezetés is érzékelte: foglalkozni kell az üggyel. A hazai családok mintegy háromnegyedének származott több-kevesebb jövedelme a második gazdaságból. Még pontosabban: „Az ipari-építőipari munkások 40%-a, a mezőgazdasági fizikaiak 90%-a, az értelmiség 20–25%-a, a nyugdíjasok 40%-a fejt ki munkát a második gazdaság valamelyik területén. Munkaráfordításaik 16–18%-át teszik ki a társadalmi munkaidőalapnak; ez megfelel a szocialista szektor időalapja egynegyedének. A második gazdaság termékei és szolgáltatásai kb. egyhatodát fedezik a lakosság teljes fogyasztásának” – írta új felmérésekre támaszkodva a szerzőpáros.³³

Ennél vészjóslóbb jövendöléseket tartalmazott a kötet negyedik fejezete. Leszögezték, hogy a magyar első gazdaság (a szocialista szektor) és a második gazdaság egyetlen, integrált egészet alkot. „Elkülönülésük viszonylagos: a második gazdaság nem olvad be az első gazdaságba, nem ölti magára annak jegyeit, ugyanakkor működésében nem szakadhat el tőle, nincs külön, önálló léte. Csupán analitikusan választhatók szét [...]. A két gazdaság-szférára eredendően konfliktusos viszonyából adódóan az együttélésük labilis kompromisszumokon nyugszik. A konfliktusok felszámolásának nem lehet útja a második gazdaság visszaszorítása. A második gazdaságnak a szocialista szektor fejlődésével belátható időtávon mintegy automatikusan végbemennő visszaszorulását sincs okunk feltételezni. Az ilyen felfogásokon alapuló cselekvési alternatívák nemcsak irreálisak, de kockázatosak is; jobbik esetben az illegális formák terjedését okozzák, rosszabbik esetben a lakosság ellátásában zavarokat idézhetnek elő. Nem kevésbé veszélyes az az illúzió, hogy az állami szabályozás eszközeivel, megfelelő legális működési formák kialakításával fokozatosan megszüntethető a második gazdaság viszonylagos különállása.”³⁴ Zárszavuk sem kevésbé dodonai: „[...] a mai szocialista gazdaság működésének elemzéséből levonható következtetések inkább azt a kérdést vethetik fel, vajon megelégedhetünk-e

az efféle, közvetlenül a második gazdaságra irányuló lépésekkel. Perspektívában nem az első gazdaságnak a mo-

32 Uo. 40.

33 Uo. 47.

34 Uo. 197–198.

dellünkben alapul vett vonásaira kiterjedő változtatások lehetőségében kell-e keresnünk a gondok megszüntetésének útját?”³⁵

E sorokat olvasva korántsem tűnik túlzónak egy politikai főiskolai oktató felvetése, aki Gábor és Galasi kutatási jelentésének hivatalos vitáján őszinte kétségbeeséssel kérdezte: „de hát eszerint a szocializmus bedobhatja a törülközőt?”³⁶ A magyar pártvezetés azonban nem dobta be a törülközőt, hanem felvette a kesztyűt: még tíz évig kísérletezett a szocializmus működőképessé tételével, a második gazdaságról szóló vitát pedig megpróbálta a szőnyeg alá söpörni.

A második gazdaság „kifehérítésének” koncepciója jegyében 1982. január 1-jén megjelent a kisvállalkozásokról szóló rendelet, ugyanakkor 1980-tól valóságos sajtóhadjárat folyt a „kiegészítő gazdaság” fogalmának bevezetésére és elfogadtatására, amelynek közvetett eredményeként létrejött a második gazdaság tárgyalásának második nyilvánossága is: „Az »első« nyilvánosságban a felvilágosult és a gazdasági bajokat érzékelő gazdaságpolitika azt akarta megtudni, hogy mi is voltaképpen a második gazdaság, hogyan hat a gazdasági folyamatokra és mit lehet vele kezdeni, hogy jobban működjön a nép gazdasága. A fel nem világosult politika azt akarta tudni, hogy milyen veszélyek rejlnek e jelenségben, s hogyan lehet ezen káros megnyilvánulások ellen hatékonyan küzdeni. [...] A »második« nyilvánosságban már a hetvenes években megjelent a második gazdaság számos jelenségének elemzése, amelyek részben a demokratikus ellenzék hazai kiadványaiban és a külföldi szaklapokban láttak napvilágot [...], részben szóbeszéd [...] formájában terjedtek az »első« nyilvánosságban” – jellemzi a korabeli viszonyokat Sik Endre.³⁷ A demokratikus ellenzék tagjai közül többen foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, magyarországi megjelenésekor a Soros Alapítvány is támogatott ilyen kutatásokat. A rendszer gyengülésével és bomlásával ugyanakkor egyre bővültek a lehetőségek az „első” nyilvánosságban is, tanulmányok és monográfiák tárták fel a második gazdaság sokféle szegmensét, vonatkozását, alrendszerét.³⁸ A nyolcvanas évek második felében mindinkább az vált központi kérdéssé, hogy a második gazdaság a szocializmus megmentője, sírásója vagy agóniájának meghosszabbítója-e. Közben a politika is lépés-

35 Gábor–Galasi (1981). 205.

36 Gábor (2003) 187.

37 Sik (1996) 713–714.

38 Ezek részletes felsorolását lásd uo. 714–715.

kényszerbe került: kitalálták a vállalati gazdasági munkaközösségeket, mind tágabb teret engedtek a magánvállalkozásoknak, szabadabbá vált a cégalapítás, több alkalmazottat foglalkoztathattak a maszekok stb. Az izmosodó ma-

gánga gazdaság ugyanakkor még mindig túl sok szálon kötődött az állami szektorhoz: döntően annak eszközeit és infrastruktúráját használta stb. Ezért a szocializmus összeomlása kis híján maga alá temette a második gazdaságot is.

Sokak meglepetésére azonban, bár véleményem szerint nagyon is érthető módon, szervesen és minden korábbinál virulensebben nőtt át 1989–90 után a második/informális gazdaság az új magyar kapitalizmusba. A korábbi első gazdaság széthullásával lényegében ebből kellett kinőnie az új nemzetgazdaságnak. A második/informális szektor kutatása-megértése azért is vált kulcskérdéssé, mert honfitársaink többnyire onnan hozták vállalkozói-üzleti kultúrájukat, ettől gyökeresen eltérő mintákat csak a multi/transznacionális vállalatok honosítottak meg, nem kevés konfliktus árán. Ahogyan Kuczi Tibor írta: „Magyarország gazdaságát az elmúlt évtizedekben az állami nagyvállalatok uralták, a magánvállalkozások száma csekély volt, méretük pedig kicsi. Az utóbbi két-három évben viszont gyors ütemben szaporodtak a magáncégek, bár alapítóiuk legtöbb esetben ma sem tudják, miként alakítsák a vállalkozáson belül a munkatársi, alkalmazotti, főnök és beosztott közötti viszonyokat, gyakran csak azt határozták el, hogy más legyen, mint amit volt munkahelyükön tapasztaltak. Mivel a vállalkozásnak nálunk nincs hagyománya, nem halmozódott fel tapasztalat, így a magáncégeken belüli foglalkozási viszonyok meglehetősen esetlegesen alakulnak, többnyire a volt vállalati, baráti, családi kapcsolatok adják a mintát.”³⁹

Az átalakulás kilencvenes évekbeli viharai számos negatív jelenséget hoztak a felszínre, és bizony élesen vetődött fel a kérdés: vajon ezek az alkuktól terhes – csúnya divatszóval „mutyizós” – második gazdaság továbbélésének jelei, vagy éppen ellenkezőleg, a ránk törő piacgazdaság jellemzői? Netán a kettő keverékéről van szó? Az alapproblémák változatlansága is összefűzi az 1990 előtti és után korszak kutatását. Sik két fő kérdéskört emel ki ennek kapcsán: „Az egyik politológiai természetű, a másik inkább közgazdasági-statisztikai. Az előbbi azt a kérdést elemzi, hogy miképpen hat a második (illetve manapság az informális) gazdaság léte az emberek magatartására, mennyiben szabályozható ez a jelenség, s milyen politikai következménnyel kell számolni, ha a második (informális) gazdaság nagy és/vagy növekszik. Az utóbbi kérdése egyszerűen az, hogy mekkora a második (informális) gazdaság?”⁴⁰

Érdemes emellett arra is felfigyelni, hogy az új fogalomhasználat körül

³⁹ Kuczi (1993) 137.

⁴⁰ Sik (1996) 715. Sik részletesen felsorolja a második/informális gazdaság méreteinek és teljesítményének meghatározásával foglalkozó nyolcvanas és kilencvenes évekbeli irodalmat. Uo. 716–717.

(„informális gazdaság”) gyakorlatilag semmilyen elvi/eszmei vita nem bonthatkozott ki. A terminus technicus átvétele oly természetes volt, mint az MLM- (multi-level marketing-) rendszerek meghonosítása, ugyanakkor fogalmi következetességet ezúttal is hiába várunk el. Szerzőtől, folyóirattól függően találkozhatunk „informális feketegazdasággal”, „feketegazdasággal”, „rejtett gazdasággal” stb.⁴¹ A problémát, a latens, eltitkolt, „szürke” gazdaság alig csökkenő arányát viszont jól mutatja, hogy a *Statisztikai Szemle* 1999-ben különszámot szentelt a kérdésnek.⁴² Az elmúlt években pedig már olyan kutatások eredményei is napvilágot láttak, amelyek több időmetszetben, illetve tartós megfigyelés alapján elemzik a rejtett-informális gazdaság méretét, az ott megforduló jövedelmeket stb.⁴³ A Kádár-rendszer analízise szempontjából mindez persze csak utótörténet, ám a második gazdaság mélyreható ökonómiai és társadalmi hatásaira, szokásokat és értékrendeket megalapozó, kiemelt szerepére feltétlenül rávilágítanak.

Miközben a közgazdaságtan és a szociológia a kortárs rejtett gazdaság felderítésén és értelmezésén dolgozik, a hetvenes–nyolcvanas évek világa – második gazdaságostul – lassan a történettudomány (legalábbis a gazdaság- és társadalomtörténet) terrénumává válik. Honvári János nagyszabású, az egész XX. századot átfogó gazdaságtörténeti összefoglalójában a magyar szocializmus egyik sajátosságaként arról ír, hogy a Rákosi-korszaktól eltekintve mindig megtört dolog volt a „nem állami tevékenység valamilyen formája”. A második gazdaság hetvenes–nyolcvanas évekbeli kivirágzását és mellék-hajtásait is ennek szellemében ismerteti.⁴⁴

A hazai agrárium történetének kutatói, mint Varga Zsuzsanna, igen hasznos adalékokkal és háttérrel szolgálnak a második gazdaság kiteljesedésének megértéséhez – például a termelőszövetkezetek magyar modelljének bemutatásával.⁴⁵ Valuch Tibor viszont vizsgálataival éppen a tárgyalt szektor főbb

területeit veszi sorra: a legális–féllegális–illegális zónák között csúszkáló magángazdaság különféle szereplőit, csoportjait – a magánkisiparosokat, a parasztságot és a falusi társadalmat.⁴⁶ Fogalomhasználatában ugyanakkor kerül a második gazdaság megnevezést, és a kisiparosok, illetve a magánszektor kapcsán is informális magángazdaságról, valamint rejtett gazdaságról ír.⁴⁷ Erre vonatkozó indoklását a „gu-

41 Lásd például Sugár–Trautmann (1995); Dezsériné–Futó–Kállay (1994).

42 Benne Bencze (1999); Havasi–Schumann (1999); Keszthelyiné–Lakatos–Szabó (1999).

43 Belyó (2008); Semjén–Tóth (2004).

44 Honvári (2006) 468–473.

45 Varga (2001).

46 Valuch (2006a, 2006b).

47 Valuch (2006c) 152.

lyáskommunizmusról” szóló tanulmányában találhatjuk meg: „Az érde-
mi elemzési szempontokat tartalmazó írások szerzői által kialakított ka-
tegóriák határozottan különböztek a hivatalosság által használt fogalmaktól,
így egy-egy új vagy újszerűnek tűnő megközelítés fogalomkészlete gyorsan
elterjedt a mozgásterét fokozatosan visszaszerző hazai társadalomtudo-
mányban. Ilyen meghatározások voltak többek között a modernizáció, a má-
sodik gazdaság vagy a polgárosodás. Az természetesen nem vitatható, hogy
ezek tartalma – általában – jóval közelebb állt a vizsgált társadalmi jelensé-
gek lényegéhez, mint az ideológiai elvárásoknak megfelelő fogalmak. De
nem minden esetben voltak alkalmasak arra, hogy a változásokat, a társadal-
mi folyamatokat univerzális módon magyarázzák. Az sem hagyható figyel-
men kívül, hogy a magyar közgazdaságtudománynak, a szociológiának és a
történettudománynak azt a feladatot kellett (volna) megoldania, hogy az
adott keretek között találjon tényszerű, tudományosan megalapozott ma-
gyarázatot a létező szocializmus Kádár-korszakbeli »deformációjára«. Töb-
bek között arra, miként lehetséges, hogy a rendszer hosszabb távon műkö-
dőképes maradt, hogy az elemi szegénység szintjén történő nivellálódás (ami
az ötvenes évekre abszolút mértékben jellemző volt) helyett – különösen a
hetvenes–nyolcvanas évek fordulójára – a jövedelmi különbségek ismét je-
lentősen megnövekedtek? Ilyen általánosan elfogadott magyarázat volt az a
megközelítés, ami a háttérben kizárólagos jelleggel a második gazdaságot
látta. Ehhez kapcsolódva láttak aztán napvilágot a kispolgárosodási, és a kü-
lönböző – felemás vagy polgárjogok nélküli – polgárosodási teóriák.”⁴⁸ A teó-
riák tehát utólag is tisztázásra szorulnak, bőséges feladatot adva a kutatóknak.

*

A második gazdaság fogalma, amint láthattuk, tekintélyes karriert futott be
külföldön és Magyarországon. Használata, tartalma és jelentéstartománya
számos alkalommal változott, és úgy tűnik, máig nem jutott nyugvópontra a
társadalomtudományokban. A vonatkozó irodalom számbavétele után vál-
tozatlanul Kornai János egyszerű definíciója tűnik számomra a legfrappán-
sabbnak és legeggyértelműbbnek: a második gazdaság a szocialista rendszer-
ben = a formális és informális magángazdaság összességével. A meghatározás
egzakt, nem igényel matematikai modelleket és számításos alátámasztást,
csak következetesen érvényesíteni és alkalmazni kellene. A kihívás a néha
egymásról tudomást venni alig akaró tárdiszciplínák számára ma már leg-
inkább az, hogy milyen levéltári, rendészeti, statisztikai, felmérési stb. for-
rások segítségével lehet „megfogni” a
jelentős részében latens gazdasági ak-

⁴⁸ Valuch (2006a) 203–204.

tivitásokat és társadalmi hatásukat. Ehhez eddig elhanyagolt és/vagy nem kutatható forrásegységek bevonására is szükség lehet, mint például a Vám- és Pénzügyőrség iratai, (kreált) gazdasági bűnügyek anyagai, szövetkezetek és vállalatok dokumentációi stb. Esettanulmányok szükségeltetnének, olyan „alámerülő” kutatások sora, mint amilyeneket a hazai szociológia végzett a hetvenes–nyolcvanas években. Nem biztos ugyan, hogy segítségükkel meg tudjuk válaszolni azt a kérdést, emiatt dobta-e be a (magyar) szocializmus a törülközőt, de bizonyosan elmozdulást hozhatnak a zszurnalisztikus általánosításoktól, és behatóbb ismereteket eredményezhetnek a második gazdaságról.

HIVATKOZÁSOK

Belyó (2008)

BELYÓ PÁL: A rejtett gazdaság nagysága és jellemzői. *Statisztikai Szemle*, 2008. 2. 113–137.

Bencze (1999)

BENCZE JÓZSEF: A feketegazdaság elleni fellépés eredményei és lehetőségei. *Statisztikai Szemle*, 1999. 12. 932–951.

Berkovits (1976)

BERKOVITS GYÖRGY: *Világváros határában*. Budapest, 1976, Szépirodalmi Könyvkiadó. /Magyarország felfedezése./

Breman (1996)

JAN BREMAN: *Footloose Labour. Working in India's Informal Economy*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press.

Charalambis–Maratou–Alipranti–Hadjiyanni (2004)

DIMITRIS CHARALAMBIS–LAURA MARATOU–ALIPRANTI–ANDROMACHI HADJIYANNI (eds.): *Recent Social Trends in Greece 1960–2000*. Montreal & Kingston–London–Ithaca, 2004, McGill Queen's University Press.

Dallago (1987)

BRUNO DALLAGO: The Underground Economy in the West and the East: A Comparative Approach. In Bruno Dallago–Sergio Alessandrini (eds.): *The Unofficial Economy: Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*. Brookfield, 1987, Gower. 147–164.

Dezsériné–Futó–Kállay (1994)

DEZSÉRINÉ MAJOR MÁRIA–FUTÓ PÉTER–KÁLLAY LÁSZLÓ: Mekkora az informális gazdaság Magyarországon? *Budapesti Negyed*, 1994. 3. 192–208.

Ferge (1978)

FERGE ZSUZSA: Keresetek, jövedelem, adózás. *Valóság*, 1978. 3. 27–41.

Földvári (1976)

FÖLDVÁRI TAMÁS: *Ipari szövetkezetek és az állami iparvállalatok külső kapcsolatainak néhány kérdése*. Budapest, 1976, Szövetkezeti Kutatóintézet.

Gábor (1979)

GÁBOR R. ISTVÁN: A második („másodlagos”) gazdaság. *Valóság*, 1979. 1. 22–36.

Gábor (2003)

GÁBOR R. ISTVÁN: Második gazdaság. Pálya(függés)történeti töredékek. *Közgazdasági Szemle*, 2003. 2. 183–187.

Gábor–Galasi (1979)

GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER: A „második” gazdaság módosító szerepe a társadalom szerkezetében. In *Társadalmi struktúránk fejlődése. 3. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest, 1979, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 145–178.

Gábor–Galasi (1981)

GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. /Időszerű közgazdasági kérdések./

Gábor–Galasi (1982)

GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER: A kiegészítő tevékenységek társadalmi összefüggései. In Vass Henrik (szerk.): *Válság és megújulás*. Budapest, 1982, Kossuth Könyvkiadó. 197–215.

Galasi (1976)

GALASI PÉTER: A községekben élő ipari-építőipari munkások mint a munkaerő sajátos csoportja. *Közgazdasági Szemle*, 1976. 3.

Grossman (1977)

GREGORY GROSSMAN: The „Second Economy” of the USSR. *Problems of Communism*, 1977. 5. 25–40.

Grossman (1998)

GREGORY GROSSMAN: Subverted Sovereignty: Historic Role of the Soviet Underground. In Stephen S. Cohen–Andrew Schwartz–John Zysman (eds.): *The Tunnel at the End of the Light: Privatization, Business Networks, and Economic Transformation in Russia*. University of California Press/University of California International and Area Studies Digital Collection, Edited Volume #100,. 24–50, 1998.

<http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/research/100/3>

Hankiss (1978)

HANKISS ELEMÉR: Változatok a korrupcióra. A „környezetszennyeződés“ egyik legveszélyesebb formájáról. *Valóság*, 1978. 6. 56–73.

Hart (1973)

KEITH HART: Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 1973. 1. 61–89.

Havasi–Schumann (1999)

HAVASI ÉVA–SCHUMANN RÓBERT: A rejtett gazdaság a lakossági vélemények tükrében. *Statisztikai Szemle*, 1999. 12. 952–965.

Hegedüs–Márkus (1978)

HEGEDÜS ANDRÁS–MÁRKUS MÁRIA: A kisvállalkozó és a szocializmus. *Közgazdasági Szemle*, 1978. 9. 1076–1096.

Henken (2005)

TED HENKEN: Entrepreneurship, Informality, and the Second Economy: Cuba's Underground Economy in Comparative Perspective. In *Cuba in transition papers and proceedings of the fifteenth Annual Meeting of the Association for the Study of the Cuban Economy (ASCE), Miami, Florida, August 4–6, 2005*. Washington, D. C., 2005, Association for the Study of the Cuban Economy. 360–375.

Héthy–Makó (1972)

HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: *A munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest, 1972, Akadémiai Kiadó.

Héthy–Makó (1978)

HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.

Honvári (2006)

HONVÁRI JÁNOS: *XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek*. Budapest, 2006, Aula Kiadó.

Kemény (1972, 1992)

KEMÉNY ISTVÁN: *A fluktuáció néhány szociológiai problémája*. Kézirat, illetve Kemény István: *Szociológiai írások*. Szerk. Gábor Kálmán. Szeged, 1992, Replika Kör. 123–134. /Replika Könyvek./

Keszthelyiné–Lakatos–Szabó (1999)

KESZTHELYINÉ RÉDEI MÁRIA–LAKATOS JUDIT–SZABÓ ZSUZSANNA: A rejtett gazdaság kiterjedése 1997-ben. *Statisztikai Szemle*, 1999. 12. 913–931.

Kolosi (1974)

KOLOSÍ TAMÁS: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest, 1974, Kossuth Kiadó.

Kornai (1993)

KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.

Korzeniewicz–Smith (1996)

ROBERTO PATRICIO KORZENIEWICZ–WILLIAM C. SMITH: *Latin America in the World Economy.* Westport, Conn., 1996, Greenwood Press.

Kuczi (1993)

KUCZI TIBOR: Milyen készen talált kapcsolatokból épülnek fel a vállalkozásokon belüli viszonyok. *Szociológiai Szemle*, 1993. 3–4. 137–146.

Kuczi (2000)

KUCZI TIBOR: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Budapest, 2000, Replika Kör.

Laki (1997)

LAKI LÁSZLÓ: A háztájiás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1997. 1. 32–62.

Los (1987)

MARIA LOS: The Double Economic Structure of Communist Societies. *Contemporary Crises*, 1987. 11. 25–58.

MacGaffey (1991)

JANET MACGAFFEY: *The Real Economy of Zaire. The Contribution of Smuggling & Other Unofficial Activities to National Wealth.* Philadelphia, 1991, University of Pennsylvania Press.

Pérez-López (1995)

JORGE F. PÉREZ-LÓPEZ: *Cuba's Second Economy. From Behind the Scenes to Center Stage.* New Brunswick, 1995, Transaction.

Portes–Castells–Benton (1989)

ALEJANDRO BENTON PORTES–MANUEL CASTELLS–LAUREN A. BENTON (eds.): *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries.* Baltimore, 1989, The Johns Hopkins University Press.

Semjén–Tóth (2004)

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS: Rejtett gazdaság és adózási magatartás, 1996–2001. *Közgazdasági Szemle*, 2004. 6. 560–583.

Sik (1996)

SIK ENDRE: Egy ló-öszvér a lovokról és a szamarokról. Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 1996. 7–8. 704–725.

Stark (1989)

DAVID STARK: Bending the Bars of the Iron Cage. Bureaucratization and

Informalization in Capitalism and Socialism. *Sociological Forum*, 1989. 4. 637–664.

Sugár–Trautmann (1995)

SUGÁR ANDRÁS–TRAUTMANN LÁSZLÓ: A rejtélyes szektor. A második, az informális és a rejtett gazdaság természetéről. *Eszmélet*, 1995. 28. 130–146.

Valuch (2006a)

VALUCH TIBOR: A „gulyáskommunizmus”. In uő: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2006, Argumentum–1956-os Intézet. 202–221.

Valuch (2006b)

VALUCH TIBOR: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén”. A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. Uo. 158–201.

Valuch (2006c)

VALUCH TIBOR: Magánkisiparosok Magyarországon a második világháború utáni évtizedekben. Uo. 143–157.

Varga (2001)

VARGA ZSUZSANNA: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó.

Zsille (1976–78)

ZSILLE ZOLTÁN: *Tanulmányok feketében és vörösben. Alanyi szociológia a fekete ökonómiáról: a gazdasági függetlenség és a szabadulási mozgalmak forrásvidékéről*. Kézirat, 1976–78.

VALUCH TIBOR

A PIACI SZOCIALIZMUS¹*Közelítések, értelmezések, értékelések*²

BEVEZETÉS

Heller Ágnes a *Beszélő évek* című történelmi esszesorozat 1968-as évre visszatekintő írásában így emlékezett az új gazdasági mechanizmus bevezetésére: „Az 1968-as évre nyíló szilveszter éjszakája volt az első az 1956-ra nyíló óta, amikor boldog újévet kívánva egymásnak tényleg reménykedni kezdtünk, ha sok szkepszissel és fenntartással is, egy kicsit boldogabb új esztendőben. [...] 1967-ben hirdették meg ugyanis az új gazdasági mechanizmust, amitől ha nem is vártunk sokat, de mégis valamit. [...] Január elsején indult be hivatalosan az új gazdasági mechanizmus. Mihelyt felébredtem, azonnal lementem az utcára, hogy saját szememmel láthassam azt a páratlan csodát, hogy ugyanannak az árucikkeknek az ára a különböző üzletekben különböző lehet. Az üzletek persze zárva voltak, így az eszpreszókra kellett hagyatkoznom. S mikor felfedeztem, hogy az egyik eszpreszóban a szimpla fekete 10 fillérrel drágább, mint a másikban, ujjongtam. Íme, beindult a piaci mechanizmus! Íme, a verseny! – Sokkal többet ezután sem tapasztaltam az új gazdasági mechanizmus működéséből.”³ A történelmi hűség kedvéért hozzá kell tenni: 1968 első napjaiban a kor átlagpolgárai sem tapasztaltak sokkal több válto-

1 A kérdéskört a rendszerváltozást követően publikált közgazdasági, történelmi, szociológiai és politológiai tanulmányok alapján tekintem át.

2 A piaci szocializmus nemzetközi elméleti – közgazdasági-filozófiai – irodalma napjainkban is meglehetősen széles körű. Az újabb keletű vitákról és elképzelésekről lásd Ollman (1998). Zárójelben meg kell jegyezni, hogy a baloldali kötődésű nyugat-európai és az amerikai politológusok, filozófusok körében az elmúlt bő másfél évtizedben igen élénk és szerteágazó viták folytak az egykor „létező” szocializmus bukásának okairól, s ehhez kapcsolódóan a piaci szocializmus fogalmáról. A viták résztvevői azonban az 1945 utáni szovjet rendszerek még reformált változatait sem sorolták a piaci szocializmus megvalósításának kísérletei közé.

3 Heller (2000) 567.

zást, mint a jeles filozófus. A későbbiekben már – elsősorban a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek bővülésének köszönhetően – a mindennapokban is érzékelhetőbbé váltak a változások, de ezek részletes áttekintése és elemzése nem e tanulmány feladata.

A magyar történettudomány és általában a magyar társadalomtudományok komoly deficitje, hogy a rendszerváltás óta eltelt közel két évtized során nem vagy csak részlegesen végezték el az 1949–89 közötti szocialista korszak – ezen belül a gazdaságtörténet – átfogó elemzését, értékelését. Az egyetlen kivételt a közgazdaságtudomány jelenti, bár a közgazdászok többsége a kilencvenes évek átmenetét elemezve, azzal összefüggésben tért ki a kérdésre. A történettudományban – amint a következőkben is látható – csak kisebb-nagyobb újra- és részelemzési kísérletekkel találkozhatunk, a szociológia pedig lényegében nem fordított figyelmet a korszak gazdasági és társadalmi viszonyainak (újra)elemzésére és értelmezésére.⁴

4 Kivétel Losonczi Ágnes *Sorsba fordult történelem* című munkája (Losonczi 2005), amely életpályákon, családtörténeteken keresztül vizsgálta és mutatta be a legújabb kori magyar történelem változásait és társadalmi hatásukat. Rajta kívül tulajdonképpen csak Andorka Rudolf késői tanulmányai próbáltak meg érdemi válaszokat keresni (Andorka 1992, 1995, 1997). „Az egész 1947 és 1990 közötti korszakot, különösen a hatvanas évek közepétől kezdődő időszakot modernizációs kísérletként, a Nyugat-Európához való felzárkózás kísérletként értelmezhetjük. Magának a hatalmi elitnek a legitimációs retorikájában, propagandájában fokozatosan háttérbe szorult a szocializmus felépítésének a célja, és növekvő szerepet kapott a nyugat-európai életszínvonal elérése. Bár egyes dimenziókban sikerült bizonyos fokú modernizációt elérni, például az ország városiasodott, az iskolai végzettség emelkedett, az életszínvonal javult, a lakáskörülmények szintén stb., ez a felzárkózási kísérlet is tévútnak, kudarcnak bizonyult. Az 1980-as évekre világossá vált, hogy a szovjet modell követve a Nyugat-Európa és Magyarország közötti távolság nem csökken, hanem növekszik. Bebizonyosodott, hogy a politikai demokrácia és a modern

Feltűnő az is, hogy a konzervatív, jobbközép értelmiségi orgánumokban – *Magyar Szemle*, *Polgári Szemle*, *Valóság* – nem vagy csak elvétve kerül elő a piaci szocializmus problémaköre. Az ott publikáló történészek – M. Kiss Sándor, Schmidt Mária, Szerencsés Károly, Földesi Margit – nem tárgyalták önállóan a kérdést, a közgazdászok közül Szakolczai György és Bod Péter Ákos írásaiban fordult elő a fogalom, de náluk is inkább visszautalásként. Matolcsy György, Mellár Tamás és Diczházi Bertalan tanulmányaiban is elő-előkerül a kifejezés vagy valami-

lyen szinonimája, de részletes elemzése, értelmezése, definiálása nem lett munkáik és vizsgálódásuk tárgya. Ez véleményem szerint azért is érdekes, mert logikus lenne, hogy azok a társadalomtudósok (is) elemezzék és értelmezzék a szocialista rendszert és különböző periódusait, akik a magyarországi jobbközép orientációjú szellemi csoportosulások meghatározó személyiségei, s így az 1945–89 közötti időszak legkritikusabb szemlélői.

Az is figyelemre méltó, hogy a határozottan baloldali *Eszmélet*ben sem folyt érdemi vita a piaci szocializmusról vagy az egykor létező szocializmusról, „csak” az államszocializmusról. Ez az eszmecsere viszont teoretikus keretek között maradt, a vita résztvevői filozófiai, ideológia problémákat tárgyaltak, a megvalósult szocialista rendszerek társadalmi, gazdasági és politikai mechanizmusainak működését részletesen nem vizsgálták. A piaci szocializmus kérdését a hosszabb vitát záró írásában – a tulajdon kérdése kapcsán – Krausz Tamás érintette: „A szerteágazó vita egyik érdekes eleme, hogy a Wiener–Szigeti-polémiában felmerült az 1968-as hazai reformok értékelésének kérdése, melynek során Wiener magának a rendszerváltásnak, a tőkés restaurációnak a kezdeményeit fedezte fel, Szigeti inkább a megújulás bizonyos szocialista tendenciáit hangsúlyozta Lukácsra utalva, és egyben helyesen jelezte, hogy nem szabad a történelem egy ultradeterminisztikus vagy »túldeterminált« felfogását igazolandó, a történelmi tapasztalatokat elszegényíteni, kilúgozni. Bizonyos értelemben mindkettőjüknek igaza van, hiszen 1968 után a szocialista gondolat reneszánsza is erős impulzust kapott egy időre, gondoljunk a kultúra és az elmélet hazai fejlődésének számos összefüggésére. Megjelent a társadalmi önigazgatás irányzata, amelyet Lukács és Tőkei képviseltek (aminek ma nemzetközileg a londoni Mészáros István a legjelesebb képviselője), s noha e gondolkodásmód számos okból kifolyólag szellemileg és politikailag idegen maradt az MSZMP vezetői számára, viszont egész gondolkodási iskola bontakozott ki ennek nyomán az állami tulajdon lehetséges demokratizálásával kapcsolatban, amely »iskola« egyik legfontosabb megnyilvánulása a rendszerváltás periódusában maga az *Eszmélet* folyóirat, illetve a Baloldali Alternatíva Egyesülés volt. Ugyanakkor Wienernek is igaza volt, hiszen a piacgazdaság rehabilitálásával megtörtént az első alapvető lépés a piacgazdaság meghonosítása felé, ami valóban magában rejtette a későbbi tőkés restauráció elemeit, lehetőségét. A pártveze-

mentalitás nélkül nem lehet a gazdasági modernizációt, az emberi erőforrások magas szintjét és a társadalmi integrációt megvalósítani. Ennek a ténynek a felismerése volt a szocialista rendszer összeomlásának alapvető oka” – írta. Andorka (1997). 588.

tésen belül mind a »dogmatikusok«, mind a »liberálisok« megegyeztek abban, hogy privilégiumaik megmentése érdekében nem nyitnak a baloldali radikális kritika, azaz az öngazgatói fejlődés irányába. Ha – Resnick–Wolff-fal szólva – a *kommunizmus* olyan rendszer, amelyben nincsenek uralmon az osztálystruktúra dimenziói, és a nem hierarchizált közösségi termelési formák léteznek, amelyekben a megtermelt javak, a többletmunka fölötti rendelkezés, vagyis a szükséges munka fölötti résznek az elosztása a közösség dolga marad, ezzel persze nincsen vitánk, hiszen ez a tézis 15 éve »hivatalosan« is a magyar rendszerkritikai baloldal credója.⁵ Az mindenesetre érdekes, hogy a magyar „szélsőbb” baloldal ismert személyiségei az 1968-as gazdasági reformot, a vele megindult folyamatokat a piacgazdaság rehabilitálásaként, illetve a tőkés restauráció kibontakozásaként értelmezik. Ez többek között arra is utal, hogy ideológiai előfeltevések szorításában tekintenek a magyarországi szocialista rendszer történetére, anélkül, hogy érdemi kísérletet tennének a valós társadalmi és gazdasági folyamatok megértésére.

A PIACI SZOCIALIZMUS FOGALMA

Ha kiindulópontként a piaci szocializmus fogalmának meghatározásait keressük, éppúgy sokfélét találunk, ahogy az elnevezés is változik. A különböző társadalomtudományi diszciplínák művelői a piaci szocializmus mellett széles körben használják a reformszocializmus és a reformkommunizmus meghatározást is. A magyar változatot gyakran illették a gulyáskommunizmus, gulyásszocializmus, fogyasztói szocializmus megjelöléssel. A kortárs magyar szerzők többsége – Szakács Sándortól Berend T. Ivánon át Romsics Ignácig, Csaba Lászlótól Muraközy Lászlón át Laki Mihályig – valamilyen mértékben Kornai János munkásságára támaszkodik definíciója megfogalmazásakor.

Fekete Judit politológus szerint például „a reformszocializmus fogalmával azt a modellt illetjük, amely eltér a klasszikus szocializmus modelljétől annyiban, hogy némi liberalizációt visz a politikai szférába, bizonyos mértékig decentralizálja a gazdaság állami szektorának irányítását, és nagyobb játékteret hagy a magánszektornak. Ezek a változások indokolják a reform elnevezést. Ugyanakkor nem változtat az eredetin az alapvető modelljellemezők, a meghatározó jegyek tekintetében: marad az egypártrendszer, a kommunista párt továbbra is osztatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora változatlanul a központosított bürokrácia (még ha az irányítás módszerein né-

5 Krausz (2004).

mileg változtattak is). Az alapjellemezők megőrzésével a modell a rendszeren belül marad, erre utal a szocialista elnevezés.”⁶ A szerző az 1968 utáni magyar változások sajátosságai közé sorolja a jóléti rendszerek gyorsított kiépítését is. A magyar reformszocializmus szociális kiadásainak szintje ugyan elmaradt a fejlett jóléti államokétól, de a nyolcvanas évekre megközelítette a fejlett európai országok átlagát, fokozott terheket róva a magyar gazdaságra. Részben ezekből a túlvállalásokból eredően, részben az alacsony hatékonysággal működő gazdaságnak köszönhetően „a reformszocializmus időszakában mindvégig nagy konfliktus feszült a hivatalos ideológia alapvető ígéretei és a rendszer tényleges teljesítményei között. Sőt az ígélet és a teljesítés közötti szakadék egyre nőtt a gazdasági növekedés lassulása, majd stagnálása következtében.”⁷

A használatban lévő sokféle elnevezés ellenére a piaci szocializmus fogalmán a legtöbb szerző a terv- és a piacgazdaság elemeinek valamiféle kombinációját, a parancsgazdaság visszaszorítását érti. A megvalósítás kísérletét pedig magyar viszonylatban valamennyien az 1968-at követő két évtizedhez kötik.

KÖZGAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSEK

A közgazdászok közül a kérdést a legrészletesebben Kornai János elemezte. Alapvető művében, a szocialista rendszer politikai gazdaságtanában a piaci szocializmus lényegét a következőképpen határozta meg: a piaci szocializmus alapeszméje az, „hogyan – miközben a köztulajdon megmarad a tulajdon domináns formájának – a piac váljék a szocialista gazdaság alapvető vagy legalábbis a bürokratikus mechanizmussal egyenrangú, a központi tervezést kiegészítő koordinátorává”.⁸ A piaci szocializmus nem maradt pusztán közgazdasági-elméleti megközelítés – szögezte le –, számos szocialista országban (Jugoszlávia, Lengyelország, Kína, Magyarország) fontos szerepet játszott a – rendszerek működőképességének a fenntartását szolgáló – reformokban. Véleménye szerint ezek közül a magyar reformfolyamat ment a legmesszebbre. A reformok bevezetését Magyarországon – éppúgy, mint más szocialista országokban – a gazdaság lelassulása kényszerítette ki. A GDP stagnálását a reálfogyasztás stagnálása vagy visszaesése kísérte, komoly egyensúlyzavarok keletkeztek, ezért a társadalmi-gazdasági berendezkedést piaci elemek bevezetésével próbálták működőképesebbé tenni.

Kornai szerint a változások kiindulópontja a deregulálás volt: a gazdasági

⁶ Fekete (2004) 27.

⁷ Uo. 29.

⁸ Kornai (1993) 496.

jelenségek, szervezetek és intézmények kivonása a parancsgazdasági jellegű, direkt bürokratikus szabályozás hatóköréből. Magyarországon 1968-tól ez kiterjedt az egész köztulajdonú vállalati szférára. A vállalati önállóság megnövekedett, ugyanakkor a politikának és a központi bürokráciának számtalan nem formalizált lehetősége és eszköze maradt a gazdasági folyamatok befolyásolására. A reformszocializmus speciális jelensége a bürokrácia értékváltsága: az új gazdasági szisztéma előtérbe állította a hatékonyság követelményét, ez viszont összeütközésbe került (kerülhetett) a szocializmus hagyományos értékeivel, a szolidaritással, a társadalmi egyenlőséggel, a garantált létbiztonsággal, a mitizált közösségi érdekekkel. Így alakulhatott ki a sajátos paradoxon: a bürokrácia egyszerre képviselte az államot, a tulajdonost és a menedzsereket, illetve mindannyiuk érdekeit, azaz a funkcióbeli elkülönülés nem érvényesült. Ebből következően állandósultak a konfliktusok a bürokratikus koordináció és a vállalati önállóság hívei között. A rendszerbe, a gazdasági szereplők viszonyaiba tehát már az indulás pillanatában beépült az állandó instabilitás. Mint Kornai írja: „A piac normális működésének egyik nélkülözhetetlen feltétele az eladó és a vevő közötti szerződés tiszteletben tartása. A piaci szocialista gazdaságban e szerződéseket rendszeresen büntetlenül megszegik”,⁹ jelentősen rontva a reformok sikerének esélyeit.

A reformgazdaságokban a korrekt üzleti tisztesség nem működött általános normaként, gyakran megszegték, mind a köz-, mind az újra megerősödő magántulajdonú szektorban. Ebben a félig deregulált gazdasági mechanizmusban nem érvényesült a magántulajdon, a piacot és a versenyt jellemző kemény munka és a takarékoság tisztelete, viszont állandó jellemzővé vált az ügyeskedés és az „üzletiesség” szelleme, a gazdaságban és a társadalomban egyaránt teret nyert a korrupció, „a szocialista összeköttetések” rendszere. Mivel az adott viszonyok között az állam vagyona megfoghatatlan az egyes ember számára, nem alakul ki a tulajdonosi szemlélet, a köznélemény jelentős része így nem ítéli el az állam becsapását és meglopását.

A piaci szocializmus elméletét és gyakorlati megvalósítását elemezve Kornai János így összegzett: elméletileg nem zárható ki, hogy a köztulajdonban lévő vállalatok és „egy tökéletesen tárgyilagos, érdekmentes központi hivatal úgy tesznek, mintha együttesen piacot alkotnának. A probléma az, hogy az elmélet hallgatóságos szociológiai és politikai feltevései irreálisak. A szocialista rendszer valóságos hatalmi struktúrája, korábbi ideológiájának túlélő maradványai és tulajdonviszonyai mellett a piaci szocializmus

megvalósítására tett kísérletek kudarcot vallottak, és nem képesek robusz-

⁹ Kornai (1993) 523.

tus társadalmi és gazdasági rendszert teremteni.”¹⁰ Ugyanakkor a megvalósítási kísérletek előremutató szerepet játszottak, erjesztő hatást gyakoroltak a társadalomra és a vezető rétegekre is. Megrendült a hit a terv mindenhatóságában, újjáéledt a piac és a vállalkozás tekintélye, előkészítve az ideológiai talajt a mélyebb és radikálisabb társadalmi változásokhoz – írta Kornai János. A témakört érintő későbbi írásaiban ezeket az alaptéziseket követte, illetve egészítette ki.¹¹

A közgazdászok közül – Kornai János mellett – legrészletesebben Csaba László foglalkozott a piaci szocializmus fogalmával. Fontosnak tartotta, hogy a kérdést gazdasági, társadalmi és történeti folyamatában, összefüggéseiben vizsgálja. Úgy vélte: a „hazai viszonyok megértéséhez nem elégséges a »tervgazdaság« általános vonásaira utalni, sem a korszak értékelése, sem pedig a belőle kinövő átalakulás sajátosságainak feltárása szempontjából. A Kádár-korszak ideológiamentességre és kompromisszumokra törekvő gyakorlata ugyanis, különösebb elméleti alapvetés nélkül, sőt mi több, az elméleti alapvetést megkísérlő mindenféle törekvés ideges hivatalos elutasítása ellenére, a szovjet gyakorlat valóságos alternatívájává nőtte ki magát, amit a gazdaság és a hatalomgyakorlás minőségi jegyeiben már a korabeli elemzések is meggyőzően ki tudtak mutatni.”¹² Ez nem azt jelenti, hogy a gulyáskommunizmus érvényen kívül helyezte volna a diktatórikus rendszer alapvonásait, vagy – statisztikailag kimutathatóan – jobb gazdasági teljesítményt nyújtott volna a kelet-európai szocialista országokénál. Az azonban látható, hogy a rendszer másként működött Magyarországon, mint a szocialista országok többségében.

A XX. század második felében csak Magyarországon omlott össze a kommunista diktatúra, mégpedig 1956-ban. S ezért ugyancsak fontos Csaba László – Kornai János felfogásával¹³ rokon vonásokat mutató – megállapítása, miszerint a „Kádár-korszak egésze ehhez az egyszeri nagy eseményhez való ambivalens viszony összefüggéseiben értelmezte magát és tetteit, beleértve a gazdasági és politikai mozgástér, valamint a kényszerhelyzet ügyét is”.¹⁴ Ennek ismeretében válik érthetővé az a kádári gyakorlat, amely az összeomlás traumájára reagálva – a megtorlások lezárultával – a fokozatos megbékélést kereste, a hatvanas évek közepétől a „megvalósítható szocialista piacgazdaság” lehetőségeinek útján is. A szerző úgy vélekedik, hogy a gulyáskommunizmust a kis szabadságok

10 Uo. 532–533.

11 Kornai (1995–1996, 2007).

12 Csaba (2002) 8.

13 Kornai álláspontját lásd Kornai (1995–1996).

14 Csaba (2002) 9.

növekedése, a kiegyensúlyozottá váló élelmiszer-ellátás, a kulturális nyitás együttesen hozta létre, a jelenség nem egyszerűsíthető le a fogyasztás bővülésére. Az engedmények stabilizálták a rendszert, élhetőbb világot eredményeztek. A kommunista párt már nem a marxizmus–leninizmus eszméivel, hanem pragmatizmusával, a közemberek számára érzékelhető konkrét kis javulásokkal legitimálta önmagát. A politikai rendszer és a hozzá kapcsolódó tabuk megkérdőjelezhetetlenek maradtak, de a nyílt erőszak mindennapos alkalmazása fokozatosan megszűnt. Mindez az 1968-as gazdasági változásokkal együtt – a tervutasítás megszüntetése, a kiutalások rendszerének, a központi anyag- és műszaki ellátásnak a felszámolása – fokozatos, tartós és modellértékű eltávolodást eredményezett a szovjet modelltől – írja Csaba László. A folyamat kiteljesedésének része volt a második gazdasághoz kapcsolódó tevékenységek gyors terjedése, bővülése is. A következmények közül fontos kiemelni a formális/hivatalos intézmények erózióját, a szabály- és normatagadás előtérbe kerülését, az értékrendszer átalakulását.

A hetvenes évekbeli visszalépések ellenére a „sem-sem rendszer” működőképesnek bizonyult, és alapot teremtett a nyolcvanas évek első felében a továbblépéshez is: az ország vezetése liberalizálással, a korlátozott tulajdoni decentralizációval, bankreformmal, külgazdasági nyitással próbált meg kilépni az elmélyülő gazdasági válságból. Az 1985–88 közötti változások – az állami tulajdon vállalati tanácsok kezébe adása, az ár- és bérrendszer majdnem teljes körű felszabadítása, a kereskedelmi és devizamonopóliumok megszüntetése, az értékpapírpiacon létrehozása, valamint a kereskedelmi bankrendszer felállítása – elvezettek a piaci szocialista modell legszélső határához. Ezek az intézkedések teremtették meg a békés rendszerváltás alapfeltételeit. Csaba László értelmezéséből úgy tűnik, hogy a piaci elemek beépítése, valamint a piaci jellegű mechanizmusok működésének tolerálása felgyorsította a szocialista gazdasági rendszer felbomlásának folyamatát, s egyben megteremtette a gazdasági átmenet alapjait. Ebben az álláspontban észlelhető némi visszavetítés is: a szerző a rendszerváltás gazdasági átmenete felől közelítve értelmezi a korábbi folyamatokat, immár az eredmények és a következmények ismeretében.

Csaba Lászlóéhoz közeli álláspontot foglal el Muraközy László, a harmadik közgazdász, aki gazdaságtörténeti nézőpontból is értelmezte az 1968-as gazdasági reformot és a reform következtében elkezdődött folyamatokat. Úgy véli: „a kilencvenes évek magyar átmenete szempontjából az ország szocialista korszakából az 1968-as reform, a piaci szocializmus kísérlete az egyik legérdekesebb kérdéskör. [...] Az 1968-as új gazdasági mechanizmus beve-

zetésétől a szocializmus összeomlásáig, több mint húsz évig tartott a »reformkorszak«. A történelem, úgy tűnik, választ adott a reformerek nagy kérdésére, hogy a piaci szocializmus képes-e versenyképessé tenni a szocialista gazdasági rendszert, vagy nem. Ugyanakkor napjaink nagy kérdése is, hogy magára az átmenetre, s a formálódó, kialakuló új rendszerre milyen hatással volt és van Magyarországon a piaci szocializmus kísérlete mint történelmi előzmény?»¹⁵

A piaci szocializmus viszonyait meghonosító 1968-as reform előzményeit összegezve Muraközy László megállapítja: a változásokat elsősorban az az elvárás vezérelte, hogy a hatvanas évek első felében – az ismét erőltetett ütemű növekedés következtében – komoly egyensúlyi zavarok keletkeztek a magyar gazdaságban. Az átalakítás lényeges eleme volt, hogy csak a gazdaságra korlátozódott – ott is visszafogottabb volt az eredetileg tervezettnél –, a társadalmi és politikai szféra lényegében érintetlen maradt. Az alapelképzelések szerint a tervlebontást a központilag „szabályozott piac” váltotta volna fel, a népgazdasági terv ezt a „szabályozott piacot” alakította volna ki a gazdasági szabályozók segítségével. A valóságban azonban a szabályozók a vállalatok tevékenységét határozták meg. Tervbe vették a széles körű árreformot, amelynek lényeges eleme a belföldi és a világpiaci árak összekapcsolása lett volna, de erre ekkor nem került sor. A – Kádár-korszakban mindvégig politikailag érzékeny kérdést jelentő – fogyasztói árak dotációja még mintegy tíz éven át fennmaradt. Ugyancsak feszültséget okozott, hogy a beruházási döntések nagy részét továbbra is centralizáltan kezelték. Összességében, írja Muraközy László, az 1968-as reform mégis nagy léptékű változásokat hozott – felszámolta a tervutasítást, elismerte és kiterjesztette a többszektorú gazdaságot, bevezette (ha korlátozottan is) a termelőeszközök kereskedelmét, s megkezdődött a belső és a külső piac összekapcsolása –, de végül mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. „[...] s nemcsak azért, mert következtelenül valósították meg, hanem azért is, mert magát a rendszert és annak alapvető elemeit, lényegét ezek a reformok nem tudták megváltoztatni. A bürokratikus és a piaci koordináció összekapcsolása – miközben bizonyos pontokon javítja a rendszer működését – önmaga is újabb zavarok forrásává válik.”¹⁶

A szerző a piaci szocializmus további jellegzetességei között a fogyasztásorientált gazdaság- és társadalompolitika meghatározó szerepét emelte ki. A fogyasztás növekedését és felértékelődését a hatvanas évek végéig a korábbi erőltetett növekedés kiegyensú-

15 Muraközy (2004) 28.

16 Uo. 29.

lyozottabbá tétele, majd a termelés reformok által előidézett bővülése tette lehetővé. A magyar viszonyok sajátossága, hogy a fogyasztás elsődlegessége a hetvenes évek második felében és még a nyolcvanas években is megmaradt, amikor gazdasági feltételei már nem voltak adottak. Ez viszont hosszabb időre beszűkítette a gazdaság mozgásterét Magyarországon.

Az ugyancsak közgazdász Mihályi Péter önálló értelmezési keretek közé helyezte a piaci szocializmust. A privatizáció folyamatát áttekinthető monográfiájában¹⁷ elsősorban a nagyvállalatok működésének nézőpontjából vizsgálta a kérdést. Fontos tényezőként emelte ki, hogy – a klasszikus periódushoz képest – a vállalati menedzsment önállósága és érdekérvényesítő ereje jelentősen megnőtt, és ezt érdemben a hetvenes évekbeli recentralizálási kísérletek és törekvések sem befolyásolták. Ugyancsak fontos eltérésként értelmezte, hogy – a szovjet modellel ellentétben – az 1968-as reformot követően a vállalatok irányítási és tulajdonosi rendszere háromszintűvé vált (szereplői: a paternalista vezér, a párt- és állami bürokrácia, valamint a vállalati menedzsment).

Mihályi Péter is kiemelte, hogy a piaci szocializmus rendszerének bevezetésével eltörölték a kötelező tervmutatókat és az erőforrások központi elosztásának rendszerét. Az állami vállalatokról szóló 1977-ben elfogadott törvény már a profitmaximalizálást jelölte meg a vállalatok legfőbb feladatánaként, és kimondta, hogy az állam csak kivételes esetekben avatkozhat be a vállalatok életébe. A politikai befolyásolás eszközei és módzatai azonban a gyakorlatban változó mértékben ugyan, de továbbra is léteztek, gyakran gazdasági érdekkonfliktusok formájában manifesztálódva. Tényleges tulajdonos híján a vállalatvezetés egyre inkább a sajátjaként – kvázi birtokosként, tulajdonosként – kezelte az adott vállalatot, vállalatcsoportot.

A vállalati önállósodás mellett Mihályi Péter a piaci szocializmus másik fontos vonásaként a magánvagyonok 1968–89 közötti felhalmozódását emelte ki. Kétségtelen tény, hogy a magánkezdeményezések legális és illegális formái 1968 után fokozatosan egyre nagyobb teret nyertek a gazdaságban. A hetvenes évek második felétől nőtt a magánkisiparosok száma, általánossá vált a többes foglalkoztatás/munkavállalás rendszere, százezrek ingáztak az alkalmazotti és a „félalkalmazotti lét” határán, fusítottak, másodállást váltaltak, robotoltak a háztájiban, szobát, lakást adtak bérbe, gebineskedtek. Napjainkból visszatekintve mindez két szempontból volt fontos: egyfelől segítette a vállalkozókészség elterjedését, másfelől meggyorsította a magántőkék (vagyonok) felhalmozódását. Azt nyilván nem lehet pontosan tudni,

17 Mihályi (1998).

hogy valójában mekkora tőke halmozódott fel. A különböző becslések szerint a nyolcvanas évek közepén a munkaképes lakosság munkaidejének minimálisan az egyharmadát a magánszektorba sorolható tevékenységgel töltötte. Ennek révén még akkor is jelentős mennyiségű tőkének kellett felhalmozódnia, ha a tevékenységeket alacsony hatékonysággal végzik. A hétköznapok gyakorlatában azonban a kiegészítő jövedelemszerzésre fordított időt mindenki igyekezett a leghatékonyabb módon felhasználni. Sokak számára az ekkoriban – ingatlanban, gépjárműben, bankbetétben – felhalmozott tőke tette lehetővé, hogy a rendszerváltozás időszakában vállalkozásokat alapítsanak.

TÖRTÉNETI ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI ELEMZÉSEK, ÉRTELMEZÉSEK

A történészek közül Berend T. Iván tett kísérletet a szocialista korszak gazdaságpolitika-történetének új elemekkel kiegészített összefoglalására.¹⁸ Rajta kívül Romsics Ignác jelenítette meg hangsúlyosabban a kérdést,¹⁹ a kilencvenes évek végén kiadott, a XX. századi magyar történelmet áttekintő összefoglalásban²⁰ viszont a jelenség nem kapott kiemelt helyet. E könyv Kádár-kort áttekintő fejezetében mindössze egy alfejezet foglalkozik az 1968-as gazdasági reformmal, ám érdemben nem elemzi sem ezt, sem pedig a társadalmi és gazdasági következményeket.²¹ Az erősen politikaközpontú áttekintés inkább a reformerek és a reformokat ellenzők politikai küzdelmeire koncentrálnak. Csak a piaci szocializmus nyolcvanas évek eleji gyakorlatát tárgyalva esik szó a társadalmi és gazdasági hatásokról, akkor is elsősorban a magánszektorbeli gazdasági tevékenységet liberalizáló 1982-es jogszabályváltozások kapcsán, mélyebb elemzés, értelmezés nélkül.

Izsák Lajos is csupán minimalista áttekintésre szorítkozott legújabb kori magyar történelmet áttekintő munkájában.²² Rámutat, hogy a gazdasági változás szükségességét már az 1961–65 között zajló második ötéves tervidőszak derekán felismerték, s az MSZMP vezetése 1966-ban elfogadta az új mechanizmusról szóló határozatot. A reform lényegi elemeként emeli ki, hogy a vállalatok nagyobb önállóságot kaptak, a gazdasági egységek maguk dönthettek a termelésről, a bérezésről és az értékesítésről. Ezzel párhuzamosan fontos változást jelentett a mezőgazdasági beruházások arányának növelése, realisabbá vált a mezőgazdaság népgazdasági szerepének megítélése.

18 Berend (1999).

19 Romsics (1999).

20 Gergely–Izsák–Pölöskei (1997).

21 Szerencsés (1997).

22 Izsák (1998) 159–167.

A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a hatvanas évek utolsó harmadától viszonylag gyorsan, évente átlagosan 6,3 százalékkal nőtt az életszínvonal. A reform legnagyobb hiányosságát – az általános vélekedéssel egyetértően – a politikai intézményrendszer megújításának elmaradásában látja. A hetvenes évek eleji „ellenreform” legfontosabb okaként a külső feltételek megváltozása mellett a magyar belpolitikai erőviszonyok átalakulását emeli ki, jellegzetességeként pedig az erősödő recentralizálási törekvéseket említi. Ugyanakkor fontosnak tartja, hogy a gazdaságpolitikai cikcakkok ellenére javult az életszínvonal, bővült a lakossági fogyasztás. Az alapvetően politikatörténet-centrikus összefoglalás ennél részletesebben nem tárgyalja a piaci szocializmus időszakát és hetvenes–nyolcvanas évekbeli gyakorlatát.

Berend T. Iván a külső szemlélő helyzetéből²³ sem változtatott lényegesen korábbi, késő Kádár-kori szocialista modernizációs-reformer álláspontján. A piaci szocializmus bevezetését a „szocialista modernizáció” keretei között, alapvetően annak egyik, gyorsabb növekedést, gazdasági és társadalmi fejlődést lehetővé tevő szakaszaként értelmezte.²⁴ Így fogalmazott: „Az »új gazdasági mechanizmus« álneve alatt a Kádár-rendszer egy óvatos, önkorlátozó reformba kezdett egy új szocialista gazdasági modell kialakítása érdekében. Tudatos taktikai megfontolásból nem nyúltak a politikai szerkezetekhez és az államszocializmus intézményi rendszeréhez. [...] A magyar reform sajátos módon az 1956-os forradalom romjain épült fel.”²⁵ Berend T. Iván utal rá, hogy a tervutasítások megszüntetésére épülő piaci szocializmus gazdasági modelljének koncepcióját már 1957 nyarán kidolgozta a Varga István vezette bizottság, ám miután a politikai hatalom képes volt a helyzet érdemi változtatások nélkül stabilizálni, a gazdasági reformok ügyét is levették a napirendről, s csak a kádári konszolidáció időszakában került újra elő, amikor a reformerők a politikában ismét teret nyertek. A szerző egyenesen úgy fogalmaz, hogy a sajátos piaci szocializmus kiépítése, amely ké-

sőbb a térség egyetlen „szocialista fogyasztói társadalmának” kialakulását lehetővé tette, a magyar októbernek köszönhetően kezdődött el.²⁶

Berend T. Iván szerint az 1968-as változtatások és a kialakuló piaci szocialista kísérlet lényege:

- ◆ a tervutasítás megszüntetése (helyébe a profitérdekeltség lépett);
- ◆ az árreform bevezetése (ennek ke-

23 1990 óta a Kaliforniai Egyetem tanára, Los Angelesben él.

24 Részletesen lásd Berend (1999).

25 Uo. 183.

26 Berend T. Iván korábbi munkáiban elfoglalt álláspontjához képest a „szocialista fogyasztói társadalom” fogalmának bevezetése jelenti a legfontosabb új mozzanatot.

retében a fogyasztási cikkek 50 százaléka esetében szabadpiaci árakat vezettek be, az intézkedés hatékonyságát azonban rontotta az alapvető cikkek és szolgáltatások kötött árrendszerének megmaradása);

- ◆ ugyancsak fontos lett volna a nagy állami monopóliumok felszámolása – erre azonban nem került sor;
- ◆ változatlan maradt a bankrendszer, ekkor még nem jöttek létre a kereskedelmi bankok.

A reform azonban – felemás jellege és következetlensége ellenére – felszámolta a túlcentralizált gazdaságirányítást és az elviselhetetlen bürokratizmust. A központi elosztást fokozatosan felváltotta a piac. A beruházások már nem a központi költségvetéstől, hanem a vállalatok felhalmozási képességétől függtek. A reformnak köszönhetően a vállalatok bevételének már csak a felét vitte el az adó, a másik fele beruházásra és nyereségrészesedés kifizetésére szolgált. A bankreform, az új adórendszer és a piaci szféra további bővítését a hetvenes évekre tervezték, ám ezek a lépések akkor is elhalasztódtak. A megnyirbált reformnak mégis fontos szerepe volt a kor gazdasági fejlődésében, a fogyasztói orientáció erősödésében, a vállalkozói kedv növekedésében, a magyar társadalom középosztályosodásában. „A magyar posztsztálinizmus kádári rendje tehát alternatív modellként jelent meg a szovjet típusú államszocializmussal szemben. Teljes kibontakozását az 1968. évi csehszlovák tragédia megakadályozta.”²⁷ A piaci szocializmus időszakát Berend T. Iván a posztsztálinista államszocializmus fogalmi keretei között értelmezte. Úgy vélte, hogy a magyar és a szomszédos országokban kialakult posztsztálinista rendszerek legfontosabb jellegzetessége a pragmatikusabb alapokra helyezett gazdaságpolitika, valamint – az akkor és ott gyökeresen új – fogyasztásorientáció volt. A korszak politikai vezetői e keretek között próbálták meg egyensúlyt teremteni a modernizációt szolgáló gyors iparosítás, a felhalmozás és a lakossági fogyasztás igényei között. Ennek köszönhetően a hatvanas–hetvenes évek fordulójára a fogyasztás előtérbe kerültével a legtöbb országban fokozatosan háttérbe szorult a klasszikus sztálini iparosítás.

A hetvenes évek visszalépését követően a nyolcvanas évek elejétől Berend T. Iván is a második gazdaság legalizálását, a magánszektor gyors bővülését tartotta a legfontosabb mozzanatnak, amelyet a vállalati tanácsok létrehozása, a kétszintű bankrendszer kialakítása egészített ki. Berend a magyar változásokat tehát a modernizáció folyamatában és kelet-európai összefüggésben próbálta meg értelmezni. A modernizációs folyamatok sikerét kiemelve arra

²⁷ Berend (1999) 189.

is rámutatott, hogy gazdasági fejlettség tekintetében Magyarország és számos más szocialista ország elmaradottsága valamelyest csökkent a nyugat-európai országok átlagához viszonyítva, de a felzárkózási kísérletek korántsem voltak maradéktalanul sikeresek. A szerző egyértelműen és határozottan speciális magyar modellként, a szovjet típusú szocializmus alternatívájaként jelenítette meg és értelmezte az 1968-as magyar gazdasági reformot és a következő két évtized gazdasági és társadalmi fejlődését. Konceptiójában fontos szerepet kap a sajátosan felvilágosult abszolutista hatalom, amely elsősorban a közjó lehetséges útjait keresve próbálta működőképessé tenni a szocialista rendszert.

Romsics Ignác sikeres és nagy hatású kézikönyvében így fogalmaz: „A gazdaságpolitika irányítóit az 1960-as évek eleje óta foglalkoztatták a növekedés alapvetően extenzív fázisából az intenzív fázisra való áttérés feladatai, azaz a termelékenység, a hatékonyság javítása, s ezáltal a minőségi vagy piaci követelményekhez való alkalmazkodás.”²⁸ A változtatások bevezetésének okai között nem említi a gazdaság hatvanas évek első felében bekövetkezett, ismételt kifulladását, amit többen is – Berend T. Iván, Szakács Sándor – a reformok kiváltó okaként emeltek ki. Utal viszont arra, hogy a hatvanas évek közepén kezdődő vitákban és egyeztetésekben ismét előtérbe kerültek a Varga István által vezetett bizottság 1957-es reformtervei, s az 1968-tól bevezetett új gazdasági mechanizmus számos ponton az ott megfogalmazott elvekre és megoldási javaslatokra épült. A piaci viszonyokhoz közelítő változtatások elemei közül a központi tervezés szerepének csökkentését és a vállalati önállóság növelését, az árrendszer – fogyasztói árakra is kiterjesztett – reformját, valamint a bér- és jövedelemszabályozás rendszerének módosítását tartja a legfontosabbnak. A gyakorlatban mindez a központi tervutasítás megszüntetését, azaz gazdasági szabályozókkal való felváltását jelentette. „Makrogazdasági szinten tehát megmaradt a tervezésnek egy rugalmasabb változata, mikrogazdasági szinten viszont érvényesülhetett a vállalati önállóság.”²⁹ Az új árrendszer vegyes volt, egymás mellett léteztek a hatóságilag rögzített, a központilag megállapított korlátok között mozgó, valamint a piac által meghatározott szabad árak. A mindennapi élet szempontjából fontos termékek – alapvető élelmiszerek, energiahordozók – kötött árasak voltak. A hetvenes években a szabadáras termékek köre fokozatosan bővült. A központi bérmegállapítást az átlagbérrendszer váltotta fel, amely a korlátozások

és a kényszerű túlfoglalkoztatás ellenére is lehetővé tette a bérek fokozatos differenciálódását. A reform ered-

28 Romsics (1999) 437.

29 Uo. 439.

ményeként Romsics szerint „az 1968 utáni magyar gazdaság egy olyan társadalmi – állami és szövetkezeti – tulajdonra alapozott gazdaságnak tekinthető, amely a központi tervezés és a piaci automatizmus elemeit egyesítette magában. A piacgazdaság hatékonyságát nem érte el, de az addigi és a szomszédos szocialista országokban továbbra is normának tekintett tervutasításos rendszerét felülmúlta.”³⁰ A magántulajdon szerepét, a jövedelmi differenciálódást és a hetvenes években felgyorsult (újra)vagyonosodást nem tartotta fontosnak, nem tesz említést róluk.

A piaci szocializmus gyakorlatát áttekintve kiemeli a mezőgazdaság terén lezajlott változásokat, közülük is a kisüzemi és családi termelés korlátozásainak feloldását, a háztáji területének növelését, a nyugdíjasok háztáji jogsultságának bevezetését (ami életképesebb méretű kisgazdaságok kialakulását is lehetővé tette). A hetvenes években pedig a „második gazdaság” térnyerését, illetve az ide sorolható tevékenységek gazdasági jelentőségének növekedését tartja a legfontosabb jellemzőnek.

Romsics a változások eredményeit összegezve úgy véli, hogy a „magyar gazdaság 1960-as és 1970-es évekbeli teljesítménye világviszonylatban az átlagosnál gyorsabb, a szocialista országokon belül pedig átlagos volt. A világ legfejlettebb régióihoz viszonyított történelmi lemaradásunk – a szomszédos országokhoz hasonlóan – ezáltal csökkent.”³¹ A társadalmi következmények közül a szegénység mérséklődését³² tartja a leginkább figyelemre méltó változásnak. Úgy látja, ezt a garantált jövedelmi minimum elérhetővé tétele és a szociális ellátások bővülése, ezen belül elsősorban a nyugdíjjogsultság kiterjesztése tette lehetővé.

Romsics a fogyasztás előtérbe kerülését kevésbé hangsúlyozza, kiemeli viszont a mezőgazdaság szerepét a szovjet típusú szocializmus rendszerétől jelentősen eltérő magyar gyakorlatban, „modellben”.

A legújabb történeti elemzések közül Varga Zsuzsa írásai³³ gazdagították számos fontos gazdaságtörténeti részlettel a reformok kidolgozásának és bevezetésének (elő)történetét. Ő elsősorban a mezőgazdaságban, az 1961-ben befejeződött kollektivizálás utáni fél évtizedben végbement válto-

³⁰ Uo. 439–440.

³¹ Uo. 446–447.

³² Meg kell jegyezni: a kérdéssel foglalkozó több elemzés kimutatta, hogy lényegesen csak a mélyszegénységben élők száma mérséklődött a konszolidált Kádár-korszakban. S ugyancsak nem szabad elfeledkezni arról, hogy a civilizációs szint emelkedésével párhuzamosan a szegénység tartalma is megváltozott, s a szegénységi küszöb is magasabbra került. A kérdéshez lásd Ferge (1986); Valuch (2002).

³³ Varga (2001, 2004).

zásokat elemezte: hogyan változott meg a szövetkezeti vezetés és a tagság érdekérvényesítő képessége a hatvanas évek első felében, miként vezették be az egyéni érdekelttség új elemeit (rendszeres pénzbeli juttatások, a munkaegység megszüntetése, részesművelés), milyen gazdaságirányítási változtatásokat léptettek életbe, s rámutat, hogyan váltak mindezek révén a termelőszövetkezetek – a klasszikus kolhozmodelltől egyre jobban eltávolodva – új típusú gazdasági egységgé. Írásainak lényeges megállapítása, hogy az 1968-as gazdasági reform számos eleme már évekkel korábban megjelent a mezőgazdasági szövetkezetek működésében: a hatvanas évek közepén szerepet kaptak a magánkezdeményezések és megjelent a vállalati önállóság is. Így mindaz, ami az agrárszektorban történt, gyakorlatilag a hatvannyolcas gazdasági reform előképének tekinthető. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy számos második gazdaságbeli tevékenység – háztájjás és mezőgazdasági kistermelés, bérbeadás, a szükséges eszközök és gépek (félautomata etető berendezések, csettegők) előállítás – a kisebb-nagyobb megszorítások ellenére a hetvenes–nyolcvanas években mindvégig a mezőgazdasági termelés szerves része és kiegészítője maradt.

Varga Zsuzsa rámutat: „Az érdekviszonyok terén a reform bevezetésével fokozatosan teret nyert az a felfogás, hogy a szocialista társadalomnak is természetes jellemzője az elkülönülő érdekű társadalmi csoportok léte. A korábbi szocialista axióma szerint a társadalmi (az össznépi, a népgazdasági) érdekek kellett alárendelni az egyéni, a csoport- (a vállalati, téesz-) érdeket. A reformfolyamat során viszont a csoportérdek is »szalonképessé« vált.”³⁴ A piaci szocializmus kérdéskörével foglalkozó szerzőkhöz hasonlóan Varga Zsuzsa is fontosnak tartja, hogy a hatvannyolcas reform elismerte a gazdaság többszektorúságát (korábban csak az állami tulajdont tartották szocialistának, a szövetkezetit nem). Ezen túlmenően pedig – igaz, kiegészítő jelleggel – elismerték a kistermelésre alkalmas magánszektor létjogosultságát is. Ezek az intézkedések nyilván szükségesek voltak ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés kiegyensúlyozottan növekedhessen a hetvenes és nyolcvanas években, megalapozva az élelmiszer-ellátás stabilitását is.

Más ismert gazdaságtörténészek – például az idősebb generációt képviselő Szakács Sándor vagy a középnemzedékhez tartozó Kaposi Zoltán – a felsorakoztatottaktól jelentősen eltérő új szempontokat nem fogalmaztak meg újabb munkáikban.

34 Varga (2004) 117.

SZOCIOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSEK

A szociológusok közül Szelényi Iván a rendszerváltás társadalmi folyamatait elemezve érintőlegesen a piaci szocializmus kérdésével is foglalkozott. Ezen belül az általa reformkommunizmusnak/reformszocializmusnak nevezett időszak társadalmi viszonyait foglalta össze szerzőtársaival.³⁵ Abból indulnak ki, hogy a klasszikus sztálinista szocializmusban a hatalom és a kiváltság legfontosabb forrása a politikai tőke, amelynek birtoklása elengedhetetlen volt a társadalmi helyzetváltoztatáshoz, (új) pozícióba kerüléshez, a pozíció megtartásához. A társadalom tagoltságát és működését jelentősen befolyásolta a lojalitás és az iskolázottság. A káderektől egy idő után megkövetelték a magasabb iskolázottságot, a magasan képzett értelmiségiektől pedig elvárták, hogy lojálisak legyenek, és politika tőkét szerezzenek (legyenek párttagok). A sztálinista rendszer hanyatlásával Magyarországon a „szocialista uralkodó rend” (Szelényi Iván kifejezése) új típusú legitimáció kialakítására törekedett, ezért az értelmiség előtt megnyitotta a nómenklatúrát – már nem volt kötelező a párttagság a vezető posztok betöltéséhez –, és enyhítette a kisvállalkozással kapcsolatos szabályokat. Ennek következtében a munkások és „parasztmunkások” üzleti tevékenységekbe foghattak, és javíthattak életszínvonalukon. „Lehetőség adódott egy »paternalista legitimáció« és egy »piacgazdasági szocializmus« előállítására, amelyben viszonylagos jólétet és biztonságot garantálhattak a tömegeknek, mindezt a kispolgárok egyre növekvő száma jelképezte.”³⁶ Ugyancsak jelentős fejlemény volt a hetvenes–nyolcvanas évek társadalmi viszonyainak változásaiban, hogy a kulturális és a gazdasági tőke újra fontosabbá vált, a korábban domináns politikai tőke viszont háttérbe szorult. Csökkent az értelmiség és a bürokratikus rend közötti távolság, és megkezdődött egy olyan „szocialista vállalkozói réteg” kialakulása, amely felfelé irányuló társadalmi mobilitásához a helyi piacokat használta a bürokratikus ranglétra helyett. Szelényi Iván – felülvizsgálva korábbi elképzelését az értelmiségi osztályhatalom kialakulásáról – szerzőtársaival együtt úgy vélte, „ahelyett hogy az értelmiség átvette volna az »osztályhatalmat«, a szocialista vállalkozók egyre nagyobb teret vájtak ki maguknak a kispolgárrá váláshoz. A reformok azonban szinte önmaguktól folytatódtak, de nem azért, mert így tervezték a vezetők, hanem a társadalmi-gazdasági önmozgások tehetetlenségi nyomatékának következtében.” A reformszocializmus alatt „kettős rétegződési rendszer” alakult ki. „A bürokrata réteg és az értelmiség közötti távolság csökkent, de nem tűnt el, amint a kulturális tőkét újraértékelték, és a politikai

35 Szelényi–Eyal–Townesley (1998).

36 Uo. 172–175.

tőke elvesztette jelentőségének egy részét. Ugyanakkor továbbra is a párttagok toborzásának és a legitimizációnak egymásnak ellentmondó elveit képviselték, és a domináns osztály két csoportja közötti küzdelem az államszocialista társadalmak stabilitását veszélyeztette. A »szocialista ranglétra« mellett a gazdasági tőke vált a társadalmi előrehaladás egyik alternatív forrásává, és a mezőgazdasági dolgozók és a munkásosztály bizonyos csoportjai ki is használták ezt a helyzetet.³⁷ Ebben a megközelítésben új elem a különböző társadalmi tőkefajták mobilitási folyamatokban játszott szerepének kiemelése.

A másik szociológus, aki újabban részletesen elemezte a piaci szocializmus időszakát és a benne lejárt társadalmi folyamatokat, Laki László volt.³⁸ A szocialista korszak társadalmi folyamatait a polgárosodás/kispolgárosodás fogalmi kereteivel értelmező szociológus abból indul ki, hogy a nyolcvanas–kilencvenes évek társadalmi-gazdasági kihívásaira az éppen hatalmi pozícióban levő politikai elit csoportjai nem adtak adekvát válaszokat. Mindenekelőtt azért nem, mert nem tudták pontosan, milyen szocializmusból milyen kapitalizmusba – és hogyan – menjen végbe az átmenet. Nem voltak tisztában azzal, hogy „a szocializmusnak hazánkban is többféle gazdaság- és társadalomszerveződési formája volt, és aktuálisan a Kádár-korszak »alkalmazotti társadalmának« felemás modernizációján átesett, a magántulajdon működését is megengedő, de tőkeszegény és kifulladt változatát kellett volna kapitalizálni. Ez a szocializmusvariáns sem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, és az állam társadalom feletti kizárólagossága itt is domináns maradt, de az áru- és pénzviszonyok irányába határozottan elmozduló, a társadalmat az extenzív iparosításnak megfelelően átstrukturáló és a fogyasztást a rendszer legitimálásában felhasználó »gulyásszocializmus« volt. Nem lehetett összetéveszteni vagy azonosnak tekinteni a Rákosi névvel jelzett, államosító, padláslesöprő, kitelepítő, internálótáborokat működtető, naturálgazdálkodással túlsúlyos vagy egyetemlegesen szegény szocializmussal.”³⁹ Laki László alapvetően felemás modernizációként értelmezte az általa „gulyásszocializmusnak” nevezett időszak társadalmi és gazdasági változásait. Amellett azonban, hogy – akárcsak Andorka Rudolf – hangsúlyozta a modernizáció felemásságát, felhívta a figyelmet arra is: az általános civilizációs szint emelkedése nem rendszerspecifikus változás volt, hanem a különböző társadalmi csoportok – gyakran a rendszer szándékaival ellentétes – erőfeszítésének eredményeként jött létre.

37 Szelényi (1998) 175.

38 Laki (2006).

39 Uo. 74.

Ugyancsak a ritka szociológiai értelmezési kísérletek közé tartozik Róna-Tas Ákos monográfiája,⁴⁰ amelyben számos általánosan elfogadottnak tekintett megállapítást is megkérdőjelez. Úgy véli, hogy az 1945-öt követő „nagy átalakulás” egyik legfontosabb eleme a teljes körű állami foglalkoztatás rendszerének tudatos kiépítése, illetve ennek kísérlete volt. A hatvanas évek közepére azonban a kommunista vezetők többsége számára világossá vált, hogy a totális állami ellenőrzés alatt álló gazdasági és társadalmi berendezkedés alacsony hatékonyságú. A rendszer fennmaradása (elfogadtatása) gyakorlatilag megkövetelte a magánkezdeményezések, a – felemás – piaci mechanizmusok, valamint a rejtett gazdaságbeli jövedelemszerző tevékenységek eltűrését, a magánfogyasztás lehetőségeinek bővítését. Mindez folyamatosan csökkentette a jövedelmek központi újraelosztásának jelentőségét, és elősegítette a társadalom lassú átrendeződését, amelyben a nem állami szektorból, a piacról, „kvázi piacról” származó jövedelmek fokozatosan az egyik legjelentősebb tényezővé váltak. E folyamatok kereteit az 1968-at követően kialakult, piac- és tervgazdasági elemek kombinációján alapuló gazdasági rendszer szabta meg.

A szociológiai megközelítések közül említést érdemel még Hammer Ferenc és Desseffwy Tibor esszéje,⁴¹ amelyben a szerzők a hatvanas–hetvenes évek magyar viszonyait a fogyasztói szocializmus fogalmával próbálják meg értelmezni. Utalnak rá, hogy a fogyasztás felértékelődése némi fáziskéséssel érte el a magyar társadalmat, s a hazai viszonyok specifikuma az is, hogy a politikai hatalom a társadalmi béke, az általános politikai közömböség és a legitimáció megőrzése érdekében alapvető jelentőségűnek tartotta az áruellátás stabilizálását, majd fokozatos bővítését. A fogyasztói orientáció kialakulása és hetvenes évekbeli felerősödése azonban nyilvánvalóan ellentétes volt a szocialista rendszerrel, többek között azért, mert az egyéni és családi fogyasztás bővítéséhez szükséges jövedelmet alapvetően a nem államilag ellenőrzött gazdaságban állították elő. A Hammer–Desseffwy-féle koncepció az 1956 utáni hatalom és társadalom közötti „nagy kiegyezés” koncepciójának jóval alaposabban kidolgozott változata, de annak alátámasztásával adós marad, hogy a fogyasztói szocializmus valóban speciálisan magyar viszonyokra jellemző modelljéről van szó.

40 Róna-Tas (1997).

41 Hammer–Desseffwy (1997).

POLITOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

A politológusok közül Tőkés Rudolf tekintette át röviden a szocialista gazdaság magyarországi működésének, irányításának a történetét.⁴² Úgy véli: az új gazdasági mechanizmus bevezetése a Kádár-rendszer harminchárom évének legjelentősebb politikai döntése volt. „A gazdasági reform nagyon sokféle, addig latensen létező politikai és társadalmi erőt szabadított fel, s olyan előre nem látható, összetett társadalomátalakítási folyamatot indított meg, amelyet a rendszer nem volt képes visszafogni.”⁴³ A változtatásokat az erőforrások kimerülése, az extenzív iparosítás kifulladására és az ennek következtében kialakult legitimációs deficitnek kényszerítették ki. Tőkés szerint a reformok azért maradtak korlátozottak, felemás jellegűek, mert egyfelől nem érinthették a politikai intézményeket, másfelől a politikai vezetésnek egyidejűleg kellett törekednie a párt híveinek a megtartására és olyan engedmények bevezetésére, amelyek a párton kívüli többség érdekeit szolgálják. Ez önmagában is kényes egyensúlyi helyzetet teremtett, amelynek fenntartását a pártvezetés reformellenes csoportjainak megerősödése megnehezítette. Mindez – a külső feltételek megváltozásával együtt – a reformok 1972–73-as leállításához, visszafogásához vezetett. A külgazdasági környezet radikális megváltozása és a belső gazdasági feszültségek hetvenes évek közepi kiéleződése azonban a hetvenes évek második felében kikényszerítette az új gazdasági mechanizmus újjáélesztését, aminek legfontosabb eredménye és következménye a „második gazdaság termelői potenciáljának liberalizálása és felélénkítése” lett. A változásokat értékelve és összegezve Tőkés Rudolf leszögezi: „Az állampárt vezetése az új gazdasági mechanizmus bevezetésével az ortodox gazdaságpolitikától merőben eltérő bátor kezdeményezésekkel próbálta meg fenntartani politikai stabilitását. [...] Ha az új gazdasági mechanizmust annak fényében nézzük, hogy eredetileg milyen makrogazdasági célokat tűzött ki, s végül milyen eredményeket ért el, akkor az egész nem volt – s nem is lehetett – más, mint kudarc. [...] Az új gazdasági mechanizmus legnagyobb és nem szándékolt eredménye az egyéni kezdeményezés jogának a visszaállítása lett, amely a magánvállalkozás révén és annak a folyamatos romboló hatásnak a nyomán vált lehetségessé, melyet a második gazdaság léte a rezsím magját alkotó politikai rétegek kohéziójára gyakorolt. A fogyasztás előtérbe kerülésének hatására elszakadtak az állami újraelosztási mechanizmus, valamint a párttagok, az új vidéki és városi középosztály és a fizikai munkások közötti szálak.

42 Tőkés (1998).

43 Uo. 117–118.

Bár a piac mint működő gazdasági valóság a nyolcvanas évek végéig sehol

sem jelent meg közvetlenül, bizonyos dinamikus elemei, mint például a béralkuk már a rendszer összeomlása előtt is teljesen áthatották a magán- és az alkalmazott-alkalmazó kapcsolatok területét.”⁴⁴ Tőkés Rudolf elemzése is elsősorban azokéval mutat rokon vonásokat, akik valamiféle magyar modellként írták le és értelmezték a magyarországi szocialista rendszer 1968–89 közötti működését. S ugyancsak pozitív vonása, hogy törekedett a politikai, gazdasági és társadalmi összefüggések bemutatására is.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

A szakirodalmat áttekintve szembeötlő, hogy (határozottan vagy kevésbé határozottan) valamennyi szerző leszögezi: a piaci szocializmus útja járhatatlannak bizonyult. Kérdéses természetesen, hogy a megállapításban milyen szerepet játszik a rendszerváltozás és az azt követő időszak tényeinek ismerete. A reformok, változtatások bevezetése, a piaci elemek részleges beengedése, elfogadása valamivel hatékonyabbá tette a szocialista korszak gazdaságának működését, ám a részleges változások képtelenek voltak a gazdaság alapvető problémáit (például a termelés gazdaságtalan voltát, a jövedelmezőség problémáit, az egyéni érdekelttség megteremtésének és fenntartásának kérdéseit), a központi tervezés és a piaci mechanizmusok között kialakuló és időről időre elmélyülő feszültségeket orvosolni. A reformok társadalmi hatásai és következményei közül többen kiemelték a differenciálódást, a magánszektor – és ezzel párhuzamosan a vállalkozói hajlandóság – megerősödését.

A közgazdasági, történeti, szociológiai és politológiai értelmezési kísérletek többségében megfigyelhető az egymásra épülés, vagyis a különböző társadalomtudományi szakterületeken megfogalmazott szempontok, értelmezések felhasználása, ritkábban részleges újraértelmezése az alapkérdés megválaszolásakor. A bevezetésben említett hiányokon túl mind a szűkebb fogalommal, mind a korszak egészével kapcsolatban szembeötlő a tartalmas – tudományterületeken átívelő – viták elmaradása.

Az is megállapítható, hogy a piaci szocializmus fogalomértelmezésében legalább három jellegzetes megközelítés bukkan fel az elmúlt egy-másfél évtized társadalomtudományi irodalmában:

- ◆ a realista-értelmező, amelynek képviselői érdemi kísérletet tettek a fogalom és a kapcsolódó társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésére;
- ◆ a felértékelő – ennek képviselői az alapvetően pragmatikus indíttatású, korántsem mindig koherens változtatásokat és következményeket a 44 Uo.

modernizálódás felgyorsításaként, továbbá egy a szovjet típusú szocialista rendtől eltérő, önálló jellegzetességekkel rendelkező magyar modellként írják le;

- ♦ az elhallgató-leértékelő álláspontot elfoglalók pedig általában egységes szocialista korszakként kezelik az 1945 és 1989 közötti évtizedeket, s nem tartják fontosnak az egyes periódusok jellegzetességeinek önálló vizsgálatát.

Zárásként érdemes kimondani, hogy a kérdés töredezett feldolgozottsága ellenére a – vártnál bővebb – szakirodalmi feldolgozások számos érdekes, továbbgondolásra és megvitatásra alkalmas problémát vetnek fel, amelyek nyilván további kutatásokat igényelnek.

HIVATKOZÁSOK

Andorka (1992)

ANDORKA RUDOLF: Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1990. *Statisztikai Szemle*, 1992. 4–5. 301–322.

Andorka (1995)

ANDORKA RUDOLF: A magyar társadalom rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995, Osiris Kiadó–1956-os Intézet. 46–66.

Andorka (1997)

ANDORKA RUDOLF: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 1997, Osiris Kiadó.

Berend (1999)

BEREND T. IVÁN: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Budapest, 1999, Vince Kiadó.

Csaba (2002)

CSABA LÁSZLÓ: A magyar modell. Tündöklés és bukás. *Competitio*, 2002. 1. 2–12.

Fekete (2004)

FEKETE JUDIT: A jóléti állam mint a modern civilizáció vívmánya: merre tovább? *Competitio*, 2004. 2. 23–45.

Ferge (1986)

FERGE ZSUZSA: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986, Magvető Kiadó.

Hammer–Dessewffy (1997)

HAMMER FERENC–DESSEWFFY TIBOR: A fogyasztás kísértete. *Replika*, 1997. 26. 31–46.

Heller (2000)

HELLER ÁGNES: 1968. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek. 1957–1968. A Kádár-korszak története 1.* Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány. 557–566.

Izsák (1998)

IZSÁK LAJOS: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990.* Budapest, 1998, Vince Kiadó.

Krausz (2004)

KRAUSZ TAMÁS: Megjegyzések a szocializmusvita jelenlegi állásáról. *Eszmélet*, 2004. 64. 153–193.

Kornai (1993)

KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer.* Budapest, 1993, HVG Rt.

Kornai (1995–1996)

KORNAI JÁNOS: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben 1–2. *Közgazdasági Szemle*, 1995. 12. 1097–1117.; 1996. 1. 1–29.

Kornai (2007)

KORNAI JÁNOS: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás.* Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.

Laki (2006)

LAKI LÁSZLÓ: Rendszerváltások Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó. 39–78.

Losonczy (2005)

LOSONCZI ÁGNES: *Sorsba fordult történelem.* Budapest, 2005, Holnap Kiadó.

Mihályi (1998)

MIHÁLYI PÉTER: *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997.* Budapest, 1998, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Muraközy (2004)

MURAKÖZY LÁSZLÓ: *Már megint egy rendszerváltás – történelmi tanulságok és tanulatlanságok.* Debrecen, 2004, Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar.

Ollman (1998)

BERTELL OLLMAN (szerk.): *Market Socialism. The Debate among the Socialist.* London–New York, 1998, Routledge.

Romsics (1999)

ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

Róna-Tas(1997)

ÁKOS RÓNA-TAS: *The Great Surprise of the Small Transformation. The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Michigan, 1997, The University of Michigan Press, Ann Arbor.

Szelényi–Eyal–Townesley (1998)

SZELÉNYI IVÁN–GIL EYAL–ELEANOR TOWNSLEY: Posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserizmus). In Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó. 153–193.

Szerencsés (1997)

SZERENCSÉS KÁROLY: A Kádár-korszak. In Gergely Jenő–Izsák Lajos–Pölöskei Ferenc (szerk.): *20. századi magyar történelem 1900–1994*. Budapest, 1997, Korona Kiadó. 337–372. /Századok története./

Tőkés (1998)

TÓKÉS RUDOLF: *A kialakult forradalom*. Budapest, 1998, Kossuth Kiadó.

Valuch (2002)

VALUCH TIBOR: A „gulyáskommunizmus”. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák és tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 361–391.

Varga (2001)

VARGA ZSUZSANNA: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó.

Varga (2004)

VARGA ZSUZSANNA: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet. 99–125.

LÉNÁRT ANDRÁS

ÚJRA „OTTHON”

Hazalátogató ötvenhatos emigránsok *

A fiatal, diákkorú emigránsok többségének induláskor nem volt hosszú távú elképzelése róla, mi történik majd vele, ha átlépi a határt, és mihez kezd aztán. A legtöbben azt sem döntötték el előre, hogy Ausztriában maradnak-e, vagy továbbvándorolnak.

Sokan úgy gondolták, visszatérnek, ha Magyarországon a közeljövőben kedvezően alakulnak a politikai feltételek, sőt akár vissza is települnek. Az egyetemistaként kikerült Várallyai Gyula az emigráns magyar diákmozgalmat feldolgozó könyvében elhúzó-

dó, a szokásosnál jóval hosszabb „tanulmányútként” ábrázolja az 1956-ban elmenekült diákok sorsát.¹

¹ Nem egészen jó a hasonlat, hiszen elmaradt, illetve túlságosan későn következett be a visszatérés, tapasztalataikat

* Jelen tanulmány *A Nyugat képe életútinterjúkban* című PhD-disszertációm egyik fejezete. Megírásához a Collegium Hungaricum és a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj nyújtott támogatást. Kutatásomban huszonöt ötvenhatos emigráns diákkal készítettem narratív interjúkat, akik Ausztriában létesített ideiglenes magyar gimnáziumokban fejezték be középiskolai tanulmányaikat, és Ausztriában telepedtek le. Arra törekedtem, hogy a lehető legkisebb mértékben befolyásoljam interjúpartnereim elbeszéléseit, ezért az interjúk elején általános kérdéseket tettem fel, a későbbiek során pedig már említett események, jelenségek bővebb kifejtésére kértem őket. Az interjúkat előre elgondolt témák – például a menekülés, a nyugati utazások, a felnőtté válás, az integráció, a magyarországi látogatások – köré igyekeztem szervezni. Az első hazautazásra rákérdeztem, ha maguktól nem beszéltek róla. Interjúpartnereim többségében élénken élt az első látogatás felemás emléke, az első szembesülés az óhazával, a hátrahagyott családdal. Az itt közölt fejezet az első út élményeinek elbeszéléséről szól. Az idézetek – beleértve saját, több esetben befejezetlen kérdéseimet is – az interjúzási technikának megfelelően szó szerint, szerkesztetlenül, stiláris javítások nélkül kerültek a szövegbe, mert így jobban tükrözik az elbeszélők nyelvhasználatát, érzelmi állapotukat, vagyis pontosabban jelenítik meg az interjú sziituációt. A tanulmányban álneveket használok.

nem Magyarországon, hanem a befogadó országokban, s ami döntő, saját érvényesülésük során hasznosították. Az 1990 utáni visszatérés vagy segítségnyújtás jellemzően kölcsönösen negatív tapasztalatokat eredményezett az anyaország megújult politikai elitje és az emigránsok kapcsolatában. Várallyai (1992); lásd még Borbándi (1996).

- 2 Románia esete mutatja, hogy a szovjet csapatok 1958-as kivonulása önmagában nem jelentett politikai enyhülést vagy liberalizációt. Sőt keleti szomszédunknál éppen a politikai terror fokozódásával járt együtt.
- 3 Mindkét ország esetében a hatvanas évek közepén lépték át a százezer főt, a korszak végére pedig már egymilliónál is több beutazó érkezett Magyarországra. Hasonló számú látogató jött a Szovjetunióból, de a nyolcvanas évek elejétől már csak a csehszlovák, a lengyel, a keletnémet és bizonyos években a jugoszláv turisták száma haladta meg a nyugatnémetekét, illetve az osztrákokét. *Statistikai Évkönyv 1958–1989*. Budapest, 1960–1990, KSH.

predesztinálta az ott élő emigránsokat. A turistaforgalom statisztikai adataiból egyértelműen kiderül, hogy a nyugati országok közül az NSZK-ból és Ausztriából jöttek Magyarországra a legnagyobb számban.³ Az idegenforgalom fellendítésében érdekelt szakemberek ugyanakkor gazdasági megfontolásból sokkal „hasznosabbnak” tartották a távolabbról érkező nyugati turistákat. Ennek egyik kézenfekvő oka épp az NSZK-ban és Ausztriában megtelepedett magyar emigráció volt, hiszen az innen hazajáró magyarok – akkor már német és osztrák állampolgárok – sokszor feketén is tudtak forintot váltani, s mivel általában a rokonságnál szálltak meg, nem vettek igénybe szállodát, és jóval kevesebb szolgáltatásra költöttek, mint az „igazi” turisták.⁴

A metaforában benne rejlik, hogy az ismeretszerző utat valamikor le lehet zárni, és a nemzetközi tapasztalatokkal gazdagodva vissza lehet térni a kibocsátó közegbe. A diákok közül azonban többen tettek hangzatos kijelentéseket: csak akkor térnek vissza Magyarországra, ha a szovjet hadsereg kivonul, és újra demokrácia, sajtószabadság lesz – tehát a forradalom követelései (részben) teljesülnek.² A Magyarországon lezajló politikai konszolidáció azonban napról napra, évről évre távolabbra tolta el a végleges hazatérést, és a „kint rekedt” magyarokat új élet megalapozására kényszerítette.

A hazautazás éppen ezért korántsem az 1956–57-es kiutazás ellenpárja. Kifelé menet, tinédzser fejjel sorsdöntő lépésre szánták el magukat, még akkor is, ha esetleg a visszatérés reményében vágta neki az útnak. A hazautazás ezzel szemben inkább próbaút, futó látogatás lett: a cél a rokonok és ismerősök felkeresése, megérintése, testi valóságuk megtapasztalása volt. Ausztria földrajzi közelsége eleve korai, illetve rendszeres hazalátogatásra

A határ újbóli, ellentétes irányú átlépése a hazatérő számára bizonyos értelemben egy korszak vége volt. Ezt többféleképpen fogalmazták meg. Véget ért a „nem látogatás időszaka”, hiszen az első utat követően elvileg bármikor újra lehetett próbálkozni.⁵ De az első látogatás egyben a gyermekkor lezárultát is jelentette. Az elszakadással megtörtént ugyan a leválás a szülőkről, hazatérésük idején már mindegyikük évek óta új életének kialakításán fáradozott az emigrációban. Kérdés persze, hogy lelkiileg is leváltak-e. Nem éltek Magyarországtól teljes elszigeteltségben: már a gimnáziumi időszakban megindult a levelezés az itthoniakkal, és időnként telefonálni is tudtak egymásnak. A kapcsolattartás e formája azonban általában akadozott, s nemcsak technikai okok nehezítették. A levelezésről szót ejtve rendszerint önkritikusan „bevallották”, hogy az anyagi megfontolásokon túlmenően egyre kevesebb lelki igényük volt rá. A szülői korholás általában nem maradt el, vagy aggódva érdeklődtek, nem történt-e valami baj, hogy a fiúk olyan régóta nem ír.

Ina Dietzsch kelet- és nyugatnémetek közötti levelezéseket elemezve kimutatta, hogy a kitartó levelezőpartnerek milyen erőfeszítéseket tettek az egykori közös valóság megőrzése érdekében, még ha az őket körülvevő világok idővel erősen eltávolodtak is egymástól. Ennek ellenére számos félreértés adódott, vagy egymás szándékolatlan megsértésén, értetlenségén kellett túllépniük, ha kapcsolatukat továbbra is ápolni akarták.⁶

Ahhoz fizikailag is Magyarországra kellett utazniuk, hogy a fejükben élő Magyarország-képet a valós itthoni helyzettel szembesítsék – életük korábbi színtereit és szerepeit csak így tudták magukban újra elrendezni. A hazalátogatók sokszor nem egyedül

4 „A beutazó turisták tekintélyes része ún. rokonlátogatási céllal érkezik. [...] A rokonlátogatókra jellemző, hogy tartózkodási idejük viszonylag hosszú és kevesen igényelnek szállodai ellátást. Mindez mérsékli a tőlük nyerhető hasznot. [...] A vendégnapok mintegy 74–85%-a magánlakásokban vagy egyéb – statisztikailag nem figyelt – szálláshelyeken bonyolódott. A turistaforgalom e része lényegesen alacsonyabb gazdasági hozamot eredményez a népgazdaságnak. E körülmény is arra int, hogy törekedni kell az egészségesebb arányok kialakítására.” Magyar Országos Levéltár (MOL) Országos Idegenforgalmi Tanács (OIT) iratai. XIX-G 28. 10. d. A megállapítás nemcsak Ausztriára, hanem az összes Magyarországgal szomszédos országra érvényes volt.

5 Kivéve az olyan eseteket, amikor a hazatérők olyan súlyos, megterhelő tapasztalatokat szereztek, hogy hosszú évekre felhagytak a magyarországi látogatásokkal. Interjúpartnereim között két ilyen volt.

6 Dietzsch (2004).

érkeztek. Elhozták partnerüket vagy házastársukat, gyermeküket, esetleg a partner hozzátartozóit. Egyszóval nem a megtért, de még mindig fiatal – az az magyarországi újrakezdesre, családalapításra kész – vándor figuráját mutatták, sokkal inkább egy önálló, tudatos embert reprezentáltak új életük „tartozékaival”. A magyarországi család szempontjából is új időszak kezdődött:⁷ életükben megjelent a disszidensek nézőpontja, a bejelentkezési kötelezettség folytán megélénkült kapcsolatuk a helyi rendőrséggel,⁸ és valami-

lyen formában a szűkebb környezet előtt is kezelni kellett a hazajáróval kapcsolatos kérdéseket. A nyugati rokonságot, a nyugati kapcsolatokat a mindenkori hivatalos életrajzban (elvileg) fel kellett tüntetni, ami önmagában is hátrányt jelenthetett.

Az ifjú emigránsok – az itthoni „elzártság” után – egyetemi éveikben, sőt néhányan még korábban igyekeztek utazási vágyukat kiélni, és több nyugati országba szerveztek közös túrákat. Az életre szóló csoportképző és csoportfenntartó hatású korai külföldi utak felszabadító élménye, hangulata elütött az első hazalátogatás feszült légkörétől. „Kalandozásaik” idején még bohó fiatalok voltak, akiket szerte Európában szeretettel fogadtak – rendszerint még a megfelelő úti okmány hiánya sem jelentett számukra akadályt.

A hazautazást ellenben hosszú készülődés előzte meg. A történetek felélevenítésekor a leggyakoribb kiindulópont az osztrák állampolgárság felvétele, a hivatalos papírok beszerzése volt.⁹ A másik visszatérő motívum a félelem. Magyarország területére lépő önmagukat nagyon bizonytalannak ábrázolták. Hangsúlyozták, hogy ezt az

7 Kiegészítő kutatásban szándékozom feltárni a Magyarországon élő rokonok vélekedéseit az Ausztriában letelepedett emigránsokról.

8 A Magyarországra érkező vízumköteles nyugati állampolgároknak a belépést követően 24 órán belül tartózkodási hely szerint be kellett jelentkezniük az illetékes rendőrségen. 1970-től már nem volt szükséges személyesen bemenni a rendőrségre, hanem elegendő volt a be- és kijelentőlapokat a szálláshelyen kitölteni. 1979. január 1-jétől Ausztria és Magyarország között teljes vízummentesség lépett életbe, de a megállapodás nem vonatkozott a Magyarországot illegálisan elhagyó és később osztrák állampolgárságot szerző magyarokra. Bencsik-Nagy (2005) 109–112.

9 Kovács Éva és Melegh Attila a vándorlástörténetek tipologizálásánál a papírok viszontagságos sorsából – a beszerzésük-től a hiányukon át a többszöri ellenőrzésig – kiinduló narratívákat olyan ún. szupernarratívának jelölték meg, amelyek alkalmazásának „nincs önmagukból fakadó korlátja”, és csak az adott elbeszélőtől függ, hogy felhasználja-e narratív én-reprezentációjánál vagy sem. Kovács–Melegh (2000) 106.

érzést elmenekülésük óta nem tapasztalták.¹⁰ A kíváncsiság és a józan ész azonban – osztrák állampolgárként nem érheti őket bántódás – legyőzte a határon mindannyiukat hatalmába kerítő félelmet.¹¹ A félelem érthető, hiszen a magyarországi diktatúrában végbement politikai szocializációjuk alapján semmi jót nem várhattak, és politikai menekültből lett állampolgároként kicsit bizarr lehetett visszamegrészkedni oda, ahol azok voltak hatalmon, akik elől elmenekültek.

BIHARI IMRE

Imre a hazalátogatásról az Ausztriában való letelepedéssel összefüggésben tett említést. A letelepedés az ő esetében inkább Ausztriában ragadást takar, mivel sokáig foglalkoztatta a gondolat, hogy a jobb megélhetést biztosító Németországba vagy Svédországba települ át.

Csak az ember mindég tovább maradt Ausztriában, annál jobban kezdett gyökereket verni. S akkor már nem volt az, hogy megtanultunk németül, hogy akkor menjünk angol nyelvterületre, vagy más területre, mer’ akkor újra kellett volna a nyelvtanulást kezdeni. És hát eleve a társasági kapcsolatokat, gyökéresztés, az, az megint’ bizonytalan volt. Úgyhogy ez, én legalábbis az én személyembe’ azért maradtam Ausztriába’. No láttam, hogy az egyetemet itt csinálom, és akkor az ember megcsinálta az egyetemet, akkor ki akartam menni Németországba, mer’ a keresetek jobbak voltak. Aztán, ahogy lenni szokott, az ember megnősült. Osztrák feleség. Marad Bécsbe’.

Az idézetben megfigyelhető az elbeszélő személyének váltakozása: álta-

10 Nem is csoda, hiszen a magyar hivatalos szervek nem bántak kesztyűs kézzel a külföldi turistákkal. Még egy 1970-es határőrségi és vámós közös parancs végén is a következő utasítást adták ki: „Fel kell számolni azokat a még helyenként előforduló helytelen nézeteket, amely általában minden, vagy egyes utaskategóriák vonatkozásában bizalmatlanságot, negatív megnyilvánulásokat váltanak ki. Az állománnyal értessék meg, hogy a hazánkba látogató utasok döntő többségének a célja nem az illegális határátlépések elősegítése, a csempésztevékenység és más törvénybe ütköző cselekmények elkövetése, hanem a látogatás, pihenés, szórakozás és nem utolsósorban a szocialista hazánk vívmányainak megtekintése.” A Határőrség Országos Parancsnokságának és a Vám- és Pénzügyőrség Parancsnokságának 06/1970-es együttes parancsa. MOL VPOP L 33 e 16. d.

11 A határátlépés a diktatúrában mindig valami többletjuzgalommal, idegeskedéssel, rosszabb esetben félelemmel jár. Mindennek háttérében a diktatúra utazási politikája állt, ami sokkal inkább az utazók mindenre kiterjedő ellenőrzését/megfigyelését tartotta szem előtt, s nem a gyors ügyintézését, a látogatók kiszolgálását, bizalmuk megnyerését. Benicsik–Nagy (2005).

lános alany (az ember) – többes szám első személy – egyes szám első személy – ismét általános alany. Az első személyű, inkább aktivitást, illetve az általános, inkább passzivitást kifejező narrációból a bizonytalanságra, az „elképzelt jövő” és a „megvalósult múlt” közti különbségre következtethetünk – ez a szövegben meg is fogalmazódik. Érezzük a kettő közti feszültséget, amit különösen felerősít a tömönatos, gyors lezárás. Azt sejteti, hogy történhetett volna másképp is, de a többiekhez hasonlóan, „ahogy lenni szokott”, Imre is „házasságra jutott”, és erről nem szeretne hosszabban beszélni. A házasságkötés ebben az elbeszélésben semmiképp nem az integrációt vagy a révbe érést jelenti, inkább valami ellenállhatatlan kényszernek, a sors beteljesülésének való engedelmességnek. A házasságkötés körülményeire nem derült fény az interjú folyamán, de Imre önmaga bemutatásakor elmesélte, hogy a feleségétől elvált, és már jó ideje élettársi kapcsolatban él.

Imrének komoly dilemmát jelentett, hogy a saját érvényesülését, anyagi jólétét vagy a hazai rokonsággal való kapcsolattartást tekintse-e elsőlegesnek. Egyetemi éve alatt számos alkalommal dolgozott svéd és német területen. A külföldi munkavállalás pozitív élményekkel járt: kiváló kereseti lehetőség, jó hangulatú nemzetközi társaság és a német munkások szolidaritása (szemben az osztrák munkások attitűdjével). Ausztria kétségtelen előnye ugyanakkor a többi befogadó országhoz képest, hogy határos Magyarországgal, tehát könnyebb a kapcsolattartás, akadálytalanabb az információáramlás.

[...] *De másik, hogy közel volt Magyarország és nekem három testvérem van otthon, [meg] a szüleim. A hazalátogatás, az egy fontos volt az ember életébe'. Először csak egy évbe' egyszer hatvanhat után. Aztán többször. Úgyhogy az embernek Magyarországgal való kapcsolata sokkal jobb volt Bécsben, Bécsből, mint hogyha valaki nem tudom, Hamburgba' élt volna. Ugye, ez automatikusan adódott, tehát nem azért' maradtam Bécsbe', hogy Magyarországhoz közel legyenek, hanem ez így adódott.*

L. A.: Ühüm.

B. I.: *Ez, hogy ez ebbe' pozitív, ez később kristályosodott ki.*

Az otthon maradtak közelsége tehát csak az ausztriai letelepedés extra hozadéka volt, amelynek értéke utólag, hosszú évek elteltével „kristályosodott ki” Imre számára. Ebbe az értékelésbe szúrta be az első informatív adatot a hazalátogatásról – 1966-tól járt Magyarországra, eleinte ritkán, később gyakrabban –, majd lezárta ezt a részt. A következő kérdésem a család és barátok bemutatására irányult. Válaszában egy generációkon átívelő, de nem túlságosan részletező képet vázolt, saját születésétől az aktuális családi nyaralás megszervezéséig. A következő téma, a kapcsolattartás Magyarországgal vezette vissza az első látogatás tömör felidézéséhez.

[...] *S én hatvanhat vagy hatvanhét szilveszterére mentem Budapestre az akkori barátnőmmel vagy menyasszonyommal, meg az ő anyjával. Mer’ egyedül nem volt elég bátorságom Magyarországra menni, ahogy az ember visszamegy a ketreche, meg az oroszlánal egybe’ ott üldögélnek, ez... Mindig egy nagy fűlőhajítás volt, amikor visszajöttünk Ausztriába és bejöttünk Ausztriába, akkor az ember szívről egy nagy kő esett le. Oké. De megin’ szívesen ment Magyarországra. Ez ilyen érzés, hogy szívesen Magyarországra, de nagyon szívesen megin’ ki. Most a látogatások rövidek voltak. Két nap, három nap. S az elég is volt. Meg az elején csak egyszer egy évben szilveszterkor. Aztán úgy megsűrűsödtek.*

Az első feltűnő momentum, hogy a menekülés időpontjának pontos megnevezésével ellentétben a hazalátogatás dátuma bizonytalanabb. Feltételezhetnénk, hogy a hazaút kevésbé volt fontos esemény a számára, de ennek ellentmond, hogy élénken él Imre – és általában mindannyiuk – emlékezetében. Pontos idejének azonban valószínűleg kisebb a jelentősége, mint az elmenekülésének, amikor korántsem volt mindegy, hogy melyik hónapban, héten vagy napon sikerült megszervezni az átjutást. A jelenből elegendő arra visszaemlékezni, hogy a hatvanas évek derekán jött először Magyarországra, többedmagával, egy szervezett szilveszteri út résztvevőjeként. De nem a viszontlátás öröme, a hazai élmények, a felszabaduló érzelmek kerülnek szóba, hanem az Imrét átjáró félelem emléke. Egy meggondolatlan, már-már vakmerő vállalkozás képe bontakozik ki, hiszen senki nem kényszerítette őt vissza az oroszlankekre. Az egész utazásban az volt a legjobb, hogy visszajutott a biztonságos Ausztriába. Az út egyik motívuma volt az új és régi hozzátartozók összeismertetése, ami magában is feszültségre adhatott okot.¹² Noha nem említ semmi valódi veszélyre utaló jelet, Imrét annyira megviselte a vállalkozás, hogy sokáig nem kívánczolt újra a határon túlra. Ugyanakkor mintha fel is nyitotta volna a szelencét: a „játékból” nem tudott kiszállni, újra és újra megkockáztatta a beutazást. A hazalátogatásból Magyarországra járás lett.

Elsősorban a szolgálati utaknak, a szolgálati útlevélnek és az ebből fakadó „bizonyos” státusnak köszönhetően Imre később sokszor megfordult az országban. Nem fejtette ki, hogy a különleges elbírálás a határátlépésnél, a hivatalos ügyintézésnél, a munka- vagy a magánkapcsolatoknál jelentett-e előnyt, de Imre számára valószínűleg elsősorban védelmet nyújtott, amire az „És hát akkor az embernek a félsze

¹² Arról nem esett szó, hogy a magyarországi családtagok korábbi, bécsi látogatásainak alkalmával találkoztak-e Imre menyasszonyával. Ha igen, akkor sem lehettek túl mély és minden érintettre kiterjedő együttlétek.

is úgy többé-kevésbé elmúlt” megjegyzés utal. A gondolatsort rövid öszszegzés zárta le: az 1957-es emigrálás nagyon jó döntés volt.

Ezután – kérdésre – részletesebben is mesélt az első útról. Most már a három szereplő mellett egy negyedik is felbukkant: a magyar határőr. A jelenet képszerűen maradt meg Imre, illetve hozzátartozói emlékezetében. Atrocitást, megalázást, de még kellemetlenkedést sem kellett eltűrnie, mégis megviselte az igazoltatás, a találkozás a magyar hivatalos közeggel:

L. A.: Fel tudná idézni az első hazalátogatást?

B. I.: Igen, az első látogatásra emlékszem. Akkor az akkori menyasszonyom meg anyósjelölttel mentünk a határon autóbusszal. És akkor beszállt a magyar határőr, állítólag én kék, sárga, zöld, mindenféle színeket játszottam, és tudom, hogy a tenyerem is izzadt. És megbántam az egész hazamenetelt, szilvesztert, hogy, mer’ az emberre rájött az idegesség, meg a félsz. És még emlékszem, a határőr kérdezte, hogy hova megyek, és akkor úgy kidagogtam, hogy Budapestre.

Fontos részlet a történet folytatásában a hivatalos ügyintézés elkerülése. Az ügyintézést, az ellenőrzéseket, a rendőri igazoltatást többnyire nem szeretik az emberek, és ez fokozottan érvényes volt a szocialista idősokra. Az utazási iroda, illetve a fogadó szálloda csoportos ügyintézése azonban nemcsak időt spórolt Imrének, hanem mintha az utazással járó teljes felelősségtől szabadította volna meg. Ha nem kell személyesen bejelentkezni a rendőrségen, akkor a letartóztatás kockázata jelentősen csökken. A következő félmondatban Imre utalt rá, hogy később ő maga is intézte a rendőrségi bejelentkezést, de ezzel kapcsolatban nem mesélt semmilyen – így negatív konnotációjú – történetet sem. Tehát feltehetően nem későbbi tapasztalatai mondatták vele: milyen jó volt, hogy nem kellett a rendőrségre bemenni, hanem az első út során volt nagyon fontos számára, hogy lehetőleg kerülje a kínos helyzeteket a hivatalos közeggel.

Az utazás voltaképpen céljára, a rokoni találkozókra nem sok szót vesztegetett. A viszontlátásra nem Velencén, otthoni környezetben, hanem Budapesten, szervezett, majdhogynem formális körülmények között került

13 A Duna-parthoz közel eső Mátyás Pincéce ugyan kifejezetten külföldi turisták számára volt fönntartva, a nyolcvan forintos szilveszteri vacsora azonban a hatvanas évek közepén még a hazai vendégek számára sem tűnik elérhetetlen luxusnak, figyelembe véve az akkori ma-

sor. Az osztrák turistacsoport a Nemzeti Szállóban lakott, a vidéki rokonok pedig valamilyen pedagógusszállóban kaptak szobát. A szilveszterestét szintén tipikusan (nyugati) turistákat fogadó vendéglőben, a Mátyás Pincében töltötték. A vacsora hat fogásból állt, és nyolcvan forintba került.¹³ Imre az-

zal érzékeltette, hogy ez akkoriban nem volt kis összeg, hogy megjegyezte, ma már semmit nem érne az a pénz. A találkozás másféle élmény lehetett Imre, és más az otthoni rokonok számára. A családdal töltött időről Imre nem mesélt, de még csak nem is utalt a találkozás érzelmi jelentőségére. Mindössze annyit említett meg, hogy – mintegy szabadprogramként – a Várban sétáltak egy keveset. A miatta Budapestre felutazó családtagok feltehetően egy másik Imrét láttak viszont, akinek új hozzátartozói vannak, elegáns hotelban száll meg, luxuskörülmények között búcsúztatja az óévet, közben pedig kissé feszeng, és minél előbb szeretne már Ausztriába visszamenni. A társalgás nem lehetett igazán oldott, különösen azért, mert Imrének tolmácsolnia kellett „régiek” és „újak” között. Imre a gondolatív lezárásánál a sikeres, de kissé bizarr, és semmiképp nem kellemes utazást hangsúlyozta, amelynek lényege – találkozás a szeretteivel – elsikkadt a technikai részletek és a félelemérzet bemutatása között. A legfontosabb, hogy sikerült megúszni a már-már felelőtlen kalandot, a magyarországi látogatást: „Ez volt. De akkor nekem úgy hirtelen elég is volt.

Mer’ voltam is Magyarországon, meg ki is jöttem, és legközelebb megint’ egy évnek kellett eltelni, hogy hazamenjek.”

Később az élete úgy alakult, hogy a hetvenes években sokszor utazott be az országba, de akkori élményei felidézésekor sem a család játssza a domináns szerepet. Inkább az új ismerősökkel kapcsolatos tapasztalatait összeszegzi. Ugyanakkor – mint azt már idéztem – fontosnak tartotta, hogy mind gyakrabban látogassa meg itthon élő családját, erről azonban valamiért nem tudott vagy nem akart beszélni. Családtagjai további sorsáról külön kérdésre is csak egy mondatban emlékezett meg, és rögtön a megváltozott időket hozta szóba, amikor lakást vett Budapesten, Zalában pedig parasztházat.¹⁴ A család és az egykori családi élettér jelentőségének vissza-

gyar átlagkeresetet (1500–2000 forint, ágazattól függően). *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1965.

14 Az 1990 utáni Zala megyei aprófalvas rezidenciaturizmusról szól Járosi Katalin nemrég megjelent írása. Tanulmányában az időszakosan Magyarországon tartózkodók motivációit, itteni tapasztalataikat, az őket körülvevő helybéliekkel kialakított kapcsolataikat, valamint külső megítélésüket elemzi. „Ennek a migrációnak jelentős aspektusa az *individua-lizáció* is: ezek a vándorok társadalmi kapcsolataikban kevésbé szorulnak családtagjaik vagy rokonaik segítségére, a vizsgált migránsok általában egyedül vagy magcsaládokban élnek, gyerekeik pedig már függetlenedtek tőlük. [...] Meghatározó az az attitűd is, hogy a klasszikus migrációtól eltérően nem a valamitől való menekülés, hanem a valami felé való elmozdulás vágya motiválta

az élménymigránsokat és a jóléti migránsokat.” Járosi (2007) 200.

- 15 Hasonló változásról számol be Béres István három magyarországi család külföldi utazásairól szóló kutatásában. „Még a hatvanas évek második felében viszonylag intenzív kölcsönös családlátogatások zajlottak [...], amelyek mind mint turistautak kerültek regisztrálásra, noha az egész – akár itthoni, akár kinti – utazási program, az elszállásolás és a fogyasztás is a rokonok körében, illetve az ő szervezésükben történt. Ez a »rokonosági önellátás« a hetvenes évek elején kezdett megváltozni, amikor a hosszabb utazások alatt már csak néhány napra látogatták meg a rokonokat.” Béres (2003) 125.

Budapestre egy kontakteremtő irodát vezetni.

Az első magyarországi látogatásból, úgy tűnik, nem a viszontlátás öröme emlékszik. A határ oda-vissza átlépése, a félelem sokkal élesebben maradt meg Imre emlékezetében. „Családról” a származása és gyermekkorá vagy a saját gyerekei kapcsán beszélt, de kimaradt az interjúból a magyarországi rokonokkal, elsősorban a szülőkkel és testvérekkel fenntartott kapcsolat érzékletes felelevenítése, annak ellenére, hogy korábban fontos mozgatórugónak mondta a hazai rokonság földrajzi közelségét. Az interjúk többségében a családi múlt elbeszélése az emigrálásig tartott, az 1956 utáni eseményekről csak tényszerűen tudósítottak interjúpartnereim. A rendszeres látogatásoknak köszönhetően – s ez Imrére fokozottan igaz – bizonyára ismerték a fő élettörténeti csomópontokat, és személyes benyomásuk is kialakulhatott itthon maradt rokonságuk életének változásáról, ezek valószínűleg mégis már rajtuk kívül álló, hozzájuk csak közvetve kapcsolódó, ezért elmesélésre érdemtelen történetek maradtak.

szorulása nem egyedi jelenség. A kapcsolatok és a hazajárás feltételeinek normalizálódásával mind fontosabbá válik az élményszerzés, a kikapcsolódással járó üdülés – a családlátogatás pedig elsődleges szempontból mintegy kötelező kiegészítő programmá alakul át.¹⁵

L. A.: Család?

B. I.: Tessék?

L. A.: A családdal mi...?

B. I.: A magyar családdal mi lett?

Hát az öcsémék a vendéglátóiparba' dolgoznak. Szüleim meghaltak. Magyarországra menni most már tulajdonképpen tényleg egy ugrás. Aztán a kilencvenes évek közepén vettem egy kis lakást Budapesten, ami azér' is jött ki jól, mer' a kutatóközpont az utolsó két és fél évben áttett

ÓDOR SÁNDOR

Sándor az interjúban újra és újra visszatért a Magyarországgal való kapcsolattartásra, de magától mégsem kezdett az első látogatásról beszélni. Előbb került szóba szüleinek rendőrségi zaklatása, a korán repatriáltak negatív példái, majd a nyugati utak leírásából kormányozta vissza magát a témához:

[...] *Hát kapcsolatunk akkor – megmondom egész őszintén –, akkor nem nagyon volt, mert ugye a helyzet meglehetősen kilátástalan volt. Ja?! Ez is egy faktum. Egy igen fontos tényező. Szerintem. Hogy minekünk halvány dunsztunk nem volt, hogy most egy hónapig, két hónapig, egy évig, két évig, három évig, vagy soha nem tudunk visszatérni Magyarországra. Ez abszolút nem volt, nem volt lefixálva. Ja? Ez, erre nem volt semmi törvény, és semmi. Először nem tudtuk, hogy mikor tudjuk felvenni az osztrák állampolgárságot. Nem tudtuk, hogy egyáltalán elismeri a magyar állam az osztrák állampolgárságot, és mit tudom én, ha áttesszük a lábunkat a határon, nem rögtön megfognak bennünket és bedutyiznak. Ja? Szóval, ez, semmit nem tudtunk.*

A tökéletes tájékozatlanság és tudatlanság a tizenévesekre ugyanúgy jellemző volt, mint a jövőt szintén nem világosan látó felnőttekre. Az osztrák állami szervek a diákok rövid távú problémáit a gimnáziumok megszervezésével megoldották, számukra a hivatalos státus kérdése az egyetemista években vagy még később vált igazán fontossá.¹⁶ Mindegyik interjúpartnerem hazalátogatásának kiinduló feltétele volt az osztrák állampolgárság megszerzése, hiszen a politikai menekülteket befogadó államok Magyarországon nem szavatolhatták a bántatlanságukat, a kockázatot pedig – érthetően – egyikük sem vállalta. Az első látogatás felidézése éppen ezért sok esetben a „papírok” körül forgott. István elmesélésében a hivatalos dokumentumok¹⁷ leírása és érvényességük értelmezése keveredett az érzelmi problémák bemutatásával.

[...] *mikor egyesek tőlünk, ugye, megkapták az osztrák állampolgárságot és, és offíziell, also, hivatalosan átmentek Magyarországra. És énnekem még nem volt meg az osztrák állampolgárságom, és azt mondtam, gondolkoztam rajta, most persze, most, most ilyen lelki konfliktusokat mesélek el, az, hogy, hogy azt mondtam, hogy hát ez egy órával ezelőttig Magyarországon volt, vagy három órával még Budapesten járt és ott tapodta a bogycsúszót, a betont, vagy a járdát. Ez, ez*

16 Kivételt képeznek az olyan esetek, amelyekről Szesztay Lajos mesélt. Három társával már 1957 tavaszán, a húsvéti szünetben mindenféle hivatalos igazolvány, azaz rendezett állampolgári státus nélkül átkeltek a zöld határon Olaszországba, és egészen Velencéig jutottak.

17 Például a Fremdungspass és a svájci Konventionspass.

egy, ez egy eléggé furcsa érzés volt. Mondjuk úgy. Nem egy negatív, szóval nem egy nyomasztó érzés, hanem egy furcsa érzés. Az, hogy oda nem tudok elmenni. Ja?

A részlet arról árulkodik, hogy Sándor számára tér és idő talán akkor bozódott össze először, amikor saját ismerősei kezdtek haza-hazalátogatni Magyarországra, és visszatérésük után beszámoltak a látottakról. Az ausztriai élmények és a külföldi utazások időben határozottan elváltak az emigrálást megelőző magyar időszaktól: „a kijövetelig éltem egy életet, azután meg egy másikat”. Ami információ Magyarországról eljutott Ausztriába, az mind másokról szólt. Teljesen más lehetett viszont olyan hasonló múltú és jelenű „hús-vér” ember tapasztalatait meghallgatni, aki „megjárta saját múltját”: régi környezetébe látogatott el, és onnan jött vissza. Kint eleinte nem tudtak betelni az utazás szabadságával, új és új országokba kalandoztak el. A hatvanas évek közepétől pedig lehetőség nyílt a más jellegű kalandot ígérő „időutazásra”, a visszaútra. Sándor már kicsit korábban is jött volna, édesapja temetésére: „Nekem apám 1962-ben vagy ’63-ban meghalt. És énnekem nem volt meg az osztrák állampolgárságom, és nem tudtam elmenni a temetésére.” Papír hiányában erre nem látott lehetőséget.

Az első utat az interjú során később nem hozta szóba, így magyarországi tapasztalatainak elbeszélése után tettem fel az erre vonatkozó kérdést, amire általánosnak tekinthető választ kaptam: „Az első magyarországi látogatás az igen erősen bent van az én emlékező tehetségemben. Ja?! Egy, egy nagyon sok rossz élménnyel tűzdelt jó élmény.” A dolog jó részét, a gyermekkor színhelyeinek felkeresését egy mondatban intézte el, a szövegrészt sokkal inkább a rossz légkör érzékeltetésének igyekezete jellemzi. Érdekes, hogy a figyelmemet nem konkrét történetekkel, hanem (a felidézés elején és végén) kiszólásokkal próbálta fenntartani.

[...] Ide figyelj, András! Az embernek a csontjaiba’ benne van az az emlék, amit megélt ott. És én tulajdonképpen... ez most, nem akarok ilyen színházi előadást tartani, ja. Én nem éltem meg tulajdonképpen semmit. Ja? Mert én, engem nem kasztliztak be és nem hurcoltak meg és semmi. De én, én éreztem a szagát annak a... annak az eléggé füstös hangulatnak, ami ott lejátszódott, és az ember ott egy csomó dolgot megélt, ja?, már indirekt. Nem direkt, hanem indirekt. És én félttem. Én megmondom neked őszintén, én félttem. Ez az első, az első időmben. Ja? Gyomorfájással mentem be, és... és két óra múlva, amikor átléptem a határt, akkor elment a gyomorfájásom. Ez, ez, ez nem, ez nem hamuka. Ez így van. Én félttem.

Sándor is, mint a legtöbben, félt az első magyarországi utazáskor. A félelem részben a tájékozatlanságból fakadt, hiszen 1967-ben már más állapo-

tok uralkodtak Magyarországon, mint tíz évvel korábban. Ugyanakkor jogosan tarthattak az úttól, mert számos olyan hírt (olykor bizonyára rémhírt) hallhattak, amely a Kádár-rezsim hiteltelenségét erősítette meg. A puha diktatúra is diktatúra, legfeljebb kiszámíthatatlanabb természetű, mint a keményebb, totális elnyomásra törekvő, de épp ezért következetesebb sztálinista rendszer. A hétköznapiok a hatvanas évek második felében nyilván nyugalmasabbak és élhetőbbek voltak,¹⁸ de a hazatérő politikai menekültek egyrészt az ötvenes évek kifejezetten nyomasztó hangulatát őrizték meg emlékezetükben, másrészt a szabadabb légkört is igen relatívnak élhették át. Erre utal a „füstös hangulat” kifejezés, amely mindenképpen valami nyomottságot, lefojtottságot próbál kifejezni, utaljon akár a kocsmákra, akár a kőbányai utcákra. A konkrét negatív élmény Sándor esetében is a hivatalos közeggel, a rendőrrel történt találkozás volt. Ezen a ponton sem tudott történetet elmesélni, csak a kellemetlen szituációt próbálta leírni, amelynek a szövegrészben visszatérő eleme – a félelemérzet mellett – az igazoltató rendőr pökhendisége volt. Nem tudhatjuk, hogy a rendőr magatartása valóban a disszidens magyarnak szólt-e, vagy csak a szokásos, az átlagcivilnek kijáró felsőbbrendűséggel kezelte Sándort – ő ehhez mindenestre nem volt hozzászokva, és módfelett zavarta a rendőri magatartás, a „szekírozó hangulat”. A narratívából indirekt módon kiderült, hogy az első útját, Imréhez hasonlóan, hozzátartozóval – ő a feleségével – tette meg, szervezett út keretében, és nem otthon, a családnál, hanem hotelban szálltak meg. A feleségét nem pusztán azért vitte magával, mert be akarta mutatni a magyar rokonságnak – erről a találkozásról nem is mesélt –, hanem legalább annyira biztonsági okokból. Az óvintézkedések ellenére kellemetlenül feszültnek érezte magát.

[...] *Én a szállodában nem beszéltem senkivel. Ugyan már, senkivel semmiről. Ja? Én a feleségemet nem hagytam el soha. Én egyedül nem mentem sehova. Ja? Még a rendőrségre is, mikor be kellett jelentkezni, eleve az első időben nem is aludtam otthon. Mert akkor be kellett jelentkezni. Be kellett volna jelentkezni.*

L. A.: *Ühüm.*

Ó. S.: *Hanem elmentem a szállodába. Hát azt a szálloda megcsinálta nekem. De az a 24 óráig, mikor elvették az útleveletem, a 24 órán, míg bejelentettek, addig nem éreztem jól magam. Ezt, nem tudom, ezt ér... tudod ezt... föl tudod ezt fogni? Vagy érted ezt a, ezt az érzésvilágot, hogy ez nem egy, nem egy negatívum egy országról, hanem... ez egy negatívum az akkori, az akkori szisztémáról.*

18 Az ilyenfajta általános kijelentések természetesen csak megszorításokkal érvényesek, az egyéni tapasztalatok adott esetben ennek ellenkezőjét is bizonyíthatják.

Ja? Ez, ez olyan, olyan, aki ezt nem élte meg ilyen formában, én azt hiszem, ezt nem is tudja megérteni pontosan. Aki, aki foglalkozik, gondolom, aki foglalkozik ezzel a témával ilyen intenzívvül, ahogy te foglalkozol vele, az, az biztos közelebb áll ehhez a megoldáshoz. Ja? Ez a, ennek a földolgozásához. De az, aki, aki evvel nem foglalkozik, az azt hiszem, nem érti ezt. Ezt nem tudom, azt hiszem, ezt normálisan elmondani olyannak, aki, aki evvel nem foglalkozik. Ez az én privát véleményem.

Az első út felidézése nagyon hasonlít Imre elbeszéléséhez, mivel a félelem, a rossz hangulat érzékeltetésének igyekezete szinte meghiusítja a konkrét események elmesélését. Sándor témát lezáró mondataiból érződik az aggodalom: vajon átadható-e az élmény? Mintha a gyerekeinek próbálná elmondani az elmondhatatlant. Szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik egy „régés-régi” korszak mai fejjel elképzelhetetlen hangulatát megjeleníteni, főként, ha hiányoznak – mert nem is voltak, vagy mert elenyésztek – az átélhető történetek.

LAKI KÁROLY

Károly is a rokonsággal tartott kapcsolat mesélése során közelített az első hazlátogatáshoz, ő azonban nem az állampolgárság megszerzését, hanem a beutazóvízum magas, szinte luxusnak számító árát említette elsőként. Károly nem emlékszik pontosan, de a vízum valóban indokolatlanul drága volt a hatvanas években, különösen az ingyenes vagy olcsó szálláslehetőség mel-

lett.¹⁹ A biztos megélhetéssel a hatvanas évek közepén még nem rendelkező Károlyt a hazautazás túlzott anyagi terhe nyomaszthatta. Sajnálhatta a pénzt egy költséges utazásra, amikor másra sem tellett, ráadásul viszonylagos szegénységével nyilván nem akart rossz benyomást kelteni szüleiben. Volt mód olcsóbb útra is, de ahhoz a magyar állam kedvében kellett járni. Hasonló problémáról számolt be Kis Lajos, de ő nem anyagi okok miatt kereste a kapcsolatot a magyar kultúr-egyesülettel, hanem mert egyszerűen csak így tudott vízumhoz jutni.²⁰ Károly, ha anyagi helyzetére nem lehetett

19 A hatvanas években a Magyarországra látogató nyugati turistáknak napi 150 forint (hivatalos árfolyamon 12 USD) értékben vouchert kellett kiváltaniuk. A szocialista országok utazási irodáinak tárlákozójáról (Budapest, 1966. november 9–16.) készült jegyzőkönyv melléklete. MOL OIT XIX-G 28 7. d. Egy 1969-es feljegyzésben ugyanakkor 5\$/fő/napos kötelező voucher-vásárlásról olvasni, sőt a rokonlátogatóknak és az osztrák állampolgároknak külön kedvezményeket biztosítottak, így egyénileg 3,5\$ beváltására voltak kötelezve. MOL OIT XIX-G 28 b, 265. d.

is büszke – bár az interjú más pontján éppen azt ecseteli, hogy nincs panasz-kodnivalója –, erkölcsi tisztaságára annál inkább.²¹

[...] *No most be lehetett menni a követségre, és a követség, illetőleg a konzulátuson lehetett hivatkozni, meg kéregetni, hogy ne kelljen... mind a mit tudom én, az egész hétre, csak három napra kötelező beváltás, mert hát úgymint otthon lakik a ember, meg mit tudom én. De ehhez azért elvárták a embertől azt, hogy a Collegium Hungaricumnak a rendezvényein ott legyen, hogy... tehát a magyar követséggel baráti viszonyban legyen, vagy legalábbis olyan szervezetekkel tartsa a kapcsolatot, amik a magyar követség istápolása és óhaja alatt, vagy ízéje alatt... álltak. És én pedig, ha nem is voltam nagyhangú vagy hangoskodó ötvenhatos, de az eszmei hát alapállásom azt az ötvenhatos forradalom határozta, határozza meg. Tehát nem volt... a Magyarországra látogatások, azok sporadikusak voltak. Nem volt igazán az, hogy én gondolok egyet és megyek Magyarországra. Ez akkor nem így működött.*

Az első látogatásra vonatkozó kérdés az idézett mondatok után nem sokkal hangzott el. Károly is az állampolgárság megszerzésének felidézésével kezdte válaszát, de közbevetésemre az ügyintézés és a hivatalos dokumentum kézhez kapását részletezte, majd jóval később, az interjú végén, újbóli kérdésemre mesélte el az emlékeit.²²

Károly 1964 karácsonyán, a többiekkel összehasonlítva az elsők között jött először Magyarországra. A történet az utazás lebonyolításának technikai problémáitól a magyarok, főleg egyes ausztriai magyarok megalkuvásának elmarasztaló ecseteléséig ívelt. Egy volt osztálytársával közösen tervezték a hazautat, de barátja kocsija az indulás előtt elromlott. Úgy látszik, Károlynak fontos volt az időzítés, az első számú családi ünnepet, a karácsonyt mindenképpen otthon akarta tölteni, és ezért, másoktól merőben eltérően, egyedül vágott neki az útnak. A beváltási összeg részletezése után tért rá az utazás körülményeire. A félelem, a többiekhez hasonlóan, őt is hatalmába kerítette.

20 Egyesületet nem nevezett meg, valószínűleg a Collegium Hungaricum rendezvényein regisztrálta magát.

21 Sokáig a nyugati magyar cserkészmozgalomban dolgozott, és emigráns rendezvények előkészítésében is – szervezési feladatok, szavaló diákok betanítása/felkészítése – szerepet játszott. Mivel mindig háttérben maradt, tevékenységére nem figyeltek fel a magyarországi állambiztonsági és propagandaszervek.

22 Az állampolgárságot viszonylag korán, még egyetemi tanulmányai befejezése előtt kérte meg, mivel diákként olcsóbb volt a kiváltás díja, mint keresőként. Többi interjúpartnerem az állampolgárság felvételének anyagi vonzatairól nem beszélt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nekik mellékes lett volna az ügyintézés ára.

[...] *Föültem a vonatra. Üres volt a vonat, vasárnap, karácsony másnapja volt, karácsony 25-e, mert 24' estén akartam hazajönni, és 25-e volt, és... elmentem... üres volt a vonat. Egy hölgy ült velem egy kupében és Hegyeshalomnál megállt a vonat, akkor az osztrákok leszálltak ezen az oldalnál, a magyar oldalra Hegyeshalomba', és akkor ott állt a vonat. Nem úgy volt, hogy menet közben volt az útlevélezés, hanem Hegyeshalomban állt a vonat, és ott addig állt, ameddig az útlevélezést meg ezek lezajlottak. [halkan] És addig ugye a vonatot megszállták a határőrök. Jobbról-balról. Lépcsőre fölálltak, szóval az egész... és mondta a hölgy, kinézett az ablakon, mikor ott ácsorgott Hegyeshalomba' a vonat, hogy mondja, ezek oroszok vagy magyarok?*

Ki se akartam nézni! Nem is akartam utánagondolni. Nem is akartam nagyon kíváncsinak mutatkozni...

Az üres vonat, a várakozás és különösen a határőrök szigorú, talán túlságosan ügybuzgó ellenőrzése ellenérzéseket keltett benne. Egyetlen alkalmi útitársa – aki feltehetően tudta, hogy Károly magyar – kérdéseivel egyszerre erősítette a félelmet (itt vannak az oroszok!) és Károly kompetenciáját (ő mint magyar, járatos a témában, különbséget tud tenni az egyenruhások között).

Károlyt a pályaudvaron várta a család, az ünnepnapokon sorra meg is látogatta a rokonokat, konstataálta a változásokat – szülei a Pongrác úti lakótelep egyik lakásából a másikba költöztek, ami őt majdhogynem hidegen hagyta –, de különösebben örömteli vagy katartikus esemény nem kerekedett a viszontlátásból. A hazalátogató fiú elbeszélésében kívülállóként szemléli a család mindennapi életét, csakúgy, mint a budapesti romok eltűntét vagy a zárt ajtós villamosok megjelenését.

[...] *Megint csak azt tudom mondani, hogy... nem... volt számomra egy emocionális forradalom. Láttam azt, amit úgy... körülbelül elvártam és amit... Még csak nem is azt, amit elképzeltem, mert nem képzeltem magamnak semmit úgy különösebben. Megdöbentem volna, ha még mindig romokban vannak a házak. Nem voltak romokban és ezt úgy... igen, hát... eltelt hét év. Hét év alatt rendbe hozták a károkat. Így van, kész. Nem... Néhány napig voltam otthon, és különösebben a politikáról nem volt szó. Ez... Nem erről beszélünk, hanem, hát ugye, főleg az, hogy régi ismerősök jöttek elő. És él-e még a mit tudom én... meg mit csinál ez, meg mit csinál az? Elmentem Kőbányán az Aranykerékbe, az egyik gyerekkori haverommal, meginni egy sört. Nem tudunk egymásnak túl sokat mondani. Belőle vasesztergályos lett, egy rossz házassággal... De ez nem függött össze azzal, hogy én Bécsben lakom és ő Budapesten. Ha Budapesten laktam volna, akkor sem tudtam volna vele miről beszélni. Szóval ez nem volt ilyen... szóval ilyen... probl...*

dolog. Nem. Erről én tulajdonképpen... ez mint [keresi a szavakat]... mérföldkő, megmaradt az emlékezetemben, de azon kívül, hogy egy... Egy... bizonyos korszaknak kvázi a lezárását jelentette, tehát, hogy addig nem mentem Magyarországra, addig nem jártam Magyarországra és akkor lementem Magyarországra, először, ezen kívül a dolog nem volt, hogy mondjam...”

A helyét kereső fiatalember magyarországi próbálátogatása felemásra sikerült. Elbeszélése szerint idehaza nem félt, mint kiderült, eszébe sem jutott hotelben megszállni, nem feszengett az út során, de a néhány napos látogatást talán biztos anyagi háttérrel sem szívesen hosszabbította volna meg. Károly azokban az időkben nagyon egyedül érezte magát Bécsben, a régen látott családtól törődést, valami melegséget várhatott, a hazalátogató fiú azonban a rokonok minden odaadása ellenére – bár erre nem utal a visszaemlékezésben – óhatatlanul kívülállóvá, idegenné vált. Az első látogatás emléke élesebben megmaradt benne, mint a következő „125 látogatásé”, de inkább a gyermeki létbe kapaszkodás lehetetlenségét igazolta, csendes, ám végérvényes leválást jelenthetett számára. Őt nem a lefojtott politikai légkör nyomasztotta, hanem a magány, a sehová sem tartozás érzése. Nem véletlen, hogy a már családos emberként tett szolgálati utakról mesélve magyarországi élményei és történetei sokkal színesebbé válnak.

KIS LAJOS

Lajos élettörténete egy *self-made man* története. A paraszti sorból származó fiú a kiszámítható, anyagi gyarapodásra lehetőséget adó osztrák környezetben megtalálja a számítását. Megtanul németül, fölépíti kisvállalkozását, családot alapít, gyökeret ereszt Ausztriában. Az elbeszélés (egy kivétellel) nem részletezi ugyan a kudarcokat, a keserű tapasztalatokat, de hagyja kitapintani ezeket a „gyenge pontokat”. Az egyenes ívű karriertörténet a nyelvtudás hiányától, illetve a kommunikációképtelenségtől indul, és a vállalkozáshoz elengedhetetlenül szükséges jó kapcsolatteremtési készségben, a megbízható és pontos munkában kulminál. A kudarcok többsége a karrier végén éri. El kell fogadnia, hogy nem sikerül a „dinasztiaalapítás”, lánya és veje nem a járt utat választja, hanem más profilú vállalkozásba kezd. Lajos nem mondta ki, de több jel mutat arra, hogy szerette volna, ha lánya – kikerülve a vállalkozáskezdés nehézségeit – tovább építi/ápolja a kialakult üzleti kapcsolatokat, amelyekkel Lajoshihoz hasonlóan nyugodt háttérrel biztosított volna családjának. Lajos már elfogadta az új generáció eltérő orientálódását, de valószínűleg csalódottan vette tudomásul, hogy az ő munkájának nem lesz folytatása.

Sokkal nehezebben emésztette meg másik nagy kudarcélményét, amely teljesen váratlanul, így kiszolgáltatottan érte. 1990 után, a magyar határ megnyitásával üzleti tevékenységét kiterjesztette Magyarországra, azonban eltérő üzletpolitikájú, utóbb megbízhatatlannak bizonyult partnerei becsapták, majd rábírták üzletrészének eladására. Az anyagi kár és a magyarok erköcstelensége annyira megviselte Lajost, hogy infarktust kapott. Az ő elbeszélésében az infarktus jött előbb, és ezt használták ki a cégtársak, de a kölcsönhatás a két esemény között nyilvánvaló. Erről a kiábrándítóan rossz tapasztalatról nem is akart hosszabban beszélni.²³ Az élettörténet korábbi pontjain is érték kudarcok, azonban ezekről sokkal szűkszavúbban mesélt. Az egyik „rövidre zárt téma” éppen az első hazalátogatás volt. Mielőtt rákérdeztem az élményeire, már többször utalt a magyarok eltérő mentalitására, amelyet alapvetően hibásnak és elfogadhatatlannak tartott: a munkatársak/beosztottak túlzott igényei, a magyarországi gazdasági botrányok és az ő vállalkozásának ellehetetlenítése. Időrendben visszafelé lépegetve jutottunk el az első út felidézéséig: előbb a magyarországi érdekeltség feladása (1997), aztán a nyolcvanas évek szintén elhalt üzletkötései kerültek szóba, csak ezek után tettem fel az első hazalátogatására vonatkozó kérdést.

[...] K. L.: *Hát, az első hazalátogatásomat, hogy az... Először is nagyon soká tartott, mikor először én haza tudtam menni.*

L. A.: *Ühüm.*

K. L.: *És akkor se olyan egyszerűen! Én nem kaptam vízumot. Nem tudom, miért, de szóval én nem kaptam vízumot. Míg az állampolgárságom nem volt meg, addig nem is mentem, természetesen. De aztán a vízum megkapása ügyében ugye volt itt a Collegium Hungariumnál egy ilyen – hogy hívják azt? – egy ilyen Verein, szóval egy ilyen...*

L. A.: *Egyesület.”*

Az első látogatás időpontja szokatlan módon nem hangzott el az interjúban.²⁴ Az érzet, amit felidézett – nagyon soká tartott, mire sor került rá –,

23 Magánbeszélgetéseink során Lajos barátai is összefüggésbe hozták egymással magyarországi üzleti tevékenységét és a szívinfarktust.

24 Az interjú után felvett kérdőívben az 1972-es évet jelölte meg első hazalátogatásának dátumaként. Három napra tért haza.

utalhatott a hatvanas évek elejére, de akár a végére is. Az elbeszélésekben senki nem hasonlította hazalátogatása dátumát a többiekéhez, a korainak számító 1964-es hazatérésig eltelt idő is tűnhetett hosszúnak (Hegedűs Péter-interjú), ugyanakkor a késői, 1971-es utazást is természetesnek lehetett felfogni (Szesztay Lajos-inter-

jú). Az elbeszélésekben gyakran emlegették a hazautazás előtti hosszú, túl hosszú külön töltött időt. Az első hazalátogatásról szóló történetek rendszerint a hivatalos okmányok beszerzésével kezdődtek, Lajos az állampolgárság felvételéről – mintha mindennapi adminisztratív teendő lenne – épp csak egy mondat erejéig emlékezett meg, majd rögtön a vízumproblémákra tért rá. Az állampolgárság felvétele interjúpartnereim többségénél nem okozott lelkiismereti kérdést, legfeljebb a kérdező vélt elvárásainak akartak megfelelni, mikor hosszabban indokolták a magyar státusról való (szimbolikus) lemondást. Elképzelhető, hogy középiskolás korban még erkölcsi problémának, magyar identitásuk egyfajta kinyilvánításának fogták fel a ragaszkodást a magyar állampolgársághoz, de érettebb fejjel és az egymás közti kapcsolatok lazulásával mindenki megkérvényezte a befogadó ország állampolgárságát. Lajos a vízumszerzésnél akadt el – valamilyen oknál fogva nem kapta meg az engedélyt. Nem feltételezem, hogy a beolvadni vágyó, szinte kizárólag a munkájára és a család eltartására koncentráló, a magyar emigráns körök tevékenységétől távol maradó Lajost politikai okokból nem engedték volna be Magyarországra. Nem tudjuk, hányszor utasították el a kérvényét, de ahhoz elégszer, hogy kapcsolatot keressen a Kádár-kori magyar állam bécsi kulturális képviselőjével, a Collegium Hungaricummal.²⁵ A nyugati emigráció szemében elvtelen kompromisszummal felérő lépést Lajos megtette, de egyáltalán nem részletezte, kinek a tanácsára, hogyan kereste a kapcsolatot, milyen rendezvényeken vett részt, illetve járt-e esetleg más ismerőse is a rendezvényekre.

K. L.: Egyesület. Ugye. Akkor be kellett lépnem az egyesületbe. Azáltal, hogy az egyesületbe beléptem, aztán sikerült az egyesületen keresztül ugye megszerezni [a vízumot]. Na most mivel ugye ez egyszerűen most komplikált volt, akkor is már féltem attól is, hogy hát ez valami nem jót jelent, és inkább elővigyázatosan kezeltem a dolgokat. És mikor hazamentem, hát... az egy nagyon különleges érzés volt. [telefoncsengés] Mindig az ember, amikor átment a határon, mindig azt hittem, hogy na most végem van. Ugye. Ha most letartóztatnak, akkor vége a dolognak, ugye. De aztán érdekes, hogy semmiféle szempontból nem éreztem. Egyedül, amit én éreztem ugye, hogy hát szóval... legalábbis azt gondolom, hogy állandóan figyelembe tartották az embert.

25 A latin szókapcsolatot több interjúpartnereim hibásan ejtette – például „Collegium Hungaricum”, „Collegium Hungaricum” – ami talán az ausztriai magyar gimnáziumi latinoktatás nem túlságosan magas szintjét érzékelteti, illetve azt, hogy nem álltak rendszeres kapcsolatban a magyar államot képviselő bécsi intézménnyel, és így nem jól jegyezték meg a nevét.

Már az előkészületek kellemetlenül érintették: kénytelen volt részt venni az egyesületi életben, ami hozzásegítette vízumkérelmének pozitív elbírálásához. Feltűnő, hogy a történetben nincsenek szereplők, hús-vér figurák, de még a láthatatlan hatalom is hiányzik. A vízumszerzés egyetlen személyes cselekedete a belépés az egyesületbe. A „be kellett lépnem” kijelentés védekező magatartásra utal, és sok hazai élettörténethez hasonlít, amelyekben az országos „nagy egyesületbe”, az MSZMP-be kellett az embereknek ilyen-olyan okkal belépniük – amit utólag sokan megbántak vagy szégyellnek. Az egyszeri és megismételhetetlen esemény, az első hazaút elmesélése azonban a bevezető mondat után – nagyon különleges érzés volt – nem folytatódott, hanem a határátlépésekhez köthető rendszeresen átélt félelemérzetre terelődött a szó. A telefoncsörgés zavaróan hathatott a felidőzésben, de a felvétel tanúsága szerint a szünet rövid volt, nem ő vette fel a kagylót. Az elbeszélésből nem kerekedett történet, nem tárultak fel képszerűen a hazautat kísérő élmények. Lajost – ugyanúgy, mint másokat, de talán több okkal – a félelem kerítette hatalmába. Bár megvolt minden szükséges okmánya, és ő akart belépni az ellenséges területre, félt. Az ő előrevetített félelmének azért egy kicsit több valóságalapja lehetett, mint emigráns diáktársaiénak. Vízumkérelmének elutasításával Lajost beteretelték a bécsi magyar egyesületbe, amelyre a magyar állambiztonsági szervek mint hálójuk kiterjesztésének fontos terepére tekintettek. Lajos tehát kiszolgáltatottabb helyzetből indult haza, és érdekes módon egyedül a figyelmet, megfigyelést, „figyelembe’ tartást”, jelentésírást hangsúlyozta.

K. L.: Szóval mindig figyeltek rád. Hogyha odabaza voltam anyámnál is, ugye. Az öcsém például katonaságnál volt, ugye, és akkor ott is a – hát most már tudom, de akkor én nem tudtam, hogy az volt a politikai tiszt –, állandóan a politikai tisztnek kellett ilyen izét leadni, hogyhívjákot?, ilyen...

L. A.: Jelentést?

K. L.: Jelentést, hogy hát a bátyja megérkezett Nyugatról, és ilyen dolgok. Hát szóval ezt aztán... éreztet... nem éreztem. Megmondom őszintén. Mert először. De aztán egy időbe’ aztán észrevettem, hogy azért figyelnek téged. Ugye? Már abból, ugye, hogy a rendőrségre mindig be köllött menni az embernek. Ott mindig kijöttek egy páran. Szóval látni, éreztet, hogy itt valami nem úgy megy, ugye. Hát különben családi szempontból nem mondhatok semmit. Anyám meg apám nem, nem, nem panaszkodott, meg nem is mondott semmit, hogy hát emiatt valamit mondtak volna nekik, vagy... mikor, igen, mikor kimentem, utána, ugye, mert ke-restek, akkor igen. De mikor már visszamentem, akkor már nem voltak ilyen problémák.

L. A.: *Ühüm.*

K. L.: *Ez volt az egész.*

Az első út „története” itt ért véget. Nincs benne határon ácsorgás, zaklatás, beszerzési kísérlet, találkozás a rokonokkal, vagy akár az utcakép ábrázolása. Egyedül a „megfigyeltség” érzése, amire két racionális, de általánosan jellemző, másokat is érintő indokot hozott fel: a rendőrségi bejelentkezést és a/egy politikai tiszt tevékenységét, akinek Lajos sorkatonai szolgálatát töltő öccse beszámolt a hazalátogatásról, amit a tiszt valószínűleg jelentett felteveseinek. Nehezen értelmezhető a túl zártan kódolt „Ott mindig kijöttek egy páran” kijelentés. Feltehetően nem a lakásra jöttek ki, legalábbis a bekezdés vége nem erre utal, hanem talán ez az egyetlen kép, amit ebben a történetben felidézett: rendőrök fogadták a bejelentkező Lajost. Magyarországról általánosságban esik szó, élmények, történetek nem köthetők sem az első hazalátogatáshoz, sem a későbbi kapcsolattartáshoz. Lajos az interjúkészítés idején rendszeresen látogatta idős édesanyját, de korábban is gyakran járt haza – valamiféle tapasztalatra szert kellett tennie. Mégsem mesél semmiről, ami komoly fejtörésre készíti az elemzőt. Elképzelhető, hogy a kariertörténetbe nem illeszkedik a Magyarországon elszenvedett kudarc, és ez elhomályosítja, annullálja egyéb otthoni benyomásait. Ugyanakkor Lajos olyan dolgokról is szívesen értekezett, amelyek nem szorosan kapcsolódtak legfontosabb témájához, a munkához. Ilyen volt például az osztrákok (bécsek, tiroliak, alsó-ausztriaiak) és németek összehasonlítása, egyfajta nemzet-karakterológiai elemzés. Megjegyzendő, hogy ezek a fejtegetések is leginkább munkatapasztalatokon alapultak.²⁶ Meglehet, Lajos az intimitását védte, nem akarta elmesélni érzelmileg felkavaró élményeit, de még ebben az esetben is megoszthatta volna velem néhány magyarországi észrevételét. Nem így történt, ennek okát csak találgatni tudom. Lajos elidegenedett Magyarországtól, a magyaroktól és a magyar nyelvtől – visszatérően hangsúlyozza a maga eltérő mentalitását, a hosszú távra gondolkodást, az önmérsékletet, a nyugalmat és szorgalmat, a vallás tiszteletét – ami a magyarokra, véleménye szerint, egyáltalán nem jellemző. Magyarul nehézkesen beszél, az otthoni nyelv a német, és magyar rádiócsatornát sem hallgat.²⁷ Büszke

26 Az interjú helyszínéül is bécsi irodáját jelölte meg, igaz, ő a városi agglomerációban lakik.

27 A teljes körű asszimilációnak ellentmond, hogy nagyobbik gyermeke, ha nem is tökéletesen, de ért és beszél magyarul, ami azért különös, mert a hagyományos családmódelben élő Lajosnak bizonyára nem volt elég ideje, hogy magyarul tanítsa lányát, felesége pedig német anyanyelvű. Valószínű tehát, hogy a

lánya magyarországi közegben, mondjuk a nagyszülőknél tanult meg magyarul. rá, hogy az osztrákok befogadták, és nagyon otthonosan érzi magát a Bécs melletti településen (menekülése előtt egy Budapesthez közeli településen lakott). A téma háritásának indoklására mindez kevésnek tűnik, a magyarázat talán éppen az első, elbeszéletlen hazautazás körülményeiben rejlik.

SZESZTAY LAJOS

Lajos mesélési módja lendületes, nagy kitérőket tesz, így nem meglepő, hogy a hazajövetelt – szokatlanul – szinte az elindulás elbeszélése előtt említi. A menekülés melletti döntés – szülei támogatták ugyan az ötletet, a végzős gimnazista mégis tudtuk nélkül indult útnak – utóbb a szeretett apa végleges elvesztését jelentette. Az ő 1969-es halála a hazaút kronológiájának kiindulópontja, mert a megözvegyült anya a következő évben látogatta meg fiát, és Lajos 1971-ben ment először vissza szülővárosába. Ezen a ponton azonban a beszélgetés a gulyáskommunizmus és a mai politikusok értékelése felé kanyarodott. Aztán elmesélte azt is, hogyan találkozott először édesanyjával. Érdekes, hogy a viszontlátások hangulatát interjúpartnereim többsége képtelen volt visszaadni, talán mert a legszemélyesebb érzéseiket illetően szemérmesebbek, vagy mert a kapcsolat nem volt túl szoros a régen látott rokonokkal, esetleg semmilyen esemény, tárgyi emlék nem kötődött a találkozásokhoz. Az is elképzelhető, hogy az interjúszituációban „férfiasan” akartak viselkedni. Lajos ellenben néhány mondatban, Petőfit segítségül hívva,²⁸ érzékletesen ábrázolta az első találkozás örömet:

[...] *És akkor az első találkozás szenzá... Nálunk talál... Az állomáson talál... Hát, persze. Tudod, mint a versbe', hogy csüggtem nyakán... Aztán, hát fantasztikus. Ajándékot, mindent hozott. Hazulról. A gombfocisapatomat kibozta. Meg azt a, azt a... írtuk a gombfoci-bajnokságot. Meg ilyen régi dolgokat. Emlékszem, rajzoltam akkor egy filmet, egy cowboyfilmet, ilyen továbbbúzás módszerrel vetítettem. Akkor rajzoltam sokat. És... Ja. Kirándulásokat csináltunk. Nem tudom, Mariazellbe elmentünk. Részben a nagybátyámmal autóval, részben... vonattal. Hát aztán attól kezdve, hát aztán ugye, egy évre rá otthon voltam. Akkor már volt autóm.*

Ebben a rövid bekezdésben is ugrál az idősíkok között: az 1969-es találkozás; a gyermekkori rajzfilmkészítés (ötvenes évek első fele); ausztriai közös események (1969); első hazaút (1971). Úgy tűnik, ez a találkozás hozza meg a fordulatot, érleli meg benne az elhatározást, hogy hazalátogat (leg-

28 Petőfi Sándor *Füstbe ment terv* című verse a mindenkori általános iskolák irodalmi tananyagának része.

alábbis nem utalt semmi olyan tényezőre, ami korábban visszatartotta volna az úttól). Lajos meglehetősen későn, tizenöt év elteltével, 1971-ben szánta rá magát a látogatásra. A hazatérés alapfeltétele az autó és a szép idő volt. Ehhez képest a védelmet nyújtó osztrák állampolgárság az ő elbeszélésében csak háttérinformáció.

[...] *Hetvenegyben jöttem először haza. Mindig azt mondtam, először is osztrák állampolgár lettem, hetvenben. Hetvenegyben vettem az első autómát. Volkswagent, egy állati öreg használtat. Hatezer schillingér’, és akkor először azszal jöttem haza. De annyira vót, hogy megvártam... akkor már dolgoztam. Az IBM-nél voltam, az építészeti Abteilungon, és akkor azt mondtam, hogy csak szép időben jövök haza. Ennyi év után csak szép időben jövök. Gyönyörű idő volt aznap és jöttem haza...*

L. A.: És az milyen volt?

Sz. L.: Kérem?

L. A.: Elmesélné részletesen?

Sz. L.: *Hogyne! Hát átjöttem, emlékszem, a batáron. Hát, nem csókoltam meg a földet, mint a pápa, de azért állati klassz volt először átjönni. És... olyan lassan jöttem. Hát ismeri az utat Sopronig! Nagyon szép út. Gyönyörű út. Aztán Sümeg, ugye, a várral. Aztán utána azok az első erdők. Ugye? Akkor a keszthelyi hegység. Akkor, ahogy az ember meglátja ezeket a vulkánikus hegyeket! Azért Magyarország gyönyörű ám! Ez a része, ez világklasszis. És ott lassan jöttem. Hát ugye az nem a mai, az nagyon szép Magyarország volt, akkor kicsit olyan ápolatlan volt. Meg ugye... Hát, forgalom alig volt, ugye. A rengeteg Trabant, hogy az a kevés, ami autó volt, az Trabant volt. Ugye? De hát azért haza volt, ugye...*

A hazatérés ábrázolásában nyoma sincs a félelemnek vagy feszültségnek. Lajos büszke autótulajdonosként, a táj szépségét élvezve, ráérősen gurult Keszthely felé. Az elbeszélés jól megtervezett koreográfiát mutat be, aminek minden momentuma tökéletesre sikeredett, kezdve az autóvásárlással és a szép idővel, egészen a cukrászdánál éppen összeverődött régi haverokig. A keszthelyi „aranyifjúsággal” – akkor már jó harmincasok... – történt összefutás nem várt elemként került be a hazaútba, a haverok érdemeinek taglalása az úthoz hasonlóan az elbeszélésben is kitérőt eredményezett, míg végül a szülői házhoz érkezéssel a történet eljutott a katarzishoz.

[...] *És gondoltam, végigjövök a főutcán, és akkor ott bekanyarodok, és akkor látom a gimnáziumomat, és akkor úgy jövök haza. Az Arany János utcába. Szóval a szebbik oldalon jövök haza. Még a főutcán és a Popovics cukrászda előtt áll a keszthelyi aranyifjúság. Ehhez hozzátartozik, hogy a Popovics cukrász jött Croátiából mint fiatal cukrász, és ott Keszthelynek cukrászdája lett. És imádtam a*

futballt, és mindent szponzorált, és fiatal korába' ő látta az Arsenált is, látta a Mailand, a Milánt, és látta a Juventust és mindent látott. És állandóan azt mesélte, és így hallgattuk. És három gyerek, fia volt. Az egyik az a Fradiba'... vízilabdázott, a másik jégkorongozott, és a Sanyi, aki velem járt együtt és jó barátom, és együtt fociztunk, az pedig válogatott futballista lett, ötvenhat... Bekerült a Ferencvárosba, ifjúsági csapatába ötvenhat őszén. Később kiment Hollandiába, és ott volt válogatott futballista, és most edző. Nem válogatott. NB I-es futballista.

L. A.: Ühüm.

Sz. L.: És tehát ilyen sportcsalád volt. És látom ám, hogy Popovics Géza, mert a Sanyi kiment, és a Popovics Géza, aki szintén jól futballozott, jó NB II-es színvonalon ott áll, közbe már... egy üzemet vezetett, egy Restaurant. Ott áll és adja le a nagy dumát. És körülötte az én régi osztálytársaim, az aranyifjúság. Voltunk olyan tízen-húszan, akik úgy az aranyifjúság voltunk Keszthelyen. Az én koromban'. Én az alsó NB II. aranyifjúságba' voltam. Mer' még kicsit fiatalok voltunk. Ez ment olyan 25 éve. Pestről jöttek vissza. Úszók vótak, meg haverjaim voltak a legjobb vagányok Pesten. Keszthely, érdekes, itt kialakult egy ilyen vagány társaság. Nem is zalaiasan beszélünk akkor. Hanem egész, szinte pestiesen beszélünk. És hát én kiugrom az autóból... Hát... nyakamba borultak. Hát ilyen véletlent! Érted? És holnap délután már találkozunk a strandon, megvolt a törzshelyünk. Itt a szigeten. Úgyhogy aztán utána lekerültem anyámbhoz, és a házunk, ami egy háromablakos, egész szép kis villa volt, hát az egy olyan picis vityilló volt, hát az egy olyan kicsi ház volt, és az utcánk az olyan szűk volt, és a fák olyan kicsik voltak. És hát aztán anyám! Ugye? Hát egy csodálatos ebéddel. Megrendeltem lebbencslevest. És túrós csuszát. [nevetés] Hát aztán összefutott mindenki. Összecsókolt, minden. Nagy sírások voltak. És szenzációs. Aztán mentem át, a szomszédunk egy suszter volt. A suszter bácsi. Kisgyerekkorom óta az... csinálta a cipőinket. Suszter bácsi nyakamba borult. Ott ült még, mint ahol ültünk, mintegy száz évvel ezelőtt, ott kopácsolt a kis szobájában. Suszter néni, másik szomszédom, szeretve, össze, az egész utca összefutott... Hát aztán a régi barátokkal az ember összejött. Először direkt, nem komolyan, csak egy hétig maradtam.

Lajos érzékelteti, hogy ennél szebb és frappánsabb visszatérést senki sem kívánhatott magának. Az idő részben megállt: a kép nem változott, kedélyesen ápolatlan, azaz elmaradott, de a maival összevetve érintetlen volt a környezet, álltak még a régi, „összetöpörödött” házak, éltek még a gyermekkor meseszerű alakjai, az édesanya a kedvenc ételével kedveskedik fiának, és a felnőtté érett egykori ifjakkal azonnal megkezdődik a szórakozás, az önfelelt nyaralás. Óvataskodásról, félelemérzetről szó sem volt. Ebben valószínűleg nagyobb szerepe van Lajos vidám és optimista karakterének, mint a késői ha-

zatérési időpontnak, hiszen a félelem másoknál hosszú évekig megmaradt. Lajos és felesége meglehetősen kritikusan szemléli a Kádár-rendszert, elsősorban mert lezüllesztette az emberek erkölcsi érzékét, ami a mai napig negatív hatással van az ország életére. Az 1971-től meginduló rendszeres nyári hazalátogatások kapcsán azonban mégsem habozott „klassz Magyarország volt” kifejezéssel élni. A „klassz” sokkal inkább a személyes, családi és baráti élményeknek, a fiatal felnőttkornak szólt, mintsem a politikai helyzetnek.

HEGEDŰS PÉTER

Péter a magyarországi családdal tartott kapcsolatról beszélt, történetének két jellemzője a szülők dicsérete és édesanyja korai bécsi látogatása. Emlékezete szerint 1961-ben diáktársai közül őt keresték fel először a vasfüggönyön túlról. Az édesanya felbukkanása növelhette Péter népszerűségét, ugyanakkor irigységet, gyanakvást is kiválthatott – vajon hogyan intézték el, hogy kijöj-jön, mit kértek tőlük cserében stb.? Az elmesélésben azonban a pozitív értelmezés dominál, az ismeretlen anya látogatása felvillanyozta az egyetemista fiúkat, mintha mindenki a fiává változott volna – legalább pillanatokra.

[...] *Tebát öt évvel később, mint kijöttem, akkor anyuka megkapta valamilyen formán ezt az engedélyt, és emlékszem, akkor mindenki számára, a diák..., magyar diák kollégáknak... elvittem a Lakos atya Egyesületbe, és... és a diákok, a diák barátok, meg akiknek nem volt lehetősége se... úgy csüggöttek rajta, hogy na, hát legalább ily formába', hogy valaki egy anyát... lássanak, és hogy kérdezték: „hogy tetszik lenni? Hogy vannak?”*, és hogy... egy érdekes dolog volt!²⁹

A bécsi látogatás ellenpontjával, az első budapesti utak rossz emlékével folytatódott a visszaemlékezés. Ezt a részt az elbeszélő a hivatalos státusz tisztázásával – „én már mint osztrák állampolgár” – és a kellemetlenségek, a félelem érzékeltetésével indítja. A család és a politika nála is kettévált, kizárólag a rokonokért vállalta a hazatérés megpróbáltatásait.

[...] *ott voltak ezek a... ez a... diktatúra, amikor csak egy vagy két kocsi áll előtted, és mégis egy órát kell várnod, mer' nem volt hajlandó átvenni egyáltalán az... az útleveleket... Tebát ki voltál szolgáltatva teljesen nekik, és...*

A kommunista diktatúra természetéhez tartozott az elmaradottság – kicsi a közúti forgalom, kevés kocsi vár belépésre a határon – és az értelmetlen vesztegelés, a kiszolgáltatottság érzése.³⁰ Persze a nyugati turisták, különösen az emigráns magyarok adatai-

29 Más interjúkban nem meséltek erről az eseményről, igaz, lehet, hogy ott sem voltak Lakos atya klubjában.

30 A hivatalos diskurzusokban persze épp ellenkező képet festettek a modernizációs korszakba lépett szocialista országokról.

nak ellenőrzése számítógépes adatnyilvántartás nélkül valóban kitehett fél órát. A határ – és a határőrök szorongást kiváltó, nem túl barátságos viselkedése – jelenítette meg az elnyomó rendszert. A kellemetlen hivatalos ellenőrzést tetézte egy kötelesség teljesítése: emigráns diáktársának (Tamás) Mosonmagyaróváron élő szüleit rendszeresen meg kellett látogatnia. Péter nevetve mesélte, hogy már előre tartott a találkozástól („én má’ belülről má’ reszkettem”), mert nem nagyon tudott mit válaszolni, amikor a szülők jogosan szidták a fiukat, amiért ritkán jelentkezik. A kis „többletfeszengés” utólag megható történetté alakult, lényege a semmivel össze nem hasonlítható szülői gondoskodás és aggodalom, amit addig nem lehet megérteni – ők sem értették –, amíg valaki szülővé nem válik.

Az első hazalátogatás felidézésének ezután, külön kérdésre kezdett neki. Az időpont meghatározásánál – 1964. január vagy június – egy kis zavar támadt, ami csak azért érdekes, mert ha valóban „felejtethetetlen dolog” volt, akkor nehezen érthető, hogyan keverhette össze a téli és nyári évszakot. A bizonytalanság oka, hogy egy későbbi, valamilyen szempontból jelentősebb látogatással keverte össze az első hazautat, de az is lehet, hogy a hónapnevek hasonló hangzása miatt cserélte fel őket egy pillanatra. Az utazás kulcsfigurája az apa. Egyrészt mert az ő utánjárásának köszönhető, hogy Péter számára hihető módon kiderült: semmilyen retorzió nem éri, ha beutazik. Másrészt a MÁV-nál dolgozó apa alakja a maga valójában mind a meneküléskor, mind a hazajövetelkor megjelent a határon.

[...] *Nem kell mondani, hogy ideges voltam, és hogy féltem... beállt a vonat... körülvették a vonatot a géppisztolyos katonák, ez, meg az... És akkor egy félóráig állt a vonat ott! Körülbelül félóráig... Útleveleket ellenőrizték... ezt... azt, amazt stb. És apám ott volt az ablak előtt, mer’ én kinn voltam, és látta, hogy mennyire feszengek – gondolom –, hát ottan a... [nevet] a magyaros kifejezésével azt mondja: „Ne szarj be! Nem történik semmi! Ne szarj be! Nem történik semmi!” Hát úgy... különösen egy vagány ember volt, ugye, hát így könny...nyű volt.*

A lelki támaszt adó apai jelenlét – legalábbis az első út alkalmával – nélkülözhetetlen volt Péter számára. A magyarországi terepen sokkal magabiztosabban mozgott, ő volt otthon. Miért lényeges ez? A Magyarországon maradt szülők igen korlátozott hatással lehettek az Ausztriában felnőtté váló gyermekeik sorsára. Nem biztos, hogy a gimnazista korukig átadott minták az idegen közegben használhatók voltak. Az önállósodó fiatalok életében a barátnő, illetve házastárs „befogadó” családja sokszor a saját családjuk helyébe lépett. Ez fokozottan érvényes lehetett Péterre, hiszen az apósa, mikor kiderült, hogy unokája lesz, a maga elegáns módján, de mégiscsak az or-

vosi tanulmányok megszakítására és munkavállalásra készítette (kényszerítette) Pétert. Az otthoni viszonyok közepette viszont a magyarországi család ismerte ki jobban magát, és egyedül itt (például a határon átkelésnél vagy a rendőrségi bejelentkezésnél) mutathatták meg kompetenciájukat.

Az első látogatás koreográfiája nem sikeredett tökéletesre. Péter csak a szépre emlékezett, és valamilyen katartikus élményben reménykedett. A valóságban kevesebbel kellett beérnie, a drámai feszültség nem sűrűsödött egyetlen pillanatba.

[...] *Azt hittem, hogy... valahogy olyan színesen... a csúnyát az ember általába' elfelejti! És a szép emlékek maradnak meg! Tehát nem tartom azt... bizonyos fokig volt olyan... olyan... már elidealizálta...tam sok dolgot... és akko', amiko' ott vagy, akkor... ez olyan, mint a Füstbe ment terv, hogy „Egész úton hazafele... hogyan fogod...”, és akkor ott állsz és... akko'... Ja! És nem tudod-e... És nem elégített ki teljesen. De kielégített százszázalékosan természetesen az, hogy a... családnak a fogadtatása, szeretete... aztán meg lejtöttünk Balatonra, Balatonkenesére...*

A családdal jó volt újra együtt lenni, de a találkozás a hivatalos közzeggel – a „diktatúra jeleivel” –, később pedig a mindennapi élet mélyebb megismerése elkedvetlenítette, ugyanakkor nem tartotta vissza az újabb és újabb, kissé kötelességszerű látogatásoktól. A határellenőrzés és a bejelentkezés „tortúráját” pedig nem lehetett elkerülni, így szorongása egészen a rendszerváltásig megmaradt.

LASKAI TAMÁS

Tamás az egyetlen, aki azt állította, hogy nem emlékszik az édesanyja első bécsi kiutazásának körülményeire. Benne csak az otthoniakkal való kapcsolat tárgyiasult emlékei maradtak meg.

L. T.: Nem... nem emlékszem rá! Szóval nincs olyan... nem tudom pontosan, hányba' lebetett, de gondolom, úgy... de tudom, hogy nagy élmény volt egy... meg ilyesmi! Hát mindig a... ha otthonról ember... csomagot kapott valaki így... ki tudott jönni Bécsbe, és akkor... küldtek valamit, mindig olyan... nagy valami volt az!... De úgy... nincsen... arra már... pontosan emlékszem, mikor első alkalommal anyu jött, hogy hol találkoztam vele – az állomáson vagy hol... vagy busszal jött... Ezekre a dolgokra nem emlékszem már!

A küldemények értéke elsősorban az internátusi, később a kollégiumi időszakban lehetett felbecsülhetetlen. A történetek pontos kronológiai elhelyezése felesleges, az otthonzagú csomagok feltehetően mindig izgalmat keltek. Ahogy a Nyugatról érkezett vagy behozott termékek, akár értéktelen

prospektusok, reklámanyagok vagy csak maga a külföldi levélpapír, postabélyeg többletértéket képviselt Keleten, a magyar csomagok, nem beszélve tartalmukról, a hazai készítésű élelmiszerekről vagy a személyes emléktárgyakról (például a gombfocicsapat), különös hangulatot varázsolhattak köréjük.

Az első látogatásra vonatkozó kérdésre Tamás is a státusát írta le, de nála a családi állapot egy félmondatral megelőzte az állampolgárságot. A Magyarországon meghirdetett (legkiterjedtebb) amnesztia évében, 1963-ban nőült meg, az állampolgárság felvételét azonban paradox módon felesége német állampolgársága hátráltatta. Az osztrák állam ugyanis csak a házastársak együttes jelentkezésekor bírálta el kedvezően a kérvényeket, Tamás felesége viszont nem volt hajlandó lemondani német állampolgárságáról. A feloldhatatlan – és talán némi feszültséget generáló – helyzetnek az osztrák szabályozás megváltozása vetett véget. Tamás kétszer is megemlítette, hogy csak 1967-ben, tizenegy év elteltével jutott az elengedhetetlenül szükséges papírhoz, utána viszont nem várt soká a hazaúttal.³¹ Ettől a ponttól az elbeszélés egyes szám első személybe vált, a történet is teljes mértékben Tamás személyére koncentrál. A más leírásokból már ismert kép, a fegyveres katonának, a súlyos sorompó bukkan fel az ő elbeszélésében is, de nem a lekezelő rendőrökhöz és kellemetlenkedő határőrökhöz, hanem a háborúhoz, harchoz kötődő tárgyakkal kapcsolatban mesélt rossz érzéséről.

[...] *Tebát... tizenegy évre rá! És emlékszem, amikor hazamentem, első alkalommal... egyrészt nagyon... az szorongó érzés volt! Nagyon jó érzés volt otthon lenni... tizenegy év után... és akkor az ember, amikor visszajött... Ausztriába [sóhajt], föllélegzett!*

Mert ez a... határ...nak a képe, annak ilyen vaskos izével... sorompó! Ez olyan... és ott, mögötte, kalasnyikovokkal a katonák! Ez olyan borzasztó élmény volt mindig... hogy az ember jól érezte magát ott, szívesen hazament – de örült, hogyha megint vissza tudott jönni!

31 A tizenegy év sok idő, de amint láttuk, az állampolgárságot a diákok 1963-tól szerezték meg, és az első hazlátogató, Hegedűs Péter is csak 1964 nyarán érkezett Magyarországra. Ha az utóbbi két dátumot vesszük kiindulási pontnak, akkor utólag (és természetesen kívülről) szemlélve nem tűnik túlságosan nagy különbségnek három–négy év.

A közvetlen folytatásban azonban mintha túllépett volna félelmeim. Az egyéni boldogság olyan – filmszerű – élményéről számolt be, amely az interjúpartnereim többségének nem adatott meg.

A Szigetközben, távol az emberektől, a legegyszerűbb falusi környezetben a természetközeli hangulat magával ragadta Tamást. Orvos barátja is –

aki egy kis faluban látta vendégül a váratlanul betoppant régi osztálytársat – kilépett a mókuserékből, megszakította a rendelését, és úriasan kacsasültet rendelt borral. Miközben eszegettek, az udvarban a kakas kapirgált a szemétdombon, és Tamás – aki kifejezetten szegény gyermekorról mesélt korábban – egyszerre megfeledkezett minden gondjáról.

[...] *Aszongya: „Várjál! Mindjár’ elintézem a dolgokat!” Egyből kirakta a táblát, hogy mostan itten nyugalom van! [nevet] Míg megcsinálta, addig kint vára-koztam rajta... rá... kinn, a kertbe’... Ott volt egy trágyadomb, azon egy kakas kukorékolt! A nap süttött! Én olyan kurva jól éreztem magamat! [nevetnek] Ezt nem tudom leírni, ezt a... ezt a boldogságot!*

És akkor jött a srác... szólt a... nem tudom, feleségének vagy házvezetőnőjének, hogy „kis... hideg kacsasültet hozzon! – és mit tudom én – egy pofa bort!” vagy mi-csódat... Úgy éreztem magamat, mint a mennyországba vó’nánk!

Tamás első magyarországi útja szabadságra emlékeztet, amikor maga mögött hagyhatta a családot, a mindennapi problémákat, és barátja társaságában, jó étel mellett élvezhette a szigetközi táj szépségét. A család az első úttal kapcsolatban a továbbiakban sem nem jelent meg a visszaemlékezésben, helyette a kortárs csoporttal, a volt gimnazistákkal való kapcsolatfelvétellel és a nosztalgizálás színhelyeit említette.

MERCZ GÁBOR

Gábor vezető szerepet játszik a bécsi magyar kulturális életben. Talán ennek is köszönhető, hogy az interjú alatt többször adott átfogó értékelést az ausztriai magyarság helyzetéről, az asszimiláció folyamatáról. Az első hazatérésre iskolai emlékeinek felidézésekor, a magyar nyelvű középiskola, az innsbrucki és a kastli gimnázium összehasonlítása kapcsán utalt először.

[...] *Még Innsbruckban volt egy ilyen elképzelés, hogy nemsokára úgyis visszatérünk. A mi szüleinkben is élt. Akik nem akartak elmenni Ausztri... Ausztráliába, vagy akárhová, hiszen nem soká, pár év múlva úgyis visszamegyünk, hazamegyünk. Aztán jött a vasfüggöny és a satöbbi. Hát, hazamentünk. Akkor már nem is reméltünk. És hát... Mit is mondjak? Mikor voltam először otthon, Magyarországon? Hetvenes évek második felében. Tehát elég sokára.*

A két iskola között az egyik legfontosabb különbségnek azt tartja, hogy az innsbrucki gimnázium tipikusan átmeneti, időszakos intézmény volt, míg Németországban, a kastli gimnáziumban sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a német nyelv oktatására. Innsbruckban még hazatérési álmokat dédelgettek, Kastlban már a végleges külföldi letelepedés tűnt egyedül reálisnak.³²

³² A magyar menekült diákokat fogadó

ausztriai iskolák közül az innsbrucki Magyar Reálgimnáziumot a forradalom előtt, 1947-ben létesítették, és egészen 1963-ig működött. A ma is meglévő bajorországi Burg Kastl-i gimnáziumban 1958-ban kezdődött meg a tanítás, de elődiskolái már közvetlenül a második világháború befejezte után a magyar menekültek rendelkezésére álltak.

felkeresését értette, a szülőfalujába való visszatérés nemigen foglalkoztatta. Mikor arra kértem, hogy erről meséljen bővebben, először a történelmi hátteret vázolta fel, jelesen az 1951-es genfi konvenciók útlevél korlátozott érvényességéről beszélt.

[...] Tehát svejci konvenciók elismert menekült lettél. És ezzel az útlevéllel már lehetett utazni Magyarországra. A gond ezzel csak az volt, hogy a magyar állampolgárságból nem bocsájtottak el. Tehát kérni kellett. Magyarországon ilyen, szóval ezt arra használták fel, hogy ha valakit bíróság elé akartak állítani, akkor ezt az egyént, mindenféle konvenciók elismertség ellenére, a magyar törvények szerint magyar törvényszék elé lehetett állítani. És el is lehetett ítélni. Senki nem tehetett, nem tudtál volna ellene csinálni. Tehát volt egy bizonyos rizikó. Olyan emberek számára, hát, akit a rendszer... hm... szóval... És ezért is sokan nem nagyon iparkodtak hazafele.

Interjúpartnereim közül az említett kockázat miatt senki nem mert konvenciók útlevéllel Magyarországra menni. A teljes körű védelmet nyújtó állampolgárságot azonban kb. 1963-tól meg lehetett szerezni, és a többség a hatvanas évek végéig legalább egyszer hazalátogatott. Gábor viszont nem siette el a dolgot, „nem iparkodott hazafele”. Nem derült ki, hogy a szülei vagy a testvérei voltak-e időközben otthon, illetve hogy az ő emigráns családját mennyire fenyegethette a magyarországi politikai rendszer. A kivárában leginkább a motiváció hiánya játszhatott szerepet. A tömör elbeszélés szerint egyetlen személy maradt Magyarországon, akiért érdemes volt hazamenni: a nagymama.

[...] Tehát az első látogatásom Magyarországon, én nem is tudom, azt hiszem, már ebben a vállalatban, ahol most dolgozok, olyan harminc éve, talán már itt is voltam. Úgy a hetvenes évek közepe, második felében jelentem meg először otthon, szülőfalumban. Abol olyan... nagymamám természete... rokonság nagy szeretettel. De voltak, akik azért nem tudták, hogy hová tegyenek.

Gábor a többi interjúpartneremnél néhány évvel fiatalabb – tizenhárom évesen került Ausztriába –, és nem egyedül, hanem (falusi) szüleivel és testvéreivel együtt menekült el. A három gyerek közül a két nagyobbik került internátusba – így Gábor is – és lakott huzamosabb ideig távol a Tirolban, később Bécsben élő szülők-től. Gábor hazalátogatáson a szülei

L. A.: *Ühüm.*

M. G.: *Különösen a régi iskolatársak, és a hogybívjakok. Hogy ez most amerikai kém, vagy [nevetve] küldték, vagy mit akar? És lehet-e, szabad-e? Szóval, volt ilyen buzavona. És néha nem tudta, hogy most, most mi baja van, vagy miért, vagy... Ja, hát mi beléptünk a pártba. Tudod, hogy van ez! [nevetés] Mi nem léptünk be. A másikkal meg, hát, hidd el, mi nem léptünk be soha. Nekünk meg be kellett, mert hát így volt, meg úgy volt. Kínos dolgok egy ideig. Túl sokszor nem is. Hát, úgy évente egyszer-kétszer talán. Nagymamámot inkább megpróbáltuk kibozni utána. Az se volt egyszerű. De az első ilyen hazajárás, őszintén mondván, nem volt olyan, szóval nem volt túlságosan, túlságosan boldog órák. Mert voltak benne feszültségek.*

Az egész látogatást zavarodottság uralhatta, amelyet jól kifejez, hogy Gábor állandóan váltogatta a narrátor személyét. Úgy tűnik, egykori ismerősei bizalmatlanul fogadták. Talán korábbi, esetleg generációkon átívelő konfliktusok öltöttek új formát, esetleg az 1960 körüli téveszesítési hullámnak esett áldozatul Gábor családjának földje, és ez adott okot feszültségre, vagy egyszerűen nem tudtak mit kezdeni a falusi környezetből fiatalon kikerült, Ausztria fővárosában élő férfival. A hansági falu egyértelműen idegenként kezelte a húsz éve látott Gábort. Nem is akart erről hosszabban mesélni, mint látható, nem a hivatalos közeg vagy a határőrök kellemetlenkedései zavarták, hanem saját egykori környezete bélyegezte meg. Jelenléte végül is a közösség tagjait az elhallgatott forradalommal szembesítette, ami kínos magyarázkodásokat eredményezett, illetve az itthon maradottak szenvedéstörténeteit mutathatta meg Gábornak. A beszélgetések esetleg kioktatásoktól sem voltak mentesek: „aki akar, itthon is boldogul, és tisztességes megélhetést talál” stb. Lehet, hogy Gábor már az út előtt valami hasonlóra számított, és ez tartotta vissza sokáig a hazalátogatástól?

Ha a kivándorlást önként vállalt kiűzetésnek tekintjük – mert otthon maradásuk esetén inkább valószínűsíthető hátrányokkal, mint komoly megtorlással lehetett számolni –, akkor a hazalátogatást önként vállalt „beűzetésnek” ábrázolták ausztriai interjúpartnereim. A rég nem látott szülőföld felkeresése önmagában is érzelmi feszültséget hordoz, a művészetek kedvelt témája éppen ezért a *visszatérés*, a régi, gyermekkori otthon újrafelfedezése, új perspektívából való megközelítése. Esetünkben az alaphelyzetet bonyolítja, hogy a hivatalos értelemben politikai menekültek nem egy számukra kedvező politikai változást követően tértek vissza az elveszett/elhagyott otthonba – ahol ismét otthonra lelnek vagy éppen ellenkezőleg, már nem képesek élni –, ha-

nem változatlan, elvben ellenséges közegbe merészkedtek vissza. A menekülés idején három opció volt elképzelhető: gyors visszatérés egy közeli politikai fordulat után; a szülőföld örökre szóló elvesztése; egy valamikori rendszerváltást követő hazatérés. Helyettük egy negyedik variáció valósult meg: a menekülést követő nyolcadik–tizedik évtől kezdődő rendszeres hazalátogatások, de a lehetséges ötödik variációról, a repatriálásról az 1989–90-es rendszerváltás ellenére – kevés kivétellel – szó sem volt. Az egykori középiskolások saját köreiből alig-alig tudtak példát említeni rá. Igaz, a kevés példa

egyike éppen az emigráns diákszervezet, az UFHS bécsi tagozatának elnöke volt.³³

A sértetlenséget a külföldi útlevel, az osztrák állampolgárság garantálta, éppen ezért majdnem mindegyik történet a szükséges papírok megszerzésével kezdődik. Ha van papír, szabad az út, ha nincs, akkor semmi esély a büntetlen hazatérésre. Az osztrák állampolgárrá lett emigránsok mégis joggal tarthattak az utazástól, mivel teljes jogbiztonságról azért a Kádárrendszerben nem lehetett beszélni.³⁴ Az első út történeteinek jellemző helyszíne az országhatár – itt élik át az első stresszt, az ellenőrzés során szembesülnek először a magyar hatóságokkal, sokszor semleges, máskor kioktató, leckéztető magatartással.³⁵ Meghatározó élmény az indokolt vagy indokolatlan félelem. A félelem, ami elől elmenekültek, és ami bizonyos földrajzi koordináták között, nevezük Magyarországnak vagy Kelet-Európának, megmaradt. A szabadság hiányára a vendégként hazatérő magyarok sokkal jobban rezonáltak, mint az otthoni családtagok, ismerősök, pedig őket nem érintette az elnyomás.

33 Union of Free Hungarian Students (Szabad Magyar Diákok Uniója), 1961–62-től – a MEFESZ mintájára – Szabad Magyar Egyetemisták Szövetsége (United Federations of Hungarian Students). Radnóti Ágostont, a bécsi UFHS vezetőjét valószínűleg ugyanúgy beszervezte a magyar állambiztonsági szolgálat, mint az UFHS genfi titkárságán dolgozó Vízhányó Józsefet. Mindketten 1966-ban tértek haza, a magyar állam mindkettejük hazatérését (és az emigráns diákmozgalmat lejárató írásaikat) propagandacélokra használta fel. Borbándi (1989) 461.; Várallyai (1992) 250–254.

34 „A szocialista törvényesség (>mindent a jogszabály szerint teszünk<) kettős jogi valóságot intézményesített: a teljes jogtalanság és az ideológiai konstrukcióként létező »homlokzatjog« ellentmondását. Ez a hazugság több évtizedre teljesen ellepte a jogi diskurzust, jókora »normatív káoszt« teremtve.” Fleck (2001) 94.

35 A másik kimaradhatatlan elem a közlekedési eszköz. Mindenki buszon, vonaton vagy kocsin jeleníti meg magát, ami arra utal, hogy képszerűen él bennük az első út emléke.

Kívülről úgy érzékelték, hogy az ellenőrzés, amit a határállomáson és otthon tartózkodásukkor nekik is tapasztalniuk kellett, idehaza mindenre kiterjed, de úgy látták: az itt élő magyarok, szerencséjükre, természetes adottságnak, megszokott dolognak fogták fel a szabadság korlátozásának hétköznapi formáit.

Az első látogatásokat csak a kapcsolatok felvételére szánták. Óvatosságból néhány naposra tervezték, és több oldalról biztosították magukat – ha bármi történne velük... Rendszerint nem történt semmi, de a félelem, a hivatalos kellemetlenkedések emléke többükben sokáig megmaradt. Egyeseknél elegendő volt néhány látogatás, hogy hozzászokjanak a „Magyarország-hangulathoz”, mások még a rendszerváltás után is szorongva jöttek át a határon. Az első út elmesélésekor a család maga, amelyért érdemes volt vállalni a kockázatot, sokszor kimaradt a történetből vagy csak érintőlegesen jelent meg. A szorongás, a zaklatottság, a nyomasztó légkör felidézése az elbeszélésben mintegy „mellékes” eseménnyé tette az örömteli viszontlátást. A meneküléstörténetekben, egészen a fogadó táborokba való megérkezésig, általában több volt az „akció” – hisz több volt a megoldandó feladat –, a hazautak leírásában ellenben az eseménytelen feszültség, az izgalom és kiélegületlenség érzékeltetésére helyezték a hangsúlyt. Nem történt semmi, de az nagyon kellemetlen volt, ezért a hazalátogatás fő célja önkéntelenül is a második „menekülés”, a visszaút lett. A feszültségen és a kívülálláson mint ha a család sem tudott volna segíteni. A történetek egy részében az otthon változatlan maradt: érintetlen, meseszerűen kicsi és kedvesen egyszerű vagy – negatív olvasatban – végtelenül elmaradott, koszos, fejlődésre képtelen. Más történetekben éppen a testvérek felnőtté érése és megváltozott státusa, az óhatatlanul átalakult, illetve az övékétől nagyon különböző életkörülmények tették idegenné a várva várt viszontlátáskor az otthont. A család is nyomaszthatta a látogatókat – bármennyire szívélyesen és örömmel ölelte keblére régen elveszett gyermekét –, mert tagjai a másik, otthagyt rendszer „hordozói”, részesei lettek. A közvetlen érintkezés nyolc–tíz éves kényszerű szünetelése – ilyen vagy olyan okból – mindenképpen eltávolodáshoz vezetett, a viszontlátást (egy esetet leszámítva) sokkal inkább szomorkás, zavarodott hangulat, mint felszabadult öröm jellemezte.³⁶

Végezetül néhány el nem mesélt elem. A visszaemlékezésekből nem derült ki, hogy pontosan mikor és milyen tényező(k) hatására kérelmezték az osztrák állampolgárságot, ki volt az első, volt-e valamilyen érzelmi, lelki

³⁶ Okot adhatott a szomorúságra, ha már nem élt minden családtag az első látogatás idején.

jelentősége a dokumentum kézhezvételének. Az egyetemi tanulmányait folytató vagy frissen munkába állt huszonévesek valószínűleg még szorosabb kapcsolatban álltak egymással, legalábbis az első hazalátogatások közeli időpontja arra enged következtetni, hogy az osztrák állampolgárságot is egy időben szerezték meg. 1956 végén, a menekülés idején is mindegyikük tudta, hogy nagyjából szabad az út Nyugatra, a visszafele vezető út történetében viszont nem szerepel hivatalos vagy informális információáramlás leírása. Nem rajzolódik ki kapcsolati háló, és nincs 0 pont sem, mint például 1956. november 4. volt. 1963 után szinte spontán módon kezdtek hazalátogatni. Egyedül Ódor Sándor számolt be közvetlen okról, amikor meg nem nevezve utalt egy Magyarországot megjárt társára, aki nyilván mesélt neki tapasztalatairól. Egyes esetekben gyaníthatóan otthontól sürgették a hazalátogatást, és társadalmi pozíciójuk függvényében „biztosították” őket a bántatlanságról (Hegedűs Péter szülei). A többség azonban csak elindult, mert lehetett, és mert mások is rászánták magukat.

Az interjúkban nem beszéltek az ajándékokról sem, pedig feltételezhetően valamennyien vittek valamit, így természetesen arról sem esett szó, hogyan fogadta ezeket a család, s általában homályban maradtak a család elvárásai is. Nem esett szó a világnézetek ütköztetéséről vagy egyezőségéről, vagy ha igen, akkor inkább a tudatos passzivitást és visszafogottságot hangsúlyozták: „nem politizáltam, kerültem a bíráló megjegyzéseket, nem kritizáltam” stb. A családtagok iránti önként vállalt tapintatról, már-már a Magyarországon cseppet sem szokatlan „öncenzúráról” beszélhetünk, esetleg nem akartak visszaélni a vendéglátó ellenséges ország jóindulatával és türelmével – tudták, hol a határ. Nem derült ki az sem, hogy a családtagok miként látták fiukat és életvitelét, szerették volna-e, ha visszaköltözik hozzájuk, a Kádár-kori Magyarországra.

Az emigráns magyaroknak – ugyanúgy, mint bárki másnak – nyilván voltak félelmeik, de ezek az egyetem befejezésével, a munkába állással, az egzisztencia megteremtésével állhattak összefüggésben. Mikor azonban Magyarországot indultak „fogyasztani”, önként vetették alá magukat a rendőri önkényeskedésnek. Míg a kelet-európai gyökerekkel nem rendelkező nyugati turisták enyhén borzongató kalandnak érezhették a határátlépést és a belföldi igazoltatásokat, a hazalátogató magyarok, akiket amúgy is tüzetesebben vizsgáltak át, régi félelmeiket élték át újra. Jogilag védettek voltak, de nem tudták elfelejteni, hogy itt bármi megtörténhet. A hazalátogatások mindig kockázatot és idegeskedést, megaláztatást jelentettek – még ha egyre enyhülő mértékűt is.

HIVATKOZÁSOK

Bencsik–Nagy (2005)

BENCSIK PÉTER–NAGY GYÖRGY: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest, 2005, Tipico Design.

Béres (2003)

BÉRES ISTVÁN: Go West! (or East). A külföldre utazás a hatvanas, hetvenes évek magyar turizmusában. In Fejős Zoltán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest, 2003, Néprajzi Múzeum. 121–141.

Borbándi (1989)

BORBÁNDI GYULA: *A magyar emigráció életrajza. 1945–1985*. Budapest, 1989, Európa Kiadó.

Borbándi (1996)

BORBÁNDI GYULA: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben. 1985–1995*. Basel–Budapest, 1996, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Dietzsch (2004)

INA DIETZSCH: *Grenzen überschreiben? Deutsch-deutsche Briefwechsel 1949–1989*. Köln, 2004, Böhlau Verlag.

Fleck (2001)

FLECK ZOLTÁN: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, 2001, Napvilág Kiadó.

Járosi (2007)

JÁROSI KATALIN: Rezidenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, 2007, Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Kar. 186–202.

Kovács–Melegh (2000)

KOVÁCS ÉVA–MELEGH ATTILA: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is”. Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország, Ausztria háromszögében. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, 2000, Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete. 93–154.

Várallyai (1992)

VÁRALLYAI GYULA: „Tanulmányúton”. *Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után*. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet.

KASZA LÁSZLÓ

A MAGYAR ÁLLAMBIZTONSÁGI SZERVEZET ÉS A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ

Az elmúlt években számos kutatás eredménye látott napvilágot arról, hogyan működött a diktatúra állambiztonsági szervezete 1948–99 között Magyarországon, de az intézmény külföldi tevékenységéről kevés ismeretünk van. A következő dokumentáció a magyar hírszerzés Szabad Európa Rádió (SZER) elleni tevékenységéről, akcióiról, módszereiről számol be.¹

A RENDELKEZÉSRE ÁLLÓ DOKUMENTUMOK

A Szabad Európa Rádióra vonatkozó ügynöki jelentések 1975-ig elvben hozzáférhetők a kutatási engedéllyel rendelkezők számára. Elvben, mert a munkatársak személyes dossziéit (az 1975 előttiakat is, csakúgy, mint az enyémet) titkosították vagy megsemmisítették, másrészt az 1951 és 1956 közötti anyag rendkívül hiányos. Ennek egyik oka az lehet, hogy a forradalom idején sok irat eltűnt. Ellopták vagy megsemmisítették őket. (Később gyakran panaszkodtak is miatta az értékeléseket író tisztek.) 1957-ben viszont, amikor a kémelhárítás kiheverte a forradalom okozta megrázkódtatást, összefoglaló jelentések készültek, köztük a szervezet első éveinek a SZER-t érintő munkájáról is. Ezek az értékelések – minden bizonnyal szintén hiányosan, de – rendelkezésre állnak. Belőlük ismerhetjük meg a hírszerzés SZER-rel kapcsolatos tevékenységét.

A SZER utolsó tizenöt évéről viszont csupán néhány – a rádiót vagy/és munkatársait érintő – 1975 és 1989 között keletkezett, úgynevezett Napi Információs Operatív Jelentés hozzáférhető. Utána, a SZER megszűnéséig

¹ Részletek a szerző készülő könyvéből. (Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál címmel a könyv két részlete már korábban napvilágot látott: *Élet és Irodalom*, 2008. március 14., 21.)

(1993. október 31.), semmi. Az operatív jelentésekből viszont kiderül, hogy a hírszerzésnek legalább a rendszer-váltó választásokig volt Münchenben a magyar osztályon – és később a budapesti szerkesztőségben – beépített

ügynöke. Ő vagy ők mindenről beszámoltak, ami az osztályon történt és a konferenciákon elhangzott.

Azt tehát, hogy a kutatható anyag mennyire teljes, mit tartanak vissza, mit semmisítettek meg, a rendelkezésre bocsátott dokumentumok alapján lehetetlen megállapítani. A kutatható dossziék bizonyos „ügyek” (percek, a hírszerzés akciói, ügynökök beszerzése, beszerzési kísérletek stb.) adatait, illetve egy-egy beépített ügynök jelentéseit tartalmazzák, másokét nem. Megvannak például – valódi névvel megjelölve – a „Révész” és a „Berg - mann” fedőnevű ügynökök dossziéi, hiányzik viszont „Rix Ottó” dossziéja és valódi neve, aki a tartótisztek szerint az egyik legfontosabb beépített ügynök volt.

A történészek (és az érintettek) sok reményt fűztek a Kenedi János vezetésével életre hívott bizottság munkájához. Várakozásuk azonban – mint 2008 októberében kiderült – csak részben teljesült. Sok más ismeretlen adat mellett továbbra sem tudjuk, hogy egyes dossziékat, jelentéseket megsemmisítettek-e, vagy továbbra is titkosítottak.

A rendelkezésre álló jelentések az ügynök vagy a tartótiszt véleményét tükrözik, a bennük leírtak tehát nem feltétlenül felelnek meg a valóságnak. Írásomnak nem célja ezek korrigálása. Csupán a tárgyi tévedések, pontatlan adatok helyesbítésére szorítkozom.²

A SZER KEZDETTŐL FOGVA AZ ÁLLAMBIZTONSÁG CÉLPONTJA VOLT

1950-ben alakult meg a Belügyminisztérium hírszerzéssel megbízott főosztálya (később I. Csoportfőnökség) Farkas Vladimir ÁVH-alezredes vezetésével. Farkas 1990-ben megjelent könyvében írja: „[...] állambiztonsági szempontból indokolt és helyes volt mindent megtenni annak érdekében, hogy az ellenünk tevékenykedő felderítő központokba és a szolgálatukba szegődött szélsőséges emigrációs szervezetekbe minél sikeresebben beépüljünk. Ebből következik, hogy a Szabad Európa Rádió magyar osztályának megalkalulása után ez természetesen legfontosabb célpontjaink egyikévé vált.”³

A Hírszerző Főosztály megalakulása után azonnal hozzálátott a különböző belügyes testületeknél található SZER-rel foglalkozó anyagok összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez. Egy dátum nélküli, de minden bizonnyal már a forradalom után készített, a hírszerzés első éveinek munkáját ismerető összefoglaló jelentés írja: *A hír-*

² A korrekció és saját véleményem elkülönül a mindig dőlt betűvel szedett dokumentumrészletektől.

³ Farkas (1990) 304.

szerző osztályon 1952. február 28-án készült akcióterv az akkor rendelkezésre álló anyagok alapján: a kémelhárítás által elfogott ügynökök vallomása, információk és az emigráns sajtó vonatkozó cikkei. [...] Részletesebb, a SZER magyar osztályának szekcióit megközelítő pontossággal felvázoló összefoglaló 1952 májusában készült a hírszerzésnél. Ekkor nyitottak objektumdossziét a Szabad Európa Rádióról.⁴

AZ ÁLLAMBIZTONSÁG SZER-KÉPE

A SZER magyar osztályáról szerzett információk az első években pontatlanok voltak. Ennek egyik oka az lehetett, hogy – a rendelkezésre álló dokumentumok szerint – a hírszerzésnek 1955-ig nem volt folyamatosan dolgozó beépített ügynöke a szerkesztőségben. De az is lehet, hogy jelentéseik elvesztek, vagy megsemmisítették, esetleg még ma is titkosítják őket. A másik ok, hogy az elemző tisztek gyakran képtelenek voltak különbséget tenni a valós adatok és a szinte „kötelező” propagandisztikus állítások között. Ezt a gyakorlatot a forradalom után „belső használatra” árnyalták, de egészen a rendszerváltásig létezett a jelentéseket interpretáló, gyakran nevetségesen elfogult vélemény.

Egy ügynöki jelentés és a központ megjegyzése 1987. március 17-ről: *A SZER magyar osztályának 90 dolgozójából 55 fő 1986-ban együttesen 14960 nyugatnémet márkát ajánlott fel humanitárius célokra. Ebből az összegből támogatták az újonnan érkezett disszidenseket, a Burg Kastl-i magyar gimnáziumban tanuló két diákot, magyar segélyszerveket, továbbá ebből küldtek élelmiszercsomagokat Erdélybe. Megjegyzés: Az információ egyértelműen cáfolja a SZER vezetésének azon állítását, miszerint az alkalmazottak csak a rádió ügyeivel foglalkozhatnak, továbbá közvetlen bizonyíték arra is, hogy a rádiósok Erdéllyel is külön foglalkoznak.⁵*

A belső értékelésekből az derül ki, hogy a SZER szerkesztőségét kezdetben nem hírközlő szervnek, hanem kémközpontnak tekintették, amely rádiós tevékenységgel álcázta valós céljait. Ennek megfelelően egy elképzelt kém-

központ valamennyi attribútumával felruházták a rádiót. A SZER szervezeti felépítését leíró elemzésben például ez áll: *[...] a SZER központi épületének főbejáratát két egyenruhás, karjukon SZER feliratú, német állampolgárságú személyek őrzik, akik már letöltötték katonai szolgálatukat, s fel vannak szerelve pisztollyal és géppisztollyal.⁶*

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) A-2127/ 25. I. 5–6.

5 ÁBTL Napi Operatív Információs Jelentés (NOIJ) 408/71. 54. sz.

6 Dátum nélküli összefoglaló, feltehetően 1957-ben készült a hírszerzés első éveinek munkájáról. ÁBTL A-2127/25. I. 4.

Ebből igaz a kék egyenruha, a SZER-felirat, de a géppisztoly nem. A biztonsági szolgálatot általában nyugdíjas vagy leszázalékolt német állampolgárok látták el. Lőfegyverük nem volt. (Viszont talán jellemzi viszonyukat a munkatársakhoz, hogy az egyik biztonsági őr, Herr Kraus, aki a civil életben szabó volt, belépéskor átvette a derékban két centiméteres bővítésre szoruló nadrágot, és másnap öt márka ellenében visszaadta.) A beléptetési rendszer olyan volt, mint akkortájt egy nagyvállalatnál vagy minisztériumnál. A SZER elleni bombamerénylet (1981. február 21.) után annyiban változott, hogy bevezették a másutt már régen alkalmazott detektoros rendszert, és elrendelték, hogy a szerkesztőségi szobákat távozás után be kell zárni. Ekkor építettek falat az épület köré, addig egy húsz centiméter magas korlát védte a virágágyakat.

Az idézett értékelés beszámol egy titokzatosnak tűnő speciális osztályról is, ahova *olyan híryanagyok érkeznek, amelyek felhasználásáról a hírszerző szervek döntenek. Együtt dolgozik a CIC Európai Parancsnokságával.*⁷ A speciális osztály léte és feladata később is foglalkoztatta az állambiztonságot. Egy 1959. január 22-én készített foglalkoztatási terv nyomatékosan felszólítja „Révész” ügynököt, hogy derítse fel az olyan osztályok tevékenységét, *mint például a speciális osztály, melynek csak a létezéséről tudunk, de tevékenységét és beosztottait nem, vagy csak igen hiányosan ismerjük.*⁸

Valóban létezett egy *special events* (különleges események) nevű kiszolgáló részleg. Itt több nyelvet beszélő fiatal német lányok dolgoztak, akik nemzetközi hírügynökségektől, rádió- és tévéállomásoktól fontosabb események alkalmával politikusok, neves tudósok, asztronauták, sportolók stb. nyilatkozatainak eredeti hangfelvételeit vették át és továbbították az egyes szerkesztőségekhez, hogy azok műsoraikban felhasználhassák őket.

Az épületben működő postahivatalról ezt írja az értékelés: *A SZER központjában egy Amerikai Katonai Postai Kirendeltség működik. Ez bonyolítja le a SZER Központja és az egyes tudósítói irodák között a bizalmas híryanagyok és egyéb küldemények, továbbítását.*⁹

A postahivatal is szolgáltató részleg volt: a szervezeti részlegeknek, munkatársaknak továbbította a SZER címére érkező postai küldeményeiket. Ezeket aztán az osztályok hivatalseg-

⁷ Uo. 3. A CIC (Counter Intelligence Corps) az amerikai (USA) hadsereg 1945–65 között működő katonai elhárító szerve volt. 1965 után szervezetileg három részre osztották: a Military Intelligence a hadsereg, az Office of Special Investigation a légierő, a Naval Investigative Service a hadiflotta hírszerző szervezete.

⁸ ÁBTL Bt-59/2. 86.

⁹ ÁBTL A-2127/25. I. 4–5.

dei vették át, és kézbesítették. Itt lehetett leadni a hivatalos küldeményeket és a munkatársak felbélyegzett magánleveleit is, amelyeket a részleg továbbküldött a német postára (az NSZK-ban nem létezett külön amerikai katonai postai kirendeltség). Ilyen saját „postaszolgálat” minden nagyvállalatnál működik. Később a „Révész” fedőnevű ügynök mind a posta, mind pedig a speciális osztály valós működését leírta jelentésében, az állambiztonság azonban nem hitte el. Két évvel később, 1961-ben „Rix Ottó” ügynököt is megbízták az ügy „felderítésével”. „Rix Ottó” megerősítette „Révész” kolléga jelentését.

Ugyanakkor – néhány név elírásától eltekintve – a hírszerzés már 1951-től kezdve rendelkezett a pontos szerkesztőségi névsorral és a szervezeti felépítés leírásával.¹⁰ Ezt feltehetően emigráns újságok adatai, valamint a CIC által Magyarországra küldött és ott elfogott kémek, mindenekelőtt Szilárd Sándor vallomása alapján állították össze. Szilárd a SZER külsős munkatársa volt, így szerepelt pontos értesüléseit. Később a CIC beszervezte, hazaküldte, itthon pedig elfogták.¹¹

Az ügynöki tevékenységet 1955-ben kezdő „Beke” és „Révész” az évek során pontosította a SZER munkatársi névsorát, és kiegészítette a helyzetképet. Az állambiztonság a forradalom után tovább foglalkoztatta mindkét ügynököt. Az 1957-ben újraszervezett állambiztonság, amely elégedetlen volt a korábbi módszerekkel, taktikát változtatott. Kifelé fenntartotta a korábbi vulgáris SZER-ellenes propagandát (feladata a kémkedés, a munkatársak amerikai bérencek, nyilasok, földbirtokosok, arisztokraták stb.), de belső használatra, a maga számára igyekezett árnyaltabb képet kialakítani az intézményről. Kiegészítette a munkatársi névsort és elhatározta: *Az itt felsorolt mintegy százhetven alkalmazottról személyes jellemrajzot készítünk. Célunk, hogy ezekben a jellemrajzokban a legszorosabb értelemben csakis az igazságot mondjuk meg. A rádióról írt munkák és cikkek legfőbb hibája korábban az volt, hogy legnagyobb részben nem fedték a valóságot. A kitalált történetek és mendemondák nemcsak hogy nem ártottak, hanem egyenesen használtak a szóban forgó személynek és a rádiónak.*¹²

10 ÁBTL A-2127/25. I. 3–8.

11 Peréről, vallomásairól kitűnő összeállítást közölt Révész (1999). Szilárd Sándort 1955. július 6-án halálra ítélték és kivégezték.

12 ÁBTL A-2127/25. II. 5–18.

Arról például, hogy a SZER kém-szervezet-e, amit a hivatalos propaganda mindvégig állított, a belső használatra készített jelentés ezt írja: *Hogy van-e a SZER-nek önálló hírszerző szervezete, azt lehet vitatni. Tapasztalataink szerint ahol a SZER részére hírszerzés*

*folyt, közvetve vagy közvetlen[ül] ott volt a CIC is. Ez az ötvenes évek első felére érvényes. [...] Ezért a SZER-hírszerzés alatt az amerikai hírszerzés sajátos célú komplexumát értjük, s nem egy zárt titkosszolgálati egységet.*¹³

Úgy gondolom, az állambiztonság megfogalmazása közel jár az igazsághoz, már ami az ötvenes évek első felét illeti. Kétségtelen, hogy a CIC kémkedéssel foglalkozott (ez volt a feladata). Biztosra vehető, hogy ehhez a tevékenységhez fedőszervként 1970-ig a költségvetésében szereplő SZER-t is felhasználta. (Attól kezdve az amerikai kongresszus finanszírozta az intézményt.) De az is igaz, hogy a CIC kezdettől különválasztotta a SZER hírközléssel foglalkozó, tehát rádiós részlegét a hírszerzéstől. Vagyis a különböző nemzetiségi szerkesztőségek nem tartoztak „a zárt titkosszolgálati egységhez”. Ezt a magyar kémelhárítás is tudta. De – jobb meggyőződése ellenére, ami propagandaszempontból akár érthető is – kitarzott a képlet mellett: „SZER=CIC=kémszervezet”. Vagyis a SZER esetében a „rádió” megjelölést mindkét kémszervezet alibiként használta. A CIC kémkedése fedezésére, a magyar állambiztonság pedig propagandaérvként, a SZER hírközlő és tájékoztató tevékenységének dezavualására. Utóbbi ezt a felfogást – kifelé – egészen a rendszerváltozásig képviselte.

A rendelkezésre álló dokumentumokból kiderül, hogy az állambiztonság a rádió kémkedési tevékenységét elsősorban a SZER menekülteket és a magyarországi látogatókat kikérdező akciójára alapozta. A kérdőívek különböző időkből származó eredeti példányai az akták között vannak. Ezek alapján az állambiztonsági szervek pontosan tudták, hogy a kérdések az egyes műsorok hallgatottságára, a rádió adásainak értékelésére, illetve a belpolitikai események értékelésére (békekölcsön, ellátási hiányosságok, téesszervezés stb.), valamint az általuk kiváltott hangulat utáni érdeklődésre vonatkoztak. Voltak azonban speciális, olyan témák után érdeklődő kérdőívek, amelyek megválaszolását „államtitok megsértéseként” értékelhették (hol vannak lak-tanyák, katonai objektumok stb.). Ezeket a kérdéseket feltehetően a CIC állította össze és csatolta a rádiós kérdőívekhez, hiszen a műsor számára érdektelenek voltak.

Az interjúkat kezdetben (honorárium ellenében) külsősök, később neves nyugati közvélemény-kutató intézetek készítették. Az így szerzett értesülések 1970-ig biztosan, később feltehetően eljutottak a CIC-hez is. Valószínű, hogy a kérdésekre adott válaszok alapján az amerikai hírszerzés kiválasztott olyan személyeket, akik érdekesek lehettek a számára, és megkörményezték, esetleg beszervezték őket. De rádiós, műsorszerkesztési szempontból az

egész akció értelmetlen volt (az adatok pedig megbízhatatlanságuk miatt nagyrészt használhatatlanok). Mindenesetre a haszna nem volt arányban a ráfordított költségekkel, munkával, és támadási felületet nyújtott. A szerkesztőség tagjai – egyéni tapasztalatok alapján is mondom – tudták, hogy a kérdezőbiztosok – fantomszemélyek nevében – a kérdezők nagy részét maguk töltik ki. A magyar hírszerzés ezzel is tisztában volt. A kérdezőbiztosok között volt legalább egy beszervezett ügynöke, egy „Trattner” fedőnevű bécsi diák, aki erről a csalásról is jelentett.¹⁴ A később hazatérő látogatók veszélyeztetése miatt akkor is felelőtlen volt az egész akció, ha az ilyen interjúkat normális körülmények között egyszerű közvélemény-kutatásnak tekintik. A körülmények azonban nem voltak normálisak.

AZ ÁLLAMBIZTONSÁG MÓDSZEREI

Mindenki, aki a kémelhárítás látókörébe került, fedőnevet kapott. Ez vonatkozik ügynökre és célszemélyre egyaránt. A fedőnevet hosszabb kapcsolat esetén akár többször is megváltoztatták. Az ügynökök személyazonosságának kezelése véletlenszerű volt. Egyes dossziékban nemcsak az ügynök nevét, de a fényképét is megtaláljuk. (Kutatásaim során az volt az első megdöbbentő pillanat, amikor az aktákból az a Raskó László ügynök nézett szembe velem SZER-igazolványa maga készítette másolatáról, akivel harminc éven át szinte naponta egy asztalnál ebédeltem a rádió kántinjában.) Máskor csak a fedőnévvel találkozunk. De az évenként megírt összefoglaló és értékelő jelentésekből, amelyek részletesen elemzik az ügynök munkáját, tulajdonságait, szokásait, leírják külsejét, általában azonosítani lehet a személyt, erre gyakran a szervezet magyarosan slendrián munkája is lehetőséget ad. Előfordul, hogy a jelentés kiértékelésében egyszer a fedőnevet, máskor a valódit használják. A tévedések és az alaptalan gyanúsítás elkerülése érdekében csak akkor használom az ügynök valódi nevét, ha azonosítását a dokumentumok egyértelművé teszik.

A beszervezett ügynöktől megkövetelték, hogy kézzel írt nyilatkozatban rögzítse: saját akaratából vállalja a belüggyel való együttműködést, hazafias cselekedetnek tekinti, és senkinek semmilyen körülmények között nem beszél róla (beleértve a bíróságot is). Az ügynöktől általában írásos jelentéseket követeltek. Ha erre nem volt lehetőség, a tartótsit írt összefoglalót a találkozó után, amit aztán a központban legépeltek. A dossziék gyakran mindkét változatot tartalmazzák.

¹⁴ ÁBTL Mt-22/1.

Beépülés

Mint az Farkas Vladimir idézett könyvéből is kiderül, az új Hírszerző Főosztály első számú feladata és legfontosabb módszere a „beépülés” volt. Ennek fontosságára szovjet tanácsadója oktatta ki Farkast: „Fítov ezredes elmondta nekem a szocialista hírszerzési politika tízparancsolatát. Kifejtette, hogy fő feladatunk az offenzív állambiztonsági tevékenység folytatása külföldön. Be kell épülnünk azokba az ellenséges politikai, állami és felderítő központokba, illetve olyan magyar emigráns szervezetekbe, amelyek aktív részesei a Magyar Népköztársaság elleni titkos háborúnak.”¹⁵

A beszervezésnél nem a célszemély pozíciójából eredő fontossága volt a fő szempont. Mindenekelőtt olyan belső munkatársat kerestek, akiről feltételezték, hogy eltér a véleménye a SZER hivatalos (vagy annak vélt) politikájától, vagy egyes kérdésekben egyetért a hazai rendszerrel, esetleg meggyőzhető annak igazáról. A feltételezést a kérdéses személy műsoraira vagy az ügynökök jelentéseire alapozták. Ezek az emberek az állambiztonság szemében a hazai rendszer potenciális szövetségesei voltak (lehetek). Ők okozták aztán a legnagyobb csalódásokat is. Például Szabados Józsefről, a magyar osztály igazgatójáról (1973–84) sokáig az volt az állambiztonság véleménye, hogy megkönyvékezhető, mert a szerkesztőségben ő a legbaloldalibb gondolkodású munkatársak egyike. Később ezt a megítélést azzal voltak kénytelenek kiegészíteni: *a legbaloldalibb, de egyben a legantikommunistább is*. Beszerzési próbálkozásával felhagytak.¹⁶ Ugyanígy csalódtak Kovács K. Zoltánban is, aki műsoraiban differenciáltan támogatta a mezőgazdaság nagyüzemesítését. Öt éven át próbálták beszervezni, megbízottakat küldtek hozzá Magyarországról. Végül megállapították: hallani sem akar róla, hogy a rendszer képviselőjével akár csak találkozzon is.¹⁷

A majdani ügynökök kiszemelésekor számba vették a zsarolás lehetőségét is. Ennek fő eszköze a Magyarországon élő közeli rokon sorsával való fenyegetés és/vagy a politikai múlt volt. Mint látni fogjuk, mindkét feltételhez találtak megfelelő személyt a SZER-nél.

A beszervezett ügynök feladata kezdetben az adatszerzés volt, információk a SZER belső viszonyairól, politikájáról. Jellemezni kellett minden munkatársat, segíteni a beépítésre alkalmas személyek felkutatásában. Később – a megváltozott politikai helyzetnek megfelelően – a szerkesztőségben belüli bomlasztásra, ellentétek szítására helyezték a hangsúlyt. Feladatát az ügynök csak a központ irányításával végezhetette. Önálló kezdeményezést nem tűrtek.

¹⁵ Farkas (1990) 291.

¹⁶ ÁBTL K-780/1.

¹⁷ ÁBTL KT-785.

További (gyakran másodlagos) cél volt a beszervezett ügynök vagy célszemély hazacsalása (leginkább akkor, amikor mint hírszerző már használhatatlanná vált, vagy a leleplezés veszélye fenyegette). A hazacsalogatottakat, mint például Vámos Imrét és Horváth Bélát, a SZER elbocsátott munkatársait és a *Látóbatár* című emigráns folyóirat szerkesztőit propagandacélra használták fel. Másokat, kevésbé ismert és „használható” személyeket bíróság elé állítottak.

A hírszerzés mindjárt az elején olyan SZER-munkatársakat keresett, akik megfeleltek a beszerzési feltételeknek: politikai megközelíthetőség vagy zsarolhatóság. Egy későbbi, 1957-ben készített, az ötvenes évek elején végzett hírszerzői munkát értékelő jelentés szerint *az elvtársak mindjárt a kezdetben a SZER szerkesztőségének három olyan tagját jelölték meg, akik megfeleltek a kritériumoknak: Borsányi Julián volt hadmérnök, alezredes, [...] Ma gyarországon élt anyja, gyermeke és volt felesége. [...] Csonka Emil volt nyilas ifjúsági vezető. Magyarországon élő apján keresztül irányított levelezéssel már 1950-ben kapcsolatban álltak [vele], akkor hajlandóságot mutatott az együttműködésre. 1952-ben megkísérelték felújítani a kapcsolatot, de az eredményt nem ismerjük, mert ezek az anyagok 1956-ban megsemmisültek. [...] Beépülési szándékkal dolgozták fel Liszka Béla volt nyilas kecskeméti polgármestert [...], akinek fia és felesége akkor Magyarországon élt.*¹⁸

A Magyarországon élő családtagokat (házastárs, gyerek, szülő) túsznak tekintették. Eljárást indítottak ellenük akkor is, ha nem volt kapcsolatuk a kint élő hozzátartozóval. Az intézkedés hatását a Belügyminisztérium Kollégiumának 1956. február 22-i ülésén így értékelték: *Feldolgoztuk a SZER magyar osztálya alkalmazottainak itthoni rokonságát, akik közül egyeseket őrizetbe vettünk, másokat Budapest területéről kitiltottunk, rendőri felügyelet alá helyeztünk. Az intézkedések mintegy 21 személyt érintettek. Ennek során sikerült a SZER magyar alkalmazottai körében bizonyos megfélemlítő hatást elérni.*¹⁹

Levéllenőrzés

A hírszerzés természetes, magától értetődő módszernek tekintette a „levéllenőrzést”. A legalitás problémája fel sem merült. A Magyar Posta külön osztálya figyelte a SZER-hez címzett leveleket. A gyanúsakat vagy „visszartartották” (ezzel elveszetteknek minősítették), vagy miután lemásolták, tovább-

bították a címzettnek. A leírt másolatot az illető dossziéjában őrizték. A gyanúba került feladók és címzettek leveleit attól kezdve aztán szisztematikusan „ellenőrizték”.

18 ÁBTL A-2127/25. I. 21–22.

19 1955. évi munka értékelése, 1956. évi feladatok. ÁBTL BM ÁV. Kollégium 82-856/1956. 13.

Erőszak

Az állambiztonsági szervek SZER-ellenes tevékenységének módszereihez tartozott az erőszak alkalmazása is: a munkatársak elrablása, betörés, robbantási és gyilkossági tervek.

A rendelkezésre álló anyagok szerint az első célszemély, akivel szemben erőszakot kívántak alkalmazni, Czupy Bálint (rádiós nevén „Bálint gazda”) volt. (Nevét a későbbiekben rendszeresen rosszul írták.) Egy dátum nélküli, de minden bizonnyal a forradalom után készített összefoglaló jelentés szerint: *a BM Heves megyei Főosztály 1956. április 23-án kombinációs tervet készített Czupi Bálint ellen. Cél az volt, hogy két ügynök beszervezésével beépüljenek Czupi Bálint és itthon élő családja: felesége, leánya, Jolán, fia, József közötti kapcsolatba. Arra akarták rávenni Czupit, hogy maga jöjjön haza családjáért. A terv az volt, hogy Czupyt beszerzik, és ügynökként visszaküldik a SZER-hez. Amennyiben megtagadja az együttműködést, bíróság elé állítják. [...] az 1956 nyarán felgyorsult események azonban az akcióterv realitását felborították.*²⁰

A forradalom után a magyarországi terrort kiterjesztették a külföldi „elleneséges intézményekre” is. Ilyen volt mindenekelőtt a SZER. Két – irattárban dokumentált – erőszakos terv született. Az első 1957 tavaszán.

Betörés

Az állambiztonság fegyveres betörést tervezett a SZER bécsi szerkesztőségébe. Az ügy dokumentumait tartalmazó dosszié arról is tanúskodik, hogy az állambiztonság nem válogatott szövetségeseiben. A betörési terv végrehajtásával a „Csillag” fedőnevű Nagy Lajost bízták meg. (A dosszié több dokumentuma együtt közli Nagy Lajos polgári és fedőnevét.) Nagy nyomozó-tiszti tanfolyamot végzett, de lopás miatt elbocsátották az állományból. Az egész ügyről készített 1958. február 5-i összefoglaló jelentés szerint: *Nagy Lajos 33 éves, foglalkozás nélküli [...] négyszer volt büntetve köztörvényes bűncselekményért. [...] Szélhámos, csavargó, dolgozni nem szeret, különböző bűncselekmények elkövetéséből „tartja fenn magát”. A bűnügyi operatív nyilvántartó mint „álcultos betörőt” tartja nyilván. Osztályhelyzete: bűnöző.*²¹ Őt tartotta alkalmasnak az állambiztonság a SZER elleni akció végrehajtására.

A betörés terve 1957 áprilisában született. Az indoklás: *A SZER fasiszta propagandája és a magyar ellenforradalom idején betöltött szerepe indokoltta teszi, hogy ezen szerv legaktívabb kirendeltsége – a bécsi kirendeltség – ellen olyan akciót hajtsunk végre, amely a SZER köreiben pánikot, nyugtalanságot és félelmet okoz, a kirendeltség működését legalább átme-*

20 ÁBTL A-2127/25. I. 30.

21 ÁBTL K-308/T.

netileg lehetetlenné teszi, és birtokunkba juttatja azokat a titkos jellegű anyagokat, amelyek fényt deríthetnek hírforrásaikra, munkamódszereikre és esetleges ellenséges terveikre. Ezen anyagok megszerzése további lehetőséget ad arra, hogy munkájukat eredményesen akadályozzuk, számításaitak keresztülhúzzuk és további terveiket is sikeresen megghiúsítsuk. [...] Az akció végrehajtásának biztosítására 1957. április 10-én „Csillag” fn. ügynökünket kiküldtük Bécsbe, és megbíztuk azal a feladattal, hogy az akció színhelyén tartson terepszemlét, vegye szemügyre a célobjektumot, és állapítsa meg a behatolás lehetőségét, a behatolás helyét, idejét és módját. Nevezett a feladatot eredményesen végrehajtotta. A dokumentum szerint részletes tervet dolgoztak ki az akció végrehajtására, amelyben pontosan leírják, hogy a Nagy Lajos („Csillag”) által verbuvált csoport hol, mikor lépi át állambiztonsági szervezésben a határt, utazik Bécsbe, kér menedéket, és egy szombaton délután [...] behatolnak az épületbe, majd egyenként a SZER irodabehelyiségeibe és zajtalanul, minden feltűnés nélkül felnyitják a helyiségekben lévő páncélszekrényeket, majd annak tartalmát bőröndbe rakva elszállítják a közelben várakozó személygépkocsiba. (A személygépkocsi tulajdonosa egyik külföldi ügynökünk.) A gépkocsi minden nehézség nélkül megközelítheti az osztrák–magyar határt, ahol már várjuk a szállítmányt. A gépkocsival utazik két fegyveres – akik az anyag megszerzésében részt vettek –, és biztosítják az anyag határra való leszállítását. Az akció sikere érdekében akár gyilkosságot is megkockáztattak volna: Útközben minden akadályt leküzdének, és ha kell – de csak ha feltétlenül szükséges –, fegyverüket is használják. Az 1957. április 26-i összefoglaló közli Nagy Lajos jóváhagyott tervet kiegészítő javaslatát is, miszerint megfigyelik, hogy a munkatársak közül ki mikor érkezik és hagyja el a szerkesztőséget. Hozzáteszi: Híve volnák annak, hogy azt a személyt, aki utoljára megy el, lekapsoljuk, „lekezeljük”, és tőle tudjuk meg – megfelelő rábeszéléssel –, hogy mit hol tartanak, majd ezután töröljük annak a lehetőségét, hogy a személy erről valakit is felvilágosítson. Nagy Lajos pontosan leírja, milyen felszerelésre van szükségük a betöréshez: fűró- és hegesztőkészülék, 4 pisztoly, 2 gépfegyver, 6 nyeles kézgránát, 4 könnyfakasztó tojásgránát, 2 gumibot, kloroform. Fontosnak tartja, hogy a csapatában helyet kapjon Begre nevű régi barátja, aki-ben teljesen megbízik.²²

A terv végrehajtására az 1957. július 4-i feljegyzés szerint nem került sor: „Csillaggal” a kapcsolatot megszakítottuk. Közöltük vele, hogy a terv végrehajtására hosszabb ideig nem kerülhet sor, mert dekonspirált. Tervünket elmondta bűntársainak, azokkal úgy beszélt, hogy mögötte állunk és jól jövedelmező vállal-

22 Politikai Nyomozó Főosztály II. Osztálya: Javaslat, Akciótervezet. Uo. Kiemelek – K. L.

kozás, amelyet az állam finanszíroz. [...] „Csillag” nem volt őszinte, a dekonspirálás tényét tagadta, ezen túlmenően büntársaira, pl. Begre Albertra nem volt hajlandó dolgozni. Az akciót fel akarta használni saját céljaira, pénzkereseti lehetőségekre, ember és érték csempészésére.²³

Egy 1987. február 5-i jelentés szerint az akció lemondásának valódi oka az volt, hogy a Kádár-rendszer nem akarta rontani amúgy is feszült viszonyát az osztrák kormánnyal. Ezután Nagy Lajos ellen „elhárítási vonalon” eljárást indítottak. De ügyeltek rá, hogy az ellene folytatott vizsgálatok és esetleges bírósági tárgyalás során a bécsi akció terve ne legyen téma: *Az ügyben kikértük dr. Béres Miklós elvtárs véleményét. Dr. Béres Miklós elvtárs azt javasolta, hogy az ügyet ne vigyük bíróság elé, mivel még a „külön bíróság”-nak sem helyes, hogy tudjon a Belügyminisztérium ilyen szigorúan titkos módszereiről, terveiről.*²⁴

Ezzel a „Csillag”-ügy befejeződött, de az állambiztonság nem tett le a SZER bécsi szerkesztősége vagy más nyugati intézmények elleni betörés tervéről. Fenntartották a kapcsolatot Jáki Imrével (alvilági nevén „Huszár Pufi”), aki annak a csapatnak volt tagja, amelyet eredetileg Nagy Lajos állított össze a SZER-ellenes bécsi akció kivitelezésére. „Huszár Pufit” 1957. november 21-én így jellemzi a Belügyminisztérium III/6. alosztálya: *Az ország egyik „legmárkásabb” kasszafűrója. Az alvilági életben közismert és népszerű. Igen képzett más bűnözések területén is. Az úgynevezett „malmosok” és rablógyilkosok kivételével minden bűnözést szívesen végez, és minden bűnözés szenvedélye. [...] Sokoldalú ember. Jelenleg hosszabb idő óta „tétlenségben él”. [...] Annak ellenére, hogy elálltunk a bécsi SZER irattárának erőszakos kirablásától, javaslom, hogy „Huszár Pufi” személyét használjuk fel esetleges később tervezendő akciókra. [...] Számptalan olyan lehetőségiünk van, amelyben fel tudnánk „Huszár Pufi” munkáját használni anélkül, hogy az még bukása esetén sem jelentene a Magyar Népköztársaság fele kompromittálást. Ilyenek pl. egyes hírszerző személyek lakásukon komoly anyagot tartanak [...] ezen kívül egyes emigrációs szervezetek is tartanak irattárat általában gyenge őrizettel és gyenge biztonsági intézkedésekkel.*²⁵

Robbantás

Egy másik, a SZER ideiglenes elhallgattatására szolgáló erőszakos tervvel Raskó László beépített ügynök dossziéjában találkozunk. Végrehajtásához maga Raskó adott tanácsot.

Az 1957. augusztus 15-i jelentés szerint felmerült a kérdés: [...] *miként lehetne a SZER adását legalább ideigle-*

23 Politikai Nyomozó Főosztály III/6. alosztály, Feljegyzés. Uo.

24 Jelentés Nagy Lajos és társa ügyében. Uo.

25 ÁBTL K-308/T.

nesen megbénítani. [...] Az ügynök [Raskó László] szerint a megbénítás rendkívül nehéz lenne a rádió adásainak megszervezése miatt. [...] amennyiben a Holzkirchenben lévő adóállomást megsemmisítenék, a további adásokat Lissza - bonból biztosítanák, mivel a lisszaboni adó ugyancsak sugároz műsort Magyarország felé. Amennyiben a technikai részleget semmisítenék meg, az szintén nem jelentene egy perces szünetet sem az adásban, mert Lisszabonban állandóan két napra való tartalék anyag van és az utánpótlást New Yorkból biztosítanák. Ahhoz tehát, hogy a SZER műsorát bizonyos időre lehetetlenné tegyék, arra volna szükség, hogy a holzkircheni és lisszaboni adóállomást egyszerre semmisítsék meg.²⁶

Nem derül ki, hogy Raskó szándékosan vezette-e félre az állambiztonságot, vagy technikai ismeretei voltak hiányosak. Tény, hogy mind a hat nemzetiségi osztály adásának akár többhetes megbénítására elég lett volna az épületben lévő központi erősítő felrobbantása. Ezt az 1981. február 21-i robbantást végrehajtó, az akcióra Magyarországról induló és oda visszatérő Carlos-féle nemzetközi terroristacsoport pontosan tudta. Ők csak az épületszárnyban tévedtek. Nem ott helyezték el bombájukat, ahol a központi erősítő volt, hanem egy épületszárnyal arrébb. Így „csak” a telefonközpontot semmisítették meg. Carlos²⁷ franciaországi tárgyalásán később kiderült, hogy a Kádár-rendszer állambiztonsága – a keletnémet és román „testvérszervekhez” hasonlóan – hosszabb-rövidebb időre menedéket biztosított nyugati terrorista szervezeteknek (olasz Vörös Brigádok, német Vörös Hadsereg Frakció), köztük Carlos bandájának is. 2007 novemberében a román főügyész vádat emelt Carlos ellen „román emigránsok, köztük a SZER alkalmazottainak meggyilkolása, illetve gyilkossági kísérlet” miatt. Arról nincs adat, hogy a SZER-központ elleni tervüket az épület Raskó dossziéjában található, nagyon pontos helyrajza alapján hajtották-e végre, és csak eltévesztették a robbantás helyét, vagy más térképet használtak.

Emberrablás

Az állambiztonságnak volt egy dokumentáltan végrehajtott emberrablása is, amely azonban csak érintőlegesen függ össze a SZER-rel. Érintőlegesen, mert Ábrányi Aurél nem volt a SZER munkatársa, de az ötvenes években

26 ÁBTL MT-2/IV 16. Holzkirchenben voltak SZER München melletti adótornyai.

27 Ilich Ramirez Sanches venezuelai terrorista „mozgalmi” neve.

külsősként tudósította a rádiót, és Magyarországról – minden bizonnyal illegálisan – szerzett értesülésekkel látta el a magyar osztályt. Kapcsolata az SZER-rel 1956-ban „fegyelmi okból” megszűnt. (A forradalom alatt

Magyarországra ment, majd több dossziét vitt ki magával a BM győri levéltárából. A dokumentumokat állítólag nem az amerikaiaknak, hanem egy meg nem nevezett nemzetközi hírszerzőnek adta el.) A Történelmi Levéltár hozzáférhető dokumentumaiból kiderül, hogy Ábrányit a BM hírszerző részlege 1949-ben beszervezte, és mint ügynököt telepítette még abban az évben Ausztriába. Ábrányi azonban feltehetően átállt. Dolgozott a francia, majd az amerikai hírszerzésnek, és – ezzel részben párhuzamosan – a magyarnak is. A dokumentumok szerint az állambiztonság tudta, hogy kettős ügynök, és akciót tervezett ellene.²⁸ 1961. október 12-én, tehát már a Kádár-rendszer idején, Gerő László (volt ÁVH-)alezredes irányításával magyar kommandósok rabolták el Bécsből: elkábították, szőnyegbe csavarva Magyarországra csempészték. Kémkedés vádjával 13 év börtönre ítélték.

SIKERES ÉS SIKERTELEN BESZERVEZÉSEK

Az állambiztonság legfontosabb SZER-ellenes módszere az ügynökök beszerzése volt. A szovjet tanácsadók és a nemzetközi kémvilág módszereinek megfelelően a magyar hírszerzés is kimerítő, idő- és emberigényes munkát és tetemes anyagiakat fordított az ügynökök „elhelyezésére az ellenséges objektumoknál”. Az ellátási nehézségekkel és állandó devizahiánnyal küszködő Magyarország titkosrendőrsége kezdettől dollármilliókat költött arra, hogy Nyugaton ügynököket szervezzen be. A SZER itt is elsődleges célpontnak számított. Sokszor 25–30 belügyest foglalkoztattak évekig annak érdekében, hogy egy ügynököt beépítsenek a SZER-hez, vagy egy munkatársat megnyerjenek a maguk számára. Beszerzés okán – devizakiadásokat nem kímélve – több állambiztonsági tisztet utaztattak nyugati országokba, akik nemegyszer ajándékként fogták fel a nyugati utat. Előfordult, hogy egy ügynök körülutazott Bécsben, Rómában, Párizsban, Londonban – azért, hogy mindenütt feladjon néhány hamisított levelet. Tette ezt annak ellenére, hogy ezekben a városokban a magyar követségeken az állambiztonságnak állandó, diplomatának álcázott rezidensei voltak, akikhez diplomáciai csomagban elküldhették volna leveleket.

Az évek során sikeres és sikertelen beszerzési próbálkozások váltották egymást. A következőkben a számos beszerzési kísérletből azokat választom ki, amelyek több szempontból különlegeseek, eltérnek a „szabvány esettől”.

Sikertelen beszerzési próbálkozások

Liszka Béla ügye

Liszka Béla a beszerzési feltételek mindkét pontjának megfelelt. Zsarolható volt a múltjával – a nyilas időkben Kecskemét polgármestereként tevékenykedett, bár ő maga nem volt párttag –, a felesége és a fia pedig Magyarországon élt. A „levéllenőrzés” segítségével kiderítették, hogy álnéven, családjá ismerőseinek címén levelez a feleségével. Azt is tudták, hogy Liszka Béláné szerint férje eltűnt a háború idején, ezért özvegynek nyilvánította magát. A kitelepítés elől Budapestről Ceglédbercelre költözött, kötésből él. Fia, Liszka György elhallgatta apja múltját, és a szegedi orvosi karra jár.

Liszka Béla dosszióját 1952. október 2-án fektették fel.²⁹ Először a „Kecskeméti Gyula” fedőnevet kapta. „Kecskeméti” tanulmányozásával 1951. október óta foglalkozunk. [...] „Kecskeméti” fiát (fn. „Gerlei Imre”) pressziós alapon beszerveztük. [...] azóta rajta keresztül tanulmányozzuk a családot és a kapcsolattartás módját. [...] Tervünk az, hogy fiát felhasználva, „Kecskeméti” levélen keresztül találkozóra hívjuk, és beszervezzük. A beszerzéssel elérjük azt, hogy beépüljünk a Szabad Európa Bizottságba, a Szabad Európa Rádióhoz, és a Caritas szervezetébe is. Ez a három szerv számunkra az új irányelvek szerint fontos, mert lényegében a fasiszta emigráció központjába épülünk be „Kecskeméti” keresztül.

Liszka beszerzési lehetőségeit az előadó tiszt így értékelte: *Az idehaza élő feleségét és fiát szereti, melyet fel tudunk használni nevezett munkára való kényszerítésére. Itthon vannak rokonai, akik kompromittálva vannak az ügyben, mert nevükre érkeznek a fedőnéven írt levelek. Ezeket is megszorítás alá lehet venni. Megszorítható, mert fiát elűthetjük a diplomától és az érvényesüléstől. Felesége és fia kitelepíthető, sőt büntetőeljárás alá vonhatók. [...] A találkozásra hívásnak is megvannak a lehetőségei, mert nevezett fia beszervezt emberünk, és a fenti okok miatt kényszerítve van munkára, elsősorban azért, mert nagyon szereti édesanyját, és fél, hogy őt elűtjük a diplomája megszerzésének lehetőségétől.*³⁰

A Liszka és családja közötti levelezést nemcsak hogy ellenőrzik, hanem az állambiztonság maga ír leveleket Liszka fia nevében: ecsetelik a család nehéz anyagi helyzetét, amelyen Liszka hazatérése változtathatna. (Megjegyzés a másolat alatt kézzel: *Ezt a levelet Szabó Sándor áv. fhdgy. elvtárs írta.*³¹)

Miután Liszka nem jelenik meg a svájci, majd ausztriai találkozón, megszületik a döntés: *Fiát ki kell zárni az egyetemről, mert ez év július 20-án felavatásra kerülne. Ki kell telepíteni feleségét. [...] Ezeket az eseményeket tudomá-*

29 ÁBTL K-1390/T.

30 Uo. 33–35.

31 Uo. 57.

sára kell hozni „Endrédinek” a fia nevében általunk írt levélben azzal a megjegyzéssel, hogy mert idejében nem segített, mert „Miklóssal” nem találkozott, nem volt lehetőség helyzetük megoldására. Faragó Mihály áv. fbdgy.³²

Egy 1953. június 10-én kelt jelentés szerint a büntetést kiterjesztik: *Kitelepítjük azokat a rokonait (is), akik részt vettek abban, hogy „Endrédi” rajtuk keresztül levelezett feleségével. Ezek tudják, hogy „Endrédi” él, és a felesége mégis özvegyként szerepel.*

A következő dokumentum kelte 1955. július 18. Pontosan három hónappal Nagy Imre leváltása után új összefoglaló született. A már ismert adatokon kívül megtudjuk, hogy további érvet is találtak Liszka fiának megzsarolására. *„Endrédi” fia megszegte a titoktartásra vonatkozó kötelezettségét. Anyját pontosan tájékoztatta beszervezéséről és a kapott feladatokról. Így anyja teljes mértékben megismerte apjával kapcsolatos tervünket. A beszervezés tényét még három barátjával is közölte. Fiát ezért tíz évig terjedő börtönre lebet ítélni. Az eljárást csak akkor helyezzük folyamatba, ha apja elutasítja ajánlatunkat. „Endrédi” felesége és fia jelenleg Karcagon élnek, ahol fia orvosként dolgozik. Felesége szintén abban a korbában dolgozik, mint asszisztensző.³³*

A dátumok arra engednek következtetni, hogy az „új szakasz” idején az ÁVH nem foganatosíthatta intézkedéseit (Liszka fia befejezhette tanulmányait, felesége munkát kapott), de Nagy Imre leváltása után a tevékenységét ott folytatta, ahol korábban abbahagyta. Először Berlinbe, az oda utaztatott „Lakatos elvtárrsal” való találkozóra hívta Liszkát, majd „Kálmán István” *fn. titkos munkatárs*” utazott ebből az okból Linzbe. Itt újabb szankciót is terveztek. Ha a rábeszélés sikertelen lenne, *végző esetben presszióként azt a tényt használjuk fel vele szemben, hogy fia államtitkok megsértése miatt börtönbe kerül, amennyiben nem vállalná a részünkre végzendő munkát.³⁴*

Feltehetően ez a találkozó sem jött létre. Ekkor a hírszerzés szokatlan módszerhez folyamodott. Münchenbe küldött egy valószínűleg Liszka ismeretségi köréhez tartozó, meg nem nevezett személyt, dátum nélküli írásos megbízással, amelynek másolata a dossziében van: *MEGBÍZÁS. A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma megbízza Önt, hogy Nyugat-Né metországba utazva keresse fel LISZKA BÉLA München Wiedenmayer Str. 49. szám alatti lakost és megbízásunknak megfelelően a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanács által kibocsátott amnesztiarendeletet felhasználva bírja rá önkéntes bazatérésre [...]. Büntetlen bazatérést, a korábban kibocsátott büntetést hatálytala-*

32 „Endrédi Antal” Liszka Béla új fedőneve volt, „Miklós” pedig a beszervezéssel megbízott ügynöké.

33 Uo. 185.

34 Uo. 196.

nítjuk [...]. Hazatérése után lakást, képességeinek megfelelő munkakört biztosítottunk számára. Kint hagyott értékeit idehaza megtérítjük. A gépelt megbízás alatt kézzel írt mondat: A fenti feladatokat megértettem, annak végrehajtását önként vállalom és becsülettel végrehajtom. Alatta olvashatatlan aláírás.³⁵

A megbízott Münchenben felkereste Liszka Bélát. Látogatásáról 1955. december 27-én háromoldalas jelentésben számolt be. Leírja a szegényes lakást, ahol Liszka fogadta, és hozzáteszi, hogy kételkedett az állítólag fiától származó levél eredetiségében: *[...] mi történt a fiammal, hogy ezt a levelet megírta nekem, mintha nem is az ő írása volna, csupa izgalom az egész írás, egyes szavak jóformán olvashatatlanok. [...] Még egyszer rámutattam itteni nyomorára és arra, hogy milyen szép lenne ebelyett a családja körében dolgozni mint megyei könyvtáros, vagy pénztáros megélni a nyugodt öregséget, nem pedig úgy pusztulni el idegenben mint egy kivert kutya. Szavaim nagyon megütötték, állandóan könnyes volt a szeme és látszott rajta, hogy ha nem félne, legszívesebben rögtön velem jönne.³⁶*

A dokumentumok között nincs nyoma, miként fogadta a hírszerzés a számos valótlanságot tartalmazó jelentést. A hírszerző tiszteknek is tudniuk kellett, hogy Liszka Béla 1955-ben a SZER személyzeti osztályának vezetője volt. 1961-ben bemondóként ment nyugdíjba. Mint minden munkatárs, ő is kényelmes, jól berendezett lakást kapott. A megbízásban megadott cím, a Wiedenmayer Str. 49. nem Liszka lakáscíme volt, hanem a Magyar Irodáé, ahol Liszka karitatív munkát végzett. Az sem igaz, hogy rossz anyagi körülmények között élt, német viszonylatban is jó fizetése volt. Nem tudni, az ügynök volt-e naiv, aki mindent elhitt, amit Liszka mondott neki, vagy épp hogy összejátszott Liszkával, és tudatosan jelentett valótlanságot a BM-nek. De a hírszerző tisztek minden bizonnyal tudták az igazat. A dokumentumok nem számolnak be a hivatalos reakcióról.

Tény, hogy ezt a próbálkozást tekintették utolsónak, mert 1956. október 20-án határozati javaslat született: *Dr. Liszka Béla személyével beszerzés céljából foglalkoztunk. Az eddig végzett operatív munka során megállapítottuk, hogy a beszerzés nem célszerű, ezért ügyével nem kívánunk tovább foglalkozni. Javasoljuk anyagának irattárba helyezését. Mészáros József áv. örgy. osztályvezető, Tar Ferenc áv. szds. alosztályvezető.³⁷*

Molnár József ügye

Molnár Józseffel a hírszerzés – megszakításokkal – 1956 és 1965 között foglalkozott „beszerzés céljából”. Molnár József 1946–48 között a

35 ÁBTL K-1390/T. 210–213.

36 Uo. 215–218.

37 Uo. 244.

Nemzeti Parasztpárt titkára volt, 1952–57-ben a SZER szerkesztője, illetve 1952-től egészen 1989-ig a *Látóbatár*, majd az *Új Látóbatár* című emigráns folyóirat kiadója. Az országot 1949-ben hagyta el. Mint a SZER-szerkesztőség baloldalinak számító munkatársát 1956 elején beszervező ügynök kereste fel, aki felkérte az együttműködésre. „Kerekes János” ezt visszautasította, és kategorikusan kijelentette, hogy nem hajlandó az ÁVH részére dolgozni és nem hajlandó újból találkozni velünk.³⁸

A BM megítélése szerint azonban új lehetőséget kínált Molnár beszerzésére az a tény, hogy 1957-ben elbocsátották a SZER-től. Remélték, hogy haragjában kompromittáló adatokat közöl velük a rádióról. De érdekelte őket az *Új Látóbatár*, az emigráció legfontosabb folyóiratának munkatársi gárdája is.

Sikeres beszervezések

Raskó László ügye

A rendelkezésre álló adatok szerint Raskó László volt az állambiztonsági szervek leghosszabb ideig dolgozó (1955–65), legtöbb információt közlő ügynöke a SZER-nél. Fedőnevei: „Révész” (1957), „Gulácsi” (1960), „West Viktor” (1961). Raskó tízéves tevékenysége alatt mintegy nyolcezer oldal dokumentumot (eredeti, fénymásolt vagy fényképezett szöveget), több száz oldal írásos jelentést és meghatározhatatlan mennyiségű szóbeli információt adott az állambiztonsági szerveknek. Tevékenysége azért is figyelmet érdemel, mert részletes jellemezést írt a SZER munkatársairól (anyagi helyzet, erkölcsi magatartás, megközelítési lehetőség, otthoni hozzátartozók stb.). Egy 1964. október 20-án készített összegező feljegyzés 54 Raskó által jellemzett SZER-munkatárs nevét sorolja fel.³⁹ De ezen túlmenően esete fényt vet a hírszerzés külföldi munkájára, módszereire is: beszerzés, a határon való „átdobás”, ügynökökkel való bánás, kapcsolattartás stb. Megtudjuk, milyen témák érdekelték a hírszerzést, mik voltak a céljai.

Raskó beszerzésének részleteiről a hírszerzés 1958. február 21-én keltezett összefoglaló jelentése számol be. „Révész” *fn. ügynök, Raskó László 39 éves, magyar nemzetiségű, volt magyar állampolgár. [...] „Révészt” a Győr megyei osztály 1949-ben pressziós alapon beszervezte. Beszerzése előtt volt munkahelyén tűz keletkezett s ezt használták fel ellene terbelő adatként. Ennek alapján a*

38 ÁBTL A-2127/25. II. 24. „Kerekes János” Molnár első fedőneve. Nem tudni, hogy véletlenül adták-e neki az üzemenben dolgozó egyik nyomdász nevét.

39 ÁBTL Bt-59/3. 158–159. Raskó László nevét kézzel írták be a nyomtatott szövegbe a pontozás fölé.

beszervezést Kovács István volt áv. fbdgy. hajtotta végre. Beszervezése után továbbra is az elhárítás vonalán dolgozott. Az állami gazdaságban és a környezetében lévő ellenséges beállítottságú személyekről részletes feljegyzéseket és jelentéseket készített. Munkájához jól viszonyult és a kapott feladatokat legjobb tudása szerint igyekezett végrehajtani. Ezt figyelembe véve „Révészt” az elhárítástól további felhasználásra és foglalkoztatásra átvettük. „Révészt” megfelelő előkészítés és kiképzés után 1954 augusztusában Ausztriába telepítettük.⁴⁰

A „pressziós módszerről” Raskó anyja később azt mondta: [...] 49-ben, vagy 50-ben a Dunakiliti tszcsben tűz ütött ki és ezt órá akarták bizonyítani. Ekkor négy napig le volt tartóztatva és megverték. Az ügynök külföldre telepítésének részleteiről egy 1961. július 31-i jelentés számol be. [...] az akcióról a határőrség csupán annyiban tudott, hogy szóbeli kérelmünkre Hegyeshalomtól 10-12 kilométernyire egy 1 km-es szakaszon kaput nyitott. Az akció végrehajtásánál a határőrség részéről senki sem volt jelen. „Gulácsit” senki sem látta. Dobány elvtárs véleménye szerint „Gulácsi” biztonsága e tekintetben nincs veszélyeztetve. A fentiekben túlmenően ezt megerősíti az is, hogy a határőrségnek szóban bejelentett akció a megbeszéltektől eltérően két nappal később történt, így az akció idejéről, személyéről és arról, hogy átdobás, vagy hazahozás történt-e, a határőrségnek nem volt tudomása.⁴¹

Raskó első feladata Ausztriában az volt, hogy beépüljön Pogány Alajos CIC-ügynök mellé. Ezt a feladatot azonban Pogány eltűnése miatt nem tudta végrehajtani. Nem sokkal később telepítését követően a SZER bécsi kirendeltségére, majd innen a SZER müncheni központjába került. Jelenleg is itt dolgozik. [...] „Révész” ausztriai, majd később nyugat-németországi tartózkodása igen komoly és bizalmas jelentéseket, eredeti dokumentumokat adott a SZER ellenünk irányuló ellenséges tevékenységéről, terveiről. [...] A fentiekben kívül korábban adott jelentései alapján a belügyi szervek két illegálisan Magyarországra küldött CIC-ügynököt őrizetbe vettek, és több személy operatív feldolgozását megkezdték.⁴² Egy későbbi jelentés szerint a letartóztatott CIC-ügynököket kivégezték. Raskó szerepét az ügyben az állambiztonság kiértékelései később mindig elismerően említik.

Egy 1961. február 15-én kelt minősítésben a belügy így jellemezte az ügynököt: *Értelmes, magas általános műveltséggel rendelkező ember. [...] A SZER-nél kb. 1200 DM fizetése van, valamint tőlünk kap átlag 2500 Schillinget. [...] Ezen kívül itthon élő anyjának adunk havi 1000 Ft-t. Politikailag mellettünk áll, teljes egészében egyetért a szo-*

40 ÁBTL Bt-59/2. 60.

41 Uo. 175. „Gulácsi” Raskó másik fedőneve.

42 Uo. 61.

*cializmus építésével, annak elvi tételeivel és gyakorlati végrehajtásával. Helyesli és egyetért a párt és kormány politikájával és egyes intézkedéseivel. [...] Többször hangsúlyozta, hogy helyesli és szükségesnek tartja azt a harcot, amelyet a szocializmust építő országok ellenségei ellen folytatunk. Az ellenforradalom nem ingatta meg, noha nem látta tisztán az események hátterét és mozgatórugóit. A kapcsolatfelvételtől és az azt követő találkozók kapott politikai tájékoztatás után az ellenforradalmat határozottan elítélte, és helyeselte az itthoni intézkedéseket.⁴³ Az évek során többször is kérték Raskó László véleményét a hazai helyzetről. Mindig megerősítette, hogy politikailag egyetért a rendszerrel. A tartótiszttel „elvtársnak” szólították egymást. Az 1961. május 27-i összefoglaló ezt írja Raskó politikai felfogásáról: *A pressziós beszerzési alap még a hazai foglalkoztatása során fokozatosan átváltozott hazafias alappá. [...] Munkáját hazafias meggyőződéssel végzi, és ennek megfelelően alakul a velünk való kapcsolata is.⁴⁴**

Raskó kapcsolata az állambiztonsággal – akárcsak „Bekée” – a forradalom előtt és alatt megszakadt. 1957. június 22-én élesztették újra. Takács tartótiszt (a bécsi magyar követség belügyes rezidense) szerint Raskó attól tart, hogy *az ellenforradalom alatt a győri főosztályról eltűnt anyagok között volt az ő aktája is, amely a telepítése előtti, otthoni jelentéseit tartalmazza.⁴⁵* A téma máskor is felmerült. Raskó arról panaszkodott, hogy *[...] az októberi események alatt állandóan menekülésre készen össze volt pakolva, mert azt várta, hogy az anyaga biztosan kikerül. Amikor ez nem következett be, annyira megnőtt a bizalma irántunk, hogy most már a mi részünkről biztonságban érzi magát.* Takács hozzáfűzte: *Megnyugtattam, hogy anyagai biztonságban vannak, azokba senki nem nyert betekintést.⁴⁶*

Tudjuk, hogy Raskó aggodalma jogos volt. A tartótiszt tudatosan állított valótlant. Egy későbbi, 1959. május 13-án kelt jelentésből kiderül, hogy *[...] eltűnt az a négy nyilvántartó könyv, amelybe minden ügyet és minden beszervezést beírtak. Az ottani elvtársak szerint bizonyos, hogy „Révész” is szerepelt benne. Az említett könyvek az ellenforradalom alatt eltűntek, s nem tudták megállapítani, hogy megsemmisültek-e vagy kikerültek Nyugatra.⁴⁷*

A bécsi megbeszélésen megegyeztek, hogy ezután minden hó első szombatján délelőtt tíz órakor találkozhatnak ugyanott. Biztonsági idő: aznap 18 óra. Megbeszéltek az esetleges rendkívüli találkozók lebonyolításának tervét is.

Rendkívüli találkozó esetén a levélben utalás lesz arra a városra, ahol találkozunk. Ilyenkor a dátumot is beleszámítva a 10. napon van a találkozó az illető vá-

43 Uo. 142–143.

44 ÁBTL Mt-2/VI. 100.

45 ÁBTL Bt-59/2. 79.

46 ÁBTL Mt-2/IV. 56.

47 ÁBTL Bt-59/2. 143.

ros tanácsbáza előtt este 18 órakor. Biztosító a rákövetkező 2. napon 10 és 18 órakor. Ha Bécsből bécsi képeslapot küldünk, akkor a városra nem kell utalni, mert az Bécsset jelenti. Arra az esetre, ha a találkozón olyan ügynök vesz részt, akit Raskó nem ismer, megegyeztek a jelszóban: „Mondja, uram, ön agronómus most is?” Válasz: „Nem, kérem, csak voltam.”⁴⁸

Az újbóli kapcsolatfelvétel után felkeresték Raskó Magyarországon élő édesanyját. Egy ügynök Raskó barátjának adva ki magát elmondta, hogy üzleti ügyekben gyakran jár Nyugaton. Átadta neki a havi 1000 forint első részét (ennyi pénzben egyeztek meg Raskóval), azzal, hogy ennek ellenértékét a fia neki DM-ben adta. Raskó anyja mindvégig ebben a hitben élt. Nem tudott fia ügynök voltáról, és mindig nagyon megbízott a mindenkori pénzhozóban (a személyek az évek során többször változtak), akiknek családi ügyekről is beszélt. A rendőrség ezeket az adatokat felhasználta, és segítségükkel később felvette a kapcsolatot Raskó testvérével, Györggyel, aki a „Mókus” fedőnevet kapta.⁴⁹ Raskó kérésére György testvérét jobb állásba helyezték. Jelentés a kérés végrehajtásáról: *Testvére agronómus. Hosszú ideig Székesfehérváron dolgozott. [...] konspiráltan elintéztük, lakóhelyéhez közelebb kapjon állást. Így került az elmúlt évben a Győr-megyei Tanács Beruházási Osztályára.*⁵⁰

A központ természetesen ellenszolgáltatást várt. Egy 1958. február 21-én kelt összefoglaló jelentés pontokba szedte a hírszerzés Raskóval szembeni elvárásait (addig csak rendszertelenül kapott megbízásokat): *A SZER müncheni központjának feldolgozása. [...] A SZER Magyarország ellen irányuló terveinek megszerzése, részünkre való eljuttatása. [...] Részletes feljegyzést kell készíteni a SZER müncheni központjában dolgozó személyekről, ezek anyagi és családi helyzetéről, magyarországi rokonságukról és a megközelítési lehetőségekről, hogy alapunk legyen további beépülésre. Meg kell szerezni olyan bizalmas jellegű és titkos jelentéseket, feljegyzéseket, amelyek a SZER Magyarországon lévő ügynöki hálózatával kapcsolatosak és ezek eligazítási, összeköttetési és egyéb módszereit tartalmazzák.*⁵¹

Raskó a központ minden kérését teljesítette, csak a SZER magyarországi ügynöklistájával nem szolgálhatott, mivel ilyen nem létezett. Így aztán a hírszerzés elégedett volt az ügynök első évi munkájával: *Értékelés: „Révész” a találkozókon kivétel nélkül megbízható, értékes, és jól felhasználható anyagokat ad, amit minden esetben dokumentumokkal támaszt alá.* A jelentés hozzáfűzi, hogy

Raskónak 1957 júniusa és 1958 októbere között 34 280 Schillinget, anyjának pedig 24 ezer forintot fizettek. Megalapítja, hogy ez az összeg [...] a munka értékességével szembeállítva reális.⁵²

48 ÁBTL Bt-59/2. 42–44.

49 Uo. 74–75.

50 ÁBTL Mt-2/VI. 103.

51 ÁBTL Bt-59/2. 62.

Raskó legfőbb feladata a SZER valamennyi munkatársának jellemzése, megközelítési lehetőségének leírása volt. Ezt a feladatot folyamatosan teljesítette, de a dossziék a jellemzésekből csak részleteket tartalmaznak. Viszont megtalálhatók bennük azok az utasítások, hogy kivel kell ismételt és hangsúlyosan foglalkozni. A korábbinál több részletet kértek például dr. Rátkai Béláról. Az ügynök jelentése: *Politikailag Nagy Imre hívei közé tartozik. Kijelentette, ha Nagy Imrét ismét rehabilitálnák, nem sokat gondolkodna, hazamenne. Rátkai zárkózott, anyagias, játékkaszinóba jár. Felesége és két lánya Magyarországon él. Rátkai támogatja őket csomagokkal és pénzzel. Családját szeretné a Vöröskereszt segítségével kibozatni.*⁵³ Raskó egy másik jelentése alapján a tartótiszt a következőket írja: [...] *Rátkai a Geblen*⁵⁴ *szolgálatában áll, részükre végez kiértékeléseket. Geblenék viszont nem szeretik, ha embereik a rádiónál dolgozókkal tartanak kapcsolatot. [...] Az ügynök [Raskó] Rátkaival való viszonya nem rossz, de a fentiek miatt igen nehéz lesz nevezettel olyan kapcsolatot teremteni, ami részünkre gyümölcsözőbb lehetne.*⁵⁵

Rátkai ezzel az állambiztonság látókörébe került. A tartótiszt 1957. december 10-i jelentésében ezt írja a központnak: *Javaslom korábbi jelentéseimben is szereplő Rátkai feldolgozását abból a célból, hogy érdemes-e vele beszerzés céljából foglalkozni. Szükségese nek tartom levelezését is ellenőrizni.*⁵⁶ A későbbiekben kiderül, hogy Raskó információi nyomán sikeres próbálkozást hajtottak végre Rátkai beszerzése ügyében.

Raskó László minden kezébe kerülő dokumentum fénymásolatát eljuttatta megbízóihoz. Naplót vezetett arról, hogy a találkozók közötti időben napról napra mi történt a szerkesztőségben, ki mit mondott a konferencián, mi hangzott el az ebédlőasztalnál. Átadta Szamosi József rendező kritikai írását a produkció munkájának hiányosságairól (magyartalan kiejtés, szervezetlenség, kevés idő az igényes munkára stb.). Az utóbbihoz a központban kézzel a következő megjegyzést írták: [...] *részünkről ezt nagyon jól ki lehet használni, ha megfelelő szakember [...] felbírná a figyelmet a rádió különböző családaira.*⁵⁷

Raskó nemcsak szorgalmas, hanem kezdeményező, öntevékeny is volt. Javaslatokat tett, hogyan tudna ő hozzájárulni a SZER-ellenes propaganda hatékonyságához. Azt mondta, lehetősége van az egyes programok befolyásolására.

52 Uo. 82–84.

53 ÁBTL Mt-2/IV. 20.

54 A Német Szövetségi Köztársaság egykori központi kémszervezete, megszerzőjéről, a volt hitlerista tábornokról nevezték el.

55 ÁBTL Mt-2/VI. 21–26.

56 ÁBTL Mt-2/IV. 45.

57 Uo. 142. Kiemelés – K. L.

A tartótiszt jelentése szerint ezért kérte, hogy [...] *állítsunk össze számára egy feladattervet, amelynek alapján ő akár közvetlen [ül], akár közvetve olyan programjavaslatot tud tenni, amelyek esetleg a tömegekben komikusan hatnak, és ezzel csökkenteni lehet a rádió hitelét a hallgatók előtt, vagy nevetségessé lehet tenni a SZER adásait. Tebet még ezen kívül utasításunkra olyan programjavaslatot, amely részünkről könnyen cáfolható, és ezzel is tudnánk a SZER hallgatótáborát demoralizálni. [...] 2-3 évi munkája eredményeként sikerült megteremteni a SZER-en belüli tekintélyét. Bede István feltétlenül hallgat az ő véleményére a rádió programjának összeállításánál [...]. A SZER-en belül betenként értékelés készül a magyar sajtó és híryanag feldolgozásáról, amely alapját képezi a rádió programjának. Itt módjában van a programszerkesztőket olyan irányba befolyásolni, amely nyilvánvalóan kudarchoz vezetne, és a közvélemény előtt a SZER hitelét rontaná.*⁵⁸

Raskó azonban túlértékelt önmagát. Személye, beosztása, a szerkesztő-ségen belüli tekintélye nem adott lehetőséget a program olyan fokú befolyásolására, ahogy ezt érezte. De mint a kutatóosztály háromtagú kiértékelő csoportjának munkatársa, befolyásolhatta a szerkesztők asztalára kerülő magyar sajtóanyag kiértékelését azon a héten, amikor ő állította össze. Ezen túlmenően lehetősége volt jószerével minden belső anyag megszerzésére, fénymásolására és kijuttatására, mivel ezeket nem kezelték titkos dokumentumként.

Egyébként a központ óvatos munkamódszerére jellemző, hogy Raskó programbefolyásoló ajánlkozását visszautasította, mert *megvalósítása előbb-utóbb bukásához vezethetne.*⁵⁹ Egy 1961. október 27-én keltezett bécsi jelentés szerint „Gulácsi” ismét javaslatot tett arra, miként tudna bomlasztó tevékenységet folytatni a SZER-ben: *Szerinte a szerkesztők között meglévő ellentéteket ki lehetne úgy használni, hogy az komolyan megbomlasztaná a szerkesztőség eddigi látszólagos egységét. Az ellentét két pólusa az öreg és fiatal szerkesztők véleménye lehet a magyarországi helyzetről. [...] Ez az ellentét szerinte megmutatkozik az egyes programokban is. Ennek pillanatnyi kibaszhatóságát hazai, esetleg burgenlandi névtelen levelekben lehetne realizálni. A levelek kifogásolhatnák a rádió mezőgazdasági adásait, melyekben az öreg korosztály szelleme tükröződik. Ez könnyen azzal járna, hogy felülvizsgálnák, vagy legalább a szerkesztőségi üléseken ismételten napirendre tűznék a kérdések megvitatását. A javaslatához a központban ezt a megjegyzést írta egy felettes: A javaslat nem sok-*

oldalú, de mégis figyelembe vehető. Névtelen leveleket lehetne küldeni a SZER-rel ellenséges nyugati lapoknak is. Ezek-

58 ÁBTL Mt-2/IV. 158–159., 193.

59 Uo. 203.

ben a levelekben a SZER egyes közismert fasiszta és arisztokrata alkalmazottját is be lehetne mutatni. A levelekre mielőbb térjenek vissza. Takács.⁶⁰

A „levelek ügyére” visszatértek. Sárkány István ügynök dossziéjában (később erről részletesen írunk) találjuk a központ megjegyzését: *Közöljük, hogy a K-vonal küld irányított leveleket a SZER-hez, amelyekkel a SZER műsorpolitikáját akarjuk befolyásolni és a SZER-en belüli ellentéteket kibaszni és elmélyíteni.*⁶¹ A dokumentumok nem részletezik, hogy a BM mikortól, milyen konkrét ügyekben küldött hamisított leveleket, de az kiderült, hogy az akció a SZER megszűnéséig folytatódott.

Raskó László munkájának megkönnyítésére, a szerzett anyag bővítésére, de nem utolsósorban *azok meghamisítási lehetőségének kiküszöbölésére* (központi utasítás) a tartótiszt dokumentumok fényképezésére is kiképezte az ügynököt. Vettek egy MINOX minikamerát. Sikeres munkát végzett e téren is: 1959. április 18. és szeptember 23. között 324 oldal dokumentumot fényképezett le.⁶²

Raskó és Németh Zoltán (a SZER egyik mezőgazdasági szakértője) 1959 májusában Bécsben egy hétig menekülteket hallgatott meg. Raskó később név szerint jelentette, kik voltak, mit mondtak, honnan jöttek. Kiemelte, hogy Németh Zoltán egész mást mondott a hallottakról később Münchenben, mint ő. A Raskótól szerzett információt Sas László tartótiszt így továbbította: *[...] a fertőendrédi lakosok tele voltak rémhírekkel, és azt hangoztatták, hogy a szövetkezeti mozgalom szervezésénél különböző erőszakos intézkedések történtek. Különösen azt emelték ki, hogy Fertőszentmiklóson a rendőrség beavatkozása, egyesek megverése segítségével alakult meg a termelőség szövetkezet. Németh Zoltán ezt úgy referálta Münchenben a szerkesztőségi értekezleten, Ma gyarországon a szövetkezeti mozgalom azért ért el bizonyos látszateredményeket, mert a parasztságot a rendőrség igénybevételel pofozták be a termelőség szövetkezetbe. [...]* A központ kézzel írt utasítást adott arra, hogy a megnevezett menekültek családját illetően *tegyék meg a szükséges intézkedéseket.*⁶³ Arról nincs adat, milyen intézkedésekre gondoltak, de elképzelhetjük...

Raskó jelentéseit is ellenőrizték. Először „Beke” ügynökön keresztül, majd egy másik, nyilvánvalóan ugyancsak beépített ügynök információja alapján jelentette a tartótiszt: *Helyzetét, személyi körülményeit az év folyamán beszervezett „Tamási” fn. ügynökön keresztül ellenőriztük, de semmi de konspirációra vagy megbízhatatlanságra utaló adatot nem kaptunk. Ellenőrzését tovább folytatjuk.*⁶⁴

60 Uo. 23–24.

61 ÁBTL K-708/2.

62 ÁBTL Mt-2/V.

63 ÁBTL Bt-59/2.

64 Uo. 151.

„Révész” gyakran jelentett olyasmit is, aminek valóságtartalma megkérdőjelezhető. Nyilván feltételezte, hogy megbízói szívesen hallják: *A SZERMUNKATÁRSÁK PROBLÉMÁJA, HOGY MO-N NINC S OLYAN PROBLÉMA, AMELYRŐL A MAGYAR HÍRKÖZLŐ SZERVEK NEM SZÁMOLNÁNAK BE, ÍGY NEM TUDJÁK, MIRŐL ÍRJANAK.* Idézi Mikes Imre (Gallikusz [Gallicus]) állítólagos hozzászólását, amely szerint az oktatási és mezőgazdasági rendszer átszervezésének egyetlen hibája, hogy a jelenlegi rendszer, a Kádár kormány csinálja. [...] Révész nagyfokú elégedettségét fejtette ki az otthoni események iránt. [...] információi szerint minden réteg nagyon elégedett, és ha az utazásokat is megengedik külföldre, akkor semmi problémája nem lehet az otthoniaknak. Az ügynök ezt 1959 augusztusában (!) jelentette. Török Ferenc tartótiszt értékelése: „Révész” politikai beszélgetések alatt tanúsított magatartása, a kérdésekhez való hozzáállása azt mutatja, hogy teljes egészében mellettünk áll, nem tévesztette meg a nyugati csillogás, a demagógia. Részünkre megbízhatónak és komolyabb feladatok elvégzésére is alkalmasnak tartom.⁶⁵

Megkérdeztem munkatársaimat, akik jelen voltak/lehettek azon a szerkesztőségi ülésen, ahol Gallicus (Mikes Imre) ezt mondhatta volna. Senki nem emlékszik ilyesmire. Akik ismerték Mikest, hihetetlennek tartják, hogy ilyen dicsérő szavakat ejtett volna a Kádár-rendszerről. A központ azonban saját munkája eredményének tekintette az idézetet.

Raskó kérdés nélkül beszélt magánügyeiről. Elmondta, hogy reménytelenül szerelmes egy egyetemista lányba, Zahoránszky Évába. A tartótiszt ezt a viszonyt is ki akarta használni. Kérdésére, hogy szerelmén keresztül, akinek az apja a magyar emigráció tevékeny tagja, és jó kapcsolatban áll Habsburg Ottóval, nem tudna-e információkat szerezni, az ügynök igennel válaszolt. Ettől kezdve – kihasználva baráti kapcsolatát a Zahoránszky családdal – jelentett Habsburg Ottó emigrációs tevékenységéről és a menekült magyar diákok ügyeiről is.⁶⁶

Az 1961. június 27-i értékelő jelentés szerint Raskó májusi dokumentumai közül Borsányi Julián eredeti aláírása a „legértékesebb”. Felszólítják, hogy minél több magyar és amerikai vezető eredeti aláírását szerezzék meg, amelyeket aztán eljuttatnak a *szovjet elvtársakhoz*.

„Rix Ottó” ügynök (feltehetően szóbeli) jelentését Raskóról Bakonyi tartótiszt fogalmazta meg: „Gulácsi” a feldafingi konferencián a nyilvánosság előtt veszekedett Czuppi Bálinttal és Németh Zoltánnal. „Gulácsi” és „Rix” főnöke, De Rivo Zoltán, tanácsot kért „Rixtől”, hogy mit csináljon „Gulácsival”, mert egyesek (neveket nem mondott) már nyíltan beszélnek arról, hogy „Gulácsi” kommunista ügynök, amit kizárólag kijelentéseire

65 ÁBTL Mt-2/IV.

66 ÁBTL Mt-2/VI. 36.

alapoznak. [...] De Rivo Zoltán közölte, hogy nem tudja megvédeni ezekkel az állításokkal szemben, mert „Gulácsi” hozzászólása valóban erre enged következtetni. Kézzel írt megjegyzés: „Gulácsi” súlyos helyzetbe kerülhet ezen magatartása miatt. A következő találkozón eligazítjuk egy megfelelő magatartási vonal betartására.⁶⁷ A központ ismételten megtiltotta Raskónak, hogy vitatkozzon Czupy Bálinttal és Németh Zoltánnal, akik – szemben vele – a kisparaszti mezőgazdaság folytatása mellett érveltek. Utasították, hogy pozíciója erősítése érdekében inkább maga is írjon cikket a nagyüzemi gazdaság ellen.

Mindent egybevetve azonban elégedettek voltak Raskó munkájával. Többször kapott prémiumot, karácsonyra Montblanc töltőtollat, ettől – a tartótiszt szerint – Raskó elérékenyült. A legnagyobb ajándék azonban az volt, hogy engedélyezték anyja kiutazását. Nem hátsó gondolat nélkül: *Bakonyi elvtárs használja ezt fel „West” nevelésére is. Hangsúlyozza ki, hogy amikor engedélyezte a Központ anyja kiutazását és találkozásukat, egyrészt figyelembe vették javuló munkáját, másrészt szeretnénk, ha ez még jobb munkára és a még esetenként felmerülő hiányosságok kiküszöbölésére serkentené őt.*⁶⁸

1962. május 7-én, a kubai válság idején felkészítési tervet dolgoznak ki arra vonatkozóan, hogyan viselkedjen „West” egy esetleges rendkívüli helyzetben. *Rendkívüli helyzetben települjön át az Amerikai Egyesült Államokba, vagy amennyiben erre nem lesz lehetősége, a SZER központjában maradjon, annak más országba való áttelepülése esetén velük menjen. [...] Amennyiben katonai szolgálatra hívnák be, és ez ellen saját erejéből nem tud tenni semmit, úgy vonuljon be.* Elhatározzák, hogy az ügynökkel megfelelő kiképzés után rádióon keresztül tartják majd a kapcsolatot.⁶⁹ Később a központ azt javasolja, hogy „Révész” ne német, hanem amerikai állampolgárságot próbáljon szerezni.⁷⁰

Ez az utasítás arra utal, hogy a központ – bár a források mindenféle konspiráció nélkül is rendelkezésre álltak – egyáltalán nem volt tisztában a német és amerikai helyzettel, ezen belül Raskó lehetőségeivel. Katonai szolgálatra csak állampolgárokat hívhattak be. Raskónak menekültútlevele volt, így a behívás nem fenyegette. Az amerikai kivándorlás sem ment olyan simán, hogy valaki egyszerűen a kivándorlás mellett „dönt”. A SZER-alkalmazottaknak ugyan volt kedvezményes státusuk, de a kérvény beadása és a beutazás engedélyezése között sokszor évek teltek el.

A kapcsolat akadozni kezdett. Raskó ismételten nem jelent meg a talál-

67 Jelentés Bécsből 1961. november 8.

ÁBTL Bt-59/2. A SZER magyar szerkesztősége Feldafingban tartotta évi értékelő konferenciáját.

68 ÁBTL Mt-2/VII. 86–88. „West” Raskó harmadik fedőneve.

69 ÁBTL Bt-59/2. 209–211.

70 ÁBTL Mt-2/V. 170/a.

kozókon. Tartótisztje, „Bakonyi elvtárs” azt feltételezte, hogy véglegesen meg akarja szakítani a kapcsolatot. A központ azonban fontosnak tartotta Raskó foglalkoztatását, és újabb próbálkozást javasolt. Ez Raskó anyjának Bécsbe érkezése alkalmával meg is történt. A rezidens szigorúan megróttá az ügynököt. Arról, hogy mit mondott Raskónak, így számolt be a központnak: *Arról van szó, hogy ő a mi titkos küldetésünkben lévő, számunkra minden téren megbízható munkatársunk. Én elvtársnak szólítottam kezdettől fogva, ami, úgy gondolom, a bizalom egyik legszembeötlőbb jele. Felvetődik tehát, hogy mit várhatunk tőle. [...] Nem valamiféle felettes, alantas viszonyról van szó, de ennek a munkának vannak alapkövetelményei, melyek közül első helyen áll a fegyelem. Ennek figyelmen kívül hagyása feltétlenül dekonspirációhoz vezet. Várhatunk-e tőle fegyelmet, rátermettséget, alaposágot, készséget? Igen, ezt tőle kell várnunk, akinek több mint nyolc éves tapasztalata van, akivel a legbensőségesebb munkatársi viszonyt tartjuk fenn. „West” csak szótlannul hallgatott, bólogatott, hogy igazam van. [...] Ezen kívül azt mondogatta, hogy ő teljesen egyedül volt a kétségek között, nem volt kibez fordulnia. Végezetül közöltem „Westtel” legutóbbi szóbeli információinak értékét és azt, hogy nem tudjuk anyagilag honorálni. Értékelés: Véleményem változatlan. „West” egyszerűen félt a találkozóra jönni. Indokait nem lehet elfogadni. Édesanyja kiutazása feltétlen jó hatást tett rá, amit igyekeztem is a találkozón kibaszni. Látható volt, hogy nagy csalódást okoztam neki, amikor közöltem, hogy pénzt nem adok, de helytelen lett volna, még ha most esetleg tényleg rá is van szorulva.⁷¹*

„Rix Ottó” 1963. április 9-én jelenti Bakonyi bécsi rezidensen keresztül, hogy baj van „Westtel”, mert túl kedvezően értékeli a magyar mezőgazdaság helyzetét. A jelentéshez kézzel írt megjegyzést Takács: *„West” a veszébe rohan nélkülünk. Ostoba magatartásával tönkreteszi hírszerzői lehetőségét és előkészíti elbocsátását.*

1963. június 13-án volt egy találkozó Raskó és Bakonyi rezidens között. Az ügynök arról számolt be, hogy szerinte átkutatták a lakását. Nem vittek el semmit, csak abból gondolja, hogy nem volt minden a szokott helyén. Bakonyi szerint Raskó fél, a központ azonban csak „gyávának” tartja. Kis Tamás Benő tartótiszt 1963. október 29-i jelentése szerint viszont: *Teljes elzárkózása arra enged következtetni, hogy végleg meg akarja szüntetni a kapcsolatot. Magatartása, passzivitása alapján azonban valószínűtlennek látszik, hogy áruló lenne, vagy visszafordították volna, hiszen akkor aktivizálná és felhasználnák ellenünk. A sok sikertelen kapcsolat-felvételi kísérlet ellenére sem tartjuk teljesen elvesztettnek a számunkra. A kérdést csak egy személyes találkozó alapján tudnánk tisztázni és eldönteni.*

71 ÁBTL Mt-2/VII. 129–135.

„Rix Ottó” 1964. február 19-én jelenti, hogy Raskó részegen karambolozott az autójával, és 1000–1500 DM-es kárt okozott. A hírszerzés kiértékelői szerint az események egyrészt felvetik „Westtel” szemben a megbízhatatlanság kérdését, másrészt ezen keresztül a zsarolás lehetőségét. Ezt a vonalat azonban nem követik tovább. Úgy döntenek, hogy Raskó testvérét, Györgyöt használják fel közvetítőnek. Jelentés 1964. június 4-éről: *Mivel „Westtel” való kapcsolatunk sorozatosan megszakadt, és 1962 óta szünetel, fivére – továbbiakban „Mókus” – felhasználásával kívántuk azt újólag helyreállítani, s rajta keresztül utasításainkat eljuttatni. [...] „Mókus” vallásosságánál és egyéb kedvezőtlen adottságainál fogva alkalmatlan arra, hogy beszervezzük. Ezért [...] a KÜM lobogója alatt létesítettünk vele kapcsolatot.* Raskó Györgyöt beidéztek a Külügyminisztériumba, (!) ahol Mészáros József rendőr alezredes álneven, mint a KÜM munkatársa fogadta. *Megfelelő bevezető után közöltem vele, hogy fivére, „West”, a külügyminisztérium küldetésben lévő munkatársa, és munkahelyén, a SZER müncheni központjában a Magyar Népköztársaság számára végzi titkosan feladatait.* Mészáros közölte Raskó Györggyel, hogy testvére saját hibáján kívül az amerikaiak gyanújába került. Feltételezik róla, hogy ügynökként működik. Veszélyben van. Elmondják neki, hogy mivel a külügy ebben a helyzetben nem tud közvetlen kapcsolatba kerülni vele, úgy határozott, *hogy bízva hazaszeretetében, bölcsességében és testvére iránt szeretetében, mindezt előtte felfedjük, és megfelelő legalizációval Ausztriába utaztatva „West” számára szóló utasítással bízunk meg. [...] „Mókus” elérékenyült büszkeséggel hallgatta a fivérééről [az] elismerő szavakat és a részére megjelölt közvetítői feladatokat.* Közölték vele, hogy feladata testvérét rábeszélni a hazatérésre. Gépkocsiját vámmentesen hozhatja haza, otthagyt ingóságaiért kárpótolják, állást, nyugdíjat kap. További három megbeszélés után Raskó György útrakész volt.

Nincs adat arra vonatkozóan, elhitte-e Raskó György, amit Mészáros alezredes mondott neki. Egy átlagosan tájékozott állampolgár tudhatta, hogy nem a Külügyminisztérium ad állampolgárainak külföldön végrehajtandó „titkos feladatokat”. Nem tudni, gyanút fogott-e. Ha igen, akkor titkolta. Az viszont biztos, hogy a hazahívási terv megghiúsult. „Rix Ottó” ugyanis gyanúba került. Jelentése szerint a SZER biztonsági szervezete szigorú vizsgálat folytatott azügyben, ki juttatta ki az új Szolgálati szabályzatot, amit a *Nemzetközi Szemle* áprilisi száma közölt. *Ez a rendelkezésre álló adatok szerint abban realizálódott, hogy az amerikai biztonsági szolgálat emberei több SZER-alkalmazottat – köztük „Rix” fn. rendkívül értékes ügynökünket is – konspiráltan kihallgatták, támpontokat próbálva szerezni ügynökségére.*⁷²

72 ÁBTL Bt-59/3. 100–102.

Raskó hazahívási tervét lefűjták. *Mészáros elvtárs közölte, hogy a csoportfőnök elvtárs utasítására „West Viktor” fn. kapcsolatunk hazabozatától eltekin-tünk, mivel „Rix” biztonsági helyzetével kapcsolatban több olyan gyanús körülmény merült fel, melyeknek következtében a kapcsolat végleges megszakadásával lehet számolni. Ennek alapján célszerűtlen lenne „West” kivonása, kinek biztonsági helyzetével kapcsolatban jelenleg problémák nem merültek fel.*⁷³

Raskó Györgyöt ennek ellenére kiutaztatták Salzburgba, hogy találkozzon testvérével, tájékozzódjon a helyzetéről, véleményéről. „West” azonban nem ment el a találkozóra. Ekkor felmerült az a lehetőség, hogy „Rix” megmentése érdekében Raskóra tereljék a kémkedés gyanúját: [...] *ha a következő találkozóra nem jön el, minden intézkedést meg kell tenni annak érdekében, hogy a gyanút rá tereljük. Természetesen meg kell vonni az anyagi támogatást is, és semmi körülmények között nem lehet kiengedni többé hozzátartozóit. Ha a gya-nú ráterelődik, talán elérhetjük, hogy maga kéri a hazatérés engedélyezését, és „Rixet” talán megmenthetjük* – áll a 1964. június 18-i jelentésben.⁷⁴

1964 augusztusában egyenesen Münchenbe utaztatták Raskó Györgyöt. Az volt a feladata, hogy a Külügyminisztérium nevében beszélje rá bátyját a kapcsolat folytatására. Raskó elzárkózott tőle, hogy részletesen beszéljen testvérével az újbóli kapcsolatfelvételtől. Azt mondta, nyugalmat akar, esetleg megnősül. *Egy Kürner Ilona (Ili) nevű kolleganőjének udvarol, aki szintén a rádiónál dolgozik, ahol a személyzeti vezető titkárnője. [...] „West” az általunk küldött üzenetet nem fogadta örömmel. Abányszor „Mókus” ezzel kapcsolatos kérdéseket vetett fel, „West” azonnal másra terelte a beszélgetést.*⁷⁵

1965. január 27-én Simon Gusztáv rendőr őrnagy, csoportvezető „West” hálózatból való kizárását javasolta.⁷⁶ Ezt azonban nem fogadták el. 1965. szeptember 10-én új javaslat született. *„Javasoljuk egy újabb, utolsó kísérletet tenni „West Viktor” önkéntes hazabozatálára. E célból ismét kiutaztatni hozzá turista útlevelemmel „Mókust”. [...] Amennyiben hazatérésre való felszólításunknak nem tesz eleget, a jövőben árulónak fogjuk tekinteni, és ennek megfelelően fogunk vele szemben eljárni. Utasítás hazatérése esetén: TV-n, rádión és sajtón keresztül kampányt indítani a SZER ellenséges tevékenységének leleplezésére.*⁷⁷

Az „utolsó próbálkozást” egy évvel később a „legutolsó” követte. 1965. szeptember 29-én újra a Külügymi-nisztériumba idézték Raskó Györ-gyöt. A rendőrtisztek ismét álnéven, mint diplomaták mutatkoztak be neki. Raskó György feltehetően változatla-

73 ÁBTL Bt-59/3. 109.

74 ÁBTL Bt-59/3.

75 Uo. 143. Kürner Ilona neve helyesen: Kühner Ilona.

76 Uo. 158–159.

77 Uo. 160.

nul abba a hitben volt, hogy testvére a külügynek dolgozik, amely őszintén aggódik munkatársáért. Azt, hogy valóban hitte, vagy csak úgy tett, mintha elhinné, nem tudjuk, amint azt sem, hogy milyen álláspontot foglalt el testvére őszinteségét illetően. A találkozón [...] *közölve lett „Mókussal”, hogy ismét Münchenbe utaztatjuk testvéréhez. [...] Utoljára lehetőséget kívánunk neki adni, hogy irányunkban korábbi magatartását megváltoztassa, és a lehető legrövidebb időn belül hazatérjen. Ezen cél érdekében rá mint testvére messzemenően számítunk. Megfelelő formában érzékeltetve lett „Mókussal”, hogy „West” nemleges válasza esetén a hazai hozzátartozók hátrányos helyzetbe kerülhetnek. „Mókus” elképzeléseinket megértette, s ígéretet tett arra, hogy minden igyekezetével azon lesz, hogy „Westet” irányunkba jobb belátásra bírja, és legrövidebb időn belüli hazatérését előkészítse.*⁷⁸

Raskó György egy 1965. november 23-án keltezett jelentés szerint közölte: *„West” nem jön haza. Nagyon megszokta a nyugati életet. Nem érdekli a fenyegetés.*⁷⁹ Az állambiztonság nem váltotta be fenyegetését, hogy felfedi Raskó ügynöki tevékenységét. Csaknem húsz évvel később azonban ismét elővették az ügyét. Egy 1986. augusztus 19-én keltezett jelentés szerint *„West” nyugdíjazásának hírére úgy véltük, hogy módunk nyílhat a vele való kontaktus felújítására és ennek eredményeként hazatelepítésére olyan feltétellel, amely mindkét felet kielégíti. Későbbi információink ugyanakkor bebizonyították, hogy elképzelésünk nem reális, mivel „West” munkaviszonyát – idős kora ellenére – meghosszabbították. A fentiekre tekintettel az 1965. január 27-én kelt kizárási határozat továbbra is érvényes.*⁸⁰

Raskó jelentései között – de több más dokumentumban is – szerepel egy „Rix Otto”, korábban „Tamási” fedőnevű egyén. A rendelkezésre álló aktaokban nincs megadva a valódi neve. Kérdésemre azt a választ kaptam, hogy a Történelmi Hivatalban nincsenek adatai. Ezek szerint jelentéseit – amelyekre, mint láttuk, több utalás is van – vagy még mindig titkosítják, vagy megsemmisítették. Raskó mellett ő volt a másik, aki 1958-tól – nem tudni pontosan, meddig, az utolsó utalás személyére 1964-ből származik – a leghosszabb ideig jelentett a SZER szerkesztőségéből. Az állambiztonság saját szempontjából fontosabbnak tekintette, mint Raskót, hiszen felmerült az a lehetőség, hogy „Rix” megmentése érdekében Raskóra terelik a

78 Uo. 164–165.

79 Uo. 173.

80 Uo. 188. Az értesülés pontatlan. Raskó László a német törvények értelmében 65 éves korában, már 1983. szeptember 30-án nyugdíjba ment. Az információ tehát, hogy munkaszerződését 1986-ban meghosszabbították, téves. 1991. december 16-án Münchenben meghalt.

kémkedés gyanúját. A tartótisztek összefoglalóiból kitűnik – akik rendszerint fedőnevükön említették az ügynököket („Révész” jelenti „Rix Ottóról”, vagy viszont) –, hogy egymás ellenőrzésére is felhasználták őket. Az ügynökök nem tudtak arról, hogy közös cégnek dolgoznak. Saját jelentéseikből, a tartótisztek megjegyzéseiből azonban egyértelműnek tűnik, ki rejtőzik a fedőnév mögött. A legegységesebb utalások: Bakonyi tartótiszt Raskó és „Rix Ottó” közös főnökéről jelent, és hogy „West” és „Rix” szoros munkatársak.⁸¹ Ugyancsak Bakonyi idézi „Rix Ottót”, miszerint Raskó, Bereznay és én, magunk között osztjuk be, hogy ki mikor van szolgálatban.⁸²

A kutatóosztály kérdéses részlegében hárman dolgoztak: Bereznay Aurél, Raskó László és Rátkai Béla.

Sárkány István ügye

Az állambiztonság három dossziében gyűjtötte Sárkány Istvánnal (fedőneve „Jed Smith”), a SZER hírszerkesztőségének munkatársával folytatott kapcsolatának dokumentumait.⁸³

Sárkányt nemcsak a fedőnevén, hanem gyakran valódi nevén is emlegetik az iratok. Sárkány István a maga különös, mondhatnám jellemes módján „félíg-meddig ügynök” volt. Kétszer volt a SZER munkatársa. Először 1952–56, majd 1960–65 között. Esete több szempontból egyedülálló. Tevékenységéért nem fogadott el pénz a hírszerzéstől. Ismételten kijelentette: [...] gyűllötte az amerikaiakat és utálta a SZER-t, mert a kapitalista világ kiszolgálója, csak anyagi okokból dolgozik ott.⁸⁴

Sárkányt 1962-ben Vámos Imre ajánlotta *beszervezés céljából* a BM figyelmébe. Rajta keresztül ismerték Sárkány írói ambícióit, tudták, hogy szívesen publikálna magyarországi lapokban. Vámos az állambiztonság utasítására levelekben tett ígéretet Sárkánynak, hogy közli írásait az akkor már Ma-

81 ÁBTL Bt-59/2.

82 ÁBTL Bt-59/3 50–52.

83 ÁBTL K-780/1, 2, 3. A dokumentumokat és jelentéseket nem kronologikusan gyűjtötték, így az oldalszámok is keverednek. Sárkány esetében ezért az idézetek után az oldalszámot csak akkor adom meg, ha az egyértelmű. Ha nem, akkor csak a dossziészám szerepel.

84 ÁBTL K-780/1.

gyarországon megjelenő *Látóhatár*-ban, és elhelyezi őket más lapoknál is. Kapcsolattartónak azt a „megbízható személyt” ajánlotta, aki a levelet viszi, és aki természetesen az állambiztonság embere volt. Az első találkozására 1963. május 25-én vagy 26-án került sor Párizsban. A központ utasította a kiutaztatott Rózsa elvtársat, hogy „Jed Smithnek” a Magyar Külügyminisztérium beosztottjaként mutatkozzon be.⁸⁵

A kapcsolatteremtés sikerült. Sárkány elhitte (vagy nem), hogy a KÜM megbízottjával tárgyal. Megegyeztek a SZER-ellenes együttműködésben. A központ „Máté elvtársat”, a hírszerzés egyik, a párizsi követségen diplomatának álcázott rezidensét bízta meg a kapcsolattartással. Sárkány azonnal javaslatokat tett arra, hogyan kellene aláásni a SZER tekintélyét Magyarországon. Első javaslata: akció a SZER külpolitikai kommentátora, Radnay Endre ellen, aki szerinte *elvakult antikommunista, a hazai fejlődés megrögzött ellensége*. [...] „*Jed Smith*” felajánlotta, hogy ha otthon úgy látják, ő maga vállalja e kampány lefolytatását, ha ezzel megbízzuk, és rendelkezésére bocsátjuk Radnay felemeltett írásait.⁸⁶

Az 1963. október 25-én kelt 19/3 B. utasítás meghatározza következő találkozó feladatait: *Máté elvtárs közölje, hogy a KÜM véleménye pozitív személyéről. A KÜM vezetői úgy tekintik őt mint külső munkatársunkat, akinek véleménye, tanácsai erősítik a becsületes emigráció és a haza közötti közeledést, támogatást ad[nak] a helyes, differenciált emigrációs politikánk kialakításához. Fel kell vetni, hogy a Központ érdekesnek tartja Radnayval kapcsolatos felvetését, javaslatát, de a kivitelezést nem látja világosan [...], hogy ő hogyan valószínűsítené meg Radnay ellen az akciót. El kell nála érní, hogy minden kérdést velünk beszéljen meg először, nehogy dekonspirálja a kapcsolatot, hogy forrófejűséggel saját helyzetét veszélyeztesse. [...] Felvetette azt is, hogy amíg a rádiónál marad, rendelkezésünkre áll, bomlasztást, támadást indítunk olyan személyek ellen, akik régi hazájukkal, a mai Magyarországgal ellenséges tevékenységet fejtenek ki. Tisztázni kell, hogy kik ezek a személyek, mi a véleménye róluk, mi a javaslata, mit lehetne tenni ellenük. Elképzeléseit ismerjük meg, de figyelmeztessük, hogy nélkülünk semmit ne tegyen. [...] Ajánljuk fel a KÜM keretén belül nyújtható segítségünket. Rá kell vezetni, hogy a jövőben minden problémával bizalommal forduljon hozzánk, segíteni kívánunk azok megoldásában.*⁸⁷

A Radnay-ellenes akcióról többé nem esett szó. Sárkány ismét igyekezett tisztázni az állambiztonság és a SZER közötti viszonyát. A tartótsízt írja: *Adig, amíg szerződéses viszonyban van a SZER-rel, tekintetbe kell hogy vegyünk, hogy nem minden olyan kérdésről adhat információt, amit a Központ kíván, mert munkaviszonyából adódóan respektálnia kell a titoktartási kötelezettségeket. Amennyiben elkerül a rádiótól, ezek a kötelezettségek megszűnnek, ott szerzett ismereteit rendelkezésünkre bocsátja. Úgyis szándéka leleplezni a SZER tevékenységét. Amint megszűnik munkaviszonya, elsőnek részünkre átadja tervezett leleplező tanulmányát.*⁸⁸

85 Uo. 83.

86 Uo. 121.

87 Uo. 125–130.

88 ÁBTL K-780/1.

Itt érdemes megjegyezni, hogy sem szerződésben rögzített, sem szóban tett „titoktartási kötelezettség” nem volt a SZER-nél. Sárkány feltehetően pénzkereseti lehetőségét féltette, és – érthető módon – nem akart olyan jelentéseket adni, amelyek esetleg felfedik a személyét. Az is lehetséges, hogy – érezve visszás helyzetét – lelkiismereti kérdést csinált abból, hogy egyrészt felveszi a fizetését a rádiónál, másrészt konspirál kollégái és munkaadója ellen. A belügy viszont saját professzionalizmusa szerint gondolkodott. Felvétele pillanatától nagy érdeklődést tanúsított a SZER-t „leleplező” tanulmány iránt. A központ utasította Máté rezident, tudja meg, kik ellen intéz támadást tervezett írásában Sárkány, és javasolja neki, hogy *a készülő kéziratot elolvasásra adja át, s ajánlja fel esetleges ténybeli támogatásunkat a készülő könyvhez.*⁸⁹ Ígéretet tettek rá, hogy csak akkor közlik a részleteket, ha Sárkány abba előzetesen beleegyezik. Válaszul Sárkány átadott egy *Naplónak* nevezett elméleti írást, amelyben kifejtette véleményét a világgpolitikáról (amerikai, szovjet imperializmus; a harmadik világ kizsákmányolása mindkét részről; hatalmi tömbök, kis államok alárendeltsége; független magyar külpolitika szükségessége stb.). A központ véleménye szerint az írás használhatatlan, mert *az osztályharc szempontjából téves koncepciót takar [...] fedi a Kennedy-féle fellazítási politikát.* Feladatul adják Máté rezidensnek, hogy az információszerzés mellett *törekedjen a téves, ellenséges politikai nézetek megszüntetésére, vitákon keresztül bizonyítsa be „Jed Smithnek” politikai koncepciójának helyetlenségét.*⁹⁰

A következmény: az október 2-i találkozón a rezidens szerint *„Smith” olyan véleményt hangoztatott, hogy amennyiben nem fogadjuk el álláspontját, úgy szakítsuk meg a kapcsolatot. Nincs értelme a további találkozásunknak.* Sárkány itt újból tisztázza együttműködése feltételeit: *Kérdésemre, hogy számíthatunk-e ilyen értelemben segítségére, azt mondta. „A KÜM ilyen irányú kérdésére igen-nel válaszolhatok. De engedje meg, és válaszomat tekintse őszinte megnyilvánulásnak, igenlő válaszom nem lehet egyértelmű, nem vehetek részt rendőriügynök jellegű feladatokban, amikor személyek, kollégáim, barátaim kerülnek szóba. A kérdés lényegét tekintve nem vállalom részt besúgó machiavellista tevékenységből. Ezért, ha van értelme ilyen feltételek mellett az együttműködésnek, úgy kérem, közölje a minisztériumával, hogy elvi, általam lényegesnek vélt kérdésekről a rendelkezésükre állok, ilyen kérdésekről szóló érdeklődésükre a legjobb ismereteim szerint tájékoztatást adok. Hagyják meg nekem ezen illuzórikus fenntartásokat, információk esetén keressük a kérdések lényegét és a megoldások formáit.”*⁹¹

89 ÁBTL K-780/1. 197.

90 Uo. 210–211.

91 ÁBTL K-780/2. 33.

A rezidens levonja a következtetést: [...] *hajlandó az együttműködésre, de az eddigi formák alkalmazása, személyekre, információk szerzésére direkt módon rákérdezővel nem járható. Úgy vélem, a „sötétben való” informálódás formája több eredménnyel jár „Jed Smith” esetében. Beszélgetése, meghallgatása hozzásegíthet bennünket eredményesebb információs munkához. A központ álláspontja: a „Jed Smithszel” való kapcsolatra még akkor is számít tartunk, ha a SZER-rel kapcsolatban eredményt elérni nem sikerül.*⁹²

A kapcsolat tehát nem szakadt meg. Sárkány továbbra is szállít szóbeli információt. Jelenti: a SZER-nél elterjedt a hír, hogy a Magyarországról érkező levelek jelentős része irányított. Ezek a levelek [...] *azt sugallják, hogy a SZER ne foglalkozzon magyar belpolitikával, hanem csak külpolitikával. „Jed Smith” szerint hasznos módszer lehet a rádió vezetőinek befolyásolása a hallgatóktól érkezett levelek folytán, de ha ilyen módszer alkalmazását vállalják, óvakodjanak a sablonoktól, mert ez a módszer hatásának sikertelenségét jelentheti. [...] „Jed Smith” szerint ez jó módszer, mert eltereli a figyelmet olyan kérdésekről, amelyek nekünk nem érdekünk.*⁹³

A központ 1965. április 30-i válasza kizárólag az állambiztonság már említett, a SZER-hez intézett hamisított leveleinek problémájával foglalkozik: *Kizárólag Fehér elvtárs tájékoztatására közöljük, hogy a K vonal küld a SZER-hez irányított leveleket, amelyekkel a SZER műsorpolitikáját akarjuk befolyásolni és a SZER-en belüli ellentéteket kibaszni és elmélyíteni. [...] Máté elvtárs tartása napirenden ezt a kérdést, és alkalmanként szerezzen értesüléseket erre vonatkozólag. [...] Máté elvtárs vegye figyelembe, hogy az információ más forrásból származik.*⁹⁴

A következő jelentés majdnem egy évvel későbbi, 1966. március 6-án készült. Ekkoriban válik meg Sárkány a SZER-től, és tűnik fel első ízben egy „Alte” fedőnevű ügynök. Jelentéseiből arra lehet következtetni, hogy Párizsban élő emigráns. A rezidens a vele folytatott beszélgetést így foglalja össze: *„Jed Smith” elsősorban anyagi nehézségei miatt nagyon sokat panaszkodott. Családjával együtt véglegesen Párizsban telepedett le. Óraadó tanárként dolgozik két gimnáziumban. [...] Felmerült a SZER-től való eljövételének kérdése is. Ezt „Jed Smith” úgy állítja be, hogy ő maga utálta meg őket, és kilépett.*⁹⁵ *Drasz ikusan szidalmazta az amerikaiakat és*

92 Uo. 224–225.

93 ÁBT L K-780/1. 20.

94 Uo. 39.

95 Sárkány Istvánnak azért mondtak fel a SZER-nél, mert mint hírszerkesztő a hírügynökség angol nyelvű hírét nem lefordította, hanem hírműsorban (!) a véleményével kiegészítette. A vietnami háborúról szóló jelentésben az amerikai csapatokat „imperialista megszállók-

nak”, a Vietkong katonáit pedig „hős hazafiaknak” nevezte. A hír egy hajnali adásban került műsorra, amikor nem volt olvasószerkesztő a hírosztályon. Sárkány az adás után ezt a lapot kivette a hírcsomagból. De elfelejtette azt a példányt, amely a műsorról angol nyelvű összefoglalót készítő osztályra került. Ez vezetett a felmondáshoz.

96 ÁBTL K-780/1. 73–74.

97 Uo. 82.

98 ÁBTL K-780/3. 37.

németeket egyaránt. [...] Szerinte a német helyzet megközelíti a hitleri Németország közállapotát és szellemét. Tervezi, hogy valamilyen formában ír a SZER – mégpedig nem személyre szóló leleplező – hanem az amerikai politikát alapjaiban elemző művet. [...] Anyagi, elsősorban lakásproblémája nehezen oldódott meg. „Alte” és „Pilipovits” segítségével sikerült lelépési összeget előteremtteni. „Alte” 2000, „Pilipovits” 3000 NF-ot kölcsönzött neki. Bizalmas baráti kapcsolatot kiépítésére lehetőség adva van. „Alte” úgy tervezi, hogy havonta egy alkalommal találkozik vele. Támogatja a SZER leleplezését célzó munka megírásában. [...] Tájékozódni kell anyagi és egyéb problémái felől, úgy irányítva, hogy beszéljen nehézségeiről, tartozásairól. Érzékeltetni, hogy bizonyos támogatást tudunk biztosítani számára. Elgondolásunk szerint – a kapcsolatfelvételtől függően – el lehetne érni, hogy „Jed Smith” tőlünk kérne 2-3000 NF kölcsönt „Altéval” szembeni tartozásai kiegyenlítésére, ugyanakkor „Alte” az így kapott pénzt vissza is fizetné, és „Jed Smith” válna így lekötelezett velünk szemben.⁹⁶ Ez azt jelenti, hogy „Alte” a biztonsági szervektől kapott pénzt adta kölcsön Sárkánynak, amit ő visszaadott. „Alte” később is jelent Sárkányról, aki szerinte „anarchista kispolgár”.

Sárkánnyal egy időre megszakadt a hírszerzés kapcsolata. Egy 1966. április 13-i jelentés szerint azonban újra érintkezésbe léptek. Párizsi lakásán keresték fel. Sárkány szívesen fogadta őket. Ismét elmondta, nehéz anyagi helyzetben van, de mégis örül, hogy elkerült ennek a csúnya múltú és jelenű, törvénytelenül működő, hidegháborús központ[nek a] gépezetéből. [...] Határozottan és szenvedélyesen közölte, hogy a szavát állja, erkölcsi kötelességének tartja a SZER leleplezését.⁹⁷

Az 1966. július 4-i találkozáson a rezidens írásos jelentése szerint „ Jed Smith” ismét felvetette a SZER hírpolitikáját bíráló, lejáratását célzó anyag összeállítására vonatkozó tervét. Elképzelése szerint az anyag fő része egy összehasonlító táblázatból állna. [...] Téma és esemény szerinti értékelés, amelyből kétséget kizáróan kiderülne, hogy a SZER megcsonkítva, elferdítve közöl le nagy jelentőségű eseményeket, hogy elégedetlenséget és hidegháborús hangulatot keltsen.⁹⁸

Sárkány azt kéri, hogy a munkához bocsássák rendelkezésére az utolsó két év SZER-műsorainak anyagát, vagy legalább a főbb politikai esemé-

nyekről adott műsorokat. Ő ezt összehasonlítná a *Le Monde*, a *The New York Times* és más nagy lapok kommentárjaival. A munkát a nyári iskolaszünetben tudná elvégezni, természetesen honorárium ellenében. *Elképzelése szerint az így összeállított anyagot fel lehetne használni pl. diplomáciai jegyzék, vagy más diplomáciai akció függelékeként, elsősorban az ENSZ-nél. Ez különösen aktuális lenne az ellenforradalom 10. évfordulója előtt. Ezzel is dokumentálni a SZER bomlasztását, más népek belügyeibe való beavatkozó, agresszív politikáját. Ki lehetne adni „fehér könyv” formájában, ezeket „Jed Smith” személyesen juttatná el az amerikai ellenzék nevesebb (R. Kennedy, Fullbright) személyeibe.*⁹⁹

A központ 1966. július 15-i válasza: *Nem valósítható meg „Jed Smith” javaslat. Nem tudjuk megküldeni 2 évre visszamenőleg az anyagokat, mely biztonsági szempontból sem lenne jó. Kb. két hónapig hallgassa maga „Smith” az adásokat, és ennek alapján készítse el értékelését. Közölje előre, hogy ezért mennyit kér.*¹⁰⁰

Sárkány 1500 francia frank és az anyagi kiadások fedezése ellenében elfogadta a feltételeket. Az 1966. július 27-i jelentés szerint felajánlja: *4 hétig folyamatosan hallgatja naponta két óra hosszat a híreket, kommentárokat, azokat magnón rögzítené; francia, angol, német és amerikai lapokkal összehasonlítná, és a különbségeket, eltéréseket elemezné. Ezután elkészítené a SZER tendenciózus hazug propagandáját leleplező tanulmányát. [...] „Jed Smith” közölte Sárdi elvtárssal, ha megbízzuk ezzel a feladattal, akkor módjában áll bizalmas jellegű, több mint százoldalas SZER-tanulmányt is átadni fotózásra. Az egyik ilyen anyag a SZER-irodák értékelő jelentése nemcsak magyar, hanem összvonatkozásban. „Jed Smith” kérte, hogy amennyiben ezt az anyagot felhasználjuk, eredetét szigorúan konspiráljuk. Somlai László rendőr alezredes kézzel írt megjegyzése a jelentésen: [...] a javaslattal egyetértünk, 500 frank előleget adjanak. A tanulmányt, a magnószalagokat és az újságcikkeket küldjék meg.*¹⁰¹

Az átadott anyag (a „több mint 100 oldalas dokumentumok”) az 1966. augusztus 11-i feljegyzés szerint csalódást okozott a központban: az 1962-es (!) feldafingi konferencián elhangzott referátumok anyagát tartalmazta. *Értékelés: az anyag információs értéke nem nagy. Értéke azonban van abból a szempontból, hogy „Jed Smith” magával az anyag átadásával mellettünk kompromittálta magát, tehát formális bevonását segíti elő.*¹⁰² Sárkány összehasonlító tanulmánya is elkészült a SZER és vezető nyugati lapok hírműsorairól. A dosz-sziék nem tartalmazzák a szöveget, a központ 1967. január 13-i értékelését viszont igen: *A tanulmányról megállá-*

99 ÁBTL K-780/1. 38.

100 Uo. 42.

101 Uo. 44–45.

102 Uo. 47–48.

*pítottuk, hogy „Jed Smith” munkája nem áll arányban az érte kifizetett összeggel. Az egész munkán érezhető a hányarvetiség, és az, hogy csak azért csinált valamit, mert valamit adni kellett az általa felvett összeg ellenében. [...] Az átadott anyagból sem fehér könyvet, sem diplomáciai jegyzéket, sem pedig beadványt nem lehet készíteni. [...] Összefoglalva: „Jed Smith” semmiféle konkrét lényeges eltérést, el-
lentmondást nem tudott kimutatni, noha az egész munka kiindulópontjául az szolgál, hogy eltér-e a SZER híradása és ehhez kapcsolódó hírmagyarázata a nyugati sajtótól – ha igen, mennyiben és miért. [...] Végül hangsúlyozzuk, hogy az egész ügyben „Jed Smith” volt a kezdeményező – tehát valóban tudnia kellett volna, hogy mire vállalkozik.¹⁰³ A K-vonal értékelését közölik „Jed Smithszel” hazatérése után: [...] komolyabb összeget adtunk neki egy semmire nem használható anyagért.¹⁰⁴*

Az üzenet átadására nem került sor. Sárkány Kanadába költözött. Az 1971. július 20-i határozat megállapítja, hogy a Jed Smith fedőnevű személy beszervezése a rádiótól való elbocsátása és Párizsba, majd Kanadába való áttelepítése, valamint elzárkózása miatt nem valósult meg. [...] „Jed Smith” jelenleg Kanadában dolgozik egyetemi tanársegédként, így a vele való további foglalkozás számunkra célszerűtlen. Anyagát 1970-ben átadtuk tanulmányozás és esetleges foglalkozás céljából a III/I-1. Osztálynak, de nem tartott rá igényt. A fentiek alapján javaslom az ügyben keletkezett anyagokat lezárni és végleg irattározni. Kelemen Ágnes r. szds.¹⁰⁵

Sárkány István és az állambiztonság kapcsolata azonban ezzel nem szűnt meg. Az 1972. szeptember 12-én kelt ottawai jelentés szerint Kanadában felújították. Sárkánnyal egy Forgács nevű rezidens találkozott, aki, mint a jelentésből kiderül, már hosszabb ideje kapcsolatban állt vele: „J. Smith” mindenekelőtt szemrehányással illetett, hogy 1971. őszi magyarországi visszatérése óta nem kezdeményeztem vele kapcsolatfelvételt. Elmondta, hogy erre nagyon számított, tekintettel arra, hogy budapesti programját az én segítségével szerveztük, s rendkívül furcsállja, hogy visszajövele után nem érdeklődtem utazása, illetve magyarországi tartózkodása eredményeiről. Ő „bizonyos megfontolások alapján” nem kereste velem a kapcsolatot. Ezalatt azt értette, nem lenne értelme annak, ha kapcsolata a magyar követség diplomatáival illetéktelenek tudomására jutna. Itt kertelés nélkül az elhárításra célzott.¹⁰⁶

Forgács, aki az állambiztonság követségén székelő rezidense volt, és jelentéseit egyenesen a hírszerzés címére küldte, azt javasolta, tartsák tovább a kapcsolatot Sárkánnyal: [...] *fokoz-*

103 ÁBTL K-780/3. 63–66.

104 4/1-C. sz. utasítás. Uo. 69.

105 Uo. 85.

106 ÁBTL K-780/4. 241.

*tosan meg kell kísérelni az információs tevékenységbe bevonni, figyelembe véve a lehetőségeit. [...] Álljunk el attól, hogy „Jed Smithszel” mint jelölttel foglalkozzunk. Csak társadalmi kapcsolat szinten foglalkozzunk vele.*¹⁰⁷

A központ 1973. július 10-én a következő, SZIGORÚAN TITKOS! KÜLÖNÖSEN FONTOS! utasítást küldte Forgács elvtársnak: [...] *megállapította, hogy „Jed Smith” nem szívesen működne együtt szerveinkkel, fél a konspiratív jellegű munkától, továbbá korlátozottak a hírszerzői lehetőségei is, mert az emigrációval megszakította a kapcsolatait, ezért a jövőben operatív céllal nem kívánunk foglalkozni „Jed Smithszel”.*¹⁰⁸

NAPI OPERATÍV INFORMÁCIÓS JELENTÉSEK

Mint a bevezetőben említettem, az ÁBTL-ben a hetvenes évek közepétől nincs a Szabad Európa Rádióra vonatkozó ügynöki jelentéseket, állambiztonsági akciók dokumentumait tartalmazó dosszié. Ezeket feltehetően mindmáig titkosították. Csupán az úgynevezett Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) SZER-re, annak munkatársaira vonatkozó *kivonata* áll rendelkezésre. Az NOIJ-t a BM készítette naponta az MSZMP és kormány vezetői számára. Minden jelentés 45 példányban, névre szólóan készült, *A nap fontos állambiztonsági témáiról szóló hírek, jelentések rövid összefoglalója* címen. A hírcsomagot naponta Benkei András belügyminiszter vagy Karasz Lajos rendőr altábornagy, miniszterhelyettes írta alá. A SZER-re vonatkozó jelentések többségükben Münchenből származnak. Vannak azonban közöttük olyanok is, amelyeket a rádió 1988-ban megalakult budapesti szerkesztőségébe beépített ügynök/ügynökök írtak, vagy jelentették szóban. A jelentések még fedőnevet is csak a legritkább esetben tartalmaznak. Így – ellentétben a korábbi dossziék tartalmával – következtetni is csupán ritkán lehet az ügynök személyére, feladatkörére, értesülési forrására. Hiányoznak a központ utasításai és az ügynökök munkájának értékelése is, amelyek korábban utaltak az állambiztonság érdeklődési körére és az ügynök személyére, beosztására. Olyan jelentésekhez, amelyeket a BM különösen fontosnak tartott, mellékletként a SZER kutatóosztályának tanulmányait vagy a műsorok leírt szövegét csatolták. Ezt az anyagot csak a témában illetékes állami és pártvezetők hírcsomagjához mellékeltek. A *Holnap Hullámbosszán* című műsor Konrád Györggyel készített interjójának teljes leírt szövegéhez például ezt a megjegyzést fűzték: *Megkapták Aczél, Biszku, Győri, Óvári elvtársak, Benkei, Karasz, Harangozó, Baranyai elvtársak.*¹⁰⁹

107 Uo. 244., 261.

108 ÁBTL K-780/6-1-7/1973. 266.

109 ÁBTL NOIJ 408/63.

A NOIJ SZER-re vonatkozó jelentéseinek zöme az állambiztonság III/I. (hírszerző) részlegétől származik. Tehát a Münchenben beépített ügynök – feltehetően telefonon küldött – jelentéseiről van szó, amelyeket a központban fogalmaztak hírré. A jelentések lényegében két témával foglalkoztak: a szerkesztőségben belüli ellentétekkel, valamint a SZER és a demokratikus ellenzék kapcsolatával.

Ami az első témakört illeti: mint minden szerkesztőségben, a SZER-ben is voltak szakmai és személyi ellentétek. Voltak baloldaliak, jobboldaliak. Eltértek a vélemények abban, mi várható az új gazdasági mechanizmustól; a nagyüzemi vagy a kisbirtokra alapuló mezőgazdaságnak van-e jövője stb. Ezek a viták néha élesek voltak, de a hangnem mindig civilizált maradt. Ez változott meg a nyolcvanas évek közepétől. A stílus lényegesen eldurvult, a szerkesztőségben eluralkodott a mai magyar társadalmi légkörre jellemző gyűlölködés. Voltak, akik ezt az újonnan disszidált munkatársak számlájára írták, mivel ők más vitakultúrához voltak szokva Magyarországon. Mások meg voltak győződve róla, hogy mindez a BM beépített ügynökeinek bomlasztó tevékenységére vezethető vissza. Elkezdődtek a gyanúsítgatások, ki az ügynök. Addig ez nem volt téma. Az volt a (mint láttuk, megalapozatlan) vélemény, hogy nálunk nincs ügynök, miért is lenne, hiszen amit tudunk, mikrofonba mondjuk. Sajnálatos és igazságtalan, hogy a gyanúsítgatások mindenekelőtt az utolsó tíz évben a szerkesztőségbe került, általában röviddel korábban disszidált munkatársakat érték. Ma már tudjuk, hogy a „régiek”, sőt a „nagyon régiek” között is voltak ügynökök szép számmal.

A jelentésekből nem lehet megállapítani, hogy az ügynökök résztvevői voltak-e a belső ellenségeskedésnek, a SZER lejáratására irányuló különböző akcióknak, vagy csak a háttérben tevékenykedtek, és jelentettek róla. Je-

lentéseik forrását is csak ritkán, közvetve említik. Ha igen, az Üzemi Tanácsot¹¹⁰ vagy Hajnal László Gábort jelölik meg.

Például: *A SZER ún. Üzemi Tanácsa októberben tudomást szerzett arról, hogy Vass Vilmos (hírolvasó, bemondóként használt álneven Pécsi Vilmos), a magyar osztály vezetőjének helyettese, nem hivatalos feljegyzéseket készít és gyűjt minden munkatársról.*¹¹¹ Vagy: *A SZER Üzemi Tanácsa mindig jól infor-*

110 Az Üzemi Tanács (ÜT) a SZER-alkalmazottak képviseleti testülete volt. Minden nemzetiségi osztály (magyar, lengyel, román, csehszlovák), valamint a német és amerikai munkakörök alkalmazottjai megválasztották saját delegáltjukat az ÜT-be, aki a bérekkel, munkafeltételekkel stb. kapcsolatos tárgyalásokon a munkavállalókat képviselte a vezetőséggel szemben.

111 ÁBTL NOIJ III/I-238/2-1989.

*mált elnökének véleménye szerint Ribánszky László magyar szekcióvezető széke erősen inog.*¹¹² Ez jelentheti azt, hogy az ügynök vagy valamelyik ismerőse, akitől az információkat kapta, közel állt az Üzemi Tanácshoz.

Más jelentéseknél az informátor állítólag Hajnal László Gábor volt, aki elmondta: *A SZER műsorpolitikájában jobbrtolódás várható, s minden „balos” munkatársat – még Kasza Lászlót is ezek közé sorolják – el fogják bocsátani – írták 1984. október 12-én.*¹¹³ És 1985. január 29-én: *A SZER magyar osztály igazgatóját és helyettesét, Szabadost és Borbándit elbocsátották, illetve nyugdíjazták, mert „behódoltak a Kádár-vonalnak”. Az új igazgató Ribánszky László (Lengyel Szaniszló álnéven), helyettese Halász Péter. Ribánszky kinevezésével még a barátai sem értenek egyet. [...] A magyar szekció erős embere, igazi irányítója, Vass Vilmos (álnéven Pécsi Vilmos) kiábrándult, csalódott. Arra számított, hogy ő lesz az igazgató. Kasza László, aki Szabados bizalmasa volt, teljesen háttérbe szorult.*¹¹⁴

Ugyancsak Hajnal László Gábort adja meg forrásnak a következő, 1985. május 9-i jelentés: *Kasza László SZER-alkalmazottól – aki eddig főleg ellenzéki témákkal foglalkozott – elvették a műsorát. [...] Lebegő helyzetben van, a hírforrás szerint jelenleg nem is jár be a rádióhoz. Az információ forrása megbízható, ellenőrzött. Intézkedés: tájékoztatják a III/III-as Csoportfőnökséget.*¹¹⁵

Jelentés két hónappal később, 1985. július 26-án: *A terv, hogy Hajnal László Gábor Kasza László utóda lesz, nem valósult meg. Az „ellenzéki műsorokat” továbbra is Kasza szerkeszti.*¹¹⁶

Ma már ismert tény, hogy Hajnal László Gábor „Husztiként” az állambiztonság ügynöke volt. A minden kétséget kizáró 6-os kartonja 2008 novemberében került elő. A Történeti Levéltárban négy dosszié őrzi „Husztii” jelentéseit, amelyeket 1969–81-ben mindenekelőtt a demokratikus ellenzékről és egyetemista, értelmiségi körök tagjairól adott. Öntevékeny volt, barátait, ismerőseit gátlás nélkül feljelentette. 1981-ben az NSZK-ba telepítette a hírszerzés. Itt a SZER állandó külsős munkatársa lett. Münchenből küldött jelentéseinek dossziéja vagy továbbra is titkosított, vagy elveszett.¹¹⁷

Figyelemre méltó, hogy a NOIJ-jelentések között sokkal több volt az igazságnak meg nem felelő, akár tudatosan hamis „értésülés”, mint a korábban már ismertetett, 1975 előtti jelentések között. Tudatosan hamisak, mert olyasmiket jelentettek, amiről az ügynöknek tudnia kellett, hogy nem igaz. Néhány példa:

112 ÁBTL NOIJ III/I-80/13-1989.

113 ÁBTL NOIJ 201. sz.

114 ÁBTL NOIJ 20. sz.

115 ÁBTL NOIJ 98. sz. 408/66.

116 ÁBTL NOIJ 146. sz. 408/66.

117 ÁBTL M-39271/1., 2., 3.

1980. szeptember 18-án kelt jelentés: a [...] *szerv informátora közli, hogy a SZER-nél megerősítették a lengyel és szovjet szekciót. [...] a napi eligazítást CIA tisztek tartják részükre.*¹¹⁸

1985. január 29-i jelentés: [...] *A rádió épületét háromszoros biztonsági lánc-cal védik, a stúdióhelyiségeket külön védelemmel is ellátták. Az információ forrása megbízható, ellenőrzött.*¹¹⁹

Egyik hír sem igaz.

Az állambiztonság rosszul koordinált munkája is hozzájárult a hamis információ és a „SZER mindent tud” mítosz terjesztéséhez. A SZER műsora-it lehallgató szolgálat jelentette 1980. november 15-én: *A Pénzügyminisztériumban a miniszteri értekezlet tárgyalta a szerkezetátalakítás, hatékonyság kérdéseit, a tárca ezzel kapcsolatos feladatait. A délelőtti miniszteri értekezleten elhangzottakról az esti órákban a Szabad Európa Rádió már részletes tájékoztatást adott. Megjegyzés: Az információ forrása megbízható, ellenőrzött, tartalma nem ellenőrzött. A szükséges intézkedéseket megteszik.*¹²⁰

A „szükséges intézkedések” minden bizonnyal megállapították, hogy a Kossuth rádió – igaz, szokatlan gyorsasággal – már délután hírt adott az értekezletről. Innen volt a SZER titokzatos értesülése.

A SZER a hetvenes évek közepétől foglalkozott a magyarországi demokratikus ellenzék ügyeivel. Egy 1977-ben, a párt és kormány vezetői számára készült, *Ellenséges rádiókkal való kapcsolattartás alakulása 1972–1976 között* címet viselő tanulmány megállapítja: *Elsősorban a különböző szocialista országokban „másként gondolkodók” eszméit terjesztik, ismertetik meg a szocialista országokban lévő hallgatóikkal. Ezzel segítik elő és támogatják azt a kampányt, amely a „belső ellenzék” kialakítására, illetve szélesítésére irányul. A másik, a rendszert aláásni szándékozó és legbefolyásosabb propagandamódszernek a zenes műsorokat nevezik, amelyek közvetett módon, ravaszul a kapitalista életforma felsőbbrendűségét hirdetik. Elemzik a SZER hallgatóságának nem és kor szerinti megoszlását. Megállapítják, hogy a fellazító propagandára a tinédzser korúak és az egyetemisták a legfogékonyabbak.*¹²¹

A kezdeti propagandát, hogy a „teenager-party” egyes slágerei között *el- lenséges politikai kommentárokat helyeznek el*, feladták. Ezek győződhettek meg róla naponta, hogy nem igaz. Maradtak célpontnak a belső ellenzék te-

vékenységét ismertető műsorok. A SZER-nél beépített ügynökök jelentéseinek döntő része – egészen a rádió megszűnéséig – azok véleményét ismertette, akik a szerkesztőségben elle-

118 ÁBTL NOIJ SZER 1980 217. sz.

119 ÁBTL NOIJ SZER 1985 20. sz.

120 ÁBTL NOIJ 261. sz.

121 ÁBTL BMTJ 65-9-111/1977.

nezték az ilyen adásokat. Miután ezeknek az éveknél a dokumentumai titkosítottak, nem tudjuk, hogy központi utasításra történt-e így, vagy az ügynökök egyéni akcióiról volt szó. Ez utóbbi lehetőséget megkérdőjelezi a központ korábban ismertetett gyakorlata, miszerint az ügynökök egyéni kezdeményezéseit szigorúan tiltották. A későbbi ügynöki jelentésekből kiderül, hogy a rendszer igazi ellenségének a demokratikus ellenzék tekintette.

A hivatalos propaganda a „belső ellenzék” értékelésénél mindig különbséget tett a demokratikus ellenzék és a népiek mozgalma között. Az utóbbiak – ahogy maguk mondták – „taktikai megfontolásból” tartózkodtak attól, hogy nyilvánosan kapcsolatot tartsanak a SZER-rel. Anyagaikat közvetve juttatták el Münchenbe. A reformkommunistákat támogatták. Egy Münchenből származó 1988. december 21-i ügynöki jelentés szerint: *Csurka István telefonon figyelmeztette a magyar osztály munkatársait: hagyjanak fel a párt és kormány vezetőinek ostromozásával, a kibontakozás lassúságának hangsúlyozásával, mert a mostani vezetők valóban reformokat akarnak, nem csak szavakban hívei a változásoknak. Időt kell nekik hagyni, hogy az elmúlt évtized hibáit rendbe hozzák, és hogy nyugodt körülmények között dolgozhassanak. Információ forrása ellenőrzött, tartalma nem ellenőrzött.*¹²²

Ugyancsak ügynöki jelentés számol be 1985. március 4-én arról, hogy *Csoóri Sándor költő Szépfalussy [Szépfalusi] István osztrák állampolgár közreműködésével az alábbi nyilatkozatot juttatta el a Szabad Európa Rádióhoz: „A Tiszatáj januári számában megjelent Csoóri Sándor Földi történet című verse nem Nagy Imre emlékét idézi, hanem egy nemrég meghalt szekszárdi orvosét, Nagy Istvánét. Az N. I. monogram azonosságát csak azok értelmezik ilyen céltudatosan két oldalról is földre, a kiknek a zavarkeltés fontosabb, mint az igazság. A Magyarországról kiszivárogtatott feltételezés, illetve pletyka, vagy a kint kitalált (a SZER műsorában elhangzott) magyarázat egyaránt méltatlan mindkét halottnak, de méltatlan az élőkhez is, akiknek őrizniük kell a halottak tisztességét, a halálon túli becsületét is.” A fentiekén kívül Csoóri kérte Szépfalussyt, mondja meg Hanák Tibornak, hogy nem szereti, ha megrágalmazzák, és a rádió olyan kommentárokat fűz a tevékenységéhez, amelyek nincsenek összhangban valódi szándékaival. Intézkedés: az információt felhasználják a „Liberátor” fn. és „Bridge” fn. ügynök operatív kombinációihoz. Kézzel írt megjegyzés: Aczél, Korom, Óvári e-nak küldjék át.*¹²³ Csoóri Sándor emlékszik az ügyre, de a levél pontos tartalmára és a SZER esetleges reakciójára nem.

Bizonyos kettősség volt tapasztalható a SZER magyar osztályának a demokratikus ellenzék tevékenységé-

122 ÁBTL NOIJ 250. sz.

123 ÁBTL NOIJ 44. sz.

vel kapcsolatos megnyilvánulásaiiban is. Az amerikai vezetés – az orosz, lengyel és cseh példákra hivatkozva – támogatta, hogy a műsor bőséges helyet biztosítson az ellenzéki tevékenységnek. Ezen a véleményen volt Szabados József és később Ribánszky László igazgató is. Ez azért fontos, mert az egyes szerkesztőségeknek messzemenő szabadsága volt a műsorszerkesztésben; ott döntötték el, hova helyezték a hangsúlyt. Viszont a magyar szerkesztőség egy része a kommunista hatalom megengedett, irányított, ellenőrzött, akár talán fizetett „gőzt leengedő szelepének” tekintette a demokratikus ellenzék működését. (Ezt terjesztette az állambiztonság is a magyar társadalomban.) Ők a Szovjetunióban és Magyarországon végbemenő változásokat is átmenetinek tekintették.

Erről szól az egyik ügynök 1988. december 21-i jelentése: *A SZER magyar osztályán belül Szalay Tamás csoportja szemben áll Kasza Levente, Lángb Júlia véleményével. [...] Szalay szerint Gorbacsov két éven belül megbukik, és ezután sem fog tudni a glasznosztjon kívül semmit felmutatni. [...] Gorbacsov bukása után ismét a sztálini típusú vezetés kerekedik felül, és ennek hatására a többi, reformokkal kísérletező kelet-európai országban is minden visszarendeződik.*¹²⁴

Az, hogy az ügynöki jelentések kitüntetett szerepet biztosítanak Kasza Lászlónak, bizonyára nem a személyemnek szólt. Sokkal inkább az általam szerkesztett, demokratikus ellenzékkel foglalkozó műsoroknak. A beépített ügynökök – feltehetően központi utasításra – egyoldalúan arról jelentettek, hogy még a szerkesztőségben belül is ellenállás van ezekkel az adásokkal szemben, mert Kasza [...] műsorai teljesen lejáratják a SZER-t.¹²⁵

1989-ben a *Reform* és a *Kapu* című hetilapok SZER-ellenes cikket közöltek, belső információkra hivatkozva. Ügynöki jelentés Münchenből: *Sokan Lovas Istvánt, a szekció „nagy levelezőjét” gyanúsítják a magyar szekció lejáratásával. Azzal, hogy Lovas és Illés László, az osztály Magyarországra látogató munkatársai biztosították a Kapu szerkesztőit a küldött anyagok eredetisége felől, egyben megdől a BM provokációjáról hazai körökben elterjedt feltételezés is.*¹²⁶

Zsille Zoltán magatartásáról számol be egy további jelentés: *Zsille Zoltán elpanaszolta Krassó Györgynek, hogy a SZER nem engedélyezi Magyarországra*

124 ÁBTL NOIJ 250. sz.

125 ÁBTL NOIJ III/I 79/9-1989.

126 ÁBTL NOIJ III/I-116/12-1989. Illés

László 1973–93, Lovas István 1984–90,

Zsille Zoltán 1983–90 között volt a

SZER munkatársa.

*történő utazását. Ha mégis beutazna, ezzel feladná szerkesztői állását, amire nem hajlandó. Felkérte Krassót, hogy valamilyen módon hozza nyilvánosságra a SZER „szemétségeit”, és hangsúlyozza ki, hogy a SZER a magyar kormány és az MSZMP adója.*¹²⁷

Ehhez a témához: *Zsille Zoltánt és Lovas Istvánt az MTV Panoráma című műsorának egyik adásában elhangzottak miatt azonnali hatállyal elbocsátották a rádiótól, Hajnal László Gábort pedig időszakosan tilalmi listára helyezték. [...] Az információ forrása megbízható, ellenőrzött, tartalma nem ellenőrzött. Ügynök az előzményről: [...] a Panoráma májusi, a SZER/SZR-ről készített műsorában a két szerkesztő erőteljesen támadta a rádió vezetését, bírálták a cenzúra gyakorlatát. Az interjú kapóra jött a vezetőknek, mivel már rég el akarták távolítani őket a rádiótól. Zsille támogatást remélve, belépett a Bajor Újságíró Szövetségbe, de tudomására hozták, hogy ilyen nyilatkozatért a Bajor Rádiótól is elbocsátanák. Az információ forrása megbízható, ellenőrzött, a tartalma nem ellenőrzött.*¹²⁸

Az, hogy a megnevezett személyek közül – Hajnal László Gábor mellett – kik voltak ügynökök, és kik szolgálták ilyen vagy olyan okból, akár akaratlanul az állambiztonság érdekeit, csak a dokumentumok titkosításának feloldása után derül ki. Addig maradnak a gyanúsítások, feltételezések. Vanak, akik mindenekelőtt a SZER-ellenes akciókban szereplő belsősöket vádolják. Mások azt gondolják, hogy az igazi ügynökök – az állambiztonság szigorú utasításának megfelelően – mindig a háttérben, feltűnés nélkül működtek.

NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉS

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető SZER-re vonatkozó anyag hiányos. A rendszerváltás után a diktatúra különböző szakaszaiban Magyarországon és külföldön összegyűjtött adatok titkosításához minden demokratikus kormány ragaszkodott. Ez tizenhét évvel a rendszerváltás és tizenöt évvel a SZER magyar osztályának megszűnése után indokolatlan.

Legalább az érintettek aktáit kellene felszabadítani, hozzáférhetővé tenni számukra a róluk összegyűjtött anyagot. Közölni kellene velük, hogy mi vészett el, mit semmisítettek meg, és mit titkosítottak. Ezt a 2008-ban vizsgálódó Kenedi-bizottságnak sem sikerült megállapítani. De azt felfedezték, hogy az állambiztonság adatait annak idején mágnesszalagokra rögzítették. A bizottság javasolta ezek nyilvánosságra hozását.

Az állambiztonság a SZER-t kezdettől fogva, a Rákosi- és Kádár-rendszerben egyaránt a Magyar Népköztársaság első számú ellenségének tekintette. Nem hírközlő szervként, hanem amerikai kém- és propagandaközpontként tartotta számon. Ez a felfogás a hatvanas évektől kezdve árnyaltabb lett, de lényegében nem válto-

127 ÁBTL NOIJ III/I-154/5-1989.

128 ÁBTL NOIJ III/I-163/11-1989.

zott. A SZER-ről alkotott véleményét, vele szembeni magatartását ehhez a feltevéshez igazította.

Az állambiztonság nem volt válogatós módszereinek megválasztásánál. A levélcenzúrától a lehallgatáson, megfigyelésen, dokumentumok, levelek hamisításán, zsaroláson, ártatlan hozzátartozók elleni intézkedéseken át egészen a betörési, robbantási, emberrablási és gyilkossági tervekig semmi sem állt távol tőle. Akcióinál egyformán felhasznált gyanútlan szülőket és köz-törvényes bűnözőket. Titkos, erőszakot is alkalmazó külföldi akciói még bírósági tárgyalásokon sem jöhettek szóba, csupán a BM legmagasabb beosztású vezetői tudhattak róluk.

Kezdetől nagy súlyt fektettek rá, hogy sikerüljön a SZER szerkesztőségébe beépülniük. Számos sikertelen próbálkozásuk volt, de 1955 és 1975 között legalább öt, huzamosabb ideig jelentő ügynököt sikerült beszervezniük, és harmincnégy olyan személy fedő- vagy valódi nevével találkozunk a dokumentumokban, aki legalább egyszer jelentett ebben az időben a SZER-ről. Biztosra vehető, hogy a hírszerzésnek a SZER megszűnéséig mindvégig volt ügynöke a szerkesztőségben. Az állambiztonságnak így mindenre kiterjedő, naprakész értesülései voltak az ott történekről. A nyolcvanas évek végétől az ügynökök száma – a rövid jelentésekből ítélve – megnőtt.

Az ügynökök feladata: információszerezés a SZER politikájáról, műsorterveiről, valamennyi munkatárs jellemzése; megközelítési, zsarolási, kompromittálási lehetőségük felvázolása. Ellentétek szítása, bomlasztás. A hírszerzés mindvégig nagy anyagi áldozatot követelő, emberigényes munkát fordított arra, hogy ügynökein keresztül információt szerezzen a SZER politikájáról, belső életéről.

Az egyszer beszervezett ügynököt akár tíz év után is megkeresték, és igyekeztek – rábeszéléssel, zsarolással – ismét együttműködésre bírni. Ügynökeiket gyakran megfenyegették, hogy feladják őket, de ezt a fenyegetést – a rendelkezésre álló adatok szerint – egyszer sem váltották be.

A BM rendelkezhetett arról, melyik napilap, folyóirat kitől mit közöljön, és mit nem. Anyagot rendelt ügynököktől, ügynökjelöltektől, amelyeket a hírközlő szervezeteknek közölniük kellett. A titkosítások miatt nem tudni, miért nem jelent meg sem Vámos és Horváth, sem Sárkány István megrendelt, kifizetett SZER-t „leleplező” könyve. Ez volt az egyik feltétele az előbbieket hazatérésének – és fő célja Sárkány alkalmazásának.

A BM fedőszervként használta a Külügyminisztériumot. Rezidensei diplomáciai státusban dolgoztak az ország nyugati követségein. Feladatuk volt új ügynökök beszervezése, munkájuk ellenőrzése, irányítása. A hírszerző

tisztek a Külügyminisztérium épületében, annak munkatársaként tárgyaltak álneven a beszerzésre vagy együttműködésre kiszemelt személyekkel. Igyekeztek elhíttetni velük, hogy az ország külpolitikai érdekeiért dolgoznak, és nem a BM szolgálatában állnak.

A kívülálló kétféle, hogy a SZER-ellenes akciók hozama arányban volt a ráfordítással. A bomlasztó politika eredménye csak a SZER utolsó éveiben mutatkozott meg, amikor az ügynökök valóban hozzájárulhattak a belső ellentétek kioldásához. Megérte erre költeni a magyar állampolgárok pénzét? Helyes válaszáért a szolgálat agyával kellene tudni gondolkodni. Másként csak feltételezhetjük, hogy az állambiztonság aránytalanul túlsúlyos akcióinak hátterében a mindenütt, mindig ellenséget gyanító paranoia és a félelem húzódik meg, amely azokat jellemzi, akik tudják, hogy hatalmuk csak fegyverekre épül.

HIVATKOZÁSOK

Farkas (1990)

FARKAS VLADIMIR: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest, 1990, Interart Stúdió.

Révész (1999)

RÉVÉSZ BÉLA: A Belügyminisztérium SZER-képe 1955-ben. *Múltunk*, 1999. 2. 170–222.

BÉKÉS CSABA

KÁDÁR JÁNOS ÉS AZ 1968-AS CSEHSZLOVÁKIAI VÁLSÁG

A prágai változások 1968 januárjában a magyar vezetést is váratlanul érték, noha megfelelő ismereteik voltak a hatvanas évek közepétől folyamatban lévő és a magyarral sok rokon vonást mutató csehszlovákiai gazdasági reformról. Amíg azonban a Magyarországon éppen ekkor induló új gazdasági mechanizmus bevezetésére „evolúciós úton”, szovjet jóváhagyás mellett került sor, az 1967. decemberi és 1968. januári prágai fejlemények – Antonín Novotný leváltása a pártvezetői posztról, új emberek és egy radikálisan új stílus megjelenése Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) legfelső vezetésében – már kezdettől fogva az 1956. októberi lengyelországi legitimációs válság rémképét idézték fel Moszkvában. Pedig a java még hátravolt, hiszen ma már világos, hogy a később egyre inkább kiteljesedő gyors demokratizálódási folyamat külső fegyveres beavatkozás nélkül 1968 őszére valószínűleg a CSKP szociáldemokrata párttá alakulásához és rendszerváltáshoz, azaz egy nyugati típusú parlamentáris demokrácia megteremtéséhez vezetett volna, ahogyan külső kontroll hiányában 1989–90-ben néhány hónap alatt be is következett.

A potenciális veszélyt kezdettől fogva érzékelték Kádár János és a magyar vezetés is, ezért mindvégig abban reménykedtek, hogy Prágában végül tudomásul veszik a realitásokat, és maguk a csehszlovák vezetők terelik vissza a reformokat Moszkva számára még elfogadható mederbe. A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar álláspontot ezért végig kettősség jellemezte: Alexander Dubčeket és társait a korábbi hibák felszámolása és a demokratizálási folyamat kiteljesítése során folyamatosan biztosították a támogatásukról, másfelől viszont rendre, gyakran a legdrasztikusabb 1956-os példák felmelegítésével figyelmeztették őket a rájuk leselkedő veszélyekre. Vagyis arra a tíz évvel korábbi magyar tapasztalatra, hogy a kommunista párt egy reformfolyamat során rendkívül könnyen elveszítheti hatalmi pozícióját, ha nem kellően határozott, erélyes és kíméletlen. Ez a veszély különösen nagy

volt Csehszlovákiában, hiszen a reformokat a CSKP-nak februártól lényegében a sajtószabadság körülményei között kellett megvalósítania. Azt viszont Kádár biztosra vette, hogy Moszkva szükség esetén nem fog habozni: erőszakkal is helyreállítja a rendet egy a szovjet birodalomhoz tartozó országban.

Ennek megfelelően a csehszlovák vezetőket kezdettől fogva óvatosságra, a reformok lassítására, a realitások tudomásulvételére intette, és a kétfrontos harc fontosságát hangsúlyozta, míg a szovjeteket és a tábor többi vezetőjét július közepéig – sőt Moszkvát még azt követően is – arra igyekezett rávenni, hogy tanúsítsanak több megértést és nagyobb türelmet a prágai fejlemények iránt, mivel a politikai megoldás lehetőségei még nem merültek ki Csehszlovákiában.

Kádár részben önként vállalt, részben Brezsnyev által szorgalmazott közvetítői tevékenysége kétoldalú, illetve multilaterális találkozókra bontakozott ki. 1968 januárja és augusztusa között kilenc alkalommal találkozott Dubčekkel, ebből ötször bilaterális (három alkalommal titkos), négyszer pedig többoldalú értekezleten.¹

A kétoldalú találkozókat a következő helyeken és időpontokban tartották: Kistapolcsány, január 20–21.; Révkomárom, február 4.; Budapest, június 13–15.; Komárom, július 13.; Révkomárom, augusztus 17.

A két vezető a következő multilaterális tanácskozásokon tárgyalta egymással: az 1948. februári csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel huszadik évfordulóján rendezett ünnepségek, Prága, február 22–24.; a Varsói Szerződés (VSZ) Politikai Tanácskozó Testületének ülése, Szófia, március 6–7.; a hatok (a Varsói Szerződés tagországai Románia nélkül) drezdai találkozója, március 23.; a hatok pozsonyi értekezlete, augusztus 3.

A kétoldalú tárgyalásokról készült magyar feljegyzések a Magyar Országos Levéltárban (MOL) már régóta a kutatók rendelkezésére állnak,² a szovjet blokk országainak multilaterális megbeszéléseiről készült korabeli jegyzőkönyvek azonban csak a legutóbbi időben váltak teljes terjedelmükben hozzáférhetővé.³ Ismeretes, hogy a hatok, illetve az ötök (a VSZ

1 Kádár közvetítő szerepéről bővebben lásd Békés (2008). A téma korábbi részletes feldolgozását lásd Huszár (1998).

2 Kádár János szóbeli beszámolóit Dubčekkel folytatott tárgyalásairól zömmel az MSZMP Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei tartalmazzák (MOL M-KS 288. f. 5. cs.), a találkozókról, valamint a Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéseiről készült feljegyzések lelőhelye: MOL M-KS 288. f. 47. cs. 743. ő. e. Mindezeket részletesen ismerteti Huszár (1998).

3 A VSZ-tagállamok 1968-ban tartott mul-

tilaterális értekezleteinek minden jelenleg hozzáférhető jegyzőkönyvét minimális rövidítésekkel közli orosz és német nyelven Karner et al. (2008b).

4 Az 1968-as csehszlovákiai válság történetéről általában lásd Skilling (1976); Dawisha (1984); Navrátil et al. (1998); Williams (1997); Karner et al. (2008a).

5 A magyar hadsereg csehszlovákiai intervencióban vállalt szerepéről lásd Pataky (1996).

Románia és Csehszlovákia nélkül 1968 márciusától augusztus végéig összesen hat találkozáson tárgyaltak a csehszlovákiai válsággal kapcsolatos közös politikájukról: Drezda, március 23. (hatok); Moszkva, május 8. (ötök); Varsó, július 14–15. (ötök); Pozsony, augusztus 3. (hatok); Moszkva, augusztus 18. (ötök); Moszkva, augusztus 24–26. (ötök).⁴

A találkozók lefolyásáról eddig is értékes forrásaink voltak a többnyire

Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes által készített magyar feljegyzések, ezek azonban összefoglaló jellegűek, így Kádár János szerepléseiről is csak kivonatos formában adnak képet. Jelen írás a magyar pártvezetőnek a multilaterális döntéshozatali mechanizmus vizsgálata szempontjából három legfontosabb találkozáson – Drezda, Moszkva (május 8.), Varsó – elmondott beszédeit adja közre. A drezdai találkozáson egyidejű jegyzőkönyv nem készült, ám a történeti források megőrzésére dícséretes figyelmet fordító keletnémet pártvezetés jóvoltából rendelkezésünkre áll az a német nyelvű átírat, amelyet a helyszínen titokban készített hangfelvétel alapján állítottak össze. A május 8-i moszkvai megbeszélésről és a július 14–15-i varsói értekezletről orosz nyelvű jegyzőköny (is) készült, Kádár János ottani beszédeit ezek alapján adom közre.

A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar álláspont alakulásában alapvetően három szakaszt különböztethetünk meg:

- ♦ 1968 első néhány hónapjában úgy ítélték meg, hogy az országban vannak ugyan negatív jelenségek, a fejlődés azonban lényegében a korábbi hibák kijavítása felé halad, ellenforradalmi veszélyről csak potenciális értelemben lehet beszélni.

- ♦ Május elejétől az ellenforradalmi veszély és a helyzet folyamatos súlyosbodásának elismerése mellett Kádár a hangsúlyt arra helyezte, hogy mindezek ellenére az ellenforradalom még nem kerekedett felül Csehszlovákiában. Vagyis a válságra mindenképpen politikai megoldást kell találni.

- ♦ Június végén, moszkvai tárgyalásai során Kádár végül elvben – mint lehetséges végső megoldást – elfogadta a közös invázió tervét, és vállalta az abban való részvételt,⁵ azonban ezután is megtett mindent tőle telhető a fegyveres megoldás elkerüléséért.

Mivel Kádárnak a csehszlovákiai válsággal kapcsolatos szerepét a közelmúltban részletesen elemeztem,⁶ a következőkben csupán az említett három találkozón elmondott beszédeiben megjelenő legfontosabb gondolatokra hívom fel a figyelmet.

DREZDA

A március 23-án megtartott drezdai találkozón általános vélekedés volt, hogy a csehszlovákiai fejlemények súlyos aggodalomra adnak okot. Breznyev ugyan visszafogottan beszélt az ellenforradalmi veszélyről, Gomułka azonban durva kirohanást intézett az új vezetés ellen, azt állítva, hogy Prágában „a reakció és az ellenforradalom jól érzi magát”.⁷

A Gomułka után felszólaló Kádár igyekezett a kétfrontos harc otthon jól bevált taktikáját alkalmazni: támogatásáról biztosította a csehszlovák vezetést, ugyanakkor saját tapasztalatai alapján igyekezett figyelmeztetni őket a helyzetből adódó lehetséges veszélyekre is. Hangsúlyozta, hogy a magyar vezetés szolidáris a CSKP-val, és hogy ami ott történik, az Csehszlovákia belügye, amibe nem lehet beavatkozni. Ugyanakkor figyelmeztetett arra: a vezetés nem egységes, egység és világos politikai platform nélkül viszont a kibontakozás nem lehet sikeres. Harcolni kell a szocializmus építése során 1968 januárja előtt elkövetett hibák kijavításáért – figyelmeztetett –, ugyanakkor határozottan fel kell lépni a szocialistaellenes jelenségek, tendenciák ellen.

Az 1956-os magyarországi válságot sem tudatos ellenforradalmárok kényszerítették elő – mondta a prágai vezetők okulására –, hanem zavaros gondolkodású emberek, akik a XX. kongresszus irányelvei érvényesítésének jelszavával léptek fel, de „valamilyen értelmetlen hullám” ragadta őket magával, s bár szándékaik nem voltak ellenségesek, hatalmas károkat okoztak. Végül, hogy teljesen világos legyen, milyen sorstól szeretné megóvni Dubčeket és társait, hozzátette: Nagy Imre sem volt tudatos ellenforradalmár, aki a szocialista rendszer megdöntését tervezte volna, valójában csak az események hatására, október 25-26. táján csatlakozott az osztályellenséghez. Kádár végül nyíltan a csehszlovák vezetők szemébe mondta: „ezek az események önök közül bárkit Nagy Imrévé tehetnek”.⁸

⁶ Lásd Békés (2008).

⁷ Karner et al. (2008b) 449. Kádár János szóbeli beszámolója szerint ez a mondat így hangzott: „Prágában az ellenforradalom szabadon jár.” Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. április 2-i üléséről. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 452. ő. e.

⁸ Az 1968. március 23-i drezdai értekezlet jegyzőkönyve. Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im

Bundesarchiv, Zentrales Parteiarhive
(SAPMO BArch. ZPA), Berlin, IV
2/201/778.

Figyelemre méltó Kádár fejtegetése a magyarországi szlovákokról, illetve a szlovákiai magyarokról annak kapcsán, hogy Csehszlovákiában bí-

rálták a magyarországi kisebbségi politikát. Az a kijelentése, miszerint „a magyarok harminc százaléka él külföldön, a szomszédos országokban”, tudomásom szerint a Trianon-szindróma első hivatalos felvetése volt multilaterális fórumon. Kádár ehhez kapcsolódó „pártszerű” konklúziója ugyan konkrétan az volt, hogy a szocialista országok veszélyes útra lépnének, ha egymás országaiban élő nemzeti kisebbségeik sorsával kezdenének foglalkozni, ám a valószínűleg szándékos kétértelműséggel előadott gondolatmenet egy másik mondata már más irányba mutatott: „Ha egy magyart kérdeznek: mi ez tulajdonképpen? – akkor azt mondhatom: ez nem csehszlovák belügy, hiszen minket is érint.” Az ötök májusi moszkvai találkozásán pedig már egészen világosan meg is fogalmazta a dolgok várható kimenetelét: „Ennél tovább a nyilvánosság előtt egyelőre nem mentünk, de magunkhoz kérettük a csehszlovák nagykövetet annak kapcsán, hogy ők a nemzetiségi kérdésben az isten tudja, milyen kijelentésekkel álltak elő. Azt állították például, hogy Magyarországon a szlovákok asszimilációjára irányuló politika folyik. Ennek kapcsán figyelmeztettük őket, ha ez így megy tovább, akkor, kérem, mi is gondot fogunk fordítani a csehszlovákiai magyar lakosság sorsára.”

MOSZKVA

Mivel a drezdai találkozó után a helyzet nem javult, sőt a csehszlovákiai demokratizálási folyamat felgyorsulásával nyilvánvalóan és rohamos ütemben romlott, hamarosan újabb válságmenedzselő értekezletre került sor, ezúttal azonban a csehszlovák vezetők nélkül. Az ötök 1968. május 8-i moszkvai tanácskozásán a csehszlovákiai állapotokat már egyértelműen ellenforradalmnak minősítették a szovjet, lengyel, keletnémet és bolgár párt képviselői, a dubčeki vezetés rendteremtő képességével kapcsolatban pedig komoly kritikát fogalmaztak meg, így egyre határozottabban körvonalazódott az a koncepció, hogy a helyzet – még mindig – *politikai eszközökkel* történő rendezését az „egészséges erők” által végrehajtott belső hatalomátvitél útján kell elérni.

Kádár János itt is igyekezett a Drezdában már bevált „dialektikus” megközelítést alkalmazni, összességében mégis elmondhatjuk, hogy az 1968 során tartott multilaterális tanácskozások közül ezen az értekezleten fogalmazta meg a leghatározottabban és legélesebben a többiekétől markánsan

eltérő véleményét. Csehszlovákiában valóban anarchia van, s az antiszocialista erők ezt kihasználják – mondta –, a vezetés gyenge és nem egységes, nem tartja kezében a pártot, az államot és a társadalmat, de el kell ismerni, hogy Dubčekék kétfrontos harcot folytatnak, s az adott helyzetben ez az egyetlen lehetséges helyes magatartás. Majd világosan kifejtette az ekkor érvényben lévő hivatalos magyar álláspontot: a helyzet ugyan veszélyes, de az ellenforradalom még nem kerekedett felül Csehszlovákiában. Kádár a többiekkel szemben határozottan úgy foglalt állást, hogy a CSKP vezetése – ha megfelelő támogatást kap a testvérpártoktól – úrrá tud lenni a helyzeten.

Megkockáztatható: Kádár ezen a tanácskozáson fogalmazta meg élete legélesebb kritikáját a blokk országaival szemben, amit a többiek nyugodtan kioktatásnak is vehettek. Nem tudni, hova jutunk – jelentette ki ugyanis –, ha a felmerülő problémák értékelésében pusztán olyasféle leegyszerűsített sémákat használunk, mint például hogy „Mao – nem normális, Castro – kispolgár, Ceaușescu – az isten tudja, hogy egyáltalán micsoda, a csehek – megbolondultak”. Ehelyett azt javasolta, hogy: „[...] azokból az általános törvényszerűségekből kell kiindulni, amelyek mindezen jelenségeket kiváltják.”⁹

VARSÓ

1968. július elejére az ötök számára már nyilvánvaló volt: a dubčeki vezetés nem tud – és ami még rosszabb, nem is nagyon akar – fellépni az egyre radikálisabb demokratizálódási folyamat megfékezésére, még kevésbé visszafordítása érdekében. Ezért a szovjet vezetés úgy döntött, július 14–15-én Varsóban újabb többoldalú értekezletet tartanak, ahol megpróbálják megértetni a csehszlovák vezetőkkel, hogy elfogyott a türelem, a politikai megoldás keretei lényegében kimerültek: vagy sürgősen helyreállítják a rendet önerőből, vagy a VSZ államai, internacionalista kötelességüket teljesítve, ha kell, erőszakkal mentik meg a kommunista rendszert Csehszlovákiában. A CSKP vezetése azonban, nem érzékelve a helyzet súlyosságát, nem volt hajlandó ismét egy a drezdaihoz hasonló ítélszék elé állni, így nem vett részt a találkozón.¹⁰

⁹ Az Erdélyi Károly által összeállított beszámolóban ez a kritikus mondat így szerepel: „Ha az ember ugye veszi, hogy Mao-ce tung és társai nem normális emberek, Castro kispolgár, Ceaușescu nacionalista, a csehszlovákok pedig megbolondultak, ezzel nem tudjuk a dolgot elintézni.” Jelentés a Politikai Bizottságnak öt szocialista ország testvérpártja első titkárainak 1968. május 8-i moszkvai találkozájáról. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 455. ő. e., idézi Huszár (1998) 86.

¹⁰ Kádár fontos szerepet játszott a találkozó előkészítésében, erről lásd Békés (2008).

Varsóban Brezsnyev kérésére Kádár először részletesen beszámolt a Dubčekkel és Oldřich Černíkkal folytatott július 13-i komáromi tárgyalásairól, majd – az MSZMP PB július 12-i ülése határozatának megfelelően – továbbra is a politikai megoldást szorgalmazva azt hangsúlyozta, hogy a helyzet ugyan veszélyes, de az ellenforradalom még (mindig) nem kerekedett felül Csehszlovákiában.

A korábbi multilaterális találkozók Kádár különvéleményére a többiek érdemben nem reagáltak, a kiélezett helyzetben azonban felszínre törtek az addig lefojtott indulatok. Walter Ulbricht és Todor Zsivkov – talán Kádár korábbi, moszkvai kioktatásáért is revansot véve – nyíltan vitába szállt vele, és álláspontját határozottan visszautasították. Mi több, attól sem riadtak vissza, hogy nem is olyan burkoltan megfenyegessék a magyar pártvezetőt, jelezve: a szovjet blokk következő országa, amelynek belső problémáit majd hamarosan a testvérpártok hasonló értekezletén kell megvitatni és megoldani, Magyarország lesz.¹¹

Ezt a fenyegetést az éppen csak beindult, a sztálini gazdasági modellhez képest addig legradikálisabb gazdasági reform idején nem lehetett félvállról venni. Ráadásul ilyen testvéri beavatkozásra volt már precedens, nem is olyan nagyon régen, és akkor is éppen Magyarország esetében. Az 1957. január 1–4. között Budapesten tartott csonka VSZ-csúcstalálkozón első ízben avatkoztak be kollektívan egy szocialista ország belügyeibe: a szovjet, csehszlovák, bolgár és román vezetők a belső fejlődés kérdéseiben súlyos engedményekre kényszerítették a magyar vezetést, így például megvétőzték azt a tervet, hogy egy erősen korlátozott jellegű, leginkább a csehszlovákiaihoz hasonló ál-többpártrendszeret vezessenek be. Ugyanez a kollektív fórum mondta ki, hogy meg kell indítani a Nagy Imre-csoport elleni büntetőeljárást.¹²

Kádár kezdettől tudta, hogy ha Csehszlovákiában végül kollektív fegyveres beavatkozásra kerül sor, abból Magyarország nem maradhat ki, ezért úgy döntött, hogy a két héttel korábban Moszkvában tett „bizalmas” hűségnyilatkozatot a kedélyek lecsillapítása érdekében ebben a körben megismétli. Váratlanul másodszer is szót kért, és elmondta: „[...] szükségesnek tartjuk kijelenteni, hogy egyetértünk a szovjet elvtársak elemzésével, következteté-

11 Navrátil et al. (1998) 218., 220–221.

Kádár beszédének teljes szövegét közli Karner (2008b) 647–657.

12 Erről bővebben Békés–Byrne–Rainer (2002) 485–495.

seivel és javaslataival, készek vagyunk részt venni ezek megvalósításában, ugyanúgy, ahogy eddig is részt vettünk minden közös akcióban.”

Kádár ezzel az ötök előtt formálisan is elkötelezte magát a végső meg-

oldás elvi elfogadása mellett, ez azonban nem akadályozta meg, hogy a háttérben – ezek után már csak bilaterális alapon, azaz magyar–csehszlovák és magyar–szovjet relációban – lankadatlanul tovább dolgozzon a politikai megoldás lehetőségének megteremtéséért. A kudarc nem rajta múltott.

DOKUMENTUMOK

1. KÁDÁR JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA A VARSÓI SZERZŐDÉS HAT TAGÁLLAMÁNAK DREZDAI TALÁLKOZÓJÁN 1968. március 23.

KÁDÁR J.: Köszöntjük a testvérpártok képviselőit, és köszönetet mondunk Ulbricht elvtársnak azért, hogy a német elvtársak vállalták a házigazda szerepét. Örülünk annak, hogy véleménycsere céljából összejöttünk itt.

Néhány pillanatra szeretnék visszatérni a gazdasági és politikai együttműködés problémájához. Előzetes megbeszéléseink során megegyeztünk abban, hogy itt a gazdasági együttműködésről fogunk beszélni. Azt gondoljuk, hogy ezt feltétlenül ki kell szélesítenünk, és hogy pártjaink és országaink politikai és gazdasági együttműködéséről kell beszélnünk. Ha ezeket a kérdéseket itt nem tárgyaljuk is széles körűen, a már többször összehangolt álláspontok alapján megegyezhetnénk arról, hogy mind a Varsói Szerződés, mind a KGST kérdéseiben, valamint a kétoldalú gazdasági és politikai együttműködés kérdéseit illetően a jövőben egy vagy két tanácskozást kell tartani – annyit, amennyi szükséges lesz. Valószínűleg helyes lenne, ha megegyeznénk abban, hogy a közeljövőben találkozzanak országaink állami tervbizottságainak elnökei és országaink védelmi miniszterei. Miután ők a dolgokat megfelelően előkészítették, ebben az összetételben – tehát az első titkárok és a miniszterelnökök részvételével – ismét össze kellene jönnünk, hogy megegyezzünk a közös álláspontok ügyében, és meghatározzunk bizonyos lépéseket. Ezután ezt a problémát a Varsói Szerződés és a KGST államainak plenáris ülésein megfelelő formában tárgyaljuk, és a megegyezésnek megfelelően a most jelen nem lévő román elvtársak egyet nem értése esetén is megvalósítjuk. Mai tanácskozásunk külső megítélése szempontjából szükségesnek látjuk egy kommuniké elfogadását. A szöveg megfogalmazásakor mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy olyan információkat osztottunk meg itt egymással, amelyek minden oldalt érintenek, valamint megegyeztünk abban, hogy mind ebben a körben, mind a KGST és a Varsói Szerző-

dés keretében a gazdasági és politikai együttműködés fejlesztésében vagyunk érdekeltek.

Csatlakozom azokhoz az elvtársakhoz, akik itt már elmondták, hogy – amennyiben nem akarjuk furcsa helyzetben találni magunkat – a kommunikációban valamilyen formában szerepeltetnünk kell, hogy információkat és véleményt cseréltünk a CSSZK helyzetével kapcsolatban, amely az egész világot érdekli. Ez célszerű lépés lenne, amennyiben a cseh elvtársak számára elfogadható, hiszen senki nem hinné el nekünk, hogy találkoztunk, de ezekről a kérdésekről nem beszéltünk. Ezt szerettem volna hozzászólásom elé bocsátani.

Továbbá szeretném megjegyezni, hogy a Magyar Munkáspárt [sic!] Központi Bizottsága, a Magyar Népköztársaság kormánya és dolgozó népünk normális, tervszerű feladatait végzi, azokkal foglalkozik. Hozzá kell tennem azonban, hogy – kezdve pártunk Politikai Bizottságával és Központi Bizottságával – széles közvéleményünket két-három hónapja nagyon intenzíven foglalkoztatja a csehszlovákiai helyzet. Ez érthető is. Nálunk az embereket nagyon foglalkoztatja az ott kialakult helyzet, és az a kérdés is, hogy mi lesz belőle.

Most áttérnék arra a témára, amelyről itt legfőképp szó van. Mindenekelőtt szeretnék pártunk valamennyi itt jelen lévő elvtársa nevében köszönetet mondani a tájékoztatásért, amelyet Dubček elvtárs adott, valamint a gondolatokért, amelyeket itt előadott, és amelyekkel a csehszlovák elvtársak foglalkoztak. Azt is szükségesnek tartom aláhúzni, hogy Brezsnyev és Gomulka elvtárshoz hasonlóan mi is azt a nézetet képviseljük, hogy az események a csehszlovák párt belső életét érintik, és hogy a döntések meghozatalának joga a cseh elvtársakat illeti. Természetesen nincs szándékunkban beleavatkozni, és erre nem is vagyunk képesek. De szeretném hozzáfűzni, hogy szolidárisak vagyunk a csehszlovák testvérpárttal, a csehszlovák dolgozó néppel, és hisszük és kívánjuk, hogy a napirenden lévő nagy és bonyolult problémákat eredményesen sikerül megoldani, és pedig oly módon, hogy a csehszlovák testvérpárt és a Szocialista Csehszlovák Köztársaság [sic!] ebből a harcból, ebből a helyzetből megedződve kerül ki.

(...)¹³ és a ma uralkodó helyzetet teljes joggal lehet kritikus szituációként jellemezni. Ez egy olyan kérdés, amelyről nekünk, az öt szomszédos országnak világos képünk kell hogy legyen. Másfelől csehszlovák elvtársainknak meg kell érteniük és el kell fogadniuk, hogy pártjaink és országaink a legmesszebbmenőkig érdekeltek abban, hogyan alakul és fejlődik tovább a

13 Kihagyás az eredeti gépiratban.

csehszlovák helyzet. Abban is érdekeltek vagyunk, hogy a napirenden lévő nyitott kérdések a szocializmus javára dőljenek el. Teljesen érthető és világos, hogy ez így van, és az is világos, miért van így. Mindenekelőtt a következő miatt: bármely szocialista országban lejátszódó jelentős események közvetlen hatással vannak a többi szocialista ország belső helyzetére. Ebben az esetben ez ismételtelen beigazolódik.

A másik dolog, amiről mindig szólnak az ünnepi beszédekben, és ami valójában nem üres frázis, hanem valóság, hogy mind sikereink, mind gondjaink közösek. Nem szükséges hosszasan magyarázni, miért van ez így, hiszen a párttagok, a szocialista országok közvéleménye pártjainknak szegeznek kérdéseiket, függetlenül attól is, mi történik más szocialista országokban, és választ várnak tőlünk a kérdésekre. A csehszlovák elvtársaknak ezt meg kell érteniük. Ha mi itt néha szenvedélyesen, de egyazon érzésekkel és egyazon szándékoktól vezérelve valamilyen kérdést felvetünk, akkor kérjük szó szerint érteni, hogy itt kommunisták jöttek össze, elvtársak, harcostársak és szövetségeseik. Ilyen minőségben találkozunk itt egymással, és beszélünk közös dolgainkról. Számunkra hallhatatlanul fontos, hogy egy ilyen helyzetben minden kérdéssel megfelelő információkat, magyarázatokat kapjunk. Ezek nem valamilyen nem létező jogon alapuló követelések, hanem a helyzetből adódnak. Szükséges, hogy megértsük, milyen a valóságos helyzet Csehszlovákiában, azért is, hogy elképzelésünk legyen a csehszlovák pártvezetés megfontolásairól. Feltétlenül szükség van erre, mert azt mondjuk, szolidárisak vagyunk velük. És ez valóban így van. Őszintén meg vagyunk győződve róla, és azt mondjuk, össze kell fogunk, együtt kell működünk, és kölcsönösen támogatnunk kell egymást. Természetesen nagyon pontos információkra van szükségünk, hogy tudjuk, miben szükséges és kell segítenünk egymást, mert különben pártjaink nehezen tudják meghozni a megfelelő döntéseket. A magyarázatokra és információkra azért is szükségünk van, mert nekünk magunknak is vannak bizonyos kötelezettségeink, tájékoztatnunk kell párttagjainkat, országunk közvéleményét. Csak akkor fogunk tudni tájékoztatni az ott uralkodó helyzetről, ha a csehszlovák elvtársaktól magyarázatokat és információkat kapunk. Amennyiben nem kapunk információkat, akkor is kénytelenek leszünk elvtársainkat valamilyen módon tájékoztatni, és pedig akkor, elvtársak, saját következtetéseink alapján tesszük, és talán el kell térnünk az Önökétől, a csehszlovák elképzelésektől.

Szeretnék néhány kérdéshez hozzászólni, például néhány általános kérdéshez. Gomulka elvtárs már érintette itt azt a tényállást, és én is csatlakozom hozzá, hogy vannak bizonyos történelmi tapasztalatok, példának oká-

ért egészen közvetlenek, amelyek mindenekelőtt Magyarországot és Lengyelországot érintik, ahol néhány éve már lejátszódtak hasonló események. Az a véleményünk, hogy ez közös tapasztalat, amelyet mindnyájunknak figyelembe kell venni. Természetesen mindig hozzáfűzzük, még ha a legszűkebb körben is, a Politikai Bizottságban beszélünk erről, hogy persze nagy különbségek vannak. Egyidejűleg azonban nem tagadható, hogy nagyon sok hasonló momentum van. Nyíltan meg kell mondanom, elvtársak, hogy meg kell értenünk: a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban és a csehszlovák testvérpártban a helyzet jelenleg nagyon komplikált. Azt is tudjuk, hogy nem csak az történik és megy végbe, amit a Központi Bizottság vagy Dubček elvtárs az elvtársaival elhatároz, hiszen más erők is döntéseket hoznak, és a mi szempontunkból nagyon fontos, hogy a helyzet megítélésének kialakítása-kor az egyiket a másiktól meg tudjuk különböztetni.

Itt használták már az „ellenforradalom Csehszlovákiában” kifejezést. Mi is beszéltünk erről. Nem tudok hivatalos véleményt nyilvánítani pártunk Politikai Bizottsága és Központi Bizottsága nevében, mivel még nem született határozat a CSSZK-ban kialakult helyzetről; vannak viszont erre vonatkozó információink, és nemegyszer folytattunk véleménycseréket, úgyhogy mindaz, amiről itt beszélünk, Központi és Politikai Bizottságunk véleményét tükrözi.¹⁴ Azt hiszem, a csehszlovák elvtársak tudják a legjobban, hogy mi is történik ma Csehszlovákiában. De a fo-

14 Az MSZMP Központi Bizottsága 1968. február 8–10-én és március 21-én tartott ülést: az előbbin az időszzerű nemzetközi kérdések között tárgyalták a csehszlovákiai helyzetet, az utóbbin ilyen napirend nem szerepelt, így a téma csak érintőlegesen került szóba. A Politikai Bizottság január óta többször is foglalkozott a kérdéssel, legutóbb március 19-én, amikor – noha a téma nem szerepelt a napirenden – a drezdai találkozó előkészítésével kapcsolatban alakult ki vita a testületben. Erről bővebben lásd Békés (2008) 104–105.

15 A csehszlovák vezetés reformista tagjai. Josef Šmrkovský 1966-tól a KB, 1968 áprilisától az Elnökség tagja, 1968–69-

lyamat, amit megfigyelhetünk, az, amit látunk és hallunk, és az, amit ma még nem látunk – engedjék meg, hogy megmagyarázzam –, nos, ez a folyamat rendkívül hasonló a magyar ellenforradalom előjátékához, abban az időben, amikor még nem volt ellenforradalom. Más szóval: ahhoz a folyamathoz hasonló, ami Magyarországon 1956. február és október vége között végbement. És arra kérjük Önöket, hogy ezt fontolják meg.

Szeretnék még külön valamit mondani azokról az emberekről, akiket itt név szerint megemlítettünk, akik részt vesznek ezekben az eseményekben. Šmrkovský, Šik, Goldstücker¹⁵ és má-

sok kerültek itt említésre különféle módon. Dubček elvtárs adott egyféle értékelést róluk, a mi oldalunk egy másfélét. Úgy tűnik számomra, nem a mi dolgunk, hogy itt olyan emberek, mint Šmrkovský és mások úgymond káderpolitikai megítélésével foglalkozunk. Szeretném a csehszlovák elvtársakat a magyar ellenforradalommal kapcsolatos egyik fontos tapasztalatunkra emlékeztetni. Nálunk, Magyarországon, elvtársak, 1956. október 23-ig semmilyen ellenforradalmi elemek nem léptek fel nyíltan. Akik felléptek, egészen más emberek voltak. Azok párttagok és politikusok, pártfunkcionáriusok és a legkülönbélebb területeken dolgozó emberek voltak. És a fő jelszó – már bocsánatot kérek – ugyanaz volt, amelyet Önöknél mindenki hangoztat. A fő jelszó nálunk ez volt: Előre az SZKP XX. kongresszusa határozatainak megvalósításáért! És ez így volt 1956. október 23-a estéjéig. Ezt figyelembe kell venni.

Megkérdezhetik: de hát miféle emberek fellépéséről van szó? – Nyíltan megmondhatom Önöknek, hogy ezek olyan emberek voltak, akik egyszerűen megzavarodtak, akiket valamilyen hullám, valamilyen értelmetlen hullám magával ragadott, emberek, akik valamiféle rémeket láttak. Azt gondolom, hogy ezek az emberek anélkül, hogy ellenséges szándékaik lennének, nagy károkat okoznak. Ilyen emberek adott helyzetben nagyobb károkat okozhatnak, mint a nyíltan és kifejezetten antikommunista elemek, mert az antikommunista elemek ilyen helyzetekben nem tudnak nyíltan fellépni. Kérem, hogy fontolják meg és vegyék komolyan ezt. Az ilyen emberek ugyanis, akikről szubjektíven azt hiszem, hogy nem ellenségei a szocializmusnak, talán tényleg azt gondolják, hogy a szocializmust képviselik, azonban pontosan az ellenkezőjét teszik. Ezt még egyszer szeretném aláhúzni, és kérem Önöket, hogy alaposan vizsgálják meg a dolgot.

A magyar ellenforradalomban nagy szerepet játszott Nagy Imre. Megvizsgáltuk ennek az embernek az egész életét, és megismertük az életútját. Ez az ember nem volt ügynök, nem volt ellenforradalmár abban az értelemben, hogy elhatározta volna a szocializmus felszámolását Magyarországon.¹⁶ 1922

ben a Nemzetgyűlés elnöke. 1970-ben kizárták a pártból. Ota Šik, a csehszlovák gazdasági reform atyja, a 1962–69 között a Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaság-tudományi Intézetének igazgatója, a CSKP KB tagja, 1968. április és szeptember között miniszterelnök-helyettes. 1969 májusában kizárták a pártól. Eduard Goldstücker irodalomtörténész, 1968 januárjától az írószövetség elnöke, Csehszlovákia megszállása után Angliába emigrált.

¹⁶ Kádárnak ez az eszme-futtatása különös figyelmet érdemel, mivel a Nagy Imre-perben hozott ítélet indoklása ennek

éppen az ellenkezőjét állította. Lásd Dornbach–Kende–Rainer–Somlai (2008) 225.

17 Kádár és Dubček 1968. február 4-i révkomáromi találkozójáról van szó.

18 A CSKP Politikai Bizottságát ebben az időben Elnökségnek nevezték.

óta volt a párt tagja. Élt a Szovjetunióban, és rövid ideig a szovjet hadseregben szolgált. Viszont sajátos volt a gondolkodásmódja. Elvtelen volt, és így olyan csoportok vezetőjévé vált, amelyek az osztályellenség követeléseit akarták megvalósítani. Ellenséggé ő csak 1956. október 25-én vagy 26-án

vált, amikor a harc logikája már a másik, az ellenséges táborba hajtotta, ahonnan már nem látott visszautat.

Ezt nem azért mondom, hogy valakit is a csehszlovák elvtársak közül Nagy Imréhez hasonlítsak. De ezek az események Önök közül bárkit Nagy Imrévé tehetnek. Ezt akkoriban még mi sem tudtuk felmérni. De mindenkít, aki akkoriban ellenségként lelepleződött, el kellett távolítani. Eredeti szándékaiktól függetlenül a szocializmus ellenségeivé váltak.

Szeretnék még egy további kérdéssel foglalkozni. Most a párt vezető szerepéről beszélünk az adott szituációban. Dubček elvtárssal már közvetlen találkozonk¹⁷ során értekeztünk erről a problémáról. Ennek a kérdésnek is megvan a maga mechanizmusa. A párt nem tud vezetni, ha nem a Központi Bizottság vezet. Ha nincs egységes, erős Központi Bizottság, akkor a vezetés nem lehetséges. Márpedig egy lenini pártnak van egy ilyen vezetése. Ha nincs ez a vezetés, akkor egész sor nagyon komoly hiba lép fel, és a pártot szét lehet verni. Akkor a gyakorlatban pártok százai jönnek létre, de nincs egy egységes párt.

Ezenkívül a CSSZK-ban kollektív vezetésről beszélnek. Ez rendkívül fontos és helyes is. De azt is figyelembe kell venni, hogy a Központi Bizottság tagjai nem ülészhetnek örökké. Hiszen emberek százairól van szó. Nehezen lehet a harcot úgy elképzelni, hogy nincs Politikai Bizottság vagy Elnökség,¹⁸ amely a pártmunkát vezeti és irányítja, amely az ügyeket valahogy a kezében tartja.

Hogy ne értsenek félre engem, el szeretném mondani, hogy nem támadni akarom Önöket, nem akarjuk Önökre kényszeríteni véleményünket és tapasztalatainkat. De kell lennie egy platformnak. Az adott szituációban szükség van egy egységes Központi Bizottságra és egy egységes Elnökségre. Különben a párt a CSSZK-ban kialakult helyzetben nem tud vezetni.

Szeretnék még valamit szóba hozni, habár lehetséges, hogy ez nem érvényes és nem is alkalmazható az Önök helyzetére. Mi a harcunkat kétfrontos harcnak neveztük. Nem engedjük el a fülünk mellett, amikor Dubček elv-

társ arról beszél, hogy itt merevségről van szó, és olyan elvtársak ellen kell harcolni, akik visszavonulnak, és nincsenek abban a helyzetben, hogy vezessenek, akiknek rossz szokásaik vannak stb. Nem, nekünk a másik oldal ellen is harcolnunk kell. Ezért neveztük a harcunkat mindig kétfrontos harcnak. Csak példaként akarom említeni, hogy mit értünk mi ezen, hogy a jelenlegi helyzetükben Önök is megfontolják a dolgot.

Még valamit szeretnék mondani. Elvtársakként rendkívül fontos számunkra, hogy felvessük ezeket a kérdéseket, hogy aztán Önök ezeket otthon tisztázni tudják. Ilyen kérdés például a következő: érvényes-e még a demokratikus centralizmus, amely pártunk felépítésének alapelve?

Létezik egy bizonyos kampány. Önök, elvtársak – és ezt mi nagyra értékeljük –, feladatuknak tekintik, hogy a januári plénumon elmondott dolgokat megismertessék a párt tagságával és a pártonkívüliekkel is. Tudjuk, hogy ez folyamatban is van. A televízióban megjelennek emberek, akik a januári plénumon elhangzott legkülönbébb dolgokat magyarázzák. De ahogyan ezek az emberek fellépnek, azt mi nem tartjuk helyesnek. Ezt nem lehet módszerként elfogadni. Azt mondták, hogy egy rossz módszertől akarnak megszabadulni; ezzel szemben ők maguk egy még rosszabb módszert alkalmaztak.

Elnézést kérek, hogy itt ezt mondom. De mégiscsak kell lennie egy platformnak. Tehát ha kell, az Elnökség vitatkozzon róla három nap és három éjjel, a Központi Bizottság meg még hosszabban, ha az lenne szükséges. De ha valamilyen dologban megegyeztek, és ha a Központi Bizottság határozatot hozott, akkor ez az a vonal, amelyet mindenkinek követnie kell. Akkor aztán már nem lehet ezeket a kérdéseket különféle módokon tárgyalni. Amikor Prágában voltunk,¹⁹ a vita során én szándékosan erről beszéltem. Az Önök januári plénumát mi egy marxista-leninista alapokon nyugvó plénumnak tartjuk, amely a XIII. pártkongresszus²⁰ határozatainak és céljainak szolgálatában állt. Volt egy bizonyos passzus, amely Novotný elvtársra vonatkozott. Én ezt helyesnek tartom. De elmondtam Dubček elvtársnak: civilizált módon kell megválni az olyan emberektől, akik már nem tudják ellátni funkcióikat. – Nem mondom, hogy ezek a szavak Novotnýra vonatkoznak, aki hosszú éveken át jól dolgozott, ha nem itt a párt egészeről van szó.

Van egy platform, van egy közös határozat. Elnézést kérek, ha ezt most így mondom. Normális körülmények között nem szükséges tudni, hogy az

19 Az 1948. februári csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel huszadik évfordulóján, 1968. január végén tartott prágai ünnepségeken Kádár János vezette a magyar delegációt.

20 A CSKP 1966-ban megtartott XIII. kongresszusáról van szó.

egy elvtársak miként lépnek fel, vitatkoznak és veszekednek egymással. De ha a Központi Bizottságban elkezdenénk nem a tagokhoz, hanem kifelé beszélni, akkor már egyáltalán nem tudnánk egymással megfelelően tárgyalni, akkor egy rossz vezetési módszert egy még rosszabbal váltanánk fel. A KB-ülés mégiscsak arra való, hogy véleményt cserélhessünk, hogy egymással vitatkozhassunk.

Még nagyon jól emlékszem arra, hogy a Központi Bizottság egykor egységes véleményt képviselt. Nos, kérdem én: hova lett később ez az egység?

Azóta azt látom, hogy ahol csak fellépnek a KB-tagok, a legkülönbélebb ellentétek vannak, a legellentéteesebb dolgok. Különbőféleképpen hangzik, ha Dubček elvtárs beszél vagy Lenárt elvtárs, Kolder²¹ megnyilatkozása – amelyet ismerünk – ebbe a vonalba tartozik, de teljesen máshogy lép fel Šmrkovský vagy Šik. Egy leninista pártban nem lehetséges, hogy mindenki teljesen szabadon azt csinál, amit akar. Akkor megszegik a párthatározatokat. Egyetértünk velük vagy sem, végre kell hajtánunk őket, és ugyanazon a vonalon, ugyanazon a fronton. Kissé nyugtalanít minket, hogy ilyen dolgok előfordulnak; ugyanis azt gondoljuk, ha ez a fajta fegyelem rendben lenne, akkor lehetne arról beszélni, hogy a párt bármilyen folyamatot kézben tart.

Ugyanebben az összefüggésben szeretnék még valamit mondani a funkcióktól való megváltásról. A szakszervezet elnöke és két titkára valamilyen ülésen felajánlották lemondásukat. De hát ez elképzelhetetlen, hiszen a párt bizalmából kerültek ezekre a posztokra. Most az illető gondolt valamit, és lemond a funkciójáról. Így van ez számos más funkcionárius esetében is, és itt van végül Novotný lemondásának ügye is.²² Azt magától értetődően Önök tudják a legjobban, hogy szükség van-e rá [Novotnýra], hogy jó-e vagy sem. De mondok én ezzel kapcsolatban valamit. Nálunk az utóbbi időkben van egy belső határozat, amelyben azt mondjuk, hogy – függetlenül a KB nómenklatúrájától, ahol a funkciók fel vannak tüntetve – a KB-tagok

káderügyében csak a Központi Bizottság határozhat. Csak a Központi Bizottság hozhat ilyen ügyekben döntést! Valóban tény, hogy Novotný nem akar ki. Teljesen mindegy, hogy mi a véleményük róla, de ő a Politikai Bizottság tagja, a Központi Bizottság tagja és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság elnöke. És ez a Központi Bizottság területe. Nem beleavatko-

21 Jozef Lenárt 1963–68 között a csehszlovák kormány elnöke. Drahomír Kolder 1962-től 1968 augusztusáig a CSKP KB Elnökségének tagja és a KB titkára.

22 Antonín Novotnýt 1968 januárjában Alexander Dubček váltotta fel a CSKP élén, majd március 22-én, egy nappal a drezdai értekezlet előtt az államelnöki posztról is kénytelen volt lemondani.

zasként mondom, de ez a dolog a KB illetékességébe tartozik. A Központi Bizottság ülésén kellene erről dönten.

Mondják, az Elnökségnek van valamilyen közleménye. Olvastam otthon, a CTK²³ adta ki. E kérdés kapcsán két elem is felfedezhető benne, egyrészt Novotný kérése, másrészt hogy Önök tárgyaltak a leváltásáról, úgyhogy az egész dolog, amit a CTK közölt, nem világos. De szeretnék egy másik dolgot itt hozzáfűzni: mi megtanultuk, hogy külső nyomás hatására senkit sem váltunk le. 1956-ban, miközben másfél hónapon át lóttak ránk, ágyúkkal, gépfegyverekkel, senkit nem váltottunk le! Delegációkkal jöttek hozzám, és mentek másfelé is, követelték, hogy a kormány két tagját váltsuk le. Ezek az emberek a mai napig a kormány tagjai. Nem is tudnám megmondani, hogy az illető [végül is] alkalmassági okok miatt nem tag már, de hogy világos legyen: ahhoz, hogy ki legyen a kormány tagja, szükségünk van a KB-ra, a KB dönt erről, és nem az utca! Egyenesen megmondtuk: az elvtárs addig marad itt, ameddig szükség van rá, és nem lesz leváltva, mert önök ezt követelik. – Mindezt tehát bizonyos tapasztalatok alapján mondom. Miután értesültek a dologról, többé nem küldözgettek delegációkat olyan követeléssel, hogy ezt vagy azt váltsuk le.²⁴

Szeretnék még valamit szóba hozni, és kérném, hogy Dubček elvtárs és a többi elvtárs jól értse: a CSKP belső ügyei. Mi a közös érdekünk? Mire kell mindannyiunknak ügyelnünk? El szeretném mondani, hogy Központi Bizottságunkban létezik egy íratlan törvény: a CSSZK-ból [jövő információk közül] csak azt tekintjük hivatalosnak, amit a KB mond, amit a párt vezetője mond, amit az Elnökség, az Elnökség valamely tagja vagy a Központi Bizottság titkárai mondanak. Semmi mást nem tekintünk hivatalosnak. A köz-

23 CTK – Csehszlovák Hírügynökség.

24 Kádár a nagyobb hatás kedvéért alaposan kiszínezte ezt az ötvenhatos beszámolót. A két hétből másfél hónap lett, és „kiderül”, hogy a kormány folyamatos ágyú- és géppuskatűzben végezte munkáját. A forradalmi közvélemény valójában nem csupán két ember, hanem valamennyi sztálinista kormánytag távozását követelte, arra viszont Kádár jól emlékezett, hogy az 1968-ban fennálló Fock-kormányban két olyan miniszter volt, aki már az 1956. október 24-én megalakult Nagy Imre kormányban is szerepelt: Csanádi György közlekedés- és postaügyi, valamint Nagy Józsefné könnyűipari miniszter. A beszámoló konklúziója, vagyis hogy az 1956-os „ellenforradalom” idején Magyarországon a párt és a kormány mindvégig állhatatosan és sikeresen ellenállt a tömegek nyomásának, őszintén szólva, több mint meglepő, különösen ebben a körben, ahol szinte mindenki tudta, hogy ennek éppen az ellenkezője volt igaz.

ponti orgánum nyilatkozatait sem tekintjük hivatalosnak, és még kevésbé mások állásfoglalásait.

De most a következő van. Három kérdést szeretnék itt érinteni, melyeket kedd délután a CSSZK budapesti nagykövetével hivatalosan megbeszéltem. A CSKP központi orgánuma hivatalosan bírált minket amiatt, hogy a Novotny leváltásáról szóló hírt nem tettük közzé a magyar sajtóban. Közöltem az Önök nagykövetével, hogy amit a CSSZK-ban követelnek, akinek a leváltását ott követelik, az a CSSZK ügye, amelybe még közvetett módon sem avatkozhatunk bele, és nem is publikálhatjuk. Nem fogjuk azokat követni, akik beavatkoznak az Önök ügyeibe, napról napra recepteket kínálnak, és verik a tamtamot, tehát a jugoszlávokat sem fogjuk követni. Nézzék meg a sajtójukat! Mi nem fogunk leváltásokról szóló híreket közölni. Ez egy határozott álláspont kifejeződése.

Nos, a következő kérdés. Ha tetszik nekem, ha nem, ha nemzetközi kérdés vagy csak egy belső csehszlovák ügy, csehszlovák újságokban bizonyos törvénytelenégekről olvastam, Rákosi valamiféle listájáról, amelyet [annak idején] eljuttattak oda. Ez egy gyanús ügy. Közöltem az Önök nagykövetével, hogy sajnós valós tényállásról van szó. Ebből a szempontból bizonyos módon érintve vagyok. Az eseményekhez az is hozzátartozik, hogy 1962 augusztusában egy második hivatalos levelet is küldtünk a CSKP Központi Bizottságához. Ezt biztosan tudom, mert magam írtam alá. Ennek része volt egy hosszú névsor. Mindent megvizsgáltunk, ami a korábban megvádoltakat illeti, és közöltük, hogy teljesen ártatlanok. Hogy ez most hova került, nem tudjuk. Hogyha már Rákosi levele nyilvánosságra került, azt is meg kell mondani, hogy volt egy második levelünk is.²⁵ Ez hozzátartozik. Ezt kommunistaként meg kell mondani.

Nos, a harmadik dolog. Kérem Önöket, hogy ne beavatkozásként fogják fel, ez csak egy megállapítás. A csehszlovák, de különösen a szlovák sajtóban azt olvastam – hiteles társadalmi, állami szervekre hivatkozva –, hogy az utóbbi időben nagyon keveset foglalkoztak a szlovákokkal, akik az ország határain kívül laknak, illetve hogy Magyarországon a szlovákokat illetően saj-

25 Rákosi Mátyás 1949-ben, a Rajk-per idején juttatta el a Klement Gottwaldnak, a CSKP vezetőjének a vizsgálat során összegyűjtött csehszlovák vonatkozású adatokat. Bővebben lásd Rainer (1998) 118.

nos asszimiláció megy végbe, hogy a szlovákokat Magyarországon asszimilálják. Azt mondtam a nagykövetnek: Kérem, közölje valamilyen módon, hogy a nagy lendület közepette is meg kell fontolni, milyen kérdéseket vetnek fel a nyilvánosság előtt, a sajtó-

ban. A megállapítással én is egyetértek, de azt is mondhatom, hogy nem ilyen módon kéne eljárni, hogy azt írják, a csehszlovák elvtársaknak kellene a magyar [sic!] szlovákokkal foglalkozniuk, hogy mi meg kezdjünk a szlovákiai magyarokkal foglalkozni. Mégiscsak a magyarok harminc százaléka él külföldön, a szomszédos országokban. Miféle szocialista viszonyban lennénk egymással, ha ezt az utat követnénk! Nem véletlen tehát, ez a dolog logikája, hogy éppen hol vetik fel ezt a kérdést – éspedig hivatalosan is felvetik –, és hogy a magyar elvtársaknak szemrehányásokat tesznek... Ha egy magyart kérdeznek: mi ez tulajdonképpen? – akkor azt mondhatom: ez nem csehszlovák belügy, hiszen minket is érint. Csak jelezni szeretném a határokat, amelyeket nem szabad átlépni, és amelyek esetében nem szabad megengedni, hogy átlépjék őket.

Engedjék meg, hogy még egy dolgot megemlítsek, ami az emberek megítélését illeti, és hogy még valamit az értelmiségről is mondjak. Elvtársak, ha volt pártvezetés abban a helyzetben, hogy az értelmiség nem támogatta, akkor ezt rólunk el lehet mondani. Elgondolkodtunk azon, miféle helyzet is ez; hiszen az intelligencia nem az ellenségünk. Vannak közöttük rendes emberek. De a közvélemény terrorja oda vezette őket, hogy szégyelltek a kormány oldalára állni. És aztán elgondolkodtunk azon, hogyan (...)²⁶

Azt mondtuk: az értelmiséget nem lehet azáltal megnyerni, hogy szép szavakat mondunk nekik. Másképpen kell ezt csinálni. Az értelmiséget akkor tudjuk csak megnyerni, ha a munkásokat és a parasztokat [már] megnyertük magunknak. Aztán jön [majd] az értelmiség is [magától].

Nem azt mondjuk, hogy a megoldásunk mindenkinek tetszeni fog. De vannak olyan értelmiségiek, mint Veres Péter, akik leültek néhány évet,²⁷ és ma nagyon tisztességesen dolgoznak. Nem lehet úgy agitálni, hogy azt mondjuk: ne legyetek rosszfűk, gyerekek, és álljatok a mi politikánk oldalára! Így nem lehet az értelmiségieket kezelni. Az értelmiség káderkérdése nagyon nehéz ügy. A legfontosabb dolog azt megítélni, hogy valaki velünk van, vagy ellenünk van. Nem azt fontos megállapítani, hogy az illető a munkásosztályból, a parasztságból vagy az értelmiségből származik. A fő kérdés így hangzik: velünk vagy, vagy ellenünk? Hogy ebben a dolog-

26 Kihagyás az eredeti gépiratban.

27 Kádár itt rosszul emlékszik, összesen dolgokat, vagy szándékosan kódósít. 1956 után valóban számos olyan írórt börtönöztek be a forradalom előtti és/vagy alatti tevékenységéért, akinek kiszabadulása után a rendszer megbocsátotta eltévélyedését. Veres Péter azonban nem került börtönbe, pályája alakulását 1956-os szereplése nem befolyásolta.

ban mit kell tenni, azt elsősorban Önöknek, cseh elvtársaknak kell eldöntenünk.

De higgyék el nekünk, hogy mindent, amit itt elmondtunk, valóban komoly megfontolásból mondtunk. Meg vagyunk győződve arról, hogy a jövő héten is, és később is, és mindig is fenn fog maradni a Szocialista Csehszlovák Köztársaság [sic!]. Ki szeretnénk Önöknek jelenteni: ha egyszer valamikor olyan helyzet alakulna ki, amelyben Önöknek bármilyen módon segítenünk kell, meg fogjuk tenni.

Azt hiszem, ezt a vitát még hosszú ideig fogjuk folytatni. Beszédemet a következő gondolatokkal szeretném zárni. Kedves barátaim, [1956 után] mi valamennyi testvérpártnak nagyon sok anyagot továbbítottunk, és kértük őket: elvtársak, vegyétek az ellenforradalomra vonatkozó tapasztalatainkat nagyon komolyan, mert ez a vérünkbe fog kerülni! Higgyék el nekünk, 1949-ben vagy 1950-ben soha nem gondoltuk volna, hogy 1956-ban Magyarországon ellenforradalomra fog sor kerülni. Mi a magunk részéről már levontuk a történelmi tanulságokat e tényekből. Ezeket a tanulságokat nagyon-nagyon komolyan kell venni. Valóban a legjobb szándékok vezetnek minket. Nagyon szívesen segítenénk Önöknek, természetesen csak olyan formában, amelyet Önök jónak látnak. Más módon nem tudunk segíteni. – Nagyon köszönöm!

Forrás: Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv, Zentrales Parteiarchiv (SAPMO BArch. ZPA), Berlin, IV 2/201/778.

Fordította Dömötörfi Tibor

2.

KÁDÁR JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA A VARSÓI SZERZŐDÉS ÖT TAGÁLLAMÁNAK MOSZKVAI TALÁLKOZÓJÁN

1968. május 8.

KÁDÁR J.: Az MSZMP KB Politikai Bizottsága szintén üdvözlí a találkozó megszervezésére irányuló kezdeményezést. És úgy tartjuk, hogy helyes lesz a róla szóló kommuniké közzététele. Törvényes jogunk van bármilyen összetételben találkozni és bármilyen kérdést megvitatni. A kommunikét nyilvánosságra kell hozni, másképp mindenféle kitalációk lesznek.

Köszönjük Brezsnyev elvtársnak²⁸ a tájékoztatást. Nagyon fontos a csehszlovákiai helyzet megvitatása. Azt gondolom, hogy ebben a kérdésben még

jó néhányszor össze kell ülnünk. Ez láthatóan nagyon hosszú történet lesz. Általánosságban egyetértek azzal, amit itt Brezsnyev és Ulbricht elvtársak mondtak. Nekünk is ez a véleményünk. Ugyanakkor szeretnék néhány olyan kérdést érinteni, amelyek még nem kerültek szóba.

A legfontosabb, hogy helyesen értékeljük a helyzetet, mert csak ebben az esetben tudunk helyes következtetéseket levonni és helyes intézkedéseket előírányozni. Drezdai eszmecserénk izgatott, felfokozott és éles hangvételű volt. Már ott szóba került, hogy Prágában az ellenforradalom szabadon jár az utcán. Ez bizonyos mértékben természetesen így van. De elengedhetetlen, hogy közös értékelésünkhöz megtaláljuk a helyes formulát. Mi a pártunkban sokat gondolkodtunk a szocialista táboron belüli helyzetről, és az utóbbi évek egyáltalán nem voltak könnyűek számunkra.

Azt gondolom, a helyzet értékelésénél elengedhetetlen, hogy ne csak a felszíni jelenségekből induljunk ki, melyek természetesen szintén nagyon fontosak. Aligha tarthatjuk elegendőnek, ha jelzőkkel kiegészítve felsoroljuk, mi történik az egyes országokban: Mao – nem normális, Castro – kispolgár, Ceaușescu – az isten tudja, hogy egyáltalán micsoda, a csehek – megbolondultak. Nem tudjuk, hová jutunk, ha csak így fogunk értékelni. Azokból az általános törvényszerűségekből kell kiindulni, amelyek mindezen jelenségeket kiváltják.

Szeretnék emlékeztetni drezdai találkozásunk egyik mozzanatára. Jól emlékszem, mit mondott ott Ulbricht elvtárs: ne gondoljuk, hogy Csehszlovákiában a rendellenességek januárban kezdődtek. A jelenlegi bajok gyökereit sokkal régebbi időpontban kell keresnünk. Nem fogom itt elismételni mindazt, ami Drezdában elhangzott a témában, különösen Ulbricht elvtárs részéről. Politikai Bizottságunk sokszor megvitatta a csehszlovákiai helyzetet. Arra a következtetésre jutottunk, hogy Csehszlovákiában nincs ellenforradalom. Ott egy olyan folyamat zajlik, ami az előző vezetés által elkövetett konkrét hibák kijavítására irányuló harccal kezdődött. Ha már egyes konkrét személyeket bírálunk, akkor én elsősorban Novotný elvtársat bírálnám, és csak azután Dubček elvtársat. Természetesen az ítélezés nem a mi dolgunk, de jól emlékszem egy beszélgetésemre Novotný elvtárssal, amelyre februárban került sor Prágában. Én személy szerint megértem a helyzetét, és tisztességes embernek tartom őt. Erről beszéltem is Dubček elvtársnak, aki egyetértett velem. Szubjektíven véve Novotný elvtárs – becsületes ember. De prágai beszélgetésünk során a legkomolyabb módon adta elő nekem a következőket: mindenben a vonat a

28 A jegyzőkönyvben et. szerepel; az elvtárs szót többnyire rövidítették.

hibás. Az Októberi Forradalom 50. évfordulójának napjaiban, Moszkvából visszatérőben Kassán kényszerleszállást kellett végrehajtania, ahol az időjárási viszonyok miatt vonatra kellett szállnia, a szerelvényt sebtében állították össze. A vonaton Novotny elvtárs megfázott, megbetegedett, és Prágába visszatérve három hétig nem tudott dolgozni. Ez idő alatt a KB plénumának előkészítésével más elvtársak foglalkoztak. És ebben látja ő minden baj gyökerét.

ULBRICHT, W.: Ez egy jó anekdota.

KÁDÁR J.: Nem, dehogy, ezt ő teljesen komolyan mondta. Én most tréfás hangnemben beszélek róla, de valójában nagyon szomorú történet. Ha egy felelős beosztásban lévő ember ilyen módon magyarázza a történelmi jelenségeket...

KOSZIGIN, A. I.: Ha ő ezt komolyan mondta, akkor nyilvánvalóan komolytalan ember.

KÁDÁR J.: Teljesen komolyan mondta. A valóságban Csehszlovákiában sokkal régebbi jelenségekről van szó, amelyek aláásták a csehszlovák párt pozícióit. Ne tartsanak cinikusnak, de én már 1956-ban megmondtam ezt Magyarországgal kapcsolatban, és ugyanezt mondom Csehszlovákia esetében is: sok évig sok rosszat kell tenni, hogy ilyen helyzetbe jussunk.

Nekünk Dubček elvtársat és környezetét olyan kommunistáknak kell tartanunk, akik harcot kezdtek a múltban elkövetett hibák ellen. De ezt a harcot igen nagy naivitással folytatják. Azt mondhatjuk, hogy ők a „Legyen igazság, pusztuljon a világ!” jelszó jegyében cselekszenek. Központi Bizottságuk januári plénuma valóban egyfajta határvonalat jelent. Kinyíltak a szelepek. Ugyanakkor a robbanóanyag sokkal korábban gyűlt össze. Mi történt azután? Dubček és társai megkezdték a harcot, hogy a korábbi hibákat kijavítsák, és hogy Novotny elvtárs mondjon le. Magukhoz ragadták a hatalmat, de a pártban valójában nem volt vezetés, és jelenleg sincs. A CSKP KB és az Elnökség vegyes összetételű. A csehszlovák helyzet kulcsa éppen ebben van.

Nem tudjuk, hogy jelenleg a CSKP-nak többsége van-e vagy nincs. Erről csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. De egy dolog világos: igazi vezetés ott nincs. Van a KB, de ennek harminc-negyven százaléka olyan emberekből áll, akiket már elmozdítottak posztjukról. Mennyi különböző vélemény, álláspont, indulat! Csak az a meglepő, hogyan tudtak mégis ilyen viszonyok között januárban és márciusban is valamiféle egységes határozatot hozni. Sajnos a plénumon eldöntenek valamit, de a következő nap megint mindegyik a saját feje után megy. A CSKP jelenlegi vezetői egyidejűleg har-

colnak a régi hibák ellen és a párt pozícióinak megerősítéséért. Ezt nem lehet tagadni. Szabad elhatározásukból teszik, jóllehet felületesen.

KOSZIGIN, A. I.: Hogyan értékeli Ön, Kádár elvtárs, az akcióprogramjukat?²⁹

KÁDÁR J.: Erről majd még szólok. Magában a KB-ban is vannak jobboldali elemek, akiknek nincs helyük a kommunista pártban. Egyszóval nagyon tar-ka a kommunista párt. És ezért uralkodik ott anarchia. Igazi vezetés a pártban, ismétlem, nincs. A fő dolog az anarchia, amelyet az országon belüli szocializmusellenes, ellenforradalmi erők és a Nyugat is kihasználnak.

Sajnos kémek és ügynökök nemcsak a detektívregényekben léteznek, s valójában ostoba dolog lenne az imperialisták részéről, ha nem használnák ki a fennálló helyzetet. Felhasználják Dubček elvtársat, felhasználják Šmrkovský elvtársat, aki olyan, amilyen (nem gondolom, hogy ő az ellenséges erők képviselője). Egyszóval az imperialisták minden lehetőséget kihasználnak. Megvannak a saját embereik a csehszlovák sajtóban, dezorientálják a pártot, szétszüllesztik a belügyet és a hadsereget. Azt mondják, hogy a milíciát ez a folyamat nem érinti, de mi tudjuk, hogy ha a pártban harminc különböző vélemény van, akkor a milícia sem lehet egységes.³⁰

Ami az akcióprogramot illeti, az nem több, mint egy nagy nulla.

GOMULKA, W.: Hogyhogy nulla?

KÁDÁR J.: Szófiában azt mondtam Dubček elvtársnak: a legjobb íróikat bíz-ták meg a dokumentum megírásával. Írnak majd Önöknek nyolcezer oldalt, szavakon, egyes megfogalmazásokon fognak vitatkozni, de ez nem vezet se-hova. Az ő programjuk – egy általános szocialista kompromisszum. Min-denféle megtalálható benne. A hívei mindent megtehetnek, amit jónak lát-nak – megerősíthetik a pártot, vagy éppen felbomlaszthatják –, és közben az akcióprogramra hivatkozhatnak.

Dubček kijelentette nekem, hogy hibát követtek el, amikor nem tájékoz-tatták a pártot arról, hogy mi hangzott el a januári plénumon. Azt válaszoltam neki, ha így cselekedtek volna, az a párt végét jelentette volna. A párttagoknak ismerniük kell és végre kell hajtaniuk a Központi Bizottság határozatait. De ha ők mindannyian a plénum jegyzőkönyveit, az ott folytatott vitákat olvassák, akkor már egyszerűbb, ha mindenki közvetlenül a rádióban vagy a televí-zióban lép fel. Teljesen világos, hogy Csehszlovákiában most a vezetés gyen-ge, nem tartja kézben a pártot, és még kevésbé a társadalmat. Lényegében anarchia van, amit a legkülönbélebb

²⁹ A CSKP akcióprogramját a KB 1968. április 1–5. között tartott ülésén fogad-ták el.

³⁰ A munkásmilícia a magyarországi Mun-kásőrséghez hasonló, nem hivatásos fegyveres testület volt.

zavaros fejű emberek és a szocializmus nyílt ellenségei megpróbálnak kihasználni. Véleményünk szerint a helyzet veszélyes, bár az ellenforradalom erői még nem kerekedtek felül. Mi helyeseljük mindazt, amit a szovjet elvtársak tettek és amit itt mondtak. Úgy gondolom, hogy a jelenleg zajló küzdelem a CSKP-n belül, a csehszlovák munkásosztályon és a csehszlovák népen belül dől majd el.

Mi a mi teendőnk? Mindent meg kell tennünk, hogy segítsünk a CSKP-nak kikerülni ebből a nehéz helyzetből. És semmi olyasmit ne tegyünk, ami az ellenség malmára hajtaná a vizet. De ahhoz, hogy segíthessünk, kell, hogy legyen olyan, akinek segíthetünk. Azt gondoljuk, hogy azok a lépések, melyeket most teszünk, helyesek. Nagyon jó időben jött és nagyon helyes volt a TASZSZ közleménye. Véleményünk szerint jó volt, bár nem teljes, erről még majd szólok. Nagyon helyes volt a Lengyel Népköztársaság jegyzéke.

Ami a Csehszlovákia területén tartandó hadgyakorlatot illeti, mi támogatjuk, és minél tovább tart, annál jobb.

De kell, hogy a csehszlovák vezetésben legyenek emberek, akik várják a segítségünket, számítanak rá, és elfogadják. Ha nem lesznek ilyenek, akkor lépéseink ellentétes reakciót válthatnak ki.

Megvannak a közös tapasztalataink: Brezsnyev elvtárs is, Dubček elvtárs is, Ulbricht elvtárs is volt nálunk Budapesten a legnehezebb időkben. Kell hogy legyenek olyan erők Csehszlovákiában, amelyek várják a segítségünket, de amelyeknek van saját cselekvési tervük is. Akkor mi velük együtt tudunk cselekedni. Bár ez talán nehéznek tűnik, de nekünk éppen Dubčeket és környezetét kell támogatnunk, hogy hozzájuk tudjunk fordulni a segítségünkkel. Dubček, Kolder és más elvtársak olyan helyzetben vannak, amilyenben korábban még nem voltak. Üti őket az ellenség, ütjük őket mi is, bár más miatt. De a vezetés az ő feladatuk. Ők azért mégis tisztességes, bár naiv emberek, velük kell dolgozni. Hallgatom és olvasom felszólalásaikat. Dubček lényegében nyugtatgat minket is, magát is. Gyakorlatilag egyetlen út áll előttük. Két irányban kell folytatniuk a harcot – a régi hibák ellen (ilyenek pedig voltak).

GOMULKA, W.: Nem értem, nem értem, milyen irányokban?

KÁDÁR J.: Két irányban: harcolniuk kell a szocializmus ellenségei, az ellenforradalmi erők és az imperializmus ügynökei ellen – és a régi hibák ellen. Minél inkább nő a jobboldali veszély, az ellenforradalom veszélye, ez a harc annál nagyobb figyelmet igényel. A korábbi hibák elleni harc egyre kevésbé jelentős. De ha nem harcolnak két fronton, akkor elvesztek.

A dolog egészen addig elmehet, hogy egyeseket le kell tartóztatni, egyes sajtóorgánumokat be kell zárni. És ezt nyíltan meg kell mondani a pártnak, a népnek és a munkásosztálynak, ők [Dubčekék] pedig félnek ettől. Félnek, hogy „konzervatívnak” bélyegzik őket. A félelemnek ezt a határát még nem tudták átlépni.

KOSZIGIN, A. I.: És ha nem lépik át?

KÁDÁR J.: Én hiszek benne, hogy át tudják lépni. Remélem. A harcot nekik kell megkezdeniük.

ULBRICHT, W.: És ha nem lépik át?

KÁDÁR J.: Akkor lenniük kell más csehszlovák vezetőknek, akiknek majd segítséget tudunk nyújtani. Ha ők nem fognak harcolni, mi helyettük nem cselekedhetünk. Amikor Magyarországon ellenforradalom volt, a szovjet csapatok az országban voltak. És ez jó volt, mert segített megmenteni Magyarországot.³¹ De most, amikor Csehszlovákiában kibontakozóban van az ellenforradalmi demagógia, a „külső beavatkozás” érvként való felhasználása fontos ütőkártya lesz a kezükben. Azt gondolom, hogy segítenünk kell Dubčeknek, és a számunkra kívánatos irányban kell hatnunk rá és társaira. Ha ők nem mutatnak kellő határozottságot, akkor majd akadnak más csehszlovák elvtársak. Fegyveres erő nélkül nem lehet harcolni, de pusztán a fegyveres erők nem képesek eldönteni a harc kimenetelét, mert itt a fő – a politikai küzdelem.

A hadgyakorlat jó ötlet. Hiszen ilyenek korábban is voltak. A TASZSZ-közlemény és a lengyel jegyzék nagyon időszerű volt. Ez a csehszlovák lakosság számára is fontos. Ezekre a dokumentumokra támaszkodhatnak az egészséges erők. Ha ez nem következik be, az nagyon rossz lesz.

Nem tudom, elég világosan beszéltem-e, de azt mondtam, amit gondolok.

A TASZSZ-közlemény a Jan Masaryk sorsával kapcsolatos koholmányokat érinti. De hiszen vannak más, sokkal rosszabb koholmányok is, amelyekről a közleményben nem esik szó. Itt mindenekelőtt Bacíleknek³² a

31 A találkozóról készített magyar feljegyzés a szovjet csapatok szerepéről ettől jelentősen eltérő értelmezésre ad lehetőséget: „Érdemes arra is emlékezni, hogy 1956-ban Magyarországon, bár ott voltak a szovjet csapatok, az ellenforradalom kirobbantására jó ürügy volt a szovjet csapatok beavatkozása [kiemelés – B. Cs.]” Jelentés a Politikai Bizottságnak öt szocialista ország testvérpártja első titkárainak 1968. május 8-i moszkvai találkozójáról. MOL M-KS 288.f. 5. cs. 455. ő. e., idézi Huszár (2008) 88. Bővebben Békés (2008) 107.

32 Karol Bacílek az ötvenes évek elején, a koncepciók perék idején csehszlovák belügyminiszter, majd 1963-ig a Szlovák Kommunista Párt első titkára volt.

*Směná*ban megjelent kijelentésére gondolok. Ez egy szörnyűség, ami mellett a Masaryk-üggyel kapcsolatos összes locsogás semmiség. A *Směna* amúgy is valamiféle gazemberek kezén van, ugyanúgy, mint a szakszervezetek lapja, a *Práce* is. Ezeket az embereket nyilván külföldről irányítják.

Bacíleknek provokatív kérdéseket tettek fel a Slánský-perről. Ez nyilvánvaló provokáció volt. Bacílek pedig – ez a szenilis vénember – egyszerűen rémes módon válaszolt: hogy belügyminiszterként ő, úgymond, semmit sem tudott, hogy Sztálin kényszerítette Gottwaldot a per megindítására, az utasítást pedig Mikojan közvetítette. Bacílek kijelentette, hogy a csehszlovák nyomozók nem kínozták a vádlottakat, de a szovjet tanácsadók igen. Mindezt publikálták. Végezetül az újságírók egy tisztán provokatív jellegű kérdést tettek fel neki: Hogyan fog reagálni a rengeteg levélre, amit az általa adott interjú kapcsán fognak hozzá intézni? Bacílek – ez a szerencsétlen vén hülye – azt válaszolta: kész vagyok valamennyi levélre válaszolni, hacsak ez nem árt a szocializmus ügyének és a Szovjetunióval való barátságnak!

Még egy részlet. Budapesten, az előkészítő bizottság³³ munkája során Lenárt elvtárs volt a csehszlovák delegáció vezetője. Mint ismeretes, voltak bizonyos viták az olasz és más elvtársakkal, de végül minden elrendeződött. Itt egyetlen esetet szeretnék megemlíteni. Egyszer Lenárt elvtárs azon kívánságának adott hangot, hogy beszélni szeretne Ponomarjovval, és felkereste. Öt perc múlva kinyílik az ajtó, bejön egy fiatalember, a csehszlovák delegáció tagja, leül, mintha mi sem történt volna, és hallgatni kezdi, hogy miről folyik a beszélgetés. Később Lenárt azt mondta: látják, milyen helyzetben vagyok – figyelnek engem. Miféle párt ez? Neki – mint a KB titkárának és a delegáció vezetőjének – ki kellett volna zavarnia a fiatalembert, de ő maga zavarodott össze. Ilyen körülmények között élnek és dolgoznak.

Egyetértek azzal, hogy határozott politikai fellépés szükséges, valami olyasmi, mint a TASZSZ-közlemény. Mi is publikáltunk egyet s mást. Nyíltan írtunk az újságokban a csehszlovákiai helyzettel kapcsolatos aggodalmainkról. Beszéltünk erről felszólalásainkban, Fock elvtárs is és magam is. Ennél to-

33 1968. február 26.–március 5. között Budapesten tartották 65 kommunista és munkáspárt konzultatív tanácskozását, amelynek célja e pártok nemzetközi konferenciájának előkészítése volt. A konferenciára végül 75 párt részvételével 1969 júniusában került sor Moszkvában.

vább a nyilvánosság előtt egyelőre nem mentünk, de magunkhoz kértük a csehszlovák nagykövetet annak kapcsán, hogy ők a nemzetiségi kérdésben az isten tudja, milyen kijelentésekkel álltak elő. Azt állították például, hogy Magyarországon a szlovákok asszimilációjára irányuló politika

folyik. Figyelmeztettük őket, ha ez így megy tovább, akkor, kérem, mi is gondot fogunk fordítani a csehszlovákiai magyar lakosság sorsára.

Az ilyen jellegű fellépésekre országaink részéről szükség van, de ezeket nagyon óvatosan kell megtenni. Nem szabad olyan benyomást keltenünk, hogy kioktatjuk a CSKP-t. Ennek nem lesz jó eredménye. Egyes konkrét esetekben ezekről a dolgokról a nyilvánosság előtt kell beszélnünk, hiszen mindenki számára világos, hogy az igazság a mi oldalunkon van.

A hadgyakorlatot meg kell tartani, és mi is részt veszünk rajta.

Még egyszer szeretném aláhúzni: fő feladatunk az, hogy a CSKP vezetésében megerősítsük az egészséges magot, vagy – ha az nem bizonyul cselekvőképességnek – találni kell más embereket, akiknek meg kell vívniuk a harcot. Nem nevekről vagy egyes konkrét, most ismert emberekről van szó, hanem arról, hogy legyen egy egészséges mag. Ha ezt nem tudjuk elérni, akkor a harc sokkal nehezebb lesz, akkor a CSKP teljesen szétesik.

Forrás: STEFAN KARNER–NATALJA TOMILINA–ALEXANDER TSCHUBARJAN–VIKTOR ISCENKO–MICHAIL PROZUMENSIKOV–PETER RUGGENTHALER–OLDRICH TUMA–MANFRED WILKE (Hrsg.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Dokumente. Pražská vesna. Meždunarodnyj krizis 1968 goda. Dokumenty.* Unter Mitarbeit von Irina Kazarina, Silke Stern, Günter Bischof, Aleksej Filitov und Harald Knoll. Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung. Sonderband 9/2. Köln–Weimar–Wien, 2008. 536–542.

Fordította Kolontári Attila

3.

KÁDÁR JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA A VARSÓI SZERZŐDÉS
ÖT TAGÁLLAMÁNAK VARSÓI TALÁLKOZÓJÁN
1968. július 14–15.

Második ülészak – 1968. július 14. du. 12:00–2:30

Kádár elvtárs elnököl.

KÁDÁR elvtárs: Folytatjuk az ülés munkáját. Ki szeretne hozzászólni?

BREZSNYEV elvtárs: Szeretném megkérni Kádár elvtársat, hogy mondja el a véleményét, hiszen tegnap találkozott a csehszlovák elvtársakkal,³⁴ és ez nagyon fontos.

³⁴ Kádár és Fock Jenő 1968. július 13-án a prágai vezetők kérésére Komáromban titokban találkozott Dubčekkel és Oldřich Černík miniszterelnökkel.

KÁDÁR elvtárs: Mindenekelőtt a magunk részéről elégedettségünknek szeretnénk hangot adni, hogy ma itt találkozni tudtunk. Azt gondoljuk, hogy a napirenden igen nagy és fontos kérdés szerepel – a csehszlovák helyzet –, amely érinti pártjainkat, országainkat és a szocializmus ügyét. Ebben a kérdésben szükséges és hasznos újra tanácskozni.

Ha megengedik, hozzászólásomat egy rövid tájékoztatással kezdem. Péntek este [július 12.] összeült Politikai Bizottságunk, hogy megvitassa a mai találkozót, a napirenden szereplő kérdést. Ezen az ülésen tájékoztattuk a Politikai Bizottság tagjait a pillanatnyi helyzetről, az előttünk álló mai találkozóról, konkrétan arról a megismételt közös meghívásról, amelyet pénteken együttesen adtunk át a csehszlovákoknak, és amely a mai találkozóra szólt.

Önök, elvtársak, valószínűleg mindannyian jól emlékeznek rá, ez [a meghívás] pártjaink ismételt kísérlete volt, hogy hassunk a csehszlovák elvtársakra, miután kedden megkaptuk elutasító válaszukat. Elutasították, hogy találkozzanak pártjaink képviselőivel, hogy közösen vitassuk meg a csehszlovák helyzetet.

Tájékoztattuk a Politikai Bizottság tagjait arról is, hogy pénteken, közös levelünk átadásával egy időben, szóban közöljük a csehszlovákokkal, hogy amennyiben nem jönnek el, vasárnap nélkülük fogunk összeülni.

Politikai Bizottságunk nagyon sokáig tanácskozott a kérdésben, minden oldalról megvitatta, és természetesen a központi kérdés az volt, hogy nagyon jó lenne, ha együttesen tudnánk találkozni a csehekkel. Az ülés végeztével, körülbelül 22 órakor értesítést kaptunk Prágából. Nagyon rövid szöveg volt, amelyben az állt, hogy Dubček és Černík elvtársak személyes találkozót és bizalmas eszmecsere-t kérnek tőlünk magyar területen. És ugyanebben az értesítésben utaltak arra is, hogy egyidejűleg ugyanilyen sürgős találkozót kértek Brezsnyev elvtárstól is.

Azt feltételeztük, hogy a csehszlovák elvtársak tudnak nekünk valamit mondani az átadott meghívással kapcsolatban. Akkor néhányan újra összegyűltünk, és megvitattuk a kérdést. Olyan vélemény alakult ki, hogy egyezünk bele, adjunk nekik lehetőséget a találkozóra, hallgassuk meg, mit tudnak mondani nekünk. Miután ilyen álláspontot foglaltunk el, elhatároztuk, hogy megvárjuk a reggelt, nem válaszolunk nekik azonnal, megpróbálunk összeköttetésbe lépni a szovjet elvtársakkal. Nem tudtuk pontosan, hogy a szovjet elvtársak közül ki utazik Varsóba. Ezért én Podgornij elvtársat kerestem, de Szuszlov elvtárral sikerült beszélnem, neki mondtam el a véleményemet. Ezt követően délután válaszoltunk a cseheknek. Öt órakor magyar

területen találkoztunk velük. Megállapodtunk, hogy ez bizalmas találkozó lesz. Az eszmecsere öttől kilenc óráig tartott.

Nagyon röviden szeretném összefoglalni a lényegét. Dubček beszélt először. Tájékoztatót adott a körülményekről, a kialakult helyzetről, és befejezésképpen kifejtette, hogy legutóbbi találkozásunk óta milyen új elemek merültek fel. Elég részletesen kezdte beszámolóját a helyzetről, sokat beszélt a 2000 szóról, és álláspontjukról a manifesztummal kapcsolatban. Elmagyarázta, hogy erre a kiáltványra politikai választ akartak adni, mert ezt tartották helyesnek. Mivel a kiáltványnak semmiféle következménye nem volt, semmiféle bizottságot vagy testületet nem hoztak létre.³⁵

Megbeszélésünk következő témája pártjaink találkozója volt. Ez foglalta le az idő legnagyobb részét. [Dubček] nagyon sokáig és részletesen beszélt arról, miért adták azt a választ, melyet kedden mindannyian megkaptunk, miért javasoltak közvetlen kétoldalú találkozókat a testvérpártokkal. Szólt arról, hogy elsősorban az SZKP-val szerettek volna találkozni. Ezt mindekelőtt azzal magyarázták, hogy minden párttal külön szerették volna megvitatni azt a levelet, melyet pártjainktól kaptak. A levélben szereplő tézisek közül nagyon sokkal nem értenek egyet. Miután válaszoltunk nekik, visszatértünk erre a kérdésre, és közöltük velük, hogy pártjuk Elnökségének múlt hétfői határozata nagy hiba volt, és ez kapcsolatainkban bizonyos mértékig új helyzetet teremt. Emlékeztettük őket, hogy annak idején, amikor Moszkvában sor került az öt párt találkozására, arról beszéltek, milyen rossz volt, hogy távollétükben vitatták meg a csehszlovákiai helyzetet. Emlékeztettük őket arra is, amit annak idején Dubček elvtárs mondott: kijelentette a szovjet elvtársaknak, hogy kész bármilyen időpontban, akár éjjel is a helyszínre utazni, és részt venni a tanácskozáson, ha meghívják. Azt mondtuk, íme, most itt volt a meghívás, ám az ő Elnökségük úgy döntött, hogy nem fogadja el, ehelyett kétoldalú találkozókat javasoltak, ami természetesen egészen más kérdés.

Dubček elvtárs többek között azt is felvetette, hogy most, a velem való találkozóra jövet tudták meg, hogy Brezsnyev elvtárs és a szovjet elvtársak megérkeztek Varsóba, és hogy erre a találkozóra sor kerül. Azt is mondta, nem tudták, hogy ez a találkozó ilyen gyorsan, már vasárnap létrejön. Pénteken vitatták meg az öt párt közös levelét, és készítették el rá a választ.

³⁵ Az 1968. június 27-én nyilvánosságra hozott 2000 szó című, lényegében polgári demokratikus platformnak tekinthető deklaráció civil bizottságok megalakítására szólított fel a demokratizálódási folyamat felügyelete és a sajtószabadság megvédése érdekében.

Ő magával hozta a levelet, és átadta nekem. A levél szerintem megegyezik azzal, amit most itt osztanak szét az elvtársak között. Ott nem tudtuk elolvasni a levelet, mivel cseh nyelven volt írva, de Dubček elvtárs elmondta, hogy elfogadják a közös találkozót. De amikor a levélről egy gyors fordítás készült, kiderült, hogy nem fogadják el a közös találkozót, és keddi válaszukat ismétlik meg, kicsit más szavakkal.

Rám utattunk erre előttük, és én a magam részéről Elnökségük határozatát úgy minősítettem, hogy ez a legnagyobb hiba, amit január óta elkövettek, mert természetes, hogy pártjainkat aggodalommal tölti el a csehszlovákiai helyzet. Kötelesek vagyunk megvitatni a helyzetet, ez a mi jogunk és kötelességünk. Aztán a csehek kinyilvánították, hogy ha legközelebb lesz ilyen jellegű találkozó, azon részt kívánnak venni. Egyébiránt az erre a találkozóra szóló meghívást elutasították.

Rám utattunk, hogy eddig mindenféle megbeszéléseink voltak, voltak vitáink helyzetük értékelésével kapcsolatban. Mi az ő értékelésüket nem tudtuk elfogadni. Most, természetesen, a helyzet olyan, hogy különféle értékelések vannak.

Ilyen körülmények között pártjaink és a kommunisták kötelessége, hogy összegyűljenek, és minden olyan kérdést megvitassanak, ahol közösek az érdekeink. Majd feltettük nekik a kérdést: hová és kivel akarnak menni, nemzetközi méretekben értve.³⁶

Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban személyes benyomásaimról is szóljak. A két elvtárs vagy nem értette a kérdést, vagy le volt sújtva tőle. Az volt az érzésünk, hogy csak most kezdik igazából megérteni a helyzetet. Különösen Dubček volt képtelen beszélni, mindketten sírtak, és azt kérdezték,

hogy most mit tegyenek.

BREZSNYEV elvtárs: Ők mindig sírnak.

KÁDÁR elvtárs: Mondom, ez az Önök dolga. A helyzet az, hogy azért találkoztunk Önökkel, mert azt gondoltuk, van valami javaslatuk ezzel kapcsolatban. Ők minket kérdeznek, hogy mit tegyenek, mert az ajtók bezáruultak előttük. Kifogásolták azt is, hogy nem vártuk meg a válaszukat második közös levelünkre, amelyet pénteken adott át [nekik] a nagykövet. Azt kérdezték tőlünk, miért nem vártuk meg a választ,

36 Komáromban Kádár valójában ennél lényegesen drasztikusabb fenyegetést intézett tárgyalópartnereihez: kategorikusan jelezte, hogy a varsói értekezletről való távolmaradásukkal a csehszlovák vezetés végzetes útra lépett, mert ez azt jelenti, hogy „szakadunk, elválnak az útjaink, és aztán harcolni fogunk egymással”. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1968. augusztus 7-i üléséről. MOL M-KS 288. f. 4. cs. 93. ő. e., idézi Huszár (1998) 163.

és miért határoztuk el sürgősen, hogy összeülünk nélkülük. Ez volt beszélgetésünk leglényegesebb része. Választunk nekik a Nagy Imre-cikkkel³⁷ és a 2000 szóval kapcsolatban is, megmondtuk, hogy válaszuk helytelen volt.

A helyzet aggasztóbb lett, és egyáltalán nem az történik, amit időről időre megígérnek nekünk, hogy így és így lesz. Erre a kérdésre még visszatérek. Aztán elváltunk, és egy elvtársunk (Erdélyi elvtárs)³⁸ a határig kísértte őket. Azt mondták neki, hogy most Pozsonyba, majd onnan Prágába utaznak, és azonnal összehívják az Elnökséget. További cselekedeteiket nem ismerjük, nem tudjuk, összehívták-e az Elnökséget vagy sem, fogadtak-e el valamiféle határozatot, vagy nem. Erről semmit sem tudunk.

Nos, ezt szerettem volna mondani erről a találkozóról. Ezekről a kérdésekről beszélgettünk. Ők visszautasították a közös találkozón való részvételt. Azt a magyarázatot adták, hogy sürgősen szerettek volna kétoldalú találkozót, különösen a szovjet elvtársakkal, és hogy majd aztán, a kétoldalú megbeszélések követően kerül sor a szélesebb körű eszmecsereére a többi párttal.

Ezt követően sokat vitatkoztunk velük arról, hogy a kétoldalú megbeszélésekre irányuló javaslatuk tulajdonképpen a közös találkozó elutasítását jelenti. Ők a kétoldalú megbeszéléseket úgy akarták beállítani, mint a közös találkozó felé tett lépést, de valójában ez csak kitérés a közös eszmecsere elől. Javasolták, hogy július 20-án találkozzunk, de a kétoldalú megbeszélésre irányuló kezdeményezésükre nem válaszoltunk. Azon a héten,³⁹ [sic!] kedden majd megvitatjuk a javaslatot, és meg fogják kapni válaszukat. Azt is elmondtuk nekik, hogy ezt a velünk való magyarországi találkozást ne tekintsék kétoldalú megbeszélésnek, csak azért találkoztunk velük, mert ők akartak valamit közölni velünk.

Ha az elvtársaknak még bármilyen kérdésük van ezzel kapcsolatban, szívesen válaszolok rájuk.

Most, ha megengedik, szeretnék a kérdés lényegéről, a csehszlovák helyzetről szólni.

Kedves elvtársak! Politikai Bizottságunk többször és rendszeresen tárgyalja a csehszlovákiai helyzetet, mivel most ez a központi, nemzetközi kérdés. Még a Dubčekkel való találkozón megmondtuk, hogy jogunk és kötelessé-

37 1968 júniusában, Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulóján a *Literární Noviny* című lapban megjelent cikk ártatlanul kivégzett mártírként emlékezett meg az 1956-os magyar forradalom miniszterelnökekről.

38 Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes.

39 Vagyis a július 20-át követő kedden. Az MSZMP PB általában minden második kedden tartott ülést. A CSKP állásfoglalását a PB végül valóban július 23-án, kedden tárgyalta, noha a testületnek közben július 15-én és 18-án is volt ülése.

günk a csehszlovák kérdés megvitatása a Politikai Bizottságban, mert ez jelen pillanatban a szocialista tábor legsúlyosabb kérdése. Törvényszerű, hogy most mindenkit ez foglalkoztat, és mi nem mehetünk el a kérdés mellett. Mi ezt ismételten tárgyaljuk, beszélünk az ott zajló jelenségekről, történésekről, és természetesen beszélünk arról, mit tehetünk mi, hogy más testvérpártokkal együtt segítsünk Csehszlovákiának a kialakult helyzetben.

Gomułka elvtárs itt emlékeztetett rá, hogy mikor Moszkvában megvitatuk a kérdést, akkor voltak bizonyos nézetkülönbségek. Ez valóban így van. Ez után a találkozó után mi Budapesten tárgyaltunk a lengyel elvtársakkal,⁴⁰ és részletesebben beszéltünk a kérdésről. Megpróbáltuk pontosítani, hogy miben tér el a véleményünk. Úgy tűnik – konstatáltuk –, hogy pártjainkat ugyanaz nyugtalanítja, mint a többi testvérpártot: hogyan segítsünk Csehszlovákiának, hogy az események ott ne negatív, hanem pozitív irányban fejlődjenek. Mi ezt már Drezdában és Moszkvában is kifejtettük, és utalnom kell arra, hogy véleményünk szerint ami most történik Csehszlovákiában, az nagyon bonyolult folyamat, amelyben antiszocialista és ellenforradalmi tényezők is jelen vannak, és fellépésük igen nagy veszélyt hordoz magában.

A veszélyt, amelyről itt Gomułka elvtárs szólt, mi is látjuk, csak lehet, hogy egy kicsit másképp nevezzük. Azt gondolom, talán egy kicsit több figyelmet fordíthatnánk arra, mit tartunk lényegesnek, amikor arról beszélünk, hogy jelen pillanatban a csehszlovák helyzet értékelésénél azt kell-e mondanunk, hogy Csehszlovákiában ellenforradalmi folyamat zajlik, vagy valahogy másképp nevezzük a dolgot. Mi nem tudtunk egyetérteni az általános meghatározással, hogy ezt a folyamatot egészében ellenforradalminak nevezzük, különösen azért nem, mert akkor ezt úgy lehetne értékelni, mint ha ott az ellenforradalom győzedelmeskedne. Ebből akkor más következtetéseket lehet levonni, mint amiket idáig levontunk. Azt gondoljuk, hogy ott egy veszélyes elemekkel terhelt folyamat zajlik. Mi nem azt a meghatározást használjuk, amit Gomułka elvtárs, hogy a párt szociáldemokrata párttá fajul. Mi ezt inkább úgy mondjuk, hogy ott jelenleg a KB-n belül is igen nagy befolyással bírnak azok az erők, melyeket mi revizionistának nevezünk. Az események politikailag a jugoszláv úton haladnak, de más szakaszban, és ezért hordozzák magukban a burzsoá restauráció veszélyét.

Ami a folyamat jelenlegi szakaszát illeti, úgy gondoljuk, hogy abban a

40 A lengyel párt- és kormányküldöttség 1968. május 15–16-án folytatott tárgyalásokat Budapesten.

CSKP szeptemberre kitűzött kongresszusa és a kongresszus arculatáért, a küldöttek megválasztásáért folytatott harc jelenti a sorsdöntő mozzana-

tot. Nincs semmiféle határozott garancia rá, és azt gondolom, Dubček és elvtársai sem tudnak ilyen garanciát adni, hogy a kongresszus meghozza a problémák erkölcsi-politikai megoldását.

A CSKP KB Elnöksége azt állítja, hogy ők ezért harcolnak. Tehát mi egyetértünk az Önök értékelésével a további, Csehszlovákia számára döntő jelentőségű eseményeket illetően.

Ami a mostani helyzetben jelentkező új elemeket illeti, mi a közös találkozón – a budapesti megbeszéléseken és tegnap is – nyíltan és egyenesen megmondtuk nekik, hogy bennünket éppúgy nyugtalanság tölt el, mint a többi testvérpártot, és az utóbbi események hatására aggodalmunk tovább nőtt.

A májusi plénumon a csehek határozatot fogadtak el arról, hogy a párt támadásba lendül a szocializmusellenes erők ellen. A többi testvérpárthoz hasonlóan mi is bizonyos várakozással tekintettünk erre a határozatra. Ez a támadás nem következett be. A tömegtájékoztató eszközök most is ugyanolyan helyzetben vannak, mint korábban, semmifajta szabályozás nem történt.

Két mozzanatot szeretnék kiemelni: az egyik a Nagy Imrével kapcsolatos cikk, a másik a *2000 szó* című kiáltvány. Azt mondhatnánk, hogy a Nagy Imre-perről közzétett cikk önmagában is komoly támadás volt pártunk politikájával és a Varsói Szerződés országaival, a szocialista országokkal, sőt minden kommunista és munkáspárttal szemben, mert a harcot, melyet mi az ellenforradalmat követően vívtunk, nemzetközi méretekben valamennyi párt folytatta. Az, hogy egy szocialista ország felmelegíti ezt a kérdést, nem a mi ügyünket szolgálja. Megmondtuk nekik, hogy a kérdésre való reagálásuk egyáltalán nem kielégítő, és számunkra elfogadhatatlan. Ugyanígy nyilatkoztunk a *2000 szóról* is. Ez egy olyan akció volt, amely határozott intézkedéseket követelt volna mind politikai, mind szervezeti értelemben, amelyeket ők egyébként elmulasztottak.

Megismétlem, amit hozzászólásomban már elmondtam: Politikai Bizottságunk véleménye szerint a CSKP Politikai Irodájának⁴¹ döntése a közös találkozón való részvétel elutasításáról nagyon súlyos lépés, amely pártjaink között teljesen új helyzetet teremt, mert a CSKP Elnöksége, amely a párt vezető szerve, szembehelyezkedett a mi pártjaink vezető szerveivel.

Az utóbbi eseményekkel kapcsolatban olyan vélemény alakult ki nálunk, hogy a helyzet egyre romlik, most sokkal aggasztóbb, mint korábban. Az első lépés a jugoszláv típusú rendszerhez vezető út lehet, és ez az ő viszonyaik között valóban a burzsoá ellenforradalom veszélyét rejtí magában.

41 A CSKP KB Elnökségéről van szó.

Politikai Bizottságunk és Központi Bizottságunk nemrég nagyon részletesen megvitatta a csehszlovákiai helyzetet.⁴² Számunkra a döntő kérdés, hogy segíteni kell a csehszlovák kommunistáknak, a meglévő pozitív erőknak. De a kérdés az, hogy kinek és hogyan segítsünk, kit és hogyan támogassunk.

Tegnap [komáromi] megbeszélésünkhöz észrevételként még szeretném hozzáfűzni, hogy ezt a kérdést nem vitattuk meg a Politikai Bizottságban. Hozzátehetjük, hogy Drezdában pártjaink számos kérdéstről sokat vitatkoztak, és ennek szellemében más találkozókon is tárgyaltunk a CSKP KB Elnökségével, egyes képviselőivel, pozitív és negatív értelemben megvitattuk a vezetőségük megnyilvánulásait. Nekem úgy tűnik, hogy a CSKP KB Elnökségével mint testülettel most először kerültünk szembe. Ez problémás helyzetet eredményez. Természetesen nehéz különféle próféta gondolatoknak vagy kívánságoknak hangot adni, de mindazt figyelembe véve, ami ezt megelőzte, hogy hogyan és milyen módon válaszolt a CSKP KB Elnöksége, nehéz megérteni, hogy a Csehszlovák Kommunista Párt miért nem vesz részt találkozónkon.⁴³

Úgy tűnik nekem, hogy a kérdéstről folytatott vitában az Elnökség vagy annak jelentős többsége még inkább szembe fog helyezkedni velünk, mivel valahogy meg kell magyarázni a párttagságnak, miért nincsenek ők ma itt jelen. Ha ők ezért a teljes felelősséget megpróbálják ránk hárítani, akkor attól lehet tartani, hogy hamarosan az ellenkező oldalra kerülünk, mint ők, a CSKP vezető testülete.

A legnagyobb kérdésnek és közös gondunknak azt tartjuk, hogy kit és hogyan támogassunk a kialakult szituációban. Véleményünk szerint ma Csehszlovákiában a helyzet sokkal határozottabb fellépést követel a kommunista erők részéről a *2000 szó*, a tömegtájékoztató szervei és más kérdések kapcsán, mint két-három héttel vagy egy hónappal ezelőtt. E kérdések között természetesen ott van bizonyos új pártok szervezésének a kérdése. Ide tartozik egyébiránt az is, hogy Csehszlovákiában a párttagok és a munkás-

42 Az MSZMP KB június 19–20-i ülésén, a PB pedig utoljára július 12-i ülésén vitatta meg a csehszlovákiai helyzetet.

43 A mondat eredeti orosz szövege zavaros, az igeidők használata pontatlan, a mondat értelmét nehéz kikövetkeztetni. (A ford.)

osztály tömegeit világosan az ellenforradalmi, szocializmusellenes erőkkel szembeni harcra kell orientálni. Ez annál inkább fontos, mert bizonyos tünetek azt mutatják, hogy Csehszlovákiában a csehek által ultraradikálisnak nevezett csoport pozíciói a KB-ban és az Elnökségben erősek, a cso-

port kezében tartja a sajtóorgánumokat, melyek teljesen egyértelműen más vonalat követnek, és támogatják az olyan akciókat, mint a *2000 szó*. Ez a csoport abban az irányban tevékenykedik, hogy komoly zavart okozzon a párttagok és a munkásosztály soraiban.

A *2000 szó*ról folytatott vitában és a kiáltványra adott elnökségi válaszban új elem, hogy Csehszlovákia egyik legnagyobb üzemében mintegy 750, a kiáltványt támogató aláírás gyűlt össze. Állítólag az üzemben dolgozók támogatják. Mi természetesen tudjuk, miféle munkások ezek. Bizonyos magyarországi események kapcsán nekünk is vannak tapasztalataink, tudjuk, hogy az üzemekben a legkülönbélebb elemek vannak, köztük osztályidegenek is, a volt kizsákmányolók és híveik. Ők jelenleg a munkapadnál dolgoznak, de ilyen esetekben fellépnek, és úgymond a munkástársadalom véleményét fejezik ki. Ez az üzem Vitkovicében van, körülbelül húszezer ember dolgozik ott, és van természetesen néhány ezer kommunista is. De ott 750 aláírást gyűjtöttek össze a *2000 szó* támogatására. Ez önmagában még nem lenne jelentős erő, de a nagy veszély abban van, hogy az adott üzemben – és az üzemeknél általában – a pártszervek nincsenek határozottan tájékoztatva, nem tudják, hogyan kell fellépniük, mikor ilyen antiszocialista megnyilvánulásokkal találják szemben magukat, dezorientáltak, meg vannak bénítva. És ilyen körülmények között a negatív erők azt a látszatot keltik, hogy ők a munkások, a pártszervek nevében lépnek fel. Idetartozik, hogy nekünk vannak bizonyos aggodalmaink a Csehszlovák Kommunista Párt összetételével kapcsolatban is.

Tudjuk, hogy a CSKP-nak egymillió hétszáz ezer tagja van. Ez elég nagy szám a dolgozók létszámához és általában a lakosság egészéhez viszonyítva is. Ugyanakkor az utóbbi időben olyan információkat kapunk – részben a csehszlovák elvtársaktól –, és számunkra is ismertté vált, hogy az 1948-as februári fordulatot követően, még ugyanabban az évben sok új tag lépett be a Csehszlovák Kommunista Pártba. Azt mondják, hogy 1948-ban csak cseh területen 270 ezer egykori benešista, Beneš pártjának tagja lépett be a pártba. Maga Bil'ak elvtárs mondja,⁴⁴ hogy ugyanilyen mértékben hasonló belépésekre Szlovákiában is sor került, talán más pártokból is. És ilyen szituációban ez természetesen megmutatkozik, tükröződik a párttagság tömegeinek magatartásában, fellépésében. Szóval ebben az értelemben a helyzet rendkívül aggasztó. És amennyiben ez a fo-

44 Vasil Bil'ak, a CSKP Elnökségének konzervatív tagja 1968 nyarán többször járt inkognitóban Magyarországon, július 20-án Brezsnyev kérésére itt szervezték meg titkos találkozóját Pjotr Seleszttel, az SZKP PB tagjával.

lyamat így megy tovább, ahogy jelenleg is, tartanunk kell tőle, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja felhígul, atomjaira bomlik, és akkor már nem lesz olyan vezető erő, amely osztályálláspontról képes lenne harcba szállni az antiszocialista és ellenforradalmi törekvésekkel.

Mi a döntő a mi szempontunkból? A döntő az, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártján belül olyan erők lépjenek fel e tendenciákkal szemben, amelyeket mi támogatni tudunk. A csehszlovák elvtársaktól, a legkülönbözőbb személyektől, természetesen magától Dubčektól és Bil'aktól, valamint másoktól nemegyszer hallottuk, hogy ha komoly veszély adódik, akkor van a kezükben olyan erő – a munkásmilícia, a pártszervezetek, a pártaktíva és a hadsereg –, amelyet mozgósítani tudnak, és amellyel rendet tudnak teremteni. Még mindig nagyon szeretik azt a kifejezést használni, hogy 24 órán belül rendet tudnak teremteni.

Most, a kérdés politikai aspektusait vizsgálva, nem arról beszélek, hogy holnap reggel egész Csehszlovákiában tüzet kell nyitni, de haladéktalanul mozgósítani kell a pozitív erőket: a munkásosztályt, a kommunistákat, hogy megkezdjék a harcot. Ha ez a komoly akció végbemegy, és a csehszlovák kommunisták elfogadják egy ilyen döntést, akkor a mi helyzetünk könnyebb és egyszerűbb lesz, mert akkor mi tudni fogjuk, hogy ez szükséges, és képesek leszünk őket bizonyos értelemben támogatni. Amikor erről beszélek, arra is gondolok, hogy az események során a harcnak, mindenekelőtt és legfőképpen a politikai harcnak haladéktalanul végbe kell mennie. Ez pedig azt jelenti, hogy ezekben a kérdésekben vállalniuk kell az összecsapást azon erőknek, amelyek ellenállnak a forradalmi [sic!], szociáldemokrata és ellenforradalmi törekvéseknek, amelyek rendet teremtenek a sajtóorgánumoknál, és világosan orientálják a munkásosztályt és a pártot.

Fontos kérdésnek tartjuk, és azt gondolom, komoly figyelmet kell rá fordítanunk, hogy a tömegek, a csehszlovák kommunisták, a csehszlovák munkásosztály, maga a csehszlovák nép értse meg és tekintse indokoltnak ezt az akciót. Sőt el szeretném mondani, hogy mi mennyire fontosnak és sürgősnek tartunk egy ilyen fellépést a csehszlovák munkásosztály és a csehszlovák közvélemény részéről, és mennyire fontosnak tartjuk, hogy az itt jelen lévő testvérpártok és országaink támogassák ezt a pozitív küzdelmet. Fontosnak és mérlegelésre érdemesnek tűnik az is, hogy pártjaink, közvéleményünk, népeink hagyják jóvá és támogassák már megtett és a jövőben megteendő lépéseinket, és azt is mérlegelni kell, hogy akciónk jellege olyan legyen, hogy a szabad világban [sic!] harcoló testvérpártok és valamennyi progresszív erő támogathassák lépéseinket és ezt a küzdelmet.

Bizonyos mértékben gondolnunk kell az 1956-os magyarországi eseményekre is, a tapasztalatokra, melyeket figyelembe kell vennünk. Gomulka elvtárs arra utalt itt, hogy az ilyen kérdések nemzetközi jellegűek, nemzetközi léptékben dőlnek el, és a harcot nemzetközi méretekben kell folytatni. Mi is pontosan így értjük, hogy a Magyarország konszolidációjáért vívott harcban, annak alapkérdéseiben minden testvérpárt összességében és külön-külön is támogatott minket.

Még egyszer szeretném aláhúzni, és ezzel szeretném befejezni felszólalásomat, hogy a Csehszlovákiában zajló folyamatok romló tendenciát mutatnak. A helyzet aggasztóbb, mint legutóbbi, moszkvai és drezdai megbeszéléseink alatt volt. Jogos volt a testvérpártok kívánsága, hogy magában a CSKP-ban, a csehszlovák dolgozó tömegek körében fogadjanak el határozatot az ellenséges erőkkkel szembeni fellépésről. Azt gondolom, jelenleg ez a kívánság még sokkal megalapozottabb. A döntő ebben a kérdésben, hogy Csehszlovákiában legyen olyan erő, legyen olyan világos marxista-leninista álláspont, amely ebben a harcban határozottabban lép fel, mint eddig. És nekünk minden úton-módon ezt az erőt kell támogatnunk.

Röviden ez az, amiről szólni szerettem volna.

Köszönöm a figyelmet.

Negyedik ülészak – 1968. július 14. du. 6:15 – 6:30

BREZSNYEV elvtárs: Folytatjuk ülésünket. Minden delegáció hozzászólt már. Ki szeretne az elvtársak közül szót kérni?

KÁDÁR elvtárs: {Elvtársak, szombaton találkoztunk Dubček és Černík elvtársakkal, beszéltünk velük, most pedig el szeretném mondani, hogyan látjuk mi ezt a kérdést jelen pillanatban. A csehektől meghívást kaptunk egy kétoldalú találkozóra. Ebben a kérdésben még semmilyen döntést nem hoztunk, a szombati találkozóval kapcsolatban pedig megmondtuk, hogy ez nem az a kétoldalú megbeszélés, amelyre sort kell keríteni közöttünk. A Politikai Bizottság holnapi ülésén megvitatjuk a kérdést. A helyzet az, hogy Politikai Bizottságunk a vita során időpont megjelölése nélkül elfogadhatja a kétoldalú találkozóra irányuló javaslatot. Az a véleményünk, hogy nem kell elfogadnunk azt az ütemet, amit a cseh elvtársak ajánlanak nekünk. Most elküldjük nekik közös levelünket, majd pedig lehet, hogy az ő részükről merül fel a közös találkozó kérdése. Úgy gondolom, semmi értelme nincs, ha mi öt nap múlva megyünk oda hozzájuk, Ulbricht elvtárs pedig tíz nap múlva. Ismétlem, elméletileg nem kell elzárkózni a kétoldalú találkozóktól, de most a gyakorlatban ebbe nem szükséges belemenni. Az a véleményem,

hogy Dubčeknek és Černíknek meg kell egyenesen mondanunk, hogy a pártjaink közötti kétoldalú találkozóknak most nincs semmi értelme. Csak most kötöttük meg velük a barátsági szerződést. Miről fogunk megint beszélni? Mi, az itt jelen lévő magyar elvtársak, úgy véljük, meg kellene állapodnunk abban, ha a szovjet elvtársak is egyetértenek vele, hogy mi legyen, ha a csehek ragaszkodnának a kétoldalú találkozókhoz, hogy legyen egy olyan fonál, amelyet nem szabad elszakítanunk. Annak lenne értelme, hogy a szovjet elvtársak találkozzanak velük, de ez természetesen a szovjet elvtársak dolga. Az a véleményünk, hogy az elkövetkező két-három hétben nekünk nem kell mindabba belemenni, amit javasolnak.} ⁴⁵

A felszólalással kapcsolatban több elvtárs is tett észrevételt vagy fejezte ki egyet nem értését. Ezekre az észrevételekre nem fogok válaszolni.

45 Az orosz munkanyelven lefolytatott értekezletről több jegyzőkönyv is fennmaradt, így a szovjetek, a lengyelek és a keletnémetek is készítettek feljegyzést. Ezek közül azonban valószínűleg egyik sem tekinthető valódi, klasszikus értelemben vett szó szerinti jegyzőkönyvnek. A dokumentumok terjedelme és szerkezete különbözik egymástól, és az egyes felszólalások szövegében is jelentős eltérések vannak. Így valószínűnek tűnik, hogy az itt közölt szovjet jegyzőkönyvben szereplő, általam kapcsos zárójelbe tett bekezdés valójában nem Kádár János második felszólalásának része, hanem korábbi beszédének egy erősen tömörített verziója, amit az eredeti dokumentum összeállítói tévedésből ide illesztettek be. Ezt látszik alátámasztani, hogy a bekezdés szövege sokban ismétli Kádár korábbi felszólalását, valamint az a tény is, hogy a lengyel jegyzőkönyvben Kádár második felszólalásánál ez a bekezdés nem szerepel. Lásd Navrátil et al. (1998) 229.

De szeretném aláhúzni, hogy a Központi Bizottság és a Magyar Népköztársaság kormánya az itt jelen lévő testvérpártokkal együtt a munka során a kellő figyelemmel kísérte a csehszlovák események alakulását. Ennek kapcsán két példára szeretnék utalni.

Pártunk és kormányunk Önökkel együtt konstátálta és nyíltan, az egész világ előtt hangoztatta a sajtóban, valamint más tömegtájékoztatási eszközökben, hogy a *2000 szó* című manifesztum új helyzetet eredményezett, hogy ez ellenforradalmi platform és ellenforradalmi akció. Ugyanígy szeretnék rámutatni a legfrissebb események közül arra, amiről már beszéltem felszólalásomban. Nevezetesen, hogy pártunk Politikai Bizottsága azt a tényt, hogy a CSKP KB Elnöksége elutasította a közös találkozóra irányuló javaslatunkat, úgy értékeli, mint ami nehezíti a helyzetet, és újabb súlyos elemekkel terheli meg kapcsolatainkat. Erre szeretnék most szorítkozni, a többit meg lehet állapítani pártunk

megnyilatkozásaiból. Nagy figyelemmel hallgattuk ma Brezsnyev elvtárs felszólalását. Ennek keretében Brezsnyev elvtárs elemezte a Csehszlovákiában zajló folyamat egyes fázisait, fontosabb elemeit, a mostanra kialakult szituációt és annak veszélyét. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartjuk kijelenteni, hogy egyetértünk a szovjet elvtársak elemzésével, következtetéseivel és javasolataival, készek vagyunk részt venni ezek megvalósításában, ugyanúgy, ahogy eddig is részt vettünk minden közös akcióban. Köszönöm a figyelmet.

Forrás: STEFAN KARNER–NATALJA TOMILINA–ALEXANDER TSCHUBARJAN–VIKTOR ISCENKO–MICHAIL PROZUMENSCIKOV–PETER RUGGENTHALER–OLDRICH TUMA–MANFRED WILKE (Hrsg.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Dokumente. Pražskája vesna. Meždunarodnyj krizis 1968 goda. Dokumenty.* Unter Mitarbeit von Irina Kazarina, Silke Stern, Günter Bischof, Aleksej Filitov und Harald Knoll. Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung. Sonderband 9/2. Köln–Weimar–Wien, 2008. 596–608., 648–650.

Fordította Kolontári Attila

HIVATKOZÁSOK

Békés–Byrne–Rainer (2002)

CSABA BÉKÉS–MALCOLM BYRNE–JÁNOS RAINER M. (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents.* Budapest–New York, 2002, CEU Press.

Békés (2008)

BÉKÉS CSABA: Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő*, 2008, 7–8. 97–115.

Dawisha (1984)

KAREN DAWISHA: *The Kremlin and the Prague Spring.* Berkeley, 1984, University of California Press

Dornbach–Kende–Rainer–Somlai (2008)

DORNBACH ALAJOS–KENDE PÉTER–RAINER M. JÁNOS–SOMLAI KATALIN (szerk.): *A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989.* Budapest, 2008, 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány.

Huszár (1998)

HUSZÁR TIBOR: *1968. Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Budapest, 1998, Szabad Tér Kiadó.

Karner et al. (2008a)

STEFAN KARNER–NATALJA TOMILINA–ALEXANDER TSCHUBARJAN–GÜN-

TER BISHOF–VIKTOR ISCENKO–MICHAIL PROZUMENSCIKOV–PETER RUGGENTHALER–OLDRICH TUMA–MANFRED WILKE (Hrsg.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. Beiträge. Köln–Weimar–Wien, 2008, Böhlau Verlag.

Karner et al. (2008b)

STEFAN KARNER–NATALJA TOMILINA–ALEXANDER TSCHUBARJAN–VIKTOR ISCENKO–MICHAIL PROZUMENSCIKOV–PETER RUGGENTHALER–OLDRICH TUMA–MANFRED WILKE (Hrsg.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Dokumente. Pražská vesna. Meždunarodnyj krizis 1968 goda. Dokumenty*. Unter Mitarbeit von Irina Kazarina, Silke Stern, Günter Bischof, Aleksej Filitov und Harald Knoll. Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgenforschung. Sonderband 9/2. Köln–Weimar–Wien, 2008.

Navrátil et al. (1998)

JAROMÍR NAVRÁTIL–ANTONÍN BENČÍK–VÁCLAV KURAL–MARIE MICHÁLKOVÁ–JITKA VONDROVÁ (eds.): *The Prague Spring, 1968*. Budapest, 1998, CEU Press.

Pataky (1996)

PATAKY IVÁN: *A vonakodó szövetség. A Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Budapest, 1996, Zrínyi Könyvkiadó.

Rainer (1998)

RAINER M. JÁNOS: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In *Évkönyv 6. 1998*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 92–118.

Skilling (1976)

H. GORDON SKILLING: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, 1976, Princeton University Press.

Williams (1997)

KIERAN WILLIAMS: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge, 1997, Cambridge University Press.

KÓTHY JUDIT–TOPITS JUDIT

A ROZSDÁS KEREKŰ ZSILIP

*Hogyan lett Magyarország a földgázellátás terén
Európa egyik éllovasa?*

Magyarországon az 1950-es évek végéig szénből nyerik az elektromos áramot, szenet tüzelnek a mozdonyokban, az ipari kazánokban és a háztartásokban. Az ország energiamérlegében 1958-ban mindössze 16 százalékban vannak jelen a szénhidrogének. Elsősorban a kőolaj, amelyből üzemanyag, kenőanyag és fűtőanyag (pakura) készül. A szerkezeti problémát tetézi, hogy összességében 25 százalékos hiány mutatkozik, amelyet csak importból lehet megoldani. Szenet és olajat is importálni kell.

Az 1956-os forradalom után hatalomra jutó Kádár-kormány konszolidációs törekvéseinek egyik súlypontja a rettegett energiahiany kiküszöbölése. Átszervezik az 1949 óta állami kézben lévő olajipart, és erőteljesen szorgalmazzák a hazai kutatásokat. A gazdaság egésze pénzhiánnyal küzd, amelyet 1958–60 között egy 110 millió rubeles hosszú lejáratú szovjet hitel enyhít. Ebből jut az olajiparnak is, hogy elavult eszközeit korszerűsítse, és nagy lendülettel vágjon bele az alföldi kutatásokba. Az eredmény nem marad el. Pusztaföldvár, Hajdúszoboszló, Szank, Algyő, Szeged, Zsana térségében sorra tárulnak fel a jelentős földgázkészletek. A hazai készletekre alapozott földgázprogram egyre terebélyesedik, de tíz éven belül az is kiderül, hogy a fogyasztók csillapíthatatlan energiaéhsége hosszú távon csak importból elégíthető ki.

Magyarország a Kádár-korszakban a fenyegető energiahianyban a szénhidrogénipar fejlesztésével és az atomerőmű megépítésével lett úrrá. (1975-ben az energiamérlegben 57 százalék a szénhidrogének aránya.) Az atyáskodó állam titkolózása ugyanakkor megfosztotta a magyar társadalmat attól, hogy megismerje, milyen áldozatok árán jut a megtévesztően olcsó energiahoz. Az energiapolitikai döntések zárt ajtók mögött születtek, az energiagazdálkodás nem válhatott olyan közüggé, amelyért mindenki személyes felelősséggel tartozik.

INTERJÚ DR. LAKLIA TIBOR VEGYÉSZMÉRNÖKKEL 2004 JÚNIUSÁBAN*

Magyarországon 150 évvel ezelőtt kezdett a lakosság kőszénből előállított városi gázt használni. Az 1960-as évtizedben jelent meg az új energiabordozó, a természetes földgáz. Mi a leglényegesebb különbség a kettő között?

Már a szénfeldolgozás hőskorában rájöttek, hogy a lepárlás során gáz is távozik a szénből. A procedúra lebonyolításához nagyon nagy gyárok kellettek – gondoljunk például az Óbudai Gázgyárra –, amelyek azonban viszonylag kis hőmennyiséget tudtak előállítani.

A magyarországi szénhidrogén-bányászat kezdetén az 1937–38-ban lefűrt kutakban már találtak olajat kísérő gázt. Ez melléktermék volt, amellyel kezdeni kellett valamit. A Magyar–Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) korszakában először az üzemen belül kezdték el az addig szénnel-fával fűtött kazánokat, épületeket gázzal ellátni. Az első vezetékek üzemi területen, Bázakerettyén épültek. Ezután vitték be Nagykanizsára, ahol az olajosok laktak. Zalában nagyon gyorsan sikert aratott ez a hulladékgáz. Nem kellett gázgyárat építeni, egy cső végén lógott a városnak az a része, amelyik gázt kapott.

Amikor aztán 1958-ban Hajdúszoboszlón megtalálták a gázmezőt, már több tízmilliárd köbméteres gázkészletről lehetett gondolkodni.

Az olajipar addig elsősorban a kőolajkincset kutatta. Föl volt-e készülve ez a szakma arra, hogy itt ilyen óriási mennyiségű földgázt találjanak?

A régi iratokból és az idősebb kollégák elbeszéléséből tudni lehetett, hogy Hajdúszoboszlón már a harmincas években volt gázszolgáltatás. Rákötöttek egy malmot a gázra, és működtettek egy villanytelepet. Felismerték, hogy ezt éppúgy lehet szolgáltatni csövön, mint a városi gázt. Sőt jobban, mert a földgáz hőértéke többszöröse a városi gázénak. Ráadásul folyamatosan jött, nem kellett annyit manipulálni vele, mint a szénnel. Igaz, nem voltak melléktermékei, pedig a kokszt értékes melléktermék, a gázgyárok jó pénzért adták el.

1959–60-ban nagyon gyorsan kellett elkészíteni a stratégiát a szoboszlói harmincmilliárd köbméter körüli gázkészlet hasznosítására. A tervnek há-

* Dr. Laklia Tibor az *Olaj, olaj, olaj! Fejezetek a magyar kőolaj és földgázipar történetéből* című nyolc részes dokumentumfilm-sorozat egyik szereplője. Kötetünk melléklete a filmsorozat ötödik, a földgázprogrammal foglalkozó epizódja.

rom súlypontja volt. A főváros, ahol meg kellett menteni a szolgáltatás helyzetét, ezért létesítették az első vezetéket Vecsésre. Ezzel párhuzamosan épült a Hajdúszoboszlótól Ózdig menő, a borsodi iparvidéket fölfűző gerincvezeték. Egy gyöngysort képzeljünk el: a vezeték akkor rentábilis, ha fölfűzzük rá a településeket. Szoboszlótól alig pár kilométer a Nagyhegyesi Állami Gazdaság, onnan továbbmentünk Kistokajra, ahonnan eljutottunk a Tiszai Vegyi Kombinátig (TVK). Oda akkor már egy ideje jött gáz Romániából, de a szoboszlói gázzal újabb lehetőséget kapott a TVK meg a Tiszai Erőmű. A kistokaji csomóponttól két vezeték épült. Az egyik a Lenin Kohászati Művek (LKM) és a Diósgyőri Gépgyár ellátását szolgálta, a másikkal továbbmentünk a Sajó-parton, és megépült a miskolci átadóállomás. A miskolci gázgyárat nagyon gyorsan át tudtuk állítani földgázra. Innen tovább: Sajószentpéteri Üveggyár, Kazincbarcika, Borsodi Vegyi Kombinát (BVK), majd Ózd. A vezeték harmadik ága pedig Debrecenbe ment. Tehát a szoboszlói gáz hasznosítása hihetetlen gyorsasággal, egy-két év alatt megtörtént. A vezetékesek mindig előbbre jártak, mint a fogyasztók, ezért évek többletünk volt. Ezt a többletet az erőművek kapták.

Említette a romániai gázimportot. Az csak vegyipari célokat szolgált?

Az egy nagyon nagy tisztaságú földgáz volt, majdnem tiszta metán. 1959-től 1980-ig jött szabályosan, ahogy megállapodtunk, kettőszázmillió köbméter évente. A kissármási mezőtől jön a vezeték, Csengernél lép magyar területre, onnan halad a TVK-ig. Ez volt az első olyan vezeték, amelynél már kellett tudni a földgázról egyet s mást. Szerencsére az akkori kitűnő kollégáink egy része épp Erdélyből települt át, ők tervezték meg ezt a vezetéket. Több mérnökkollégánk, tanító atyamesterünk ugyanis még a MAORT idejében jött át Magyarországra, ők hozták a gázos szakmai tudást. Termelős és vezetékes is volt köztük: Bencze László, Czupor Andor, Réti Sándor és mások. Réti Sanyi bácsi például a siófoki vezetéképítő vállalat főtechnológusa volt sokáig, kitűnő szakember, rengeteget tanultunk tőle.

A tanulás gyorsan ment, de volt itt egy másik probléma. A mi csepeli csőgyárunk nem tudott ilyen keresztmetszetű csövet készíteni. Már a Barátság I. olajvezetékénél el kellett dönteni, hogy mi történjen. Akkor volt az energiahiány, hogy a kormány minden létező és nem létező bukszáját kinyitotta, és Mannesmann-csövet importáltunk 1959–60-ban! Ezután pedig kézenfekvő volt, hogy a Mannesmann meg a leányvállalata, a Mannesmann-Hösch hozza a spirálhegesztett gázcsövet Magyarországra, amely egy zseniális ta-

lálmány. Ezt a nagyméretű, 400 milliméter átmérőjű vezetékét meg kellett tanulni hegeszteni, de a mi embereink ezt is gyorsan megtanulták. A Mannesmann szakmérnöke elájult, amikor meglátta, hogy a mi hegesztőink milyen precíz varratot tudnak csinálni.

A másik siker, ami az importtal hozható összefüggésbe, az amerikai automata tolozárak alkalmazása. Ha csőtörés van, és leesik a nyomás a vezetékben: a tolozár lezár. Ha negyven kilométerenként beépítem, akkor a műszaki balesettől jobbra-balra mindkét tolozár bezár. A gáz vesztesége nem több, mint ami a két tolozár közti csőhosszban volt. A hiba előtti szakaszon fönn tudom tartani a szolgáltatást, az utána következőn pedig elfogy ugyan a gáz, de ahhoz is idő kell, és közben lehet javítani.

1965-ben Magyarországon rendezhettük az International Gas Union (IGU) konferenciát, miután 1962-ben IGU-tagok lettünk. Ez amolyan ajándék volt, hogy idejön ez a nagy társaság. Nem akarták elhinni, hogy két-három év alatt a nullából épült, ami megépült: Hajdúszoboszló–Budapest 170 km, Szoboszló–Ózd 180 km, Szoboszló–Debrecen 25 km. Ez még csak az első lépcső, de azért ez négyszáz kilométer körüli vezeték hossz. Nem semmi! Szerencsénk volt, hogy találtak egy dél-alföldi mezőt is. Akkor Kardoskúttól megépült Kecskemét–Városföldön keresztül egy másik vezeték, újra csak a főváros felé. Ezzel Adonynál átmentünk a Dunántúlra is, Székesfehérvárig. Kiépült a közép-magyar rendszer.

Az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt (OKGT) a rohamtempó ellenére sem mindig tudott lépést tartani a növekvő igényekkel. Ezért még a gázgyárakat is folyamatosan fejleszteni kellett. Mégpedig úgy, a szénproblémák miatt, hogy benzinbontókat csináltak a kollégáink.

Ez a rohamkorszak 1960-tól 1970-72-ig tartott. Nagyon sok vezeték megépült, és akkor arra ment már a harc – országgyűlési képviselőkben tesék gondolkodni –, hogy ez egy akkora ajándék, hogy ezért harcolni kell.

Volt például egy régi nyolccollos olajosvezetékünk, amelyik Bázakeretytyéről indult, és Újudvaron át fölért Csepelre. Az tudott párhuzamosan olajat és gázt szállítani. Amikor olaj már nem volt, átállították csak gázra. Ez egy öreg csőrendszer volt, de amit tudott, azt ki lehetett használni a Balaton menti települések gázellátására. Igen ám, de egyszer csak nem volt benne teljesítmény. És akkor az egyik országgyűlési képviselő Fonyódról megkönyörözött az akkori miniszterelnök-helyettest és OT-elnököt, hogy kapjon Fonyód földgázt erről a vezetékről. Egy másik politikai vezető Monort követelte ki a vezetéstől, erre megépült a monori vezeték is. Akkor mondtuk, hogy ez egy olyan rozsdás kerekű zsilip, amit fölhúzni lehetett, de le-

engedni már nem. Így is történt. Kormánydöntés szólt például arról, hogy Pécs kapjon sürgősen gázt, mert Pécssett annyira feszítő a gázhiány, hogy mindenképpen oda kell vinni a vezetéket. A szanki üzemből tehát elindult egy vezeték Baján keresztül Pécsre, de akkor már egy leágazása Mohácsra, a másik ága meg feljött Szekszárdra.

Azt mondja, hogy gázhiány volt. Kinek hiányzott az a gáz, ami addig nem is volt?

Nem a gáz hiányzott, hanem az energiahordozó. Nálunk addig a szén volt a mindenható. Akkor már arról volt szó, hogy a magyar széntermelést évi 35–38 millió tonnára kell fölvenni. Ami lehet, hogy termelésben nem abszurd mennyiség, de erre a vasutasok azt mondták, hogy csúcsidőben nem lehet elszállítani, erre nincs kapacitás. Aztán meg – bár nem tisztem, hogy azt a szentet minősítsem – nem Ruhr-vidéki meg lengyel minőségű szenünk van, hanem amilyet a Jóisten nekünk adott. Ráadásul a lakossági kiszállításban a Tüker–Tüzép korszaknak nagyon kemény árnyoldalai voltak. Minőségben is, mérési pontatlanságokban is – megint finoman fogalmazok. Amikor a fogyasztók találtak egy lehetőséget, ahol nem függök a tüzépes lehordó ember jókedvétől meg a mérőjétől, hanem egy személytelen szolgáltatót kaptam, ahol nyitom-zárom a csapat, ennek hallatlan sikere volt. Mondtam már, hogy elsősorban a nyugati kollégák nem értették, hogy ez a dinamizmus honnét jött. Nemcsak mi voltunk a zsenik – az is benne van –, hanem az, hogy a konkurens energiahordozók padlón voltak.

Tebát nem kellett a lakosságra tukmálni, hanem éppen fordítva történt?

Ezért harc folyt. És ez a harc egy nagyon-nagyon expanzív erő volt. A hetvenes évek elején már látszott, hogy Szank, Algyő, Szeged termelése sem lesz elég, mert nem lehet leállni a gázszolgáltatás bővítésével. Valahonnan meg kell szerezni azt a többletet, amire igény van. Egyetlen lehetőség kínálkozott: a szovjet import. A KGST-országok ez irányú kereslete egybeesett azzal a korabeli szovjet törekvéssel, hogy megjelenjenek Európában energiahordozóval. Nyugat-Európa felé kacsintgattak, és ez be is jött nekik. Magyarországra máig az 1975–79 között megépült orenburgi gáztávvezetékén érkezik a szovjet import gáz.

Kormányprogram határozta meg, hogy mennyit lehet költeni. Ez harminckét milliárd forint volt. És ez egymilliárd dollár, mert harminckét forint volt egy dollár akkoriban. Tehát egymilliárd dollárt kapott ez a szakma

arra, hogy azt a stafírungot elkészítse, ami ehhez kell. Egymilliárd dollárt! Hihetetlen, abban az időben! Így épült meg az a vezetékrendszer, amely most körülbelül 5200 kilométer nagynyomású – tehát 60 baros – és körülbelül 50-55 ezer kilométer szekunder hálózat.

Amikor azok a viták jönnek elő, hogy hány településünkön gazdaságtalan a gázszolgáltatás, akkor mindig megkérdezem, hogy mit vizsgálunk? Mi a gazdaságtalan? És kinek? Nem csak azt kell nézni, hogy a szolgáltatónak megéri-e. Magyarország hőigénye ennyi és ennyi, ezt ki kell elégtíteni valamivel. Ez a valami a gáz, amellyel szemben semmi más nem jöhetett szóba.

És az olajfűtés? Meddig tartott az olaj kontra szén vita?

Az egy köztes állapot volt. Még nem tudtuk pontosan, hogy a gázzal mi lesz, szén már nagyon nem volt, és akkor valóban volt egy ilyen kampány. Ma már azt mondjuk, hogy süükségtelen volt, és nem is volt jól megoldva. Nagyon rossz hatásfokú készülékekben égették el a háztartási tüzelőolajat, amelyet nem tudtak kellőképpen kénmentesíteni sem. A HTO forgalmazásában ráadásul megjelent a szénnél tapasztalt összes elosztási probléma is. Saját családom köréből ismerem, hogy Sashalmon például az volt a gyakorlat, hogy ha fogytán a tüzelőolaj, akkor ki kell kötni egy világos színű nejlonzacskót a kapura. A kannás autó akkor megáll, és cserél. De aki nem adott megfelelő borralalót előzőleg, azt a koma fölírta, és nem állt meg. A lakosság ismét ki volt szolgáltatva az elosztóknak.

A propaganda szintjén még a melegházak fűtésére is az olajtüzelést ajánlották. Az elosztóhálózat kiépítésén túl be kellett rendezkedni az olajkályhák gyártására is. Megérte? Vagy nem tudta a jobb kéz, mit csinál a bal?

Ez nem ennyire egyszerű. Az olajprogram felfutása a szovjet importgáz megérkezése előtti szakaszban volt. Korántsem volt biztos, hogy kapunk annyi gázt, amennyi kéne. Olajunk inkább volt, megépült a Barátság II. vezeték is, már működött a százhalombattai finomító, később megépült a tiszai is. A közlekedésnek benzin kellett, a maradékot elfűtötték. Biztos nem volt ez olcsó játék, de nem tudtuk, hogy négy év múlva itt lesz az importgáz.

Utólag felmerül a kérdés, hogy értelmes dolog volt-e majd minden települést ellátni gázzal.

Mai szemmel néznek, az a baj. A nemzetgazdaság „összesenje” vizsgálendő a tekintetben, hogy mi lett volna helyette, ami olcsóbb vagy jobb. Kiszámolták akkoriban az én kollégáim, hogy milyen hőmennyiséget fogyasztott el az a vontató, amivel a nógrádi szén eljutott Békéscsabára meg Gyulára, és milyen hatásfokú tüzhelyben, milyen hőmennyiséget kap azzal a szénrel a lakosság. Feketén-fehéren kiderült, hogy nincs az a drága gázellátás, amelyik ne lenne olcsóbb, mint az a szénellátás, ami korábban vagy volt, vagy nem is volt.

Kétségtől igaz, hogy a szekunder rendszereket nem mindig tudtuk elég jól átgondolni. Mondok egy példát. Lőkösháza és térsége hosszú éveken át nem volt bekapcsolva a gázrendszerbe. Később, amikor az a nyolc-tíz település is kikövetelte, már csak nagyon drágán lehetett Békéscsabától kiépíteni a vezetéket.

Annak is igaza van, aki azt mondja, hogy ezeknek a félreeső kis településeknek a gázellátása rossz üzlet. Igen, ez rossz üzlet, mert a szolgáltatás költsége több, mint amennyit fizetnek érte. Na de hol lehet ezt elvágni? A.-nak adok, B.-nek meg nem?

A gázellátás nem ugyanolyan közszolgáltatás, mint az elektromos áram vagy az ivóvíz?

Nem! Az elektromos áram és a jó minőségű víz nem helyettesíthető semmi mással. A földgáz azonban helyettesíthető olajjal, villamos energiával, szénrel, tüzfával, alternatív energiahordozókkal.

Hol dőltek el a földgázprogrammal kapcsolatos kérdések?

Minden az Országos Tervhivatalban. Az OT szakmai véleménye nélkül – szakmait mondok, és ez nem véletlen – semmi nem történhetett. Az OT-t persze meg kellett győzni, erre volt az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB), ahol néhány vezető nagyon gyorsan ráérezett az új energiahordozó hallatlan jelentőségére. Én mindig hivatkozom is ezekre a kollégákra, akiknek hálával tartozunk, mert ők nagyon gyorsan elfogadtatták ezt az egész átállást – „bármibe kerül is” alapon. Készült egy úgynevezett D-tanulmány, abban is minden mutatót az támasztotta alá, hogy ezt meg kell csinálni mindenütt. Ők el tudták hitetni a kormánnyal, hogy ez hosszú távon gazdaságos. Ezért nyúlt a kormány ennyire zsebbe akkor, amikor minden dollárt megnéztek.

Tény, hogy földgázellátás tekintetében az ezredfordulón Európában hárman vagyunk a spiccen: Anglia, Hollandia és Magyarország. Szentül hiszem, hogy mi ezt jól csináltuk.

Már csak az nem érthető, hogy akkor miért nem kerülhet a gáz annyiba, amennyibe ténylegesen kerül.

A gáz ára az első perctől, 1960-tól nincs a helyén. Ezt negyven éven keresztül minden kormány amolyan állami ajándékként kezelte. Az a Lázár-kormány is, ahol Lázár György a Tervhivatalból került a miniszterelnöki székbe. Az ajándék szó talán nem is illik ide, hiszen a kenyérnek is dotált ára volt, és tudtuk, hogy többbe kerül, mint amennyiért a boltos adja.

A vezetékes ivóvízért sem kellett fizetni akkoriban.

Úgy van. A gáz árának ügyét is meg kell oldani, a korrekciót meg kell csinálni.

A mindennapi életben szinte észrevétlenül jelent meg egy olyan újdonság, amelynek jelentőségét a lakosság máig kevésbé értékeli.

Az építők nagyon tudták a leckét. Itt nagyon sok kemény szabály van. A bányahatóság szigorúan számon kért minden létesítményt, minden folyókezesztést, minden utcai takarást, mindent, mindent. Az emberek észre sem vették, hogy megépült a vezeték. Egyszer csak volt. Ezért szép ez a szakma, mert a munka nem látványos, de az eredménye nagyon hasznos.

Nem emlékszem arra, hogy propagandával akarták volna tudatosítani az emberekben, hogy ez milyen nagy dolog.

És korszakos!

Hogyhogy a korabeli politika ezt nem lovagolta meg?

Azt hiszem, természetesnek vették a váltást és azt a többletet, amivel ez járt. Regionálisan, a megyei politikában azért ez megjelent. Amikor odaértünk a gázzal egy-egy jelentősebb helyre, akkor ünnepséget rendeztek. Azon részt vett a miniszter vagy egyik-másik helyettese. Ott helyben ennek azért megadták a módját.

Másfelől nem volt illendő a szénbányászok korábbi produkciójának hasznosságát megkérdőjelezni. Nem is szabad. Aki arra vállalkozik, hogy lemegy a föld alá dolgozni, az előtt le a kalappal. Csakhogy az az idő elmúlt.

Ezért volt az óvatosság?

Talán ez is benne volt. A minisztériumban a kohász Czottner Sándor után a szénbányász Lévárdi Ferenc volt a miniszter hosszasan, pont ebben az időszakban. A helyettesei közül is az egyik vegyész, a másik szénbányász volt. Őszintén szólva, nem tudom, hogy szándékosan csinálták-e ezt a hangtompítást, vagy sem. De az OMFB-ben és az OT-ben mindig nagy visszhangja volt a földgázprogramnak. Az OT-s kollégáink ezt nagyon jól csinálták.

A földgázprogram az egész országot átfogó csapatmunka volt. Nagyon büszke vagyok arra, hogy tagja lehettem ennek a csapatnak.

DR. LAKLIA TIBOR (1928)

okl. vegyészmérnök

1944-ben középiskolásként kerül az olajparba, légtalmi szolgálatba

1944–48 MAORT, Pusztaszentlászló, Nagykanizsa, laboratóriumi munka

1948-ban munka mellett érettségizik Nagykanizsán

1949-től Budapesten dolgozik, a Műszaki Egyetem Vegyészmérnöki Kar hallgatója

1952–56 az Országos Tervhivatal kőolaj- és földgázipari előadója

1957–59 az Országos Kőolaj és Gázipari Tröszt Termelési Főosztályának előadója

1959-től a Barátság kőolajvezeték vezető koordinátora a Vegyterv Vezetéktervezési Főosztályán, majd az Olajtervnel

1962-ben olajipari munka mellett diplomázik a Veszprémi Egyetemen

1964-től a Nehézipari Minisztérium Országos Energiagazdálkodási Hatóságának gázipari műszaki-gazdasági tanácsadója, majd a NIM Területfejlesztési Osztály vezetője

1964-től az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság gázipari munkabizottságának tagja, a Gáztörvény Előkészítési Bizottság tagja

1966–80 a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemen az energiagazdálkodás tárgy előadója, tankönyvszerzője

1978-ban szerez műszaki doktorátust

A rendszerváltás után a Gazdasági Minisztérium gázipari szakértője

Számos publikáció szerzője a lakossági-kommunális szektor földgázfogyasztása, a földgázipar helyzete, az energiagazdálkodás, valamint a cseppfolyós gáz felhasználásának témakörében.

MOLNÁR ADRIENNE

„88 EGY FURCSA ÉV VOLT”

1988 emlékezete az OHA interjúiban

1988 volt a Kádár-korszak utolsó kitöltött naptári éve, ugyanakkor a rendszerváltó folyamat kezdőéve. Januártól decemberig a változások a rendszer szinte minden pillérét megrendítették. Kende Péter szerint 1988 volt a vég kezdete,¹ és hozzátehetjük: egyben egy új világ kezdete is.

A rendszer névadóját, Kádár Jánost májusban leváltották a pártfőtitkári posztról, helyére Grósz Károly került, aki sem politikai erőben, sem bel- és külföldi elismertségben nem érte utol elődjét, de a retorikája miatt egy ideig még lehetett tartani tőle.

A rendszer kvázi legitimitását az 1956-os forradalom kádári értelmezése adta, amit az ellenzék egyre nyíltabban kérdőjelezett meg. A szamizdatokban mind több rendszerkritikai írás jelent meg, és szaporodtak a rendszer legitimitását megkérdőjelező nyilvános viták is.

A hatalom csak 1989 elején változtatta meg harminc évvel korábban ki nyilatkoztatott forradalomértékelését, de a „temetetlen holtak” kérdésében már 1988 nyarán engedett.

A tabuk helyét az emlékezés és a múltfeltárás sürgető kényszere vette át.

A májusban megalakult Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) rehabilitációs és kegyeleti követelésekkel, valamint a történelmi kutatások szükségességének hangoztatásával lépett fel. A hatalom első reakciója az elutasítás volt, ám közben a Belügyminisztérium – a pártvezetés kezdeményezésére – titokban elindította a Nagy Imre-perben kivégzettek sírhelyének felkutatását.

Januárban még betiltották Ember Judit *Menedékjog* című dokumentumfilmjét, amely a jugoszláv követségről elrabolt és Romániába hurcolt Nagy Imre-csoport sorsát dolgozta fel, október 23-án azonban már nem akadályozták meg, hogy a Jurta Színházban² a forradalom kitörésének napjáról ma-

¹ Kende (1999).

² A Jurta Színház épületét, amelyet a Magyar Színkör 1987-ben emelt a Népligetben, 1988–90-ben különböző politikai szervezetek, pártok vették bérbe.

guk az érintettek emlékezzenek meg, decemberben pedig az Igazságügy-minisztériumban fogadták a Nagy Imre-perben kivégzettek hozzátartozóit, hogy az addigi folyamatos elutasítások és harminc év titkolózás után a földi maradványok kiadásáról tárgyaljanak velük.

Egyre jobban érződött, hogy a hatalom elbizonytalanodik, s bár időnként próbált erőt mutatni, mind többen csatlakoztak a korábbi években létrejött és ekkorra megerősödött ellenzéki csoportokhoz, valamint az általuk szervezett megmozdulásokhoz. Március 15-én, június 16-án és október 23-án az ellenzéki rendezvények több helyszínére is mozgósították a rendőrséget, és október 23-án a Batthyány téren csak a TIB egyik vezetőjének néhány perces beszéde akadályozta meg a tüntetők elleni rendőri beavatkozást. De nem léptek közbe a bős-nagymarosi vízlépcső megépítésének osztrák támogatása és a romániai falurombolás elleni tüntetésen.

Az egypártrendszeri vezetés nem tudta útját állni a civil szerveződéseknek, a szakszervezetek és a pártkezdemények alakulásának. Májusban megalakult a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete, szeptemberben a Recski Szövetség, az Új Márciusi Front, nőtt az 1987 óta létező Magyar Demokrata Fórum taglétszáma, megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, amelyből ősszel létrejött az Szabad Demokraták Szövetsége, és újraszerveződtek a betiltott történelmi pártok is.³

Az emigrációban élők közül – bár eleinte csak félve – mind többen látogattak haza, és közülük sokan részt vettek a különböző ellenzéki megmozdulásokon. A demonstrációkon a határon túli magyarság érdekében is szót emeltek, a szolidaritás kinyilvánítása nem maradt kizárólag az országhatáron belül.

Az Oral History Archívum interjúból válogattunk olyan részleteket, amelyek az 1988. esztendőit idézik. A szerkesztett interjúrészletekben⁴ az emlékezők felidézik a húsz évvel ezelőtti történeteket, az események hangulatát, még erős és lassan oldódó félelmeiket, bontakozó reményeiket, csalódásaikat, örömeiket és a szabadság hosszú idő után először megtapasztalt, mámorító érzését.

3 Bővebben Beck–Germuska (1999).

4 Az interjúrészletek előtt feltüntetjük az emlékező nevét és az interjúkészítés évét, a forrásokat az összeállítás végén közöljük. Az interjúalanyok életútjáról bővebben: www.rev.hu/oha.

Az összeállítás nem tekinthető reprezentatívnak sem az emlékezők, sem az események, sem az idő tekintetében, hiszen az interjúalanyok között – a

gyűjtemény jellegéből adódóan – túlreprezentáltak az ötvenhatosok, a politikai elítéltek és a Kádár-rendszer ellenzékéhez tartozók. A meghatározó élmény többségüknek 56 átértékelése, az ötvenhatosok rehabilitációja, kárpótlása mellett az egypártrendszer megroppanása volt. A válogatásba korabeli és néhány hónappal ezelőtt készült interjúk részletei is bekerültek, így a személyes emlékek húsz év kollektív emlékezetét is hordozzák.

FÉLELEM ÉS OLDÓDÁS

ÁPELESZ ISTVÁN (1992): 88-ban megkaptam a vízumot, de akkor még mindig nem mertem hazajönni, féltem.

KOCSÁR JÓZSEF (1992): Az öcsém Angliában él, 1988-ban lépte át első ízben a magyar határt. Addig komolyan tartott attól, hogy mint ötvenhatos katonaszökevényt elfogják, és nagyon súlyos konzekvenciái lesznek a tettének.

VÍGH SZABOLCS (2007): 88 májusában voltam itt először Ingriddel kettesben. Röviddel ezután leváltották Kádárt. Szóval ez már az olvadás kezdetén volt. Mégis, a határőr vagy tizennyolcszor megnézett bennünket. Nyilván volt valami a komputerben énrólam.

GARAMI LAJOS (1991): Mindig piszkáltak valamilyen ürüggyel. Még 88-ban is. Ezt onnan tudom, hogy a feleségem a váci OTP-nél dolgozott, és egyszer odaállított hozzá egy elhárítótiszt azzal, hogy „mennyivel különb a maga férje, mint X. Y. betörő, rabló, tolvaj, azzal nincs semmi probléma, ezzel meg állandóan baj van”. Hangosan mondta ott, az OTP területén. A feleségem meg sírva fakadt, hogy hát mi köze ennek az OTP-hez? A tiszt ki mondta, hogy neki az a feladata, hogy engem figyeljen. A gyárba is bejárt mindig egy elhárítós, ott sreibolt, megbízott embereket. Tudom, hogy figyeltek.

KAJTÁR IMRE (1991): 88-ban még hallgatták a telefonom, még figyelték a lakásomat. Mindig van egy piszkos spicli. Valahonnan tudomást szereztek arról, hogy kezdtem keresni az ötvenhatos nemzetőröket, hogy kik élnek még.

PAPP MIKLÓS (1991): Mindazokat a szituációkat, amik az életemben zajlottak, csak 1988-ban vagy 87-ben mondtam el a fiamnak. Amikor már nagyfiú volt, akkor ültettem le: „Gyere, édesapám, ülj le, most mesélek!” És akkor elmondtam, hogy: „Tudom, az életedben sok olyan dolog volt, amit nem tudtál hova tenni. Mi is van az apáddal, meg mi is volt ez, mi is volt az. Ezek voltak, csak én nem akartam a fejedet ezzel megzavarni, meg féltem, hogy emiatt esetleg olyan passzív vagy egyéb magatartást tanúsítasz, ami az életedet befolyásolhatja.” Tehát a gyerekem a valóságos múltamról tőlem csak valamikor 88-ban hallott először.

DARIN SÁNDOR (1995): Az újratemetés 1989. június 16-án volt. Előtte talán egy évvel vettük fel Ungváry Rudi-val a kapcsolatot. Ő írt nekem, és akkortól kezdve leveleztünk. Akkor még Rudi is óvatosan fogalmazott, én még óvatosabban. Írtam neki, hogy én még most is félek, és nem hiszem el, hogy őszinte, igazi legyen ez a változás-akarás. Rudi azt válaszolta, hogy jó, ezt rám bízta. Ettől függetlenül, amikor a temetésre került a sor, meg a koszorúzásra, mondtam, hogy én is benne vagyok mindenben.

KISS TAMÁS (2000): 1988-ban – és egyáltalán, a 89-et megelőző időben – vidéken semmiképpen nem volt jellemző 56 újragondolása, vagy az ötvenhatosokkal való magatartás megváltozása. A változás szele 89 tavaszán ért le vidékre, az ezt megelőző időszakban én nem tudok arról, hogy jelentős létszámú ötvenhatos megérezte volna a politikai változást.

BIHARI SÁNDOR (1993): Nagy meglepetést okozott, ami 88–89-ben kiderült. Sok mindent láttam és éreztem, de ekkora sötét foltot nem sejtettem. A megtorlásról nem beszéltünk. A hatvanas évek vége fele ezzel már nemigen foglalkozott senki, mindenki azzal volt elfoglalva, hogy ezt is lehet kapni, meg azt is lehet kapni. Az embereket ez izgatta. Mindenkinek az volt az idegeiben, ha ez elmoccan, abból csak baj lesz. Kísértett egy emlék, hogy Rákosi vagy a csontváza hazajön. Kádár is félt egyébként.

SZÜRÖS MÁTYÁS (1991): Körülbelül 88-ban érlelődött meg bennem, hogy Kádár János megöregedett, megfáradt ember, tehát változtatni kell. Arra jöttem rá, hogy annak ellenére, hogy 85-ben üdvözölte Gorbacsov színrelépését, igazán nem tudta már fölvenni azt a fordulatszámot, amit ő diktált. És meglepetésemre Krjucskov – aki most a KGB főnöke, akkor Andropov embere volt – időnként megjelent Budapesten, és nemcsak a belügyminiszterrel beszélgetett bizonyos dolgokról, hanem más politikai vezetőkkel is. Egy alkalommal engem is megkeresett, és feltűnt nekem, hogy Kádár Jánosról érdeklődik, hogy hogyan látom a pozícióját, és egyáltalán, hova lyukadunk mi ki, merre haladunk. Kik lennének itt alkalmasak a vezetés átvételére? Ebben az időben jöttem rá, hogy már vége. Tudtam, hogy Kádár, amikor a hatvanadik évét betöltötte, fölvetette a Politikai Bizottságban, hogy gondolkodjanak el, hogyan tovább. Ő hajlandó lemondani, visszalépni, csinálja más. Akkor a Politikai Bizottság nem fogadta el. Amikor hetvenéves volt, akkor már ragaszkodott a hatalomhoz, félt attól, hogy sok mindenre fény derül, és már 56 fessegetése is egyre erőteljesebben jelentkezett.

SCHIFFER PÉTER (2005): Nyilvánosan csend volt. De egy érdekes apró epizód 88-ból. Áprilisban költöztünk a Somfa közből a Tanács körútra. Akkor még vezettek lakónyilvántartó könyvet, és amikor beköltöztünk, levit-

tem a házmesternek a személyazonosságát, hogy írja be az adataimat. Beírta, és azt mondta: „Ne haragudjon, én nem írom be, hogy maga a párt KB-ban dolgozik. Ezt a könyvet sokan láthatják, sose lehet tudni ebben az országban! 56-ot is megéltem, sorkatona voltam, furcsa dolgok történtek akkor is. Nagyon furcsa dolgok történtek!” Még nem volt pártértekezlet, még nem volt ez, az, amaz! Ha nem is rendben mentek a dolgok, de az MSZMP látszólag ura volt a helyzetnek, a homlokzat mögött viszont egy erodálódó, leépülő rendszer volt – a rendszert szimbolizáló személyekkel együtt.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): 1988-ban is úgy éreztem, hogy nem maradhatok ki: szolidaritást kell vállalnom azokkal, akik ezt elindították. Ezekkel én addig nem nagyon tudtam tartani a kapcsolatot, mert terhelve volt a nevem a korábbi recski internálással, és általában az volt a politikai helyzet, hogy elsősorban azokat keresték, akiknek a múltjában valamilyen politikai rossz pont volt, tehát nem akartam terhelni azokat a mozgólódásokat, amikről tudomást szereztem. Ezért nem tudtam részt venni a monori összejövetelen sem, ilyen megfontolások tartottak vissza.

LITVÁN KATALIN (1995): Korábban én voltam az, aki mindig megszegenültem a baráti fiatalokkal folytatott vitákban, mert nem tudtam időben abbahagyni. Túl messze mentem, és próbáltam őket meggyőzni még arról, hogy 56-ban nem ellenforradalom volt. Egyszer csak, 88-ban elkezdődött a nagy társadalmi érdeklődés, és megfordult a helyzet, akkor már kérdezték tőlem, hogy mi is volt, hogy is volt. Persze kiderült, hogy részletekben én se tudok mindent olyan pontosan, én sem a saját élményeimből, hanem a szüleim meg a barátaik visszaemlékezéseiből, beszélgetéseiből tudtam meg, mi történt. Az az elégtélelem megvolt, hogy ők érdeklődtek nálam. Ugyan soha nem mondták, hogy igen, most már tudjuk, hogy neked volt igazad, de azzal, hogy kérdezgettek, tulajdonképpen ezt fejezték ki.

ORBÁN GYÖRGY (1997): 88 egy furcsa év volt. Akkor éreztem biztosan, hogy itt valami visszavonhatatlanul és számomra rendkívül izgalmasan megváltozik. Az egyik ilyen magánreagálásom erre az érzésre az volt, hogy elkezdtem érdeklődni a Baltikum iránt. Tulajdonképpen egy kérdés érdekelt. A kérdés úgy hangzott: mennyiben igaz az a magyar föltételezés, amit állandóan hallottam – azóta is hallok időnként –, hogy a magyar egy kis nép, egyedül van, és ezért nagyon nehéz neki. A Baltikummal, a három kis néppel való közvetlen kapcsolatfelvétel azt az előzetes feltételezésemet igazolta, hogy ez egy furcsa és hamis, nyilván nem is friss önkép, ami sok mindenre használatos. Egyszerűen hibás önismeretből, hibás helyzetfelmérésből ered. Tudniillik Európának ez a fele tele van nálunk kisebb népekkel, olyanokkal

is, akiknek a történelmi sorsa – végiggondolva a távoli múlttól a jelenig meg a jövőig – nagyságrendekkel rosszabb, nehezebb, mondjuk úgy, hogy kilátástalanabb. Tehát a magyaroknak ez az önképe – szembeállítva a realitásokkal – nagyon rosszízű nyávogásnak és problémahárításnak is fölfogható, és talán jobb is lenne így felfogni.

Többször is elmentem Vilniusba. Bárki elmehetett. Az egyik utamon azon a repülőn ültem, amelyen a Fidesz-delegáció utazott a Sajudis kongresszusára.⁵ A repülőre nagy garral, hangoskodva vonult be Orbán Viktor meg az összes többi fiatal titán – látásból már ismertem őket, 88 végéről van szó –, és Moszkvában leállították őket, nem mehettek tovább. Én elmentem, ott is voltam a kongresszuson.

88-ban az én politikai nyitásom, ha szabad ezt a kifejezést használni, akkor többek között ezzel a balti érdeklődéssel és utakkal igazolható.

CIVIL SZERVEZŐDÉSEK ÉS PÁRTALAKULÁSOK

FORGÁCS PÁL (1993): A demokratikus ellenzékhez fűződő kapcsolatom tette lehetővé, hogy amikor megindult 1988-ban az első független szakszervezeti tömörülés szervezése, rajtuk keresztül tudtam bekapcsolódni. 88 elején külföldön tartózkodtunk, de rendszeresen hallgattuk a Szabad Európa Rádió magyar adásait. Ebből értesültünk, hogy 88 februárjában a Rakpart Klubban tartott tanácskozás alkalmával fölvetődött konkrét formában egy független szakszervezet megalakulásának a gondolata. Ezt a gondolatot először a Történettudományi Intézet szakszervezeti taggyűlésén vetette fel Spira György tudományos kutató. Arra gondoltam, hogy ez az a terület, ahol a legtöbbet tudnék segíteni, mert egész addigi életem a szakszervezeti mozgalomhoz kötődött mind hazai, mind pedig nemzetközi vonatkozásban.

Amikor hazaérkeztünk, először Kenedi Jánossal beszélünk, aki szoros kapcsolatban volt mindazokkal, akik ebben a kezdeményezésben részt vettek. Emlékezetem szerint először Szalai Júliával találkoztam, majd Csákö Mihállyal. Ők javasolták, hogy menjek el a koordinációs bizottság legköze-

lebbi ülésére, amit hetenként tartottak az ELTE Pollack Mihály téri épületének tükörtermében, a Szociológiai Tanszéken. A következő héten elmentem, és attól kezdve rendszeresen részt vettem a koordinációs bizottság munkájában. Főleg gyakorlati tanácsokat adtam.

5 A Litvániában Vytautas Landbergis vezetésével 1988. június 3-án megalakult Sajudis (Litván Mozgalom az Átalakítás Támogatására) volt a Szovjetunióon belül az első, a kommunista párttól független szervezet, amely a helyi függetlenségi és reformmozgalom élére állt.

Az érvényes magyar jogszabályok a szakszervezet alakításáról külön nem rendelkeztek. Annnyira elképzelhetetlen volt, hogy a pártállami struktúrán kívül bármilyen civil kezdeményezés sikerrel megtörténhessen. Én épp a szak szervezeti nemzetközi kapcsolataim révén pontosan tudtam, hogy melyek azok a nemzetközi egyezmények, amelyekhez Magyarország csatlakozott, és amelyek értelmében itt is létrehozhatók legitim szakszervezetek anélkül, hogy ehhez bármilyen előzetes engedélyre lenne szükség. Ezeket a jogszabályokat azonban még a nemzetközi jogászok sem ismerhették, mert nem jelentek meg a hivatalos közlönyben, ezeket úgy ratifikálta az akkor parlamentnek nevezett országgyűlés, hogy nem hirdette ki. A nemzetközi munkaügyi egyezményeket lefordítottam, és ezekre való hivatkozással közöltem a barátaimmal, hogy mi minden további nélkül legitimnek tekinthetjük magunkat, hisz egy nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettség minden hazai jogszabálynál érvényesebb.

1988 elején még hatalmon volt a régi struktúra, akkor is, ha már puhult a diktatúra. Még Kádár János volt a párt elnöke, még Gáspár Sándor volt a SZOT elnöke, és a hatalom óvta a maga monolit jellegét. A reagálásuk egyértelműen negatív volt.

De már akkor megmutatkoztak a párton belüli belső ellentétek. Nem egyformán és nem koordinálva reagáltak a kísérletünkre. A mi kezdeményezésünk lényegében párhuzamosan történt a Fiala Demokraták Szövetségének a megalakulásával.⁶ A reagálások jórészt mind a kettőre vonatkoztak, így például Kádár Jánosnak a májusi pártkonferencián elmondott beszéde is együtt támadott bennünket mint kísérletet a hatalom gyengítésére. Ugyancsak ez történt a SZOT vezetői részéről, akik nyilván monopolhelyzetük fenntartását látták veszélyeztetve a törekvéseink által. A kezdeményezésünket egyértelműen ellenségesen fogadták. A SZOT akkori titkára sán da szándékokat tulajdonított nekünk. De nemcsak a sajtóban jelentek meg különböző állásfoglalások ellenünk, hanem gyakorlati, adminisztratív intézkedések is történtek. Ezek közé tartozott, hogy a Bölcsészkar dékánja engedélyezte az alakuló gyűlés megtartását az egyetem területén, konkrétan a Gólyavárban, néhány nappal később viszont a rektor megmásította a döntést, és kitiltott bennünket az egyetem területéről. A sajtótájékoztatónkra érkező újságírókat sem engedték be – ez május első napjaiban történt –, így a legelső sajtótájékoztatónkat a közeli Múzeum Kávéházban kellett megtartani. Ott ismertettük a rektor tiltó dön-

⁶ A Fiala Demokraták Szövetségét 1988. március 30-án alakította meg harminc-hét egyetemista és fiatal diplomás a Bibó István Szakkollégiumban.

tését, de azt is közöltük, hogy mindennek ellenére megtartjuk a TDDSZ – a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete – alakuló gyűlését a meghirdetett időpontban és helyen. Tudósítások nem jelentek meg a sajtókonferenciáról, egyetlen kivétel volt a *Heti Világgazdaság*, abban megjelent egy rövid információ.⁷

Az alakuló ülést csak konspiratív módon sikerült megtartani. Az idő azért is sürgetett, mert egy héttel későbbre hívták össze az országos pártkonferenciát, és tartani lehetett attól, hogy olyan határozatot hoznak, amelyik adminisztratív módon betilthatja a kezdeményezésünket. Tehát ha nem sikerül, akkor komoly rizikót vállalunk az egész kezdeményezés sikerét illetően. Május 14-re több helyen próbálunk helyiséget lekötni. Kifelé fenntartottuk, hogy a Gólyavárban fogunk ülésezni, de tartalékban voltak egyéb termeink. Nem a saját nevünkben, hanem az oktatók nevében kötöttük le a Dohány utcában lévő Metró Klub helyiségét egy egyetemi rendezvényre. Mi tudtuk, de csak mi heten, hogy ott fogjuk megtartani az alakuló gyűlést. Erről senkit, beleértve saját hozzátartozóinkat, élettársainkat sem informáltunk egészen május 14-én reggelig. Így sikerült elérni, hogy a meghirdetett helyen – a Gólyavárban – és időpontban jöttek össze a belépni szándékozók, és ott kapták meg az eligazítást, hogy a közelben lévő Metró Klubba jöjjenek, ahol már vártuk őket, és ahol végül is meg tudtuk tartani a TDDSZ alakuló gyűlését.

1988. május 14. az én életemben, azt hiszem, egyike a legjelentősebb napoknak. Hiszen senki, így én sem számítottam arra, hogy több mint negyven év után Magyarországon létre lehet hozni egy független, demokratikus szabad szakszervezetet. Az, hogy ez megadatott nekem, hogy én vezethettem le ezt a gyűlést, én mondtam a megnyitó beszédet, és bejelentettem a független szakszervezet megalakítását, az életem nagy adománya. Nem tudom ma már meghatottság nélkül feleleveníteni azokat a perceket, amikor százával álltak sorban a belépni szándékozók a Metró Klub előtt az utcán, és amikor érzékelhettem azt a lelkesedést, tenni akarást, ami mindenkit jellemzett, aki eljött, és vállalta a kockázatot. Olyan erős volt az elszántságuk, hogy nem rettentek meg semmilyen fenyegetéstől vagy rizikótól.

Említésre méltó, hogy az alapító levél, amelyet egyhangú lelkesedéssel fogadott el a gyűlés, már akkor kimondta, hogy a szervezet a társadalmi szolidaritás szellemében kíván működni.

⁷ A *Heti Világgazdaság* részletesen tudósított a sajtótájékoztatóról és az alakuló ülésről is. Babus Endre (1988a); (1988b).

És már akkor meghatároztuk, hogy a szervezet a széles értelemben felfogott létbiztonság szavatolásáért, a létfelté-

telek javításáért, a munkához való jogokért kíván tevékenykedni. Alapvető eleme a teljes nyilvánosság, valamint az, hogy a politikai nézeteiért senkit se lehessen retorzióval sújtani, a szakszervezet kiáll mindazokért, akiket bármilyen hátrányos megkülönböztetés ér. Itt kell megemlíteni, hogy már az alakuló ülésen is fölmerült mindazoknak a rehabilitációja, akiket az előző években politikai nézeteikért, világnézeti okokból elbocsátottak, vagy a tudományos pályáról eltávolítottak. Ez is a szolidaritás első megnyilvánulása volt. Talán az is említésre méltó, hogy a TDDSZ első országos választmányának a tagjai között megtalálhatjuk a magyar politikai és tudományos élet számos vezetőjét.

Az alakuló gyűlés résztvevőinek a józanságát és bölcsességét dicséri, hogy semmilyen szélsőséges javaslatot nem fogadtak el. Megemlítendő, hogy éppen azok tiltakoztak a volt párttagok hátrányos megkülönböztetése ellen, akik maguk is elszenvetői voltak az elmúlt évek retorzióinak. És itt megemlíthetem, hogy Hegedűs B. András, aki 1956 kapcsán börtönbüntetést szenvedett, vagy Bence György filozófus, akit a pályáról kitiltottak, határozottan lépett fel annak érdekében, hogy szakítva a múlttal, senkit se különböztessünk meg hátrányosan, és a szakszervezet nyitva álljon mindazok előtt, akik belépni kívánnak.

KARÁTSZON GÁBOR (1992): Odáig jutottam a visszahúzódban, hogy a rádiót sem nyitottam ki, irtózatosan gyűlöltem mindent, és beástam magam egy hadállásba. Ez olyan három esztendeig tartott. És akkor egyszer csak ránk virradt, vagy nem tudom, mi, szóval változott az ábra. Engem hirtelen ért, és bizonyos fokig meglepetésszerűen.

Egy nagyon mulatságos, cseh filmbe illő dolog volt 88-ban. Nem tudom pontosan, mikor volt az első dunai tüntetés, azt hiszem, áprilisban talán,⁸ amikor az osztrák követséghez mentünk. Pár nappal előtte bent ültem a Corvina Könyvkiadóban, annak is a nagy sarokszobájában, ahol akkor dolgoztam – onnan rálátni az egész Vörösmarty térre mindenfelé –, és szólt a telefon, engem keresett egy idegen hang. Amint később kiderült, Csillag Ádám volt a Fekete Doboztól. A nevét nem mondta, csak azt, hogy ő már többször keresett engem filmügyben. Korábban szerepeltem néhány filmben, fölkertek ismerős rendezők, hogy játsszak el valamit, de ezek aztán olyan filmek lettek, amelyek nekem nem nagyon tetszettek. Mondtam, hogy nem, filmbe én már nem megyek. No de hogy mégis, ő nagyon szeretné. Mondom: nincs kedvem, nem akarok én már szerepelni. Azt mondja: „nem

⁸ Május 27-én. A tüntetést Alois Mock osztrák kancellár budapesti látogatásának napjára időzítették.

neked kell szerepelned, hanem hogy onnan szeretnénk filmezni a teret”. Hát, mondom, az meg egyszerű, az igazgatótól kell engedélyt kérni. Azt mondja a hang: „Azt hiszem, nem érted, hogy mire gondolok.” S akkor én: „Hűha! Csak nem? És netán pénteken akarnátok filmezni?” Azt mondta, hogy igen. Hát – mondtam neki –, valóban nem az igazgatóhoz kell fordulni, hívjon vissza később, mert azt nekem meg kell gondolnom. Vadas Jóska szerkesztőségébe tartoztam, ő volt a főnököm, a Corvina párttitkára. Ő nem volt egy borzalmas alak, de hát mégiscsak egy párttitkár, ugye. Azt nem tudtam elképzelni, hogy onnan, a Vadas-féle szobából fognak filmezni a Fekete Dobozosok. De volt egy kolléganőm, akivel jóban voltam – neki egy kis szobája volt az angol szerkesztőknél, ahol nem volt ilyen „veszedelmes” főnökség, és ők úgymint hamarabb haza szoktak menni –, gondoltam, megkérdem őt, nem lehetne-e onnan filmezni. Ez egy ellenzéki nő volt, a Szolidarnosztyhoz járt ki többször, onnan csempészett haza könyvszövegeket, fordított nekik, meg a Kőszeg Ferivel volt jóban. Ő persze mindjárt benne volt. Beszéltem a filmesekkel, hogy jöhetnek, de azért aggódtam, mert az előző tüntetést szétverték. Vargha János eleve lefújta, de akik mégis elmentek, azokat megverték. Azt gondoltam, hogy majd ezt is szétverik. Mondtam Csillagéknak, hogy jöjjenek kettőre – ha jól emlékszem, ötre volt kitűzve a tüntetés –, ne a tüntetés kezdetére, mert akkor valószínűleg már be se tudnak jönni az épületbe. Jó, mondta ő.

Pénteken délután a dolgozók nagy része hazament, mintha tisztára fújták volna a terepet, alig lézengett ott valaki. De Vadas ottmaradt. Viszont az én barátaim csak nem jöttek. Közben meg azon rettegettem, mondtam is a lányoknak, hogy majd megjönnek valami iszonyú méretű filmfelvevő gépekkel, akkor lesz aztán nagy cirkusz. Mire ők lehülyéztek – egyébként is röhögtek rajtam, hogy én miért szorongok annyira –, hogy ma már ez nem úgy van, az ilyenek kis videokamerákkal járnak. Mászkáltam a folyosón, hogy ha kell, segítsék nekik, és a Vadas elkapott, elkezdett kérdezősködni valami kéziratról. Válaszolgattam neki, közben félszemmel láttam, hogy a folyosón közeledik három ember. Az egyik egy óriási alumíniumkoffert hozott, a másik egy háromlábat meg még valami kábelt. És jöttek. Gondoltam, nem nézek oda, majdcsak kialakul valahogy. Éppen Kunos Lacinak, az idegen nyelvű szerkesztőség főszerkesztőjének a szobájánál kanyarodtak, és az alumíniumkofferral nekimentek az ajtajának. Egy nagy csattanás, mire a Vadas odafordult – Kunos éppen akkor lépett ki az ajtón –, és azt mondta a nyávogós hangjával: „Mi az Laci, téged filmeznek, hát nem is vagy úgy öltözve.” Valószínűnek tartottam, hogy Vadas is tudta, kik lehetnek ezek. Bepakoltuk

őket a kisszobába, onnan filmeztek. Mi meg lementünk tüntetni, aztán visszamentünk, és kiszabadítottuk őket. A filmezésből nem lett semmi baj.

Elmentünk az osztrák követségre. Nagyszerű volt végigmenni az Andrásy úton, aztán bementünk a mellékutcába, és mindenki szaladni kezdett az osztrák követség felé. Azt tudom, hogy szörnyen ordítottunk és pfujoztunk. Nagyon utáltam, a mai napig is nagyon utálok Ausztriát azért, hogy a vízlépcsőt meg akarták nekünk építeni. Van egy kínai közmondás: kútba esett emberre köveket dobálni. Azt éreztem, hogy ők ezt csinálják, tudják, hogy le vagyunk taposva, és akkor ők nagylelkűen jelentkeznek, hogy megépítik. Érdekes volt, hogy az osztrák követség ugyanolyan félelmetesen állt ott, mintha a szovjet volna. Akkor is lehetett érezni, hogy ez nem olyan egyszerű dolog, hogy a Nyugat olyan jó, és a szovjet világ meg olyan gonosz, és ezért nekünk át kéne csúrnünk a nyugati térfélre. Sokkal komplikáltabb ez az egész.

Így kerültem bele egyre mélyebben a Duna-mozgalomba, és nagyon boldog voltam, hogy van. Szerintem a Duna-mozgalom volt Magyarországon a legnagyobb erő a Kádár-rezsim ellen, szerintem sokkal jelentősebb volt, mint a későbbi pártok.

Volt a Duna Kör⁹ meg a Nagymaros Bizottság.¹⁰ Én a Duna Körbe tartoztam, aztán eljártam a Nagymaros Bizottság üléseire is. Kutya-macska barátságban volt ez a két csoport. A Duna Kör intellektuálisabb volt, a Nagymaros Bizottság meg balhézősabb. Azt hiszem, ők szervezték a tüntetéseket, ami elévülhetetlen érdemük. Szerintem a két csoport remekül együttműködhetett volna, ha nincsenek a hiúsági tényezők.

Egyszer volt egy háromnapos éhségsztrájk a Jurtában, azt hiszem, 88 telén. Ezt a Nagymaros Bizottság szervezte. Én nagyon örültem neki, hogy van, de túl rövid volt. Csak három napig tartott, ami elvesz a dolog komolyságából egy kicsit, de ennyire futotta, ez egy szimbolikus éhségsztrájk volt. Így is rendőrautók köröztek a Jurta Színház körül. Rólunk, akik a Duna Körből voltunk, azt hitték egy darabig, hogy a Duna Kör kémei vagyunk. Szóval egy gyerekes gyanakvás volt. Én nem értettem ezt a szánalmas rivalizálást, többször is felszólaltam, hogy méltóztassanak abbagyni, de nem voltak képesek megfogadni. Azért dőcögtünk előre a cél felé, és végül is mikor Németh Miklós leállította a nagymarosi építkezést, akkor el is értük a felét annak, amit akartunk.

9 A bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer megépítése ellen küzdő civil szervezet 1984. augusztus 1-jén alakult meg.

10 1986-tól a Duna-mozgalom szervezeteinek szervezetközi egyeztető szerveként működött.

Aztán kirúgtak a Corvinától. Nehéz azt gondolni, hogy ez a kirúgás ne függött volna össze azzal, hogy ez a Duna körüli ténykedésem nagyon feltűnő volt, meg benne voltam a TDDSZ-ben – és az ötvenhatosság is.

LITVÁN KATALIN (1995): 88-ban az első Duna-tüntetésen iszonyatos tömeg volt. Úgy éreztem, hogy ez hajaz arra az 56-os tüntetésre, amikor nem mertek közbelépni. Egy kis szabadságot éreztem, mert mertünk sokan menni az utcán, és az ablakokból integettek nekünk.

SZÉKELY DEZSÓNÉ (1991): Már 1988-ban részt vettem a romániai buldózerpolitika elleni első nagy tüntetésen a Hősök terén.¹¹ Ott találkoztam egy-két olyan régi ismerőssel, akiket 1956-ból ismertem. Akkor már a filmgyárban is hallani lehetett, hogy van egy ellenzéki csoport, akik a szamizdatokat nyomtatják.

BÓNA BARNA (1991): A Szabad Kezdeményezések Hálózata a bűnös vezetők, a bűnös módszerek feltárásában sokat tett. Ugye, elkezdődött a *Beszélővel*, Rajk László támogatásával az élen. Nagyon imponált nekem az a bátor és következetes tevékenység, amit folytattak. A magam módján annyiban kapcsolódtam hozzájuk, hogy megszereztem én is egy-egy *Beszélőt* és terjesztettem, sokszorosítottam, ha tudtam – akkor még kevés sokszorosítógép volt –, és továbbadtam az ismeretségi körömben. Ők vagy elhitték, ami benne volt, vagy visszaadták azzal, hogy hülyeség, ilyen nincs, bizonyítsd be.

LITVÁN KATALIN (1995): Valahonnan megtudtam, hogy a II. kerületben, a Szilfa utcában – akkor már SZDSZ volt, 88 novemberétől kezdve – egy kis művelődési házban tartanak olyan esteket, ahol mindig lehetett vitatkozni. Néha elmentem oda. Az emberekben akkor szabadult fel a beszélhetnék, mindenki élvezte, hogy beszélhet. Egy idő múlva nagyon idegesített az állandó szócséplés, ami egyszerűen abból fakadt, hogy az emberek nem tudtak betelni azzal, hogy egy nyilvános társaságban elmondhatják a véleményüket, de ez olyan érzelmi túlfűtöttségben zajlott, hogy nem lehetett elviselni. Ugyanazt bőfögték föl folyton, és ömlött belőlük a reveláció. Egyébként nem feltétlenül voltak fiatalabbak, mint én, sok mindenről tudhattak volna, mert már idősebbek voltak 56-ban, mint én, de úgy látszik, sikeresebben nyomták el az emlékeket.

KERTÉSZ DEZSŐ (2002): Amikor a Szabad Kezdeményezések Hálózatából párttá, az SZDSZ-szé alakultunk át, a Jurtában volt egy ünnepségünk 88 novemberében. Ott óriási rendőri készenlét volt. Akkor még úgy tűnt, kell egy kis bátorság ahhoz, hogy az ember bekapcsolódjék. Karácsony előtt

11 A több tízezres tüntetés másnapján, június 28-án bezárták a kolozsvári magyar főkonzulátust.

tartottunk egy megemlékezést 56-ról. Én a vásárhelyi ötvenhatos események alapján egy elviekre is kitekintő és minden szavában, mondatában ma is helytálló, vállalható beszédet mondtam.

FOGARASSY MIKLÓS (2003): A rendszerváltáskor megint inkább csak a peremén voltam a politikai eseményeknek. 1988-ban kaptam egy üzenetet, hogy vegyek részt a Szabad Kezdeményezések Hálózatának alakuló ülésén¹² a Hági sörözőben. Jelen voltam ezen az izgalmas politikai vitán, ahol a demokratikus ellenzék különböző csoportosulásai kötöttek egymással kompromisszumot, alakítottak ki közös platformot. Ez volt az SZDSZ megszületésének egyik fontos mozzanata. Politikai platformokat egyeztettek ott, a sörözőben. Nekem ez szép emlék. Ezt követően még jelen voltam a Jurta Színházban három rendezvényen, azon is, amelyen az SZDSZ gyakorlatilag megalakult. Ezek fantasztikus légkörű események voltak: több évtized után itt lehetett a politika igazi, demokratikus természetét, szabályait megismerni. Lelkes voltam és felajzott. Volt is akkor nekem pár hétig SZDSZ-tagkönyvem. Elmentem az egyre növekvő létszámú pártrendezvényekre, de egy idő után azt éreztem, hogy párttaggyűlésen vagyok, és mivel soha, semmiféle pártnak nem voltam a tagja, kiléptem. A szimpátiát vállaltam, de a tagságot nem.

ORBÁN GYÖRGY (1997): 88 szeptemberében megkerestek, hogy alakult egy ellenzéki politikai mozgalom Szentendrén, annak lesz az alakuló ülése, menjek el. Budapesten éltem, de a munkahelyem, a Pest Megyei Tanács okán ismertek, rendszeresen jártam Szentendrére. Elmentem a gyűlésre. Ott derült ki, hogy ez a Demokrata Fórum. Én voltam az egyik jelölt, mint nem tudom, mi – olyan amatőr volt az egész, hogy nem is volt neve –, vezetőségi tag talán. Népgyűlés volt, ahol pár embert kineveztek bizalminak. Attól kezdve, 88 októberétől mi folyamatosan üléseztünk. Számomra ez nem kötődött semmiféle ideológiai irányultsághoz. Annyira nem, hogy a Pesten élő barátom elvitt a Hálózat ülésére, amiből az SZDSZ lett, és gondolkodtam is rajta, hogy nekem technikailag nem lenne-e könnyebb ide járni, hiszen ezek közelebb vannak, nem kéne kijárni Szentendrére. Számomra mindegy volt, hogy hívják őket, ez ugyanaz a csapat végül is, *mi* mást akarunk, *azokat* kell elzavarni, és kész. Rendkívül primitív és egysíkú kép, de akkor így gondoltam. A jelen fényében a jó szándék tagadhatatlan, de önkritikusan azt kell mondanom, hogy nem láttam túl pontosan a magyarországi eseményeket, és az igazi szervezők már akkor is sokkal többet tudtak nálam. Ami miatt végül is a Demokrata Fórum mellett maradtam, két dolog volt. Egyrészt kifeje-

12 Május 1-jén.

zeten kedves gesztusnak éreztem, bizonyos értelemben legyezgette a hiúságomat, hogy engem a Pest Megyei Tanács alkalmazottjaként ismertek, s ilyformán kértek föl arra, hogy legyek tag ennek a frissen alakuló szervezetnek az első bizalmi testületében. Számomra ez igazolás volt, hogy az érintettek úgy érzik, jó, ha én ott vagyok. Nagyon örültem neki, ez fontos motívum volt a döntésemben. A másik, hogy még Nyíregyházán ismertem meg Kulin Ferencet, aki mérvadó személyiség lett számomra, tőle sok érdekeset, fontosat hallottam, meg a *Mozgó Világ* meg sok minden, és ő volt ennek a szentendrei dolognak a vezére, vele dolgoztam együtt.

Az én MDF-es politikai pályafutásom a következő eredménnyel zárult: kiderült, hogy amit mondok, egyre inkább SZDSZ-gyanús színben tüntet föl engem abban a szervezetben, ott túl liberálisnak tűntem. Viszont a baráti körömben, amelynek tagjai hasonló lázban égtek, és az SZDSZ-ben voltak regruták, másodperceken belül MDF-gyanús lettem. Tehát mindkét helyen gyanús személyiségnek bizonyultam, ami először megviselt, utána meg azt gondoltam, hogy mivel nem tudom magamba léptetni az MDF-et és az SZDSZ-t, én lépek ki belőlük.

SZABÓ IVÁN (2004): 88-ban léptem be az MDF-be. Ha jól emlékszem, szeptemberi keletű a tagkönyvem. A későbbi alapszabály az első évben belépőket alapító tagoknak vette, így papíron az alapító tagok közé számítottam. A szervezésben viszonylag hamar részt vettem. 88 elején a Szondi utcában, egy pincében, egy kisszövetkezetben kezdett alakulni a budapesti szervezőbizottság, arra én már valakitől meghívást kaptam. A legnagyobb elképedésemre Sándorfy Gyuri barátom is ott ült. Amikor beléptem a terembe, Gyuri odajött, és azt mondta nekem: „Na, izéld meg, ezt nem úszod meg három hónappal!” Mert akkor még messzemenően nem lehetett tudni, hogy hova fog ez vezetni. Akkor még a rizikófaktor nagyon nagy volt.

KERESZTES K. SÁNDOR (1994): Amikor a Demokrata Fórum létrejött, részt vettem az első Jurta színházbeli rendezvényén. Láttam ismerős győri arcokat, felfedeztük egymást, és arra gondoltunk, itt az ideje, hogy ne csak így, egyénileg járjunk el oda, hanem hozzuk létre a megyében is a Demokrata Fórumot. 88 kora őszén nekiláttunk, és többszöri szűkebb körű megbeszélés után 88. november végére hirdettük meg a Győr-Sopron megyei MDF megalakulását a Rába Kultúrházban – némi drukkal, hogy mi lesz belőle. Két okból volt érdekes: hány embert tudunk megmozgatni rá, és hagyják-e, hogy megszervezzük. Gondot okozott a meghívók elkészítése és az a törekvésünk, hogy próbáljuk teljesen legálisan csinálni, tehát minden titkolás nélkül, legális meghívókkal meghirdetve, hogy ne lehessen azt mon-

dani, illegális szervezkedés folyik. Nagyon nehezen tudtuk a meghívókat megfelelő számban kinyomtatni, macerás volt.

Számomra is kicsit meglepő módon körülbelül négyszáz ember jött össze az alakuló gyűlésre, amelynek én voltam a vezérszónoka. Ott volt Für Lajos az MDF részéről, és Gombár Csaba, aki ugyan nem volt MDF-es, de vállalta a szereplést. Több mint százan aláírták a csatlakozást, a többség azonban nem vállalta a kockázatot, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot. Mindenestre létrejött az MDF, és utána kezdtek szerveződni a helyi csoportok.

NAGY KÁROLY (2003): Piroska lányom néprajz szakon végzett, majd művészettörténetet is hallgatott. Férjhez ment, gyermekei születtek. Zsuzsi lányom pszichológia szakon végzett négy évvel később, ő egyetemi doktorit szerzett idehaza, majd odahaza – Amerikában – elkezdett dolgozni. Amikor ők itt egyetemisták voltak, elkezdődött a rendszerváltás, és belefolytak. Meglátogatták a 301-es parcellát, fényképeztek. Részt vettek a „láncchídi csatában” 88. március 15-én, végigfotózták és -magnózták a Fidesz megalakulását, a Jurta Színházat. Piroska egyik legaktívabb fotósa lett a rendszerváltásnak.¹³ A tudósításokat kiküldték Amerikába, és mi ott közöltük amerikai újságokban. Zsuzsi magnózott, Piroska fotózott. Tulajdonképpen afféle külföldi tudósítókká váltak. Volt néhány olyan incidens is, amikor a rendőrök nekik akartak esni, majdnem kitepték Piroska nyakából a fényképezőgépet, de sikerült idejében elszaladnia. És az egésznek a lelkületét is át tudták venni, ráadásul azzal a tötéssel, amit otthonról kaptak, ők egy percig sem hívták volna ellenforradalomnak 56-ot.

TÖRTÉNELMI IGAZSÁGTÉTELT!

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): Tulajdonképpen 1986-tal kezdődik a gondolat – ha nem is ilyen konkrét formában –, az 56-ról szóló kerekasztal-konferenciával.¹⁴ A harmincéves évfordulón külföldi lapokban nyilatkoztam, és nyíltan megmondtam, hogy mi a helyzet 56-tal kapcsolatban. Azt is hangsúlyoztam mindegyiknél, hogy én és a bajtársaim küzdeni fogunk 56 helyes értékeléséért, általános, nagy politikai célkitűzéseiért, és másokért is, a meggyilkolt, mártírhalált halt ötvenhatosok sírjának megtalálásáért és méltó eltemetésükért. Aztán többször fölmerült, hogy valamit kellene csinálnunk. Először az, hogy gyűjtsünk aláírásokat, és küldjük be a Központi Bizottságnak. Aztán jött, hogy egy bizottságot kellene alapítani.

Ekkor megindítottam a rehabilitálásomra irányuló eljárást is. 87-ben

¹³ A borító belső oldalára Nagy Piroska felvételei közül válogattuk. (A szerkesztők.)

¹⁴ Hegedűs (1992).

szabályszerűen beadtam a Legfelsőbb Bírósághoz egy kérvényt, amelyben az 1958-as ítélet felülvizsgálását kértem. 88-ban is több kísérletet tettem rá – mindig Dornbach Alajossal beszéltek meg, ő öntötte jogi formába –, és még 88 végén is elutasították! Ennek volt egy procedúrája: a Legfelsőbb Bíróság az ügyészségnek – az Alkotmány szerint a törvényesség legfőbb őrének – adta vissza, tehát annak a szervnek, amelyik annak idején a vádló szerepét töltötte be. Mindig azzal utasították el, hogy nem merültek fel olyan új motívumok, amelyek alapján újra kellene tárgyalni, vagy egyáltalán elő kellene venni az ügyet.

Ami magát a TIB-et illeti, először Hegedűs B. Andrásnál tárgyaltunk, általában is ott zajlottak le a beszélgetéseink. Ő a nagy lakásában hajlandó volt „szállást adni” erre, ami akkor nem volt veszély nélküli, hiszen felelősségre is vonhatták volna. Ezekon a beszélgetéseken kezdettől fogva részt vett Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Szabó Miklós és Kozák Gyula, helyenként Göncz Árpád és Dornbach Alajos is. Ilyen beszélgetéseken alakult ki a gondolat, hogy tovább kellene lépünk, s egy bizottságot kellene létesíteni. A feltétel az volt, hogy a bizottság tagjai csak elítéltek, vagy kivégzettek özvegyei lehetnek. Nem tudom pontosan megmondani, hogy lettem én a TIB elnöke. A közös elhatározásban nyilván közrejátszott, hogy én voltam a Nagy Imre-per egyetlen idehaza élő elítélte.¹⁵

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Kozák Gyulával már harmadik éve csináltuk formálisan is az Oral History Archívumot, előzményeivel együtt pedig sok éve, és kimondva, kimondatlanul elsősorban ötvenhatos interjúkat próbáltunk készíteni és készíttetni. Afféle zsörtölődő értelmiségiekként állandóan elégedetlenek voltunk a különböző ellenzéki mozgalmakkal. 87-ben a különböző ellenzéki csoportok már nagyon sokat marakodtak, és mindkettőnknek az volt a véleménye, hogy lehetne az ellenzéki csoportok között valami olyan egységes vagy egységre törekvő szervezet – nem szervezetet – létrehozni, amely valamiféle vénaként működne, és megpróbálna bölcsként koordinálni a különböző, nagyon széthúzó ellenzéki csoportok között.

Valamikor 87 legvégén, 88 legelején megemlítettem ezt a dolgot Litván Györgynek. Ő szólt Vásárhelyinek, akinek nagyon tetszett az ötlet, mert Vá-

sárhelyi is érezte – Donáth Ferenc akkor már nem élt, ez nagyon fontos –, hogy az a nemzetiegyeség-kísérlet, amelyet Donáthnak Monorra sikerült összekalapálnia, Lakitelekre már végleg szétment.¹⁶

15 A Történelmi Igazságtétel Bizottsága megalakulásáról lásd még Kozák (2008).

16 1985. június 14–16-án Donáth Ferenc szervezésében negyvenöt magyar értelmiségi – az ellenzék különféle politikai

Nekünk az volt a rögeszménk három évtizeden keresztül, hogy nemcsak hogy rendszerváltozást nem lehet 56 eszmeisége nélkül csinálni, de reformokat sem, mert a nemzet gyomrát úgy megfektette 56, hogy azt meg kell emésztetni. A kívánt alapos reformok végrehajtásához elengedhetetlennek tűnt 56 újraértékelése. A Kádár-rendszer legitimitásának a forradalom levevése volt az alapja, és ezért nem tudtak, lélekben is képtelenek voltak másként beszélni 56-ról. Tudták, hogy ez a kádárizmus végét jelentené. Mi pedig azt tudtuk, hogy az 56-tal kapcsolatos új-régi igazságok kimondása nélkül más területeken sem lehet továbblépni. Ezt sok pragmatikus reformközgazdász sem értette meg – mert nem volt kellő történelmi és szociálpszichológiai érzékük –, és a marxizmushoz sokáig ragaszkodók is csak nagyon lassan fogták fel.

Amikor Vásárhelyi, Litván, Kozák és én a Gerlóczy utcai lakásban megállapodtunk abban, hogy lehetne valamit csinálni, akkor a fő gondolat eléggé egyértelműen az lehetett – az ilyen szervezeti csírákat borzasztó nehéz visszaidézni, amelyekből azután egész más lett, mint tudjuk –, hogy egy, az akkor nem létező pártok fölötti, csoportok fölötti vének tanácsa kellene, egy tekintélyes testület. Vásárhelyi határozottan javasolta, hogy csak ötvenhatos elítéltek legyenek benne, mert ha ez is olyan aláírásgyűjtésféle lenne, akkor teljesen parttalanná válna. Egyrészt megsértődnének azok, akik nem kerültek bele, másrészt kezelhetetlenné válna. Ezért is lett a dolog bizottság. Így maradt ki rögtön a kezdeményezésnél az alapító tagokból két barátunk: Szabó Miklós és Kozák Gyula.

Úgy emlékszem, hogy először én csináltam egy vázlatot a három gondolatra fölépítve: a rehabilitációra komplexen; a történelmi kutatásra, helyreállításra és a kegyeletre. Tulajdonképpen a három alapeszmén nem volt vita. Utána, ahogy lenni szokott az ilyen írásoknál, egyre hosszabb változatok születtek. Litván megfogalmazott egyet nagyon jól, és amikor már nagy veszekedések voltak rajta, akkor két írástudó ember vitte el a szöveget azzal, hogy az alapfogalmazók, ha úgy tetszik, Litván és én már nem bírják csinálni. Ők ketten, Eörsi István és Fónay Jenő egy nagyon jó, rövidebb és megszerkesztett szöveggel jöttek vissza, amely tulajdonképpen a végleges lett. Ez azért groteszk, mert Eörsi és Fónay voltak az elsők, akik otthagyták a TIB-et.

és ideológiai orientációjú csoportjainak képviselői – tanácskozott a monorierdői kempingben. A monori találkozó sem tudta megteremteni az ellenzéki csoportok közötti egységet. A népi-nemzeti ellenzék 1987-ben különvált, ők lettek az 1988-ban megalakuló MDF alapítói. 1987 őszétől több alkalommal rendeztek tanácskozást Lakiteleken, Lezsák Sándor kertjében.

Emlékezetem szerint politikai, világnézeti vita nem volt. Minthogy történelemben és a történelem rehabilitációjában gondolkoztunk elsősorban, egyéb szempontok háttérbe szorultak. Leginkább a kegyeleti szempontok. Egyrészt történelem-feltáró és szociológus lelkem számára a kegyeleti aktus nem volt olyan fontos. Én sose hittem volna, hogy engem a közvélemény jelentős része fő funerátorként fog elkönyvelni, mert alapjában véve ehhez nekem kevés érzékem van. Amivel nem azt mondom, hogy nem ismertem föl a jelentőségét, és amikor csinálni kellett, nem csináltam, de azt hiszem, hogy az elején az a szűk csoport, amely ezt elindította, nem tudta, hogy a kegyeleti résznek milyen nagy a politikai fontossága és a nemzeti jelentősége. Benne volt, de az egyenarányú súlya az egészben, azt hiszem, csak később bontakozott ki. Nem volt politikai vita abban, hogy a történelmi igazságtételt 1945-tel kezdjük, és azért kezdődik Demény Pállal, mert akármilyen groteszk, történelmi tény, hogy az első ártatlanul letartóztatott Demény volt.¹⁷ Nem volt vita azon, hogy a háborús bűnösök ügyét nem érintjük – ezt nem kell különösebben megmagyarázni.

ZIMÁNYI TIBOR (1998): Hegedűs B. András hívott telefonon, és bejelentette, hogy a TIB megalakulását tervezik. Valamin összevitakoztunk, és azt

17 Demény Pál (1901–91) 1919-ben lépett be a kommunista pártba. A húszas évektől kezdve a magyarországi kommunista mozgalmon belül önálló frakciót szervezett. A Horthy-korszakban forradalmi szervezkedésért, majd háborúellenes tevékenységéért hat és fél évet töltött börtönben. 1945-ben a Moszkvából hazatért kommunisták is letartóztatták, és koncepciók perben négy és fél év, 1953-ban további tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban szabadult. Teljes rehabilitációja 1989-ben történt meg.

18 A TIB első, *Történelmi igazságtételt!* című felhívását harmincheten írták alá: Nagy Erzsébet, Gyenes Judith (Maléter Pál özvegye), Halda Alíz, Szilágyi Józsefné, Ujhelyiné Haraszti Mária (Losonczy Géza özvegye), Darvas Iván,

mondta: „Tudod, mit? Gyere el, és ott fejtsd ki!” Így lettem én is alapító tag. Hozzá kell tennem, hogy Hegedűs B. Andrással zárkatársak voltunk a Gyűjtőben, bajtársias barátság alakult ki közöttünk. 1988 júniusában volt az alakuló ülés, harminchat¹⁸ tagból, ha jól emlékszem. Közöttük, örömmre, olyan személyek jelentek meg, akiket ismertem, akiről tudtam, hogy egyértelmű a beállítottságuk, és merik is vállalni a véleményüket. Itt már én is vállaltam a nyílt színre lépést, mert úgy láttam, hogy általában olyan a politikai légkör, hogy erőszakkal fellépni már nem tudnak ellenünk. Mindig is erre vártunk. És az is tetszett, hogy bölcsen választották meg a célt. Igazából a létrehozók – a szűkebb kör, Hegedűs B. András, Vásárhelyi Miklós,

Kozák Gyula – voltak a szellemi mozgatók. Bennük én azt a bölcsességet láttam, hogy nem fejjel mennek a falnak, hanem a lehető legkisebb rizikóval és a legkönnyebben elérhető céllal. Hiszen nagyon fontos, hogy el is érjük a célt. Az pedig nem volt vitatható, hogy egy tisztességes temetést meg kell adni, hiszen Haynauék még az aradi vértanúk holttestét is kiadták. Hogy ne legyenek emberileg eltemetve, az egyszerűen nem volt európai norma. Ebbe az irányba indult az első lépés, s láttam fantáziát benne, ha ezt elérjük, nem muszáj majd megállni, de az óvatosságot, azt nagyon jónak találtam.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Említettem, hogy a TIB 1988 legelején kezdett alakulni, és elég pontos feljegyzéseim szerint május 17-én alakult meg formálisan, amikor kimondtuk, hogy most már tényleg megalakulunk. Május 18-án Egerben volt egy politológus-értekezlet, ami jelentősebb valami volt az akkori forrongó világban, mint általában, mert a világ magyar politológusai először jöttek haza. A záróértekezleten tartottam egy hosszabb felszólalást. A pártértekezlet¹⁹ előtti napon volt, tele volt a politológiai világ pletykákkal, hogy mi lesz a pártértekezleten, hogy Nyers és Pozsgay bekerül-e a Politikai Bizottságba, vagy éppen visszavonulnak, hogy a Grósz győz-e vagy bukik, hogy Kádár marad-e vagy megy. Senki nem tudott semmit, ezt nagyon szeretném hangsúlyozni, a dolog teljesen nyitott volt. A felszólalásomban elmondtam a TIB felhívását – de nem mondtam el, hogy a TIB megalakult, mert erre nem volt felhatalmazásom –, azzal a konklúzióval, hogyha az MSZMP országos értekezlete 56 kérdésével nem fog foglalkozni, és az az új politikai korszak, amelyik másnap mindenképpen elkezdődik, nem tűzi napirendre 56, a rehabilitációk és a történelmi igazságtétel kérdését, akkor nem lesz korszakváltás, nem lesz reform. Nem állítom, hogy ez nagy bátorság volt, de abban a politológiai, kicsit elvont légkörben, ahol struktúrákról, szervezetekről és Isten tudja, még miről volt szó, kemény

Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Göncz Árpád, Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Hegedűs László, Hósz Dezső, Kertész Dezső, Litván György, Lócsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts Béla, Rácz Sándor, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Ujhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Vásárhelyi Miklós, Zimányi Tibor. (OHA 475. sz. interjú melléklete.) Később még több ötvenhatos elítélt csatlakozott hozzájuk.

¹⁹ Az MSZMP országos értekezlete, 1988. máj. 20–22. Ekkor váltották le Kádár Jánost főtitkári posztjáról, a 108 fős Központi Bizottságba 35, a 13 tagú Politikai Bizottságba 8 új tagot választottak a régiek helyett.

valami volt. Azt is hozzá kell tenni, hogy mindenki egyetértett velem, Nyers Rezsőt is beleértve.

GYENES JUDITH (1998): Elérkeztünk 1988-hoz, amikor Halda Alíz szólt nekem a Történelmi Igazságtétel Bizottságáról. Kérdezte, hogy hajlandó lennék-e részt venni egy bizottságban, amelyikben csak olyanok lesznek, akik börtönbüntetést szenvedtek ötvenhatért. Természetesen vállalkoztam rá. Annál is inkább, mert 1985-ben a lányom férjhez ment egy ausztrálhoz, és elment itthonról. Egyedül voltam, már senkiért nem kellett felelősséget vállalnom.

Elég sok bírálattal, bántással érte a TIB-et és az alapító tagokat, nem minket, az özvegyeket, hanem a többieket, akik kitalálták és vezették. Az a vád érte őket, hogy kommunisták voltak. Akkor is meg utólag is azt mondom, hogy nekem ez teljesen mindegy volt. Én a kommunista párttól olyan messze álltam egész életemben, az egész családom, sőt Maléter Pál családja is, hogy nem is tudom, mit mondjak viszonyításként, de azt mondtam magamban, hogy ezek az emberek 56-ban tettek valamit, ezért börtönbe kerültek, és most megint tenni akarnak, tisztelem őket ezért, és természetes, hogy amiben tudok, részt veszek és segítek. Úgy emlékszem, 1988. június 5-én hangzott el az első TIB-felhívás a Szabad Európa Rádióban, délután, az ötórás hírek után. Ismertem már a felhívást, de így is izgalmas és nagyszerű volt hallani a rádióban. Elhangzott a nevem és a telefonszámom. Ketten voltunk Alízzal, akik adtuk a nevünket és a címünket, hogy rajtunk keresztül lehessen felvenni a kapcsolatot a TIB-bel. Még nem ért véget az adás, amikor megszólalt a telefon, és attól kezdve egészen június 13-ig, addig, amíg el nem indultam Párizsba a szimbolikus sír avatására,²⁰ egyfolytában jöttek a telefonok, jöttek a levelek, és jöttek személyesen az emberek. Amikor a nyugdíjkort elértem, részmunkaidős lettem az Orvostörténelmi Könyvtárban, és délután már otthon voltam. Jöttek, jöttek az emberek, és mondták, mondták a történeteket. A szörnyű történeteket. Jöttek örültek is. Teljesen egyedül voltam, ott ült velem szemben valaki, akiről fogalmam sem volt, hogy ki. Volt olyan, aki meg akarta mutatni az igazolványát, amire azt válaszoltam: Csak nem képzeli, hogy igazolványt fogok kérni, én nem igazoltatok senkit, elhiszem, hogy ön az, akinek mondja magát. Éjszakáig jöttek a telefonok,

20 1988. június 16-án, Nagy Imre és mártírjai kivégzésének 30. évfordulóján Párizsban, a Père-Lachaise temető 44-es parcellájában felavatták Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes Miklós és a forradalom minden kivégzettjének Rajk László által tervezett jelképes síremlékét. Lásd Rainer (1989).

és hajnalban jöttek a telefonok. Idegroncs lettem, mire elindultam Párizsba, annyi szörnyűséget hallottam és jegyeztem le. Ugyanez zajlott Alíznál is, rajtunk keresztül vették fel az emberek a kapcsolatot a TIB-bel.

MOLNÁR MIHÁLY (1994): Őshallgatója voltam a Szabad Európa Rádió-nak. Az ötvenes évektől hallgattam, szinte az egész szerkesztőséget ismertem a hangjáról. 88 júniusában onnan tudtam meg, hogy mi történik Magyarországon, mert itt tabuk voltak, az ötvenhatos dolgokról nem szólt a Kossuth rádió. Naponta hallgattam, nemcsak a híryanyagot, hanem a mindenféle kommentárokat, ilyen-olyan műsorokat. Akkor jelent meg a TIB alakulási nyilatkozata. Később megkaptam a müncheni *Nemzetőr* egy példányát, ahol megjelent a nyilatkozat, abban az aláírók is fel vannak sorolva. Akkor volt egy olyan felhívás a SZER-ben, hogy jelentkezzenek az ötvenhatosok, ki, mikor, mennyire volt büntetve. Mivel ebben az embrionális állapotban se iroda, se helyiség, semmi nem volt, Gyenes Judith – Maléter Pálné – és Halda Alíz, Gimes Miklósnak az élettársa voltak a TIB irodapótlói, náluk lehetett jelentkezni. Én Halda Alízt hívtam fel telefonon, nála jelentkeztem. Ő küldött egy levelet, abban egy stencilezett adatlapot, amit azonnal megválaszoltam.

LAMBRECHT MIKLÓS (1989): 1988 tavaszán sajnos távol voltam – Kanadában –, amikor a TIB megalakult. Hazajövetelemtkor értesültem róla Maléterné Gyenes Judith jóvoltából, aki az Orvostörténeti Könyvtárban munkatársam. Azonnal felhörrentem, hogy ebbe én is belépek, és a következő ülésen már részt is vettem. Azóta mindegyiken ott vagyok, és többé-kevésbé vállalkok egy kis aktív szereplést is.

ERDÉLYI TIBOR (1994): Az a megtiszteltetés ért, hogy én mondtam el a Jurta Színházban a TIB első kiáltványát, nagyjából egy időben a pèrelachaise-i szertartással. Borzasztó lámpalázasan és idegesen, de saját magamtól is, meg a szövegtől is meghatódva. Máiig beleborzongok, ha belegondolok ebbe a szövegbe: soha egy rendszer sem tett földönfutóvá ennyi embert, mint ez. És ezt abban a rendszerben mondtuk, amelyik földönfutóvá tett. Éreztem a dologhoz szükséges merészséget is, de óriási erő jött a közönségből. Ahogy szokták mondani, még a csilláron is lógtak, dugig volt a Jurta. Mindenki empátiával fogadta a beszédet. Annyira, hogy még egy félreértés is adódott rögtön. Tudniillik az utolsó mondat egy felhívás volt: „Csatlakozzatok hozzánk!” Ott a színpadon megrohantak, mindenki alá akarta írni, hogy csatlakozik a TIB-hez.

Emlékszem, mielőtt sorra kerültem, volt egy szünet, és Konrád Györggyel meg Rác Sándorral beszélgettem a Jurta kertjében. Két teljesen eltérő

habitusú és lelki indíttatású embernél ugyanazt a lelkesedést éreztem: most történik valami, most csinálunk valamit, most lesz valami. Nagy erőt adott a felolvasáshoz. A másik dolog, hogy nem maradunk le a külföld mögött, a mögött a Párizs mögött, amelyik a magyar kormány szégyenére hamarabb rendezett temetést, ha csak jelképest is, mint a magyar kormány.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): A legfőbb célunk az volt, hogy mindenképpen keressük a nyilvánosságot. Külföldi lapokba írtunk cikkeket, nyilatkozatokat adtam – már nemcsak Vásárhelyi Miklósként, hanem a TIB elnökeként. Az volt a szándékunk, hogy a nemzetközi közvélemény nyomásával kieroszakoljuk a változást. Az egész helyzet megváltoztatásához nagyban hozzájárult Grósz Károly amerikai útja.²¹ Ő ugyan nagyon-nagyon szemben állt minden ilyesmivel, és amikor Soros György megkérdezte: „Na és mit csinál, ha az emberek az utcára mennek?”, azt válaszolta: „Közéjük lövetek!”, de amikor Szilágyi Juli azon a bizonyos kanadai sajtóértekezleten felállt, és azt kérdezte, hogy mi lesz azokkal az emberekkel, akik még tisztességesen el sincsenek temetve, Grósz tett egy könnyelmű kijelentést, hogy meg fogják kapni a végső tisztesség lehetőségét.²² Ez óriási lendületet adott nekünk, mert már volt egy konkrét kapaszkodónk is. Ebben a szellemben haladtunk előre, mind nyíltabban.

A HATALOM MÉG ELLENÁLL

MIKES TAMÁS (1991): 1988 – pezsgő politikai életnek nézett ki messziről. A dolgot árnyalja, hogy a BM maga is a változás mellett döntött, és azt kezdte el támogatni. Egyszerűen arról volt szó, hogy át akarták magukat is menteni, és úgy vélték, jobb, ha ők vezénylik felülről az egész történetet, mint ha spontán folyna. Ennek volt a következménye ez a húzd meg, ereszd meg játék: van olyan csoport, amelyiknek szabad, és vannak olyanok, amelyeket még mindig akadályoznak, és közben vannak magánakciók. Az egyik magánakció vagy a Berecznek, vagy a Grósznak a pillanatnyi hisztérikus elmerohama 88-ban, amikor elrendeli a verekedést a június 16-i tüntetés alkalmával, holott egy másik tüntetést megengedtek az erdélyi ügyben. Erdélyért szabad volt tüntetni, Nagy Imréért nem.

HANN ENDRE (2007): A legvégén, amikor már senki nem bukott le, én lebuktam. A romániai falurombolás elleni nagy tüntetés után mentem ha-

21 Grósz Károly, az MSZMP főtitkára, miniszterelnök 1988. július 19–30. között körutat tett az Egyesült Államokban.

22 Javorniczky (1990) 204–205.

za, Perbálra a Budakeszi úton. Akkor még a városból kivezető utakon, a határon volt fakabát, szürke rendőr-

poszt. Megtörtént, hogy az ott posztoló rendőr megállított késő este, de ez ritkán fordult elő, lehet, hogy már ismerték a rendszeresen arra járókat. Azon az estén nagy volt a készültség a városban, elég nyilvánvaló, hogy ez is szerepet játszott az igazoltatásokban. Mentünk haza erről a jó nagy tüntetésről egy kedves szomszédossal és a feleségemmel, és megállítottak. Akkor villant az eszembe, hogy a csomagtartóban van egy csomó *Beszélő*. Nem volt összefüggésben az aznapi tüntetéssel, csak előtte lusta voltam kirakni. A rendőr a csomagtartót is kinyitatta, belenézett, és meglátta. Először nem tudta, mi van, odahívta a másikat, telefonálgattak, aztán bekísértek a Maros utcai rendőrkapitányságra. Órák hosszat ott tartottak. Fölvettek valami jegyzőkönyvet, a *Beszélő*ket elkobozták. Olyan paradoxnak éreztem, mert akkor már tényleg végjáték volt. Nem nagyon emlékszem ennek a részleteire, arra viszont nagyon is emlékszem, ami utána következett. Volt egy meghívásom Franciaországba egy szakmai találkozóra, és nem kaptam meg az útlevelem. Kiderült, hogy ezzel függött össze. Akkor elmentem ügyvédhez, Dornbach Lojzihoz, meg vittem egy súlyos levelet Horváth István belügyminiszternek, amiben enyhe fenyegetőzés is volt, hogy engem várnak ezek a nemzetközi izék, és hogy igencsak rossz néven fogják venni, ha nem megyek. A legkomolyabban gondoltam, nem üres fenyegetőzés volt, értesítettem volna őket, hogy politikai okokból nem mehetek. És akkor villámgyorsan megkaptam.

PÁKH TIBOR (1998): Június 16-án a rákoskeresztúri temetőben volt egy megemlékezés Nagy Imréről kivégzésének az évfordulója alkalmából. Névsorolvasás volt. Persze hiányos volt a névsor, mert sokkal többet végeztek ki, mint ahányat felolvastak. Utána megállapodtunk, hogy három órákor pedig koszorúzás lesz az ismeretlen katona sírjánál, a Hősök terén. Én pontosan három órára vittem egy virágcsokrot az ismeretlen katona sírjához. Azt ott el is helyeztem, de már rendőrségi készültség volt, úgyhogy a rendőr mindjárt fel is szólított, hogy vegyem fel a virágot. Mondtam, hogy tiszteletlenség lenne, ha fölvinném a sírról a virágot. Erre ő fölvette, elkérte a személyi igazolványomat, aztán visszaadta, és fölszólított, hogy menjek el. El is mentem onnan, de alig hagytam el a színhelyet, a Műcsarnok előtt három férfi – titkosrendőrök – megrohant, és gólya viszi a fiát módszerrel becipeltek az autójukba. Ott közrefogtak, jól összenyomták a vállamat. Mondtam, hogy a KGB-s gazdáikat fogdossák, ne engem. Akkor elvittek Főtra, ott egy dombtetőn valami eszpresszóban időztek, engem addig bent tartottak a koscsiban. Aztán elvittek Felsőgödre, ott egy libalegelőn kilöktek az autóból. Az ott játszó gyerekek azt gondolhatták, hogy egy ürutas pottyant oda. A felsőgödi vasútállomáson jegyet váltottam, és hazajöttem. Természetesen

másnap mindjárt megírtam a panaszomat a legfőbb ügyésznek, mint ahogy minden hasonló alkalommal.

BRUSZNYAI MARGIT (1994): Anyám ott volt 88-ban Nagy Imre temetésének az évfordulóján, amikor azt a bizonyos pro patriás kopjafát elkobozták.²³ Jó háromnegyed órás séta volt, míg kiérték a 301-es parcellához. A virágokat betették a kiásott lyukba, ahova a kopjafát akarták állítani. Akkor kaptak először röplapokat, azoknak a nevével, akik ott fekszenek.

ERDÉLYI TIBOR (1994): 88. június 16-án kint voltam a temetőben. A köztemető kapujában gyülekeztünk, onnan mentünk befelé. Visszanéztem a fordulónál, elég sokan voltak, akkor két és fél-háromezer főre becsültem. Később aztán lényegesen több lehetett. Felváltva vittünk elől egy lyukas zászlót. Amikor kiértünk a 301-es parcellába, akkor el akartunk helyezni egy kopjafát oda, ahol jelenleg is áll. A kopjafa akkor már nem volt ott. Akkor tudtuk meg, hogy Filipp Tibort letartóztatták a kopjafa miatt, és elvitték a kopjafát is. Rögtönözni kellett valamiféle ünnepséget. Félkörbe álltunk, Mécs Imre és Hegedűs Laci felolvasták a kivégzettek névsorát. Majdnem mindenki kint volt, aki akkor az ellenzékben élt és mozgott.

Délután már nem voltam ott azon a Vörösmarty téri gumibotozáson, amit Mécs meg a többiek kaptak. Két nap múlva hallottuk, hogy a kopjafa megvan, és vissza fogják adni. Később vissza is adták. Most azon a helyen áll, ahova akkor akartuk tenni.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A tömeg elvonult Nagy Imre nevét skandalva a Vörösmarty térig. Azt hiszem, ez a nap volt az új motoros rendőrség premierje, ha nem tévedek. Kemény, izgalmas nap volt. Tudom, hogy Kozák Guszit gázsprével illették. Az egész baráti, családi és politikai köröm jelen volt délelőtt, délután talán csak a vérmesebbje. Tizenkilenc személyt vet-

23 Az Inconnu Csoport – független, ellenzéki képzőművészek csoportja – 1988. június 16-án egy általuk faragott fejfát készült elhelyezni a 301-es parcellában az összes ötvenhatos mártír emlékére. A fejfát a rendőrség elkobozta, majd később visszaadta. 1988. november 4-én sikerült elhelyezni az eredetileg tervezett helyen.

24 Vö. Ötvenedik évforduló, huszadik évforduló. *Élet és Irodalom*, 2008. június 13.

tek őrizetbe. Azt tudom még, hogy ezt megelőzően Litvánt behívták a rendőrségre mint a TIB képviselőjét, és fölkérték, hogy kvázi mint a TIB egyik vezetője, akadályozza meg az utcai demonstrációkat. Litván határozottan azt mondta, hogy a tüntetések megszervezéséért ő nem felelős.²⁴

ZSÁMBOKI PÉTER (1997): Június 16-án elmentem a Batthyány-örökmécseshez. Egyrészt érdekelt, meg gondoltam, hadd legyen létszám. Az már

elég veszélytelen volt. De amikor láttam, hogy lesz valami, mert jönnek a rendőrök, gyorsan elszaladtam. Szóval nem maradtam ott, nem szálltam szembe velük.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): Október 23-án reggel beültem az autómba, fölszedtem Istvánt, a fiamat, és valahol a Gellérthegy oldalában találkoztunk Litvánékkal. Csináltunk egy autós körutat. Elhatároztuk, hogy körbejárjuk a várost, megnézzük a harcálláspontokat, a Bem teret, a Batthyány teret és a Gellért teret. Mindhárom tér valóban harcálláspont volt, valami elképesztő rendőri készültséggel. A mellékutcákban ott álltak a rohamkocsik, a riadóautók és a vízágyuk. Ekkor rendeztek Budapesten valamilyen idegenforgalmi kongresszust, tele volt a város amerikai idegenforgalmi szakértőkkel, és bizony ez nem volt valami jó idegenforgalmi reklám Kelet-Európa legbékésebb országa számára. Elmentünk a Gellért térre, kétszer körbejártuk. Nem igazoltatták az autókat, de leállították, és minden autóba benéztek. A Műegyetem rendőrkordonnal volt elzárva. Pákh Tibort, azt hiszem, azonnal elvitték, de lehet, hogy nem azonnal, csak egy óra múlva. Szabó Mikinek valahogy sikerült őt kiszabadítani ügyes fellépésével, azután a Pákhot újra elvitték. Úgy gondolom, megtették vele a szokásos néhány kilométeres utat, és kirakták egy országúton.

Én a Batthyány téren folytattam a tevékenységemet. Akkor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy se gyülekezni nem lehet, se átvonulni. Gondolom, az emberek nagy része nem is jött már el, hiszen az aznap reggeli közleményekből már kiderült, hogy mi a megemlékezést lemondtuk. Én azért mentem valószínűleg a Battyhány térre, mert úgy gondoltam, ha ott mégis megjelennek TIB-esek, tájékoztatnom kell őket. A téren összeverődött hatvan-nyolcvan ember, akiket a felvonult rendőrök felszólítottak távozásra. Ez a hatvan-nyolcvan ember a térnek a templom felé eső részén volt, a rendőrök pedig a Metró-csarnok felé eső kijáratánál. Délen az emberek, északon a rendőrök, mondjuk, tíz-tizenkét méteres távolságban. A rendőrpáncsnok egy őrnagy lehetett, aki parancsot adott, hogy gumibotot elő, tömeget oszlatni. Forró pillanat volt. Azt hiszem, akkor jól reagáltam. Odamentem az őrnagyhoz, bemutatkoztam neki, és azt mondtam, hogy nagyon rosszat tenné, ha feloszlátná a tömeget, mert már biztosan elmennének, ha ők nem lennének ott, az ő jelenlétük izgatja a tömeget. Ha szétverik, világbotrány lesz, meg fogja írni az újság, várjanak még pár percet. Erre azt mondta, hogy ad rá öt percet, ha garantálom, hogy öt perc múlva elmennek. Mondtam, hogy én semmit se tudok garantálni, de meglátjuk. Akkor fölálltam egy padra, és mondtam valami beszédecskét, aminek a lényege az volt, hogy mindenki na-

gyon bátran viselkedik, de tudomásul kell venni, hogy itt rendőri túlerő van, ezért emberi méltóságukat megőrizve oszoljanak föl, mert különben mindkét részről jóvátehetetlen dolgok történnek, és azzal, hogy itt voltunk, megtettük a kötelességünket. Körülbelül ezt mondtam, röviden és izgatottan. És akkor a tömeg tényleg nagy nehezen, de néhány percen belül széteszlott. Akkor odamentem az őrnagyhoz, és körülbelül azt mondtam neki: na látja, maguk is jobban jártak, hogy nem lett baj. Morgott valamit, ezzel a dolog véget ért. Továbbautóztam, újra megnéztem a Bem teret, ahol hihetetlen készültség volt, oda senki nem jutott be. Akkor történt, hogy Szilágyi Juli fölszállt egy autóbuszra, és az autóbusból kidobott egy virágcsokrot a Bem-szobor előtt, ami miatt leszállították, és bevitték egy rendőrautóba.

Arról az utótüntetésről, amelyen aztán Kőszeg és talán Rajk mondott beszédet valahol a Váci utca végén, a Vörösmarty tér táján, már nem is tudtam. Az egy spontán dolog volt.

Délután egy dokumentumműsort rendeztünk a Jurta Színházban. Ez az ünnepség volt a TIB fő attrakciója. Halda Alíz, Ember Mária, Mécs Imre, Litván és ördög tudja, még kik, dokumentumműsort állítottak össze az én ötvenhatos könyvtáramból. Vitatható minőségű műsor volt, valljuk meg őszintén, de megvolt. Mécs Imre helyezte el a színpad fölé a négy képet – jó politikai arányérzékkel –, Bárány Jancsi, Nagy Imre, Maléter és talán Mansfeld képét. Ott tényleg egész Budapest jelen volt. A Jurta körbe volt véve valami elképesztő mennyiségű rendőrrel és rendőrautóval, úgyhogy elég félelmetes volt végigmenni azon a hosszú úton, a parkolótól a színházig. Zsúfolásig tele volt. A műsor egy kicsit dilettáns volt, de nagyon fel-emelő, politikailag elég kiegyensúlyozott. Vásárhelyi Miklós tartott zárszót. Emlékezzünk meg arról, hogy közben egy szerencsétlen gyereket véresre vertek az Üllői úti aluljáróban. Mi a rendőrsorfalból – nem frázis, ha azt mondom – emelkedett érzésekkel mentünk haza. Ez igen-igen jelentős nap volt, mind a délelőtti félkudarccal, mind az esti, talán teljes siker után.²⁵

VÉGTISZTESSÉG PÁRIZSBAN

FEJTŐ FERENC (2003): Többször meghívtak Magyarországra – meghívott a magyar PEN Klub, az írószövetség satöbbi –, de a meghívásokat nem fogadtam el. Megfogadtam, hogy addig nem teszem be a lábam Magyarországra, amíg itt szovjet uralom van, s amíg nem mondhatom és írhatom ugyanazt, amit Franciaországban. Csehszlovákiában jártam, Jugoszláviában jártam, de Magyarországra nem akartam eljönni. Lehetett volna, hiszen

25 Vö. Szilágyi (1992).

1955-ben francia állampolgár lettem. 1988-ban Méray Tiborban merült föl az a gondolat – mivel Magyarországon még mindig nem került sor arra, hogy 56-ot elismerjék forradalomnak, Nagy Imrét rehabilitálják, és méltó temetésben részesítsék –, hogy rendezzünk Franciaországban egy szimbolikus temetést 1956 mártírjai részére. Elfogadtam a megbízatást, és mint a Nemzetközi Emberi Jogok Ligája magyar tagozatának akkor megválasztott elnöke elvállaltam a megrendezését. Megkérdeztem Chiracot, aki akkor Párizs főpolgármestere volt, hogy a Père-Lachaise temetőben tudna-e adni helyet egy szimbolikus sírnak és egy emlékműnek 1956 mártírjai tiszteletére.

És 1988. június 16-án megtörtént az avatás. Nagy ünnepélyességgel, mert nemcsak sírhelyet adott és helyet az emlékműnek, hanem még a köztársasági gárda zenekarát is kivezényelték. Meg tudtuk hívni Nagy Imrének a lányát, Nagy Erzsébetet és a többi mártír életben lévő családtagját, Maléternek az özvegyét, Losonczy lányát satöbbi. Eljött egy csomó francia személyiség, minden pártból, és megkoszorúzták az emlékművet. Sőt, az Olasz Kommunista Párt – amelyik akkor már kezdett kilábolni a moszkvai csatlósságból – titkársága táviratban kért, hogy fogadjam a kiküldötteiket, akik a nevükben is meg akarják koszorúzni az emlékművet. Persze a francia kommunisták részéről csak elítélő hangokat hallottunk erről az „imperialista ünnepségről”.

Akkor egyikünknek se jutott eszébe, hogy egy év múlva, negyven év után először, eljövök Budapestre, és részt veszek Nagy Imre ünnepélyes, nemzeti temetésén.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1994): 1988. június 16-án ott voltam Párizsban, a beszéd szövegét ott írtam meg franciául, nem egyeztettem senkivel. Valahogy a nemzetközi légkörből megéreztem, hogy itt tovább lehet lépni, mint a TIB-felhívásban. Hallatlanul biztatóan hatott rám, hogy a temetésen az Olasz Kommunista Párt hivatalosan képviseltette magát Piero Fassino személyében, a francia köztársasági elnök nevében is volt valaki, és Gilles Martinet is megszólalt a francia szocialisták képviseletében. Táviratot intézett hozzánk Reagan is, amelyet Szörényi Éva olvasott fel.

Kijött a Fekete Doboz is, fényképeztek, Elbert Márta forgatott, F. Havas Gábor volt a riporter. Utána készítették egy filmet, amit rosszízűnek éreztem, mert azt mutatták, hogy 16-án, miközben Budapesten verték az ünneplőket, Párizsban díszörség volt. Úgy éreztem, olyan látszatot teremtett, hogy könnyű volt Párizsban, bezzeg Budapesten.

GYENES JUDITH (1998): Valahonnan, biztosan a Szabad Európából halottam, hogy Párizsban szimbolikus sírt készülnék fölláítani, hogy ország-

világra szóló megemlékezés lesz, és hogy kik lesznek ott. Akkor azt gondoltam magamban, milyen érdekes, az én férjemet is kivégezték, tagja volt a Nagy Imre-kormánynak, ezért ölték meg, és senkinek sem jut eszébe, hogy talán én is ott lehetnék. Halda Alíz ment Amerikába, Király Béla meghívta, és visszafelé Párizson keresztül akart jönni, hogy Mérayékkal beszéljen. 1986-ban végre kaptam útlevelet, és szóltam Alíznek, mondja meg Méray Tibornak, már van útlevelém, szabadjegyem a repülőre, el tudok utazni, csak abban segítsen, hogy valami olcsó szálláshelyet kapjak. Ott akartam lenni, hiszen ez óriási dolog volt. Korábban három levelet írtam, a Gyorskocsi utcába, az Igazságügyi Minisztériumnak és a Belügyminisztériumnak, hogy mondják meg, hol van eltemetve Maléter Pál. Mindegyik helyről azt a választ kaptam, hogy nem áll módjukban választ adni. Most végre, ha szimbolikus is a sír, megemlékeznek róla, kimondják a nevét, én azon ott akarok lenni. Alíz avval jött vissza, hogy természetesen meghívnak. Meghívtak, gondoskodtak szállásról, ami tényleg nagyszerű volt.

Nagyon sokan voltak az avatáson. Csupa-csupa nagyszerű, felemelő és szép emlékem van. Mindennap kimentünk a Père-Lachaise temetőbe a szimbolikus sírhoz. Fantasztikus volt! Egy sajtótájékoztatón meginterjúvták Szilágyi Julit, Vásárhelyi Miklóst és engem, a tolmács Fejtő Ferenc volt. Az emlékeimről, Maléter Pálról kérdeztek, csak úgy dőlt belőlem a szó. Sok emberrel megismerkedtünk, sokan meghívtak. Egészen mesebeli volt, hogy annyi elnyomás, tabu és titok után végre nyilvánosan beszélhettünk arról, amiről itthon csak válogatott emberek előtt lehetett beszélni.

Azért van rossz emlékem is. A Lengyel Házban volt egy vacsora, amire mi is meg voltunk hívva. A Magyar Házban akkor elképzelhetetlen volt, hogy evvel kapcsolatos bármilyen rendezvény legyen, de a lengyelek följánlották, hogy náluk lehet. A vacsora alatt tósztokat mondtak, és ott egy Svájcban élő ötvenhatos menekülttől elhangzott a következő: akkor fog föl-szabadulni Magyarország, akkor lesz demokrácia, ha hazamegy az emigráció, mert akik otthon maradtak, azok kiszolgálták a Kádár-rendszert, azok mind kollaboránsok, azokkal úgyse lehet mit kezdeni. Hegedűs B. András ült mellettem, és azt mondtam neki, hogy akkor én disszidálok.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): A francia emigráció, annak baloldali, exkommunista része és nem baloldali, szabadságharcos része és mások teljes egységben csinálták. Nagyon szép, és nagyon sok ígérettel teli esemény volt, mert valóban 56 és Nagy Imre jegyében zajlott le. Itt tényleg tudott találkozni az emigráció Sujánszky Jenő-féle szárnya Fejtővel, Kende Péterrel és a szociáldemokrata Nagy Ernővel. Mozgósítani tudtak Párizsban egy kö-

zönséges hétköznapon öt-hatszáz embert, és némi hivatalosságot. Nekem nagyon megható volt, hogy először életemben – ez ugye harminc év után következett be – három szál rózsát letettem a sírra a Petőfi Kör nevében, miközben a Marseillaise-t játszották, és valamilyen nagyon szép francia díszkürt jele harsant fel. Tényleg megható volt.

A HATALOM ENGEDNI KÉNYSZERÜL

PAJCSICS JÓZSEF (1991): 1988 májusában – már Grósz Károly hatalomra kerülése után – Harangozó Szilveszter vezérőrnagy magához hívatott, és azt mondta, meg kell állapítani, hol vannak eltemetve Nagy Imréék. A nyomozás szigorúan titkos, senki nem tudhatja meg, csak a vezetőmnek jelenthetem. Menjek át a BV-hez, a Kozma utcai börtönbe, annak a kertkapuján keresztül közelítsem meg a temetőt. Nem viccelek, szó szerint ezt mondta. Tehát hogy még az se legyen föltűnő, hogy a főbejáraton megyek be. Menjek el abba a parcellába, és nézzem meg, hogy a síroknál hogy vannak kiírva a nevek. Életemben nem volt ott, és ő volt a belső elhárítás vezetője. Tudott róla, hogy vannak, akik időnként kimennek oda megemlékezni, tisztában kellett lennie vele, hogy ott milyen állapotok vannak. Azt hitte, hogy talállok ott egy fejfát Nagy Imre, Maléter felirattal, és csak le kell írnom, hogy hányadik sorban. Tényleg így adta ki az utasítást, én meg el is hittem, hogy ilyen egyszerű. Azt mondta, kézzel írjam meg a jelentést, és neki küldjem borítékban, sk. felbontásra, tehát ne is gépeltessem le. Később kiderült, a Politikai Bizottság akkor hozott egy olyan döntést, hogy Grósz, aki majd az Egyesült Államokba utazik, ott fogja bejelenteni, lehetővé teszik a hozzátartozók számára, hogy...

1988 májusában kaptam a feladatot ezek szerint. Kimentem a temetőbe, először még egyedül, a temető térképvázlata alapján. Soha életemben nem jártam addig a 301-es parcellában. Amikor megláttam, elképedtem azokon az állapotokon. Ezt ma már nem kell senkinek sem részletezni. Elkezdtem töprengeni, hogyan lehetne továbblépni. Megkerestem Könczöl Istvánt,²⁶ az akkor már nyugdíjas elődömet, akiről tudtam, hogy korábban – a nyolcvanas évek első felében – nyomozott az ügyben. Elmondta, hogy nem tudta megállapítani a sírok helyét. Sok mindent magyarázott, de láttam, hogy így nem lehet továbbitni. Elmentem az állambiztonsági nyilvántartóba, a vezetőjét régóta ismertem, jó viszonyban voltam vele. Mondtam neki, hogy iratokra lenne szükségem, visszaemlékezések alapján nem lehet megtalálni a

26 Könczöl István a Nagy Imre és társai ellen folytatott eljárás egyik vizsgálótisztje volt 1957–58-ban.

sírokat. Azt válaszolta, hogy ott van a harmincvalahány kötet Nagy Imre-dosszié, ha megkapom az engedélyt a betekintésre, abban esetleg találok valamit. Ő se látta addig ezeket az iratokat. Az állambiztonsági irattáron belül, külön teremben, zárt anyagként voltak elhelyezve, és csak az osztályvezető és a miniszterhelyettes engedélyével lehetett oda belépni. Később néhány napot eltöltöttem ebben a teremben.

Kiderült, hogy 1984 körül, amikor először adták ki a feladatot, hogy próbálják megtalálni Nagy Imréék sírját, a nyilvántartó akkori vezetője, Bálintné – aki személyesen ismert minden aktát, régóta dolgozott ott – kiszedett néhány iratot a Nagy Imre-dossziékból, és elhelyezte egy külön dossziéban, aminek a Darázs-fészek fedőnevet adta. Ez a Darázs-fészek fedőnevű dosszié akkor elkerült Harangozóhoz, aki nyilván visszaküldte, de 88-ban már nem emlékezett rá. Mik voltak ebben a dossziéban? Egy kézzel írott jelentés arról, hogy hol temették el 1961. február 24-én Nagy Imréket, és két térkép-vázlat. El nem tudom képzelni, hogy Bálintné honnan szedte elő ezt a három dokumentumot. Az egyik térkép-vázlatra az ő kézírásával volt ráírva, hogy „vázlat Losonczy Géza sírhelyéről, új köztemető”. Hogy ő ezt honnan tudta meg, nem sikerült megállapítanom. Magával vitte a titkot a sírba.

A jelentést Potecz Sándor alezredes, alosztályvezető készítette. Rá van írva, hogy készült egy példányban, kapja Rajnai ezredes elvtárs,²⁷ a dátuma 1961. február 25., és ezt írja: „Jelentem, hogy 1961. február 24-én délután 16,45 órai kezdettel Mérő Károly rendőr alezredes elvtárs vezetésével Nagy Imre, Gimes Miklós és Maléter Pál holttesteit a Gyűjtőfogház területén kihantoltuk, és a rabtemető 301-es parcella 23. sor 8–9. sírhelyére temettük el. A H-8. sírhelybe – a H-nak később sem találtuk a magyarázatát, a 8. sírhely egyébként – Naszladi Péter, Arad, 1901. IV. 12., Móricz Zsuzsanna, fedőnévvel temettük el Maléter Pált és Gimes Miklóst. Maléter holtteste van alul. A H-9. sírhelybe Borbíró Piroska, Párkányánás, 1908. XII. 25., Nagy Eszter, fedőnévvel temettük el Nagy Imrét. A temetés az előre kidolgozott szempontok szerint, a legnagyobb rendben folyt le. A kihantolás helyéről 19.15-kor teljes sötétedésben indultunk ki a rabtemetőbe. A temetést 20.35-kor fejeztük be. A fedőnevet csak a temető igazgatósága kapta meg, más szervnél nyilvántartásban nem fekszik el.” A jelentés tartalmazza még, hogy kik vettek részt a temetés lebonyolításában.

27 Rajnai Sándor 1956 után a BM Politikai Nyomozó Főosztály parancsnokhelyettese, a Nagy Imre-per egyik előkészítője volt, 1982–89 között moszkvai nagykövet.

A Darázs-fészek fedőnevű dossziéban volt még két térkép-vázlat. Az

egyikre, mint mondtam, utólag írták rá, hogy Losonczy Géza sírhelye, a másikon pedig eredetileg is rajta volt, hogy vázlat Szilágyi József sírhelyéről. Bejelölték rajta a 301-es parcella sarokrészét, és ettől a kerítés által alkotott sarokponttól lépésekben adták meg azt a távolságot, ahol Szilágyi József sírhelye található, és betájolták az északi irányt is. Ettől merőben más elképzelés szerint készült az a térképvázlat, amire utólag lett ráírva, hogy Losonczy Gézáé, de ezen is lépésekben határozták meg a távolságot a sírhelyig. Így volt elképzelésem róla, hogy hol lehet eltemetve mind az öt személy. A legpontosabb adat Nagy Imre, Maléter és Gimes sírhelyéről volt, a másik két személy sírjára vonatkozóan pedig eléggé pontatlan adatokkal rendelkezünk.

Még 88 nyarán megkerestem Potecz Sándort. Idős ember volt már, egy-két infarktus után. Azt mondtam neki: „Sanyi bátyám, tudom, hogy te voltál, aki elhantolta Nagy Imrét. Mondd el, légy szíves, mi volt ez, hogyan történt!” Az öreg a szemembe mondta, hogy ő ebben nem vett részt, fogalma sincs róla, nem tudja. Nem erőszakoskodtam. Mint kiderült, röviddel később meghalt. Akkor temették el, amikor Nagy Imréék kihantolását elkezdték.

Tőle talán lehetett volna valami magyarázatot kapni, és Rajnai Sándortól. Rajnaival akkor nem találkoztam. Javaslatot tettem a miniszterhelyettesnek, ő pedig az államtitkárnak, hogy ki kellene őt hallgatni ebben a kérdésben. „Szó se lehet róla. Meg tudja állapítani nélküle, hogy hol vannak, vagy nem?” Mondtam, hogy igen. „Akkor nem lehet Rajnaival beszélni.” Ezzel el voltam fújva. Más ügy kapcsán találkoznom kellett Rajnaival, ekkor saját szakállamra, külön kíváncsiságomat kielégítendő, föltettem neki a kérdést. Három alkalommal találkoztam vele, mindannyiszor visszatértem valamilyen úton-módon erre a dologra, és mindhárom alkalommal elzárkózott.

A miniszterhelyettes részére készített jelentésben leírtam: „A 301-es és a környező parcellák területe teljesen elhanyagolt. A sírok helye jelöletlen. A sorok és a sírhelyek sorszámja az elvadult növényzet miatt azonosíthatatlan, a parcella határai sem ismerhetők fel. A parcella három kilométerre van a főbejárattól, az odavezető út jelentős része földút, elhanyagolt, elvadult területen vezet át. A sírhelyek azonosítása céljából beszereztük a temető egykori, 1908-ban készült és a Földhivatalban jelenleg nyilvántartott térképeinek másolatát. Ezek segítségével Ladányi főmérnök kiszámította a parcella méreteit, 111 × 65 m.” Kapóra jött, hogy Ladányi Jenő földmérő mérnök, óriási szerencse volt, rendkívül jó szakember, nagyon sokat segített. A helyszínen kitzúzte a határvonalakat. „Hangodi Imre és Péter Sándor, akik az em-

lített időben ezen a területen sírásóként dolgoztak, a határvonalak ismeretében megjelölték az általunk megadott sírhelyeket.”

Mi halálosan konspiráltunk. Kértük, mutassák meg, hol van a 23. sor 8–9. hely, meg még blöffből mondtunk hozzá hármat-négyet, hogy ne tudják pontosan, melyiket keressük. Imre bácsi azt mondta, hogy ő megmutatja, ha tudja, hol van a 0 pont, hol kezdődik a parcella. Ekkor jött Ladányi, hogy ő megjelöli a kezdőpontot, ha adunk neki egy térképet. Hogyhogy, nincs a temetőnek térképe? – kérdeztük. Kiderült, hogy nincs, csak az a sematikus vázlat, amit bárki megkaphat, ami ki van téve a bejáratnál is. Ezek után a legnagyobb titokban megszereztük a temető egykori térképének a másolatát a Földhivatalból, a Honvédelmi Minisztériumból pedig légi fényképek alapján készült térképeket kaptunk.

Ekkor Ladányi összeszedte a földmérő eszközeit, és a térkép alapján kimérte a parcellát. Kiderült, hogy a parcella sarkán ma is álló nagy akácánál van a kezdőpont. Ekkor következett Imre bácsi, aki a lábfejét egymás mellé téve elkezdett araszolni a parcellában, és karóval megjelölte, hogy ez az 1. sor, ez a 2. sor, a 3. sor stb. Amikor eljutottunk a 23. sorig, ugyanezzel a módszerrel – meg közben nézte a gödröket is – szépen megjelölte a 8–9. helyet. Mindenki tudta, hogy miről van szó, de nyíltan senki nem mondta.

Nem tudhatták, hogy hol vannak a keresett sírok, hiszen mind az öt személyt a vizsgálati osztály őrszolgálatára temette el, Losonczy Géának még a sírját is ők ásták meg. Szilágyiét és a Nagy Imréékét a temetői dolgozókkal ásatták ki előre. Szilágyit úgy könyvelték le, hogy „ismeretlen férfitölttest, adatai a vizsgálati osztályon” – ez volt beírva –, a másik kettőt pedig fedőnéven, és senki nem tudta, annak ellenére, hogy erről legendák jártak az ő köreikben is. Péter Sándornak is ugyanazt a feladatot adtuk, mutassa meg, hol van a 23. sor. A legnagyobb meglepetésünkre ő is azt jelölte meg, amit az Imre bácsi. Egymástól függetlenül.

Egyéb adatok összevetéséből tudtam, hogy Szilágyi a 16. sor 9. sírhelyén lehet eltemetve, ezért ezt is kimérettem a két sírásóval. Utána megmutattam a térkép-vázlatokat Ladányinak, hogy mit tud velük kezdeni. Nem hittem benne, hogy azok alapján meg lehet határozni, hol vannak a sírok. És kérem szépen, majdnem ugyanoda lépte ki. Tehát, aki eltemette őket, és lépésben adta meg a távolságot, az is érthetett valamit hozzá, mert ugyanoda, a 16. sor 9. helyére jutott el. Elámultam, földbe gyökerezett a lábam. Majdnem biztos voltam benne, hogy Szilágyi sírhelye az. Kértem, hogy lépje ki a Losonczyét is. Losonczy Géza sírhelyeként a 16. vagy a 14. sor 27. helyét valószínűsítettük.

A jelentésben benne volt az is, hogy megítélésünk szerint Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós sírhelyének megjelölése kb. kilencven százalékos pontosságú, Szilágyiét hetvenöt százalékos. A legbizonytalanabb helymegállapítás a Losonczyé volt. Akkor még azt sem tudtuk bizonyosan, hogy a temető által előre kiásott sírba temették-e el, vagy a temetési brigád ásta ki a sírt. „Összegezve a leírtakat: exhumálás elrendelése esetén, az antropológiai adatok beszerzése után, a legnagyobb biztonsággal, csaknem 100%-os valószínűséggel feltárható Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós sírja. Ebben segítségünkre lehet az a körülmény is, hogy az egyik sírban ketten vannak eltemetve. További adatgyűjtés, az elhantolásban résztvevők, hozzátartozók meghallgatásának elrendelése esetén sem állítható bizonyosan, hogy Losonczy Géza és Szilágyi József sírjait megtaláljuk.” – Ezt írtam augusztus 3-án a miniszterhelyettesnek, de eljutott a pártközpontba is.

Losonczy sírjával voltam a legnagyobb bajban, amikor egy váratlan körülmény segített a térképvázlat értelmezésében. Mégpedig az, hogy a térképvázlaton szerepel egy villanyoszlop a kerítésen kívül, ami 88-ban már nem volt föllelhető. Ősszel többször kint voltunk a temetőben, és halottak napja előtt láttunk két férfit a 301-es parcellában. Az egyik mintha derékig állt volna a sírgödörben. Mondtam a kollégámnak, hogy ott valaki exhumál, saját szakállára. Kicsit meg is voltam riadva, mert akkorra már elhelyeztük a jeleinket a parcellában. Facövekeket vertünk le, meg félméteres vaskarókat, hogy kívülről ne lehessen látni, és hogy majd fémkeresővel meg lehessen találni. Sárga festékkel jeleket tettünk a kerítésre és a fákra, azoknak a metszéspontjából is meg lehetett találni. Szóval óriási konspiráció volt, nehogy valaki idő előtt kifürkéssze, hol lehetnek eltemetve. Ettől rettegték végig a vezetőink. Például tudomásunkra jutott, hogy elkezdték megtisztítani a parcellát a burjánzó növényzettől. Erre szóltam a miniszterhelyettesnek, hogy a jeleinket el fogják tüntetni. Akkor leállították. Amikor a magas fűben odaértünk a két férfihez, láttuk, hogy az egyik ülve kapálgat egy sírt. Aztán kiderült, hogy az öccsük van ott eltemetve, akit 1955 decemberében végeztek ki kémkedésért. Elkezdtünk beszélgetni. Megkérdeztem tőlük, honnan tudják, hogy ott van eltemetve a testvérük. Elmondták, hogy az édesanyjuk lefizette a sírásókat, és azok megmutatták azt a két sírhelyet, ahova a kivégzés napján temettek. Mind a két sírhelyet ápolták, mert nem tudták, hogy melyik az öccsüké. 1957 januárjában vagy talán még 1956 végén beadtak a Legfőbb Ügyészségre egy kérelmet, amelyben kérték, mondják meg, hol van eltemetve a fiú. És kérem szépen, megmondták. Se előtte, se utána többé nem közöltek ilyesmit. Az egyik férfi elmondta, hogy készített egy térképvázlatot

az öccse sírjáról. Beszélgettünk róla, és elmondta, milyen azonosítási pontokat rajzolt be. Ő is a kerítést vette alapul. És volt itt egy villanypózna is – mondta. Kérdeztem, nem küldené-e el ezt a vázlatot? Azt mondta, hogy lemásolja. Nem mertük nekik megmondani, hogy rendőrök vagyunk. Úgy tüntettük fel magunkat, mint akik hozzátartozókat keresnek. Nem kérdezték, kik vagyunk. Abban az időben volt ott valamiféle egyezményes viselkedés, senki nem kérdezett többet, mint amennyit fontosnak tartott, vagy amennyit a másik elmondott magáról.

És tényleg elküldte a térképvázlat másolatát. Abba be volt rajzolva a villanyoszlop, pont a 15. sornál, ahol Losonczyt eltemették. Erre kimentünk a kerítésen kívülre, és megtaláltam a villanyoszlop beton alapját. Azon volt egy vasoszlop, amit valamikor levágtak, ma is látható a nyoma. Elhelyeztem a kerítésen a sárga csíkot, és a térképvázlat szerint pontosan tudtam, hol kell lennie Losonczy sírhelyének.

Most idézek a Politikai Bizottság 1988. november 29-i határozatából. A címe: *Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítélttel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről*. „A Politikai Bizottság tudomásul veszi Nagy Imre és társai perében, valamint az ellenforradalmi cselekményük miatt halálra ítélttel és kivégzettekkel kapcsolatos kegyeleti kérések teljesítésének lehetőségeiről szóló tájékoztatót. Egyetért azzal, hogy a további munka szervezését és koordinálását az igazságügyi miniszter által megbízott munkacsoport végezze a következők szerint. A Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága a jövő év elején adja ki Nagy Imre földi maradványait a hozzátartozóknak. Újratemetésének körülményeiről és az ahhoz nyújtandó támogatásról a hozzátartozókkal lefolytatott konzultáció után szülessen döntés. Sírhelyet elsősorban az új köztemetőben, másodsorban a Farkasréti temetőben célszerű felajánlani. Újratemetésük körülményeit a hozzátartozók az általános érvényes rendelkezések keretein belül maguk határozhatják meg. A Rákoskeresztúri új köztemető 301-es parcellájában elhelyezett más kivégzettek, valamint az ország bármely temetőjében elhantolt kivégzettek hozzátartozói részére indokolt lehetősé tenni, hogy fejfát állíthassanak volt családtagjaik emlékére. Az exhumálás ez utóbbiak esetében megoldható, s ha a hozzátartozók kérik azt, nem célszerű elzárkózni attól. Az igazságügyi miniszter által létrehozandó munkacsoport lássa el a Nagy Imre és társai újratemetésével kapcsolatos feladatok intézését. Vezetője kezdje meg – ez Borics Gyula – a tárgyalást a hozzátartozókkal, készítse elő az exhumálásokat, illetve a maradványok átadását, és lássa el az újratemetéssel összefüggő segítségnyújtást is. Számolni kell azzal, hogy a

kihantolást, az azonosítást és az újratemetést különböző alternatív szervezetek, mindenekelőtt a Történelmi Igazságtétel Bizottsága saját politikai céljaikra kívánják felhasználni, demonstrációkat fognak szervezni. Az ezzel kapcsolatos álláspontot, a konkrét információk és a tervezett események körülményeinek ismeretében célszerű kialakítani.” Tehát nem hoznak előre döntést, hanem alkalmazkodnak a kialakult helyzethez. Én is bekerültem ebbe a bizottságba, amelynek Borics Gyula, Tari Ferenc és az igazságügyből két előadó volt még a tagja. Nekem az volt a feladatom, hogy mondjam meg, hol vannak a sírok. Mindig meghívtak a tanácskozásra. Úgy határozott a Politikai Bizottság, hogy „állásfoglalásáról decemberi ülésén szóban tájékoztatja a Központi Bizottságot. Ezt követően gondoskodni kell a párttagság megfelelő tájékoztatásáról is. A KB Agitációs és Propaganda Osztálya készítse elő Nagy Imre személyének tárgyilagos bemutatását a pártsajtóban. A kormány illetékes szervei pedig biztosítsák az ügy mértéktartó kezelését a hazai sajtóban. Az igazságügyi miniszter a Központi Bizottság ülését követően tegyen jelentést a Minisztertanácsnak. A kormány döntéséről jelenjen meg hír. Tekintettel a nemzetközi sajtó és a közvélemény várható érdeklődésére, indokolt a nagykövetségek számára megfelelő információt biztosítani. A Központi Bizottság ülését követően célszerű a szocialista országok pártvezetését a nagykövetek útján azonnal tájékoztatni. A tájékoztatások hangsúlyozzák, hogy a kegyeleti intézkedések célja a társadalmi megbékélés elősegítése, az emberiességi szempontok megfelelő érvényre juttatása, nincs szó sem politikai, sem jogi rehabilitációról. A belföldi tájékoztatás térjen ki arra is, hogy a kivégzések időpontjában érvényes jogi rendelkezések szerint az érintetteket jeltelen sírokba temették el, ezért a hozzátartozók kérésének teljesítése az esetek döntő többségében csak jelképesen lehetséges.” Ez volt novemberben, aztán felpörögtek az események.

Utána azt a feladatot kaptam, hogy tárjam föl, milyen jogi szabályok vonatkoztak az eltemetésre. Igazolni kellett a nyilvánosság felé, hogy olyan jogi szabályok voltak, amelyek szerint jeltelen sírokba kellett temetni. Kiderült, hogy csak belső szabályok voltak, jogszabály, törvény, törvényerejű rendelet nem, még az 1896-os perrendtartás határozta meg, hogy kiadható és ki kell adni a hozzátartozóknak a kivégzetteket.

Amikor megkaptam a feladatot, tisztában voltam vele, hogy oltári nehéz lesz. Borzasztóan izgatott, hogy képes vagyok-e, és meg tudom-e csinálni, mert tudtam, hogy a nagynevű elődömnök, Könczölnek beletörött a bicskája. Tehát volt bennem egy szakmai ambíció, hogy márpedig én meg fogom találni. Másrészt hihetetlenül izgatott. Annak ellenére, hogy ilyen helyen

dolgoztam, igazából nem sokat tudtam 1956-ról. Elolvastam azokat a kiadványokat, amelyek abban az időben megjelentek. Amikor Finszter Géza barátom elkezdte kutatni a kandidátusi értekezését, mondta nekem: „Te, ez az ellenforradalom nem úgy néz ki, mint ahogy nekünk mondják. Itt nincs összeesküvés, nincs szervezetség.” 1985–86-tól kezdve szinte naponta mesélte nekem a konkrét ügyeket. Elmondta, hogy mi történt a Jutadombnál, hogy a Mecsériéket ártatlanul végezték ki. Ő szinte betege volt ennek, és engem is beteggé tett. Nem viccelek. Összedőlt bennünk valami. Annyira izgatótt engem, hogy hozzáférhetek esetleg még a Nagy Imre-ügy aktáihoz is, saját szememmel láthatom, hogy tényleg mi volt ott. Ha én elolvasok egy jegyzőkönyvet, abból az én szakmai tapasztalatom alapján egyrészt jogilag meg tudom ítélni, másrészt pedig nyomon tudom követni, hogy milyen taktikát, milyen kihallgatási metódust vittek, hogy egyáltalán volt-e ebben koncepció, a szájukba akartak-e adni valamit ezeknek az embereknek. Égetett a vágy, hogy a közelébe kerüljek ennek a dolognak. Ahogy aztán kezdtem belemerülni, és kiderült, hogy milyen körülmények között vannak ott eltemetve, elképzelttem, mi lett volna, ha én kerültem volna ilyen helyzetbe, az én szüleim vagy az én testvéreim. Végül már érzelmileg is olyan álláspont alakult ki bennem, hogy kutya kötelességem megtalálni ezeket az embereket, és ha lehet, még azt is segíteni, hogy másokat is megtaláljanak.

GYENES JUDITH (1998): A TIB első nyilatkozatában le volt fektetve, hogy el kell érni a hatalomnál az ötvenhatos mártírok eltemetését, és hogy vizsgálják felül az összes igazságtalan, koncepciók pert 1945-től kezdve. Szóval minden törvényteleniséget. A pereket, a kitelepítéseket, a munkatáborokat, az internálásokat satöbbi. Ezek felülvizsgálata és erkölcsi jóvátétele. Ezért özönlöttek annyian, akiket valaha valamilyen törvényteleniség ért. Az ötvenhatosoké volt a legnagyobb tábor.

A TIB égisze alatt a négy özvegy – Losonczy Géza özvegye, Haraszti Marika; Szilágyi Ella, aki akkor már elég gyenge volt, helyette inkább Juli, a lánya; Halda Alíz és én –, akik a TIB alapítói között szerepeltünk, és Nagy Erzsébet, tehát öten kaptunk értesítést, hogy menjünk be Borics Gyula igazságügyi államtitkárhoz. Ez 1988 decemberében lehetett. Nem tudom, hogy a háttérben mi zajlott pontosan, de azt tudom, hogy Vásárhelyi, Göncz, Hegedűs B. András munkájának volt a következménye, hogy tárgyalni kezdtek velünk. Többször voltunk Dornbach Alajosnál, aki a TIB jogásza volt. Ő vette fel a kapcsolatot az Igazságügyi Minisztériummal. Ekkor kaptunk választ a leveleinkre, hogy ekkor meg ekkor jelenjünk meg a minisztériumban. Az első megbeszélésre külön-külön mentünk. Elmondtam, hogy hányszor

próbáltam, és mennyi visszautasító választ kaptam. Leginkább a nagyon udvarias hang képezte el, Borics rettentő készséges volt. Bármit mondtam, arra csak igenlő választ kaptam. Korábban a TIB-en belül beszéltünk arról, hogy föltárásra van szükség, hogy egyáltalán tudjuk meg, hol vannak, hiszen még 1988 végén is homály volt ebben a dologban. Akkor jött a visszajelzés, hogy belemennek az exhumálásba, megkeresik őket, de ez óriási munka, meg hogy ők se tudják. Szóval nagy ködösítés volt körülötte. Aztán, hogy mindenki eltemetheti a hozzátartozóját egyénileg.

TIHANYI LÁSZLÓ (1992): 1988. október 6-án a *Magyar Közlöny* 46. számában megjelent a 88. évi 20. törvényerejű rendelet a közkegyelemről, de ebbe nem értették bele a hazaárulással, kémkedéssel és emberöléssel vádoltakat.²⁸ Nekik, illetve hozzátartozóiknak november 30-ig egyéni beadványt kellett szerkeszteni, hogy kéri az ügyük kivizsgálását. Mi november 23-án írtuk az első levelet az Igazságügyi Minisztériumnak, amelyben kértük, hogy édesapám ne essen a köztörvényes kategóriába. Ugyanakkor írtunk a BM-be is, ahol már Berecz János azon kijelentésére hivatkoztunk, hogy aki itt született, azt megilleti egy koporsónyi földterület. Kértük, hogy az exhumálás és az újratemetéssel kapcsolatban foglaljanak állást, engedélyezzék. Erre jött 88. december 9-én a BM-től a válasz, hogy az ügyet áttették az igazságügyhöz. Aztán 89 márciusában az igazságügytől, hogy az exhumálásnak nincs jogi akadály.

HEGEDŰS B. ANDRÁS (1992): December 27-én volt egy TIB-ülés. Ezen részt vett, Gyenes Judit, Haraszi Marika és a lánya, Losonczy Anna, Szilágyi Juli és Halda Alíz. Akkor már csak a temetéssel foglalkoztunk. Vásárhelyi, Göncz, Mécs Imre, Erdélyi Tibor, Ungváry Rudi és Litván voltak még jelen. Nagy Erzsébet egyértelműen nem jelent meg semmin. Lehet, hogy már nem is hívtuk, hiszen kilépett a TIB-ből.

Nem hittünk abban, hogy ez a politikai akció, a temetés, hónapok alatt eszkalálódhat, és így a rendszerváltás központi megnyilvánulása lesz. Azt tudtuk, hogy az a tény, hogy az Igazságügyi Minisztériumban egy ezredes és egy magas rangú tisztviselő fogadja az özvegyeket, és tárgyalásokba kezdenek, önmagában egy nagyszabású valami kezdete lehet, de az eseményeknek ilyen hihetetlenül gyors előremenetét nem mértük föl helyesen, de mások sem.

²⁸ 1988. szeptember 30-án az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletet hozott az 1956. október 23.–1957. május 1. közötti időben elkövetett bűncselekmények miatt elítéltek kegyelemben részesítéséről. A kegyelem nem terjed ki azokra, akiket hazaárulás vagy kémkedés miatt, illetve köztörvényes bűncselekmény vádjával ítélték el.

A FORRÁSOK

- Ápelesz István-interjú*, OHA 396. sz. Készítette EÖRSI LÁSZLÓ 1992-ben.
- Bibari Sándor-interjú*, OHA 521. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1992–1993-ban.
- Bóna Barna-interjú*, OHA 292. sz. Készítette FERENCZY ERIKA 1991-ben.
- Brusznjai Margit-interjú*, OHA 602. sz. Készítette KŐRÖSI ZSUZSANNA, MOLNÁR ADRIENNE 1994-ben.
- Darin Sándor-interjú*, OHA 668. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1995-ben.
- Erdélyi Tibor-interjú*, OHA 152.2. sz. Készítette HEGEDŰS B. ANDRÁS 1994-ben.
- Fejtő Ferenc-interjú*, OHA 766. sz. Készítette LUGOSSY ISTVÁN 2003-ban.
- Fogarassy Miklós-interjú*, OHA 812. sz. Készítette KELLER MÁRKUS 2003-ban.
- Forgács Pál-interjú*, OHA 97. sz. Készítette FENCSIK FLÓRA 1993-ban.
- Garami Lajos-interjú*, OHA 297. sz. Készítette KŐHEGYI KÁLMÁN 1991-ben.
- Gyenes Judit-interjú*, OHA 694. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1998-ban.
- Hann Endre-interjú*, OHA 873. sz. Készítette HADHÁZY ÁGNES 2007-ben.
- Hegedűs B. András-interjú*, OHA 475.2. sz. Készítette MURÁNYI GÁBOR 1992–1993-ban.
- Kajtár Imre-interjú*, OHA 321. sz. Készítette EÖRSI LÁSZLÓ 1991-ben.
- Karátson Gábor-interjú*, OHA 401. sz. Készítette ROMVÁRI ZSUZSA 1991–1992-ben.
- Keresztes K. Sándor-interjú*, OHA 576. sz. Készítette JAVORNICZKY ISTVÁN 1994-ben.
- Kertész Dezső-interjú*, OHA 763. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 2002-ben.
- Kiss Tamás-interjú*, OHA 734. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 2000-ben.
- Kocsár József-interjú*, OHA 373. sz. Készítette FERENCZY ERIKA 1992-ben.
- Lambrecht Miklós-interjú*, OHA 192. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1988–1989-ben.
- Litván Katalin-interjú*, OHA 639. sz. Készítette HOFFMANN GERTRUD 1995-ben.
- Mikes Tamás-interjú*, OHA 313. sz. Készítette LUGOSSY ISTVÁN 1991-ben.
- Molnár Mihály-interjú*, OHA 579. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1994-ben.
- Nagy Károly-interjú*, OHA 776. sz. Készítette STANDEISKY ÉVA 2003-ban.
- Orbán György-interjú*, OHA 693. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1997-ben.

- Pajcsics József-interjú*, OHA 261. sz. Készítette HEGEDŰS B. ANDRÁS 1991-ben.
- Pákh Tibor-interjú*, OHA 690. sz. Készítette BALÁZS ESZTER 1997–1998-ban.
- Papp Miklós-interjú*, OHA 317. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 1991-ben.
- Schiffer Péter-interjú*, OHA 796. sz. Készítette MOLNÁR ADRIENNE 2004–2005-ben.
- Szabó Iván-interjú*, OHA 829. sz. Készítette SZULY KINGA 2003–2004-ben.
- Székely Dezsőné-interjú*, OHA 257. sz. Készítette LUGOSSY ISTVÁN 1991-ben.
- Szűrös Mátyás-interjú*, OHA 426. sz. Készítette TÓTH PÁL PÉTER 1991-ben.
- Tibanyi László-interjú*, OHA 406. sz. Készítette KÖRÖSI ZSUZSANNA, MOLNÁR ADRIENNE 1992-ben.
- Vásárhelyi Miklós-interjú*, OHA 3.2. sz. Készítette MURÁNYI GÁBOR 1994-ben.
- Vígh Szabolcs-interjú*, OHA 840. sz. Készítette KÖRÖSI ZSUZSANNA 2006–2007-ben.
- Zimányi Tibor-interjú*, OHA 696. sz. Készítette MURÁNYI GÁBOR 1998-ban.
- Zsámboki Péter-interjú*, OHA 676. sz. Készítette HOFFMANN GERTRUD 1997-ben.

HIVATKOZÁSOK

- Babus Endre (1988a)
[BABUS ENDRE]: Tudós-szakszervezet alakul? *Heti Világgazdaság*, 1988. május 14.
- Babus Endre (1988b)
[BABUS ENDRE]: Megalakult a TDDSZ. *Heti Világgazdaság*, 1988. május 21.
- Beck–Germuska (1999)
BECK TIBOR–GERMUSKA PÁL (összeáll.): 1988 kronológiája. *Beszélő*, 1999. szeptember, 53–86.
- Javorniczky (1990)
JAVORNICZKY ISTVÁN: „Eljő az a nagy, szép idő...” Budapest, 1990, Héttorony Kiadó.
- Hegedűs (1992)
HEGEDŰS B. ANDRÁS (szerk., jegyzet): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet.

Kende (1999)

KENDE PÉTER: 1988. *Beszélő*, 1999. szeptember, 53–61.

Kozák (2008)

KOZÁK GYULA: TEB-ből TIB. *Élet és Irodalom*, 2008. június 13.

Rainer (1989)

RAINER M. JÁNOS (összeáll.): *Tetemrehívás. 1958–1988 Párizs–Budapest*. Budapest, [1989], Bibliotéka.

Szilágyi (1992)

SZILÁGYI SÁNDOR: Tétova elszántak, elszánt tétovák. Megemlékezések a Forradalom 32. évfordulóján. In *Beszélő összkiadás, 1981–1989*. Budapest, 1992, AB-Beszélő Kiadó. 613–617.

SZAKOLCZAI ATTILA

SZEGÉNY JANKÓ PIROSKA

Megsemmisítő eljárás

JANKÓ PIROSKA AZ ÖTVENHATOS IRODALOMBAN

Jankó Piroska neve 1956 után vált ismertté, híressé, sőt hírhedtté, egybe-forrva a Köztársaság téri lincseléssel, annak is egyik legborzalmasabb cselekményével.

A *Fehér könyv* első kötete még az ellene lefolytatott eljárás előtt jelent meg, így a nevét nem említve számolt be a brutális tettről: „Itt vágták ki a szívét a hóhérok Asztalos János honvéd ezredesnek, a munkásmozgalom régi, megbecsült harcosának.”¹

A *Népszabadság* tudósítást közölt az ellene hozott ítéletről. „A Fővárosi Bíróság pénteken hirdetett ítéletet Jankó Piroska bűnügyében. A kuláklány a tárgyaláson sem tagadta, hogy a Köztársaság téren bosszúból szúrt tört a földön fekvő honvéd ezredes mellkasába, hogy utat nyisson a szív kitépéséhez.”²

Hollós Ervin és Lajtai Vera részletesen leírták a cselekményt. A többi résztvevővel együtt őt is csak monogramjával jelölték, ám akkor már minden ötvenhat iránt érdeklődő tudta, kit rejt a J. P. rövidítés. Eszerint: „[...] nekiestek az eszméletlen Papp József ezredesnek, és ordítózza rugdosni kezdték. A tömegből valaki felüvöltött: – Kivenni a szívét! – Az ezredes mellett álló J. P.-nek valaki egy huszonöt centiméter hosszú, három centiméter széles pengéjű, barna famarkolatú tört nyomott a kezébe. Papp kezét-lábát lefogták, J. P. pedig a tört többször az ezredes szívébe döfte. A kifröccsenő vér előntötte J. P. ballonkabátját. Ezután mások Papp ezredes felhasított mellkasát kezdték feszegetni, és a kezükkel igyekeztek az ezredes szívét kitépni. J. P. a színház előtt eldobta a tört, majd hazament. Ahogy ő elmondta: »Én nem maradtam ott tovább, hazamentem és megvacsoráztam.«³

Jankó nevének elhagyásával közli a történetet a fegyveres erők hősi halottainak tiszteletére a 25. évfordulón

kiadott kötet: „Papp József ezredes és Asztalos János ezredes Mező Imrével tartott. Amikor azonban a pártház ka-

1 *Ellenforradalmi erők...* [1956], 19.

2 *Népszabadság*, 1957. március 22.

3 Hollós–Lajtai (1974) 143.

puján fehér zászlóval kiléptek, az ellenforradalmárok gyilkos sortüzet zúdítottak rájuk. Papp József géppisztolysorozattól esett össze. Az ellenforradalmárok kegyetlen brutalitással estek neki a súlyosan sebesült, de még életben lévő embernek. Rárohantak, szívébe törték döftek, mellkasát felhasítva kitépték a szívet, majd lábánál fogva felakasztották.”⁴

Papp ezredes brutális megölésének leírása ugyancsak Jankó nevének említése nélkül került be Gyurkó László első 1956-ról írott könyvébe: „Papp Józsefet is verték, rúgták, aztán valaki többször a mellébe szúrt, majd többen a kezükkel igyekeztek kitépni az akkor már halott ezredes szívet.”⁵ A történet bekerült David Irving ötvenhatról írt könyvébe: „A másik ezredesnek, Asztalosnak gyors és irgalmas halál jutott osztályrészül. Egy hang ezt kiáltotta: »Ez ezredes!« A testét ütötték-rúgták, de nem rángatózott, mert már halott volt. A tömeg ezt kiabálta: »Vágjátok ki a szívet!« Jankó Piroska, aki közel állt a holttesthez, egy láb hosszúságú kést vett elő, és többször Asztalos mellébe szúrta. A vér elöntötte az ezredes ruháját.”⁶

Jankó Piroska személye és története a forradalom ötvenedik évfordulóján került ismét reflektorfénybe. Eörsi László a Köztársaság téri eseményekről szóló írásában hosszan idézi Jankó első Gyorskocsi utcai vallomását: „A nálam levő tőrrel [Papp] ezredesnek a mellét a szíve fölött, a bal mellbimbó alatt, a borda között kb. 7-8 cm mély sebet vágtam. Mikor [Papp] ezredes testébe a tőrt beledöftem, akkor még élt. A tőr bedöfése alkalmával [Papp] ezredes megvonaglott és hörgött. Mikor a tőrt kivettem [Papp] ezredes testéből, a sebből spriccelt a vér, és ettől a rajtam levő ballonkabátom ujja egy kicsit véres lett. Ezt követően előttem ismeretlen személyek [Papp] ezredes testén általam felvágott testrészét feszegették, és a kezükkel kezdték a szívet kitépni. Ezt azonban már nem tudtam végignézni, mert megundorodtam. A tömeg közül ezután elmentem, és a véres tőrt a színház előtti térségen eldobtam.”⁷ Az idézetben azonban Eörsi torzít: Jankó vallomásában nem azt mondta el, miként döfte tőrrel Papp József ezredesbe, hanem hogy miként tette ezt Asztalos János ezredes sérelmére. Papp ezredes szögletes zárójelben álló neve helyén a jegyzőkönyvben nem űr van, nem olvashatatlan rész, hanem minden esetben Asztalos neve.⁸ Eörsi látta, hogy a vallomással – miként a Jankó ellen le-

4 Hunyadi (1981) 187.

5 Gyurkó (1987) 259.

6 Irving (2003) 459.

7 Eörsi (2006) 108.

8 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXV. 4. a. Fővárosi Bíróság, Büntetőperes iratok (a továbbiakban FB.), Gys. 2309/1957. Jankó Piroska pere (a továbbiakban: Jankó...).

szégen eldobtam.”⁷ Az idézetben azonban Eörsi torzít: Jankó vallomásában nem azt mondta el, miként döfte tőrrel Papp József ezredesbe, hanem hogy miként tette ezt Asztalos János ezredes sérelmére. Papp ezredes szögletes zárójelben álló neve helyén a jegyzőkönyvben nem űr van, nem olvashatatlan rész, hanem minden esetben Asztalos neve.⁸ Eörsi látta, hogy a vallomással – miként a Jankó ellen le-

folytatott eljárásból kifeszülő történettel is – baj van, de kísérletet sem tett a körülmények tisztázására, megelégedett annyival, hogy a vallomást kommentár nélkül beemelte szövegébe. A zavar tisztázására elegendőnek tartotta az önkényes névcserét, utalt arra, hogy Papp ezredes halálának körülményeiről mások egészen másképp vallottak, és hogy „az orvosszakértői vélemények szerint [Papp] halálát lövési sérülések okozták”.⁹ Felvetette annak lehetőségét is, hogy „Pappot összetéveszthették Szabó Lajos alezredessel”, amivel csak növelte a zavart, Asztalos és Papp mellé Szabót is bevonva a történetbe.

Jankó Piroška megváltoztatott néven, de egyértelműen azonosíthatóan szerepel Papp András és Térey János *Kazamaták* című tragédiájában, amelyet 2006–2007-ben nagy sikerrel játszott a Katona József Színház, a produkciót a kritikusok az év előadásává választották. A darabban Iringónak nevezett Jankó maga ajánlkozik, amikor elhangzik a felszólítás, hogy „Kivágni a szívé!”: „Hadd én csináljam”, és törrel a kezében az ezredeshez lép. „Kézét-lábát lefognák, és a kis nő / Az ezredes szívébe szúrja törét; / Belédőf, aztán újra, újra döf; / Megint és újra... A kifröccsenő vér / Elönti a kis nő balonkabátját; / Ő két lépést tesz hátra, mások egyet / Előre, hogy a zubbonyt fölhasítsák, / És azték áldozóként, pusztá kézzel / Az ezredes kemény szívéit kitépik.”¹⁰ A szerzők Hollós és Lajtai idézett leírását követik, annak főbb elemei mind megtalálhatók a szövegben, ahhoz valójában csak a jambikus formát és az azték-hasonlatot tették hozzá.

Moldova György az ötvenhatos fegyveres felkelés szakértőjének tudott Eörsi olvasóinál és a Katona előadásait látogatók körénél is szélesebb kört ismertetett meg Jankó Piroška történetével (vagy elevenítette fel ismereteit róla) Kádár Jánosról írott történelmi lektűrjében. Ő szinte szó szerint emelte be könyvébe a „szemtanú krónikásnak” nevezett Hollós Ervin leírását (negligálva annak szerző- és házastársát). Mindössze annyit változtatott, hogy Jankót egyszer „a nő”-nek, Pappot egyszer „az áldozat”-nak nevezte, Jankót pedig bőrkabátba öltöztette, amely a polgári viseletnek számító balonnál jobban illik a brutális tett elkövetőjéhez.¹¹

Jankó Piroška története, személyének és cselekményének megítélése tehát mit sem változott az eltelt több mint ötven évben. Szemléletesen igazolja ezt, hogy a stop.hu portálon a forradalom 51. évfordulója kapcsán zajló beszélgetésben a „reneg” jelígéjű hozzászóló 2007. október 21-én 18 óra 26 perckor a következő véleményét osz-

9 Eörsi (2006) 109. A következő idézet is innen való.

10 Papp–Térey (2006) 355.

11 Moldova (2006) I. köt. 146–147.

totta meg a fórumozókkal: „A Köztársaság téren nem kiskatonák lógtak fejjel lefelé, hanem 3 honvédezredes [sic!], az egyik Asztalos János, akit a Mocskos gúnynevű kurva leköpött, a fotóriporterek legnagyobb gyönyörűségére. A másik Papp ezredes, akinek Jankó Piroska kivágta a szívét, s ez oly borzalmas volt, hogy nem is közöltek róla képeket. Egyiket sem akasztották fel tettükért.” „Reneg” tehát 2007-ben azt az 1957-es sajtókampány óta senki által meg nem ismételt verziót tekinti hitelesnek, amely szerint Jankó nemcsak beleszúrt áldozatába, hanem „kivágta a szívét”, és kevesli az 1956-ban húszéves lány 18 éves börtönbüntetését, hibának tartva az akasztás elmaradását.

Jankó Piroskáról tehát egybehangzóan írtak 1957-ben, a hetvenes években és az ötvenedik évfordulón is, amikor már másfél évtizede szabadon lehetett kutatni ötvenhat történetét. Személye és tette viszonylag közismertnek tekinthető, ötven éve szimbóluma a forradalom legsötétebb eseményének, hivatkozási alap mindazok számára, akik szerint ötvenhat ellenforradalom – vagy legalább ellenforradalom is – volt.

Pedig Jankó Köztársaság téri cselekménye körül zavar van. Az idézett szövegek ellentmondanak egymásnak az áldozat személyét illetően, de abban a tekintetben is, hogy élt vagy nem élt az ezredes, akibe Jankó Piroska a készt beledöfte, és hogy mi történt pontosan: egyszer vagy többször szúrták szíven az áldozatot, netán ki is tépték, vagy csak megpróbálták kitépni a szívét stb.

Az október 30-án a Köztársaság téren egy honvéd ezredes sérelmére elkövetett bűncselekmény, valamint a Jankó Piroska ellen lefolytatott vizsgálat rekonstruálására két levéltárban fennmaradt iratok alapján lehet kísérletet tenni. A Budapest Főváros Levéltárában megtalálhatók Jankó Piroska bírósági és ügyészségi iratai,¹² az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában pedig a vizsgálati iratok.¹³ A bírósági és a vizsgálati iratokat tartalmazó dossziék lényegében azonos terjedelműek, az iratok döntő része azonos, mindkettőben van azonban néhány olyan fontos dokumentum,

amely a másiktól hiányzik. Fennmaradtak a Jankó Piroska, valamint a tanúk kihallgatásairól felvett jegyzőkönyvek, Jankó ügyészségi kihallgatásának és a bírósági tárgyalásnak a jegyzőkönyve. Rendőrségi és szakértői jelentések, Asztalos és Papp ezredes kihantolási és boncolási jegyzőkönyvei, Jankó Piroska környezettanulmá-

12 BFL XXV. 60. d. Fővárosi Ügyészség Bül. jelű iratok (a továbbiakban FÜg.), Bül. 549/1957. Jankó Piroska ügyészségi iratai (a továbbiakban Jankó...)

13 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-141655. Jankó Piroska vizsgálati iratai (a továbbiakban Jankó...).

nya és néhány, az eljárással kapcsolatos adminisztratív irat, továbbá kegyelmi és perorvoslati beadványok. Sem Jankó őrizetbe vétele előtt készült ügynöki, sem letartóztatása utáni fogdahálózati jelentés nincs az iratok között, és annak sincs nyoma, hogy valamikor később interjút adott vagy visszaemlékezést írt volna, így ilyen sem áll a kutatás rendelkezésére. A rendszerváltozás után felburjánzó memoáriródalomban is alig találni Jankó Piroskára vonatkozó megállapításokat. Mindössze három kalocsai rabtársa tett említést róla, Horváth Sándorné (született Tollasi Ilona, a megjelent interjúban ezt a nevet használta), Hrozova Erzsébet és Wittner Mária, ők azonban vagy semmit nem mondtak Jankó ötvenhatos cselekményeiről, vagy amit mondtak, nyilvánvaló tévedés.¹⁴

Mint az ötvenhatos ügyek többségében, a történetek rekonstrukciójához ezúttal is kizárólag azok a szövegek állnak rendelkezésre, amelyeket a vádat bizonyítani kívánó nyomozók céljuk elérésére alkalmasnak láttak. Ennek az írásnak nem tárgya az ötvenhatos megtorlás iratainak átfogó bemutatása, néhány jellemző vonásukat azonban szükséges előrebocsátani. A valóban túlterhelt (és kevésbé képzett) vizsgálók a számukra használhatatlan vallomások többségéről nem készítettek jegyzőkönyvet, legföljebb egy rövid feljegyzést, inkább azért, hogy munkavégzésüket dokumentálják, semmint az elmondottak megőrzése érdekében.¹⁵ A jegyzőkönyvek nem szó szerinti, a vizsgáló a jegyzetei alapján szerkesztette meg őket. A vádlott¹⁶ kihallgatásáról sem minden esetben készült jegyzőkönyv, csak akkor, ha vallomása olyan elemeket tartalmazott, amelyeket a vizsgáló fel tudott használni a vád bizonyításához. Gyakran előfordult, hogy a megszakítással több napon keresztül folytatott kihallgatás eredménye egyetlen jegyzőkönyvbe került.

14 Egyedül Tollasi Ilona beszélt Jankó ötvenhatos szerepéről, azt állítva róla, hogy Debrecenben volt felkelő, ezt azonban egyértelműen cáfolják a fennmaradt dokumentumok: Jankó a forradalom idején nem járt Debrecenben, el sem hagyta Budapestet. Stefka (2003) Interjú Tollasi Ilonával. 120.

15 „Miután Nagy Margit nemleges vallomást tett, Pocsai Sándorné pedig a megállapított tényekkel ellentmondót, kihallgatásukról jegyzőkönyvet nem készítettünk.” Feljegyzés tanúk kihallgatásáról, 1960. július 15. Magyar Országos Levéltár (MOL), xx-5-h, 1956 utáni népbírói iratok (a továbbiakban NB), Herczegh Benjámin és társainak pere, 42. d. 7. köt. A forrásban számos ehhez hasonló dokumentum található.

16 A vizsgálati szakban hivatalos megnevezésük „terhelt” volt, mivel azonban ez a köznyelvben mást jelent, és írásom nem jogi szaktanulmány, a kifejezést nem használom.

A történész csupán azokkal a forrásokkal dolgozhat, amelyek keletkeztek, fennmaradtak és elérhetőek. Esetünkben csak az ellene indított büntetőeljárás irataiból nyerhetünk választ arra, vajon mit csinált és mit nem csinált Jankó Piroska október 30-án a Köztársaság téren, s ezekből a dokumentumokból kaphatunk esetleg részinformációkat az ostromról és a népítéletről. Mindez azonban nemcsak, sőt talán elsősorban nem ötvenhat történetének rekonstrukciójához kínál nyomokat – hiszen azzal kapcsolatban a források csupán másodlagos információkat tartalmaznak (ha nem is sokkal az események után, de mindenképpen utólag, ráadásul kényszer hatása alatt született elbeszéléseket) –, hanem annak a kornak, az ötvenhatos megtorlás korai szakaszának a megértéséhez is, amelyben keletkeztek.

A FELJELENTÉS

Jankó Piroska október 30-án a Köztársaság téren semmi olyan nyomot nem hagyott maga után, amelynek alapján felismerhető, azonosítható, vagyis vizsgálat alá vonható lett volna. Egyedül érkezett, egyetlen ismerősével sem találkozott, ott senkivel nem ismerkedett meg, a vizsgálat nem derített fel olyan tanút, aki látta volna a téren, ahonnan viszonylag hamar el is távozott.¹⁷ Annak sincs nyoma, hogy bármelyik fénykép- vagy filmfelvételen szerepelne, ami az azonosítását lehetővé tette volna. Azt tehát, hogy ott volt, közvetlenül egyedül ő tudta.

Valaki mégis feljelentette.

A feljelentés ugyan nem maradt fenn az iratok között, de a III. kerületi rendőrkapitányság politikai csoportjának jelentése beszámol arról, hogy feljelentés érkezett, miszerint „Jankó Piroska olyan kijelentéseket tett, amely szerint az ellenforradalmi események alatt részt vett különböző akciókban, így a Köztársaság téren egyes személyek meggyilkolásánál tevékenykedett”.¹⁸ A feljelentés dátumát a jelentés nem közli, de nem valószínű, hogy sokkal megelőzte volna az őrizetbe vételt. Erre utal az időpont, 1957. március

közepe, amikor a MUK! címén indított tömeges begyűjtés idején jóval kevesebb is elég volt a letartóztatáshoz. Erre utal, hogy Jankót a munkahelyén vették őrizetbe,¹⁹ azon a helyen, amelyre a feljelentés utalt, a róla beszámoló jelentés kizárólag munkatársainak tanúkihallgatását ajánlja. Az ügyben nem a Jankó lakóhelye szerint

17 Jankó Piroska jkv., 1957. március 14. BFL FB. Jankó...

18 A BM Budapesti Főkapitányság III. Kerületi Politikai Csoport jelentése Jankó Piroska ügyében, 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

19 Jankó Piroska a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

illetékes XI. kerületi kapitányság, nem a bűncselekmény helye szerint illetékes VIII. kerületi kapitányság, és nem a jelentős ötvenhatos ügyek vizsgálatával megbízott BM Vizsgálati Osztálya, hanem a Jankó munkahelye szerint illetékes III. kerületi kapitányság kezdett vizsgáldni, és hajtotta végre az őrizetbe vételt.

A III. kerületi kapitányság jelentése egyértelműen állítja, hogy Jankót egy munkatársa jelentette fel, háromszor is megnevezi a feljelentőt, Jankó brigádtársát, Kertai Istvánnét. „Feljelentés érkezett, amit Kertai Istvánné tett. Kertainé megírja, hogy Jankó Piroška olyan kijelentéseket tett, amely szerint az ellenforradalmi események alatt részt vett különböző akciókban, így a Köztársaság téren egyes személyek meggyilkolásánál tevékenykedett. [...] alátámasztja Kertainé [sic!] bejelentését...”²⁰

Az őrizetbe vétel másnapján a kerületi kapitányság kihallgatta Jankó négy munkatársát. Ez nemcsak a vád súlyossága miatt volt sürgős, hanem azért is, mert Jankó már első kihallgatásán, március 11-én feltáró jellegű beismerő vallomást tett, részletesen beszámolt Köztársaság téri bűncselekményéről. Ennek alapján a feljelentésben közölt vádat megalapozottnak lehetett tekinteni, ami azt jelentette, hogy az ügy meghaladta a kerületi kapitányság illetékességét (a Köztársaság téri ügyeket mindvégig kiemelten súlyosakként kezelték). Az ügyet megfelelően dokumentálva át kellett adni a BM Vizsgálati Osztálynak, ami március 13-án meg is történt, Jankót pedig már aznap átvitték a Gyorskocsi utcai fogdába.²¹ Az ügy átadásához szükség volt a beismerő vallomást alátámasztó egyéb bizonyítékokra: lehetőség szerint tárgyi bizonyítékokra (ennek érdekében Jankó lakásán házkutatást tartottak, de az nem hozott eredményt²²). Kihallgatták azokat a személyeket, akiktől a vád bizonyítását lehetett várni. Mindenképpen köztük kellett lennie annak, aki a feljelentést megtette, hogy vallomását jogi erejűvé téve a vizsgálat során felhasználhassák, de azért is, mert a feljelentéssel bizonyította együttműködési készségét, így nyilvánvaló volt, hogy terhelő vallomást tud és fog tenni.

1957. március 12-én a III. kerületi nyomozók kihallgatták Kertai Istvánnét, aki azonban a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem azt vallotta, amit a feljelentés tartalmazott (hogy Jankó a

20 A BM Budapesti Főkapitányság III. Kerületi Politikai Csoport jelentése Jankó Piroška ügyében, 1957. március 11. BFL FB. Jankó...

21 A BM Vizsgálati Osztály szolgálati jegye a fogdairoda vezetőjének, 1957. március 13. ÁBTL Jankó...

22 A Budapesti Főosztály III. kerületi Kapitányság politikai csoportjának feljegyzése a Jankó Piroška lakásán tartott házkutatásról, 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

Köztársaság téren részt vett a harc után elkövetett gyilkosságokban), hanem hogy a pártház ostromában vett részt. „Elmondotta [Jankó Piroska], hogy részt vett a Parlamentnél lévő tüntetésben, onnan a Rádióhoz ment, majd a későbbi napok folyamán pedig a Tisza Kálmán [Köztársaság] téri pártház ostrománál vett részt.”²³ Kertainé tudott a téren elkövetett gyilkosságokról: „[Jankó Piroska] említést tett arról, hogy több embert látott felakasztva”, de elmondása szerint Jankó a gyilkosságoknak csak tanúja, nem cselekvő részese volt.

Kertainé március 12-i vallomása tehát eltér a III. kerületi kapitányság jelentésében foglaltaktól, hiszen az „egyreszemélyes meggyilkolása” értelemszerűen a harcot követő eseményekre vonatkozik, nem azonos a „pártház ostrománál vett részt” megállapítással. Nehezen elképzelhető, hogy Kertainé egy-két nappal azután, hogy feljelentését megtette, visszakozott volna, és attól érdemben (sőt a lényegét illetően) eltérő vallomást tett. Kizárt, hogy miután nevével vállalt feljelentést tett, az őt kihallgató nyomozónak mást mondott volna, és különösen az, hogy a feljelentésben és a tanúvallomásban foglaltak közti különbségre a nyomozó ne figyelmeztette volna, ne próbálta volna összhangba hozni a vallomást a feljelentéssel, különös tekintettel arra, hogy célja éppen a feljelentésben foglaltak jogi erejűvé tétele, ezzel a vizsgálat során való felhasználhatóságának biztosítása volt. Ilyennek azonban nincs egyértelmű nyoma. Kertainé ugyan a már lezárt és aláírt jegyzőkönyvet kézírással kiegészítette, ami elé odagondolható a nyomozó pótlólag feltett kérdése a tanú további vallomásra bírása érdekében, a két kiegészítés azonban nem a Köztársaság térre vonatkozik.²⁴ Ezekben Kertainé azt közölte, hogy Jankó Piroska ellensége a rendszernek, több alkalommal tett rendszerellenes kijelentéseket, és azt, hogy szadista hajlamúnak ismerte meg. Vagyis: bármi volt is a kérdés, Kertainé nem mondott mást, nem mondott többet Jankó Köztársaság téri cselekményeiről.

Kertainét egy hét múlva kihallgatta a BM Vizsgálati Osztálya is. Ekkor kiemelte, hogy Jankó „rendesen, szorgalmasan dolgozott”, néhány kevésbé jelentős kérdésben pedig (a rendszer ellensége, szadista) megismételte korábbi vallomását. De a konkrét ellenforradalmi vádak mindegyikével kapcsolatban Jankó szempontjából kedvezőbb vallomást tett, mint a III. kerületi kapitányságon. Ezúttal nem azt állította, hogy részt vett a 23-i tüntetésben, hanem hogy „október 23-án a

23 Kertai Istvánné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

24 A kézírásos kiegészítés csak a BFL-ben megőrzött jegyzőkönyvben szerepel. Kertai Istvánné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

tömeg közé *sodródott* [kiemelés – Sz. A.], és tüntetett a Bem-szobornál, valamint a Parlament előtt”. Nem beszélt arról, hogy ott lett volna a Rádiónál, és a Köztársaság térrel kapcsolatban is kevesebbet állított a Gyorskocsi utcában, mint a Tímár utcában. Erről másodjára csak annyit vallott, hogy „Elmondotta [Jankó] azt is, hogy járt a Köztársaság téren, ahol látott akasztott embereket”, vagyis már azt sem állította, hogy az ostromban részt vett volna. Ennél többet Engedi László hadnagy megismételt kérdéseire sem mondott: „Jankó Piroska mit mondott arról, hogy ő mit csinált a Köztársaság téren? – Azt nem hallottam, hogy arról beszélt volna, hogy ő mit csinált a Köztársaság téren. Csak annyit hallottam, hogy volt a Köztársaság téren, és ott látott akasztott embereket. – Ön másoktól sem hallotta, hogy Jankó Piroska mit csinált a Köztársaság téren? – Nem, nem hallottam senkitől sem.”²⁵ Kertainé tehát egy héttel az őrizetbe vétel után három ponton is Jankó számára kedvezően változtatta meg vallomását: eszerint Jankó nem részt vett, hanem belesodródott a tüntetésbe, vagyis nem szándékosan, hanem akaratlanul került a tömegbe. Nem szólt arról, hogy ott lett volna a Rádiónál, vagyis közvetve sem vádolta meg azzal, hogy ott részt vett a harcban; és kimaradt vallomásából az is, hogy Jankó részt vett volna a pártház ostromában. Kertainé két vallomása közül sokkal inkább tartom hitelesnek ezt a másodikikat, mint azt, amelyet munkatársának elhurcolását követő nap, a rendkívüli esemény keltette izgalomban tett, amikor a rendőrök megjelenése, Jankó személye és vád tárgyává tett állítólagos cselekménye volt a téma a kertészetben, ami nem kedvezett higgadt vallomás megtételének.

Az állítólagos feljelentő tehát második rendőrségi kihallgatásán semmi olyat nem vallott Jankó Köztársaság téri cselekményeiről, ami azonosítható lenne a feljelentésben szereplő váddal. Kertainé semmi olyat nem hallott Jankótól, sem róla másoktól, aminek alapján a III. kerületi kapitányság jelentésében hivatkozott feljelentést megtehetette volna. Megerősítette, hogy hallotta Jankót arról beszélni, hogy mit látott a Köztársaság téren, de tagadta, hogy – legalábbis akkor, amikor ő hallotta – Jankó említést tett volna arról is, hogy ő maga csinált valamit a téren. Kertainét, akinek rendőrségi vallomásai alkalmatlanok voltak a vád alátámasztására, nem idézték be tanúnak a bírósági tárgyalásra.

A feljelentésben közölt állítás és az állítólagos feljelentő jegyzőkönyvezett vallomásai közötti ellentmondásnak több magyarázata lehetséges. Elképzelhető, hogy Kertainé egy összszöveget követő felindultságában jelentette fel munkatársát, amit hamar

²⁵ Kertai Istvánné jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

megbánt, és igyekezett visszakozni, olyan sikerrel, hogy a bíróság előtt már nem kellett – Jankó Piroska jelenlétében! – vallomást tennie. Ezt azonban semmi nem erősíti meg. Az iratokban nincs nyoma, hogy bármilyen súrlódás lett volna közöttük. Decemberben Jankó összeszólalkozott Vincze Károlynéval, erről többen is beszámoltak, de sem egyetlen tanú, sem Jankó nem emlékezett hasonlóra közte és Kertainé között. A Jankó és Kertainé közötti viszonynak egyetlen nyoma van: eszerint a nála több mint húsz évvel idősebb Kertainé tegezte őt (az iratokból nem derül ki, hogy ez kölcsönös volt-e), és Piroskámnak szólította,²⁶ ami inkább szívélyes kapcsolatra, semmint ellenségességre vall. De ellentmond ennek a feltételezésnek az is, ahogy a rendőrök bántak Kertainéval, akinek megengedték, hogy két alkalommal is a feljelentéstől eltérő vallomást tegyen (amennyiben valóban ő volt a feljelentő), és nem idézték tanúnak a bíróság elé.

Valószínűbb magyarázat lehetne, hogy a rendőrök Kertainé érdekében, Kertainé fedése érdekében jegyzőkönyveztek mást, kevesebbet, mint amennyit a kihallgatásán mondott és a feljelentésben írt. Ennek csak abban az esetben lett volna értelme, ha Kertainé a kerületi kapitányság ügynöke lett volna, és a lelepleződéstől kívánták volna megóvni, ami egyben magyarázat lenne arra is, miért nem idézték be a bírósági tárgyalásra – egyedülként a március 12-én kihallgatott tanúk közül. Ellentmond ennek a magyarázatnak, hogy az ügynököktől nyert értesülést a rendőrök operatív úton szerzett információnak, nem pedig feljelentésnek nevezték, a fennmaradt jelentés pedig feljelentést említ.²⁷ Kertainé az ÁBTL-ben jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint nem volt ügynök, amit megerősít, hogy a letartóztatást követő napon a rendőrök kihallgatták a munkahelyén, amit lelepleződése elkerülése érdekében nem tettek volna, ha valóban ügynök lett volna. Valószínűtlenné teszi Kertainé rendszeres kapcsolatát az államvédelemmel az is, hogy a vallomástevők többsége szerint Jankó Piroska akkor mesélt a Köztársaság térről, amikor felvették a munkát, valamikor november végén vagy december elején, a feljelentés pedig március 11-én – vagy azt közvetlenül megelőzően – érkezett a Tímár utcai kapitányságra. Kertainé tehát

ügynökként csak abban az esetben jelenthette volna fel Jankót, ha valamikor március elején szervezték volna be, ez azonban teljességgel valószínűtlen, hiszen beszerzését sem személye, sem lakó- vagy munkahelye nem indokolta.

26 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

27 A BM Budapesti Főkapitányság III. Kerületi Politikai Csoport jelentése Jankó Piroska ügyében, 1957. március 11. BFL FB. Jankó...

Mivel a feljelentésben és Kertainé rendőrségi jegyzőkönyveiben Jankó Piroskáról közölt állítások különbözőségét másként nem lehet magyarázni, azt kell feltételezni, hogy mégsem Kertainé tett feljelentést, hanem egy másik munkatárs, Kertainé neve pedig véletlenül került a jelentésbe, vagy mint a vád eredeti forrása (akitől a feljelentő szerezte az információját), vagy azért, mert a neve hasonlított a feljelentőéhez. Utóbbi esetben kizárható, hogy Jankót a március 12-én ugyancsak kihallgatott Schillinger Jenő jelentette volna fel. Ez azért is valószínűtlen, mert Jankó letartóztatásakor a korábban MDP-tag Schillinger volt a békásmegyeri kertészet pártszervezetének egyik szervezője, a per idején már a pártszervezet titkára, akivel Jankónak különösen rossz volt a viszonya. Egy május elsejei felvonulás kapcsán került vele először bizonyítottan konfliktusba, amikor Schillinger szerint Jankó kijelentette, hogy „szarok Rákosi fejére”, majd másnap számon kérte rajta, hogy ezért feljelentette a pártbizottságon.²⁸ Ezt Schillinger 1956 nyarán mindenképpen megtette, amikor Jankó horogkeresztet rajzolt a blokkház ablakára. (A pártbizottság a forradalom előtti nyáron nem látta értelmét, hogy ügyet csináljon az esetből, megállapította, hogy Jankó még fiatal, nevelni kell, ezzel az ügyet lezárták.) Mindenesetre Jankó Schillingert már a forradalom előtt – nem alaptalanul – a párt spiclijének tartotta és nevezte tanúk előtt.²⁹ Előtte tehát semmiképpen nem beszélt volna arról, hogy mit csinált a Köztársaság téren. Ez azonban nem zárja ki, hogy Schillinger – mástól értesülve Jankó beszámolójáról – ne jelenthette volna őt fel. Sem a rendőrségi vizsgálat során, sem a bíróságon nem állította azonban, hogy bármelyik munkatársától (beleértve Jankó Piroskát is) hallott volna arról, hogy Jankó akár csak ott lett volna a Köztársaság téren; erről vallomásai szerint először a rendőrök kérdéséből értesült. A március 12-én felvett jegyzőkönyvben Jankó személyéről és politikai beállítottságáról minden rosszat elmondott, amit csak tudott, de egy szóval sem említette, hogy tudna arról, hogy ott volt a téren. Erről egy hét múlva sem beszélt, amikor arról tett vallomást, hogy Jankó elmondta neki, hogy ott „volt október 23-án a Parlamentnél és a Stúdiónál. Egyebet az ő tevékenységéről nem tudok.”³⁰ A vizsgálótiszt kérdésére, miszerint „van arról tudomása, hogy Jankó Piroška október 30-án [ott] volt a Köztársaság téren?”, határozott nemmel válaszolt: „erről nincs tudomásom, nekem erről nem beszélt”. Semmi ilyet nem állí-

28 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

29 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

30 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó..., a következő idézetek is innen valók.

tott a bíróság előtt sem. Schillinger vallomásának ez a része (pontosabban ami nem szerepel a vallomásában) azért különösen fontos, mert egyéb kérdésekben olyan dolgokat is elmondott Jankóról, amelyekről csak hallomásból tudott (nyolcvanhidas kuláklány, szadista, iszákos). Eszerint pedig nemcsak Jankó nem beszélt neki arról, hogy ott volt-e, és ha ott volt, mit csinált a Köztársaság téren, de mástól sem hallott semmit ezzel kapcsolatban. Kizárt, hogy a párttag, majd pártfunkcionárius Schillinger hamisan vallott volna a különösen súlyos ellenforradalmi bűncselekménnyel vádolt kuláklány védelmében, ezért állítását igaznak kell elfogadni.

Pedig a Jankó őrizetbe vételének másnapján ugyancsak kihallgatott Keresztes Nagy Antal, a munkahelyi MSZMP-szervezet másik megszervezője vallomásában azt állította, hogy ő Schillingertől tudja, hogy Jankó részt vett a pártház ostromában, és „ők voltak, akik kivették Asztalos János honvéd ezredes szívét”.³¹ Mivel Schillinger erről először a Jankó letartóztatására érkező rendőröktől értesült, Keresztes vallomását igaznak elfogadva, ő a letartóztatást követő munkahelyi beszélgetések során, március 11-én vagy másnap délelőtt hallott először a dologról. Eszerint tehát nem Keresztes jelentette fel Jankót. Kertainé első vallomásához hasonlóan ő is elmondta, hogy tudomása szerint Jankó részt vett „a Tisza Kálmán [Köztársaság] téren lévő MDP pártház ostrománál”, de vallomásának erre a részére a nyomozók nem fordítottak figyelmet.

Az egy héttel később a Gyorskocsi utcában felvett jegyzőkönyv szerint Keresztes már úgy emlékezett, hogy a feleségétől hallott először az ügyről, és ezt vallotta a bíróság előtt is. „Nekem a feleségem mondotta el, hogy Jankó Piroska neki elmondotta, hogy október 30-án volt a Köztársaság téren, ahol többedmagával egy Asztalos nevű katonatisztnak kivágták a szívét.”³² Eszerint lehetett volna Keresztes a feljelentő (a Keresztes és a Kertai

név azonosan kezdődik), annál is inkább, mert Jankó, közvetlenül a feljelentést megelőzően, súlyosan megsértette, amikor március 9-én felé köpött; erről Schillinger is tudott.³³ A köpést Keresztes nagyon sérelmezte, az esetet minden kihallgatásán elmesélte.³⁴

Több ok miatt azonban mégis kizárható, hogy Keresztes volt a feljelentő. Egyrészt azért, mert egy férfi és

31 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

32 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 17. BFL FB. Jankó...

33 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

34 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 12., március 19., Keresztes Nagy Antal a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

egy férjezett nő nevét kevésbé lehet összekeverni, mint két asszonyét. Azért is, mert Keresztes vallomása két fontos szempontból különbözik attól, amit a feljelentésről megőrzött a kerületi kapitányság jelentése. Keresztes minden alkalommal csak egy forrásra hivatkozott (először, hogy Schillingertől, utána pedig, hogy a feleségétől hallotta), senki mást nem tudott megnevezni, aki tudhat Jankó cselekményéről, a feljelentés viszont kilenc személyről állította, hogy hallották Jankó beszámolóját. Másfelől Keresztes minden alkalommal csak Jankó egyetlen ellenforradalmi cselekményéről, a Köztársaság téri gyilkosságról tett vallomást, de nem beszélt arról, hogy „az ellenforradalmi események alatt részt vett különböző akciókban”.³⁵ Elmondta ugyan, hogy Jankó az ellenforradalom után is lázított, szidta a kormány vezetőit, a kommunistákat és a szovjeteket, ezek azonban nem nevezhetők akciónak.

A március 12-én kihallgatott személyek közül a leginkább Keresztes Nagy Antalné tett olyan vallomást, amely megfeleltethető a feljelentés állításainak. Már első kihallgatásakor beszámolt arról, hogy Jankó több dolgozó előtt mesélt ellenforradalmi cselekményeiről, innen tudja, hogy „részt vett a Rádió megtámadásánál is. Több napon keresztül nem ment haza a lakására.”³⁶ Keresztesné elmondta azt is, hogy „amikor a Tisza Kálmán [Köztársaság] téri pártházat ostromolták, ez idő közben a pártházból kijött Asztalos János ezredes, akit megrohantak, leköpdöstek és megrugdostak. Ezután a tömegből valaki kezébe nyomott egy puskát, amit ő nem akart elfogadni. Először Asztalosba társai belelőttek, de még akkor nem halt meg. Ezután valamilyen szerszámmal kivették Asztalos ezredes szívét.”³⁷ Keresztesné első rendőrségi vallomása tehát minden elemet tartalmazott, amit a rendőrségi jelentés a feljelentésből megőrzött. Többekkel együtt hallotta Jankó elbeszélését (közülük Kertainét és Schillingert nevezte meg), Jankó nemcsak a Köztársaság téri gyilkosságban, hanem más „ellenforradalmi” akciókban is részt vett (a Rádió ostromában, és vélhetően utána a harcban is, hiszen napokon át nem ment haza). Vallomása tehát egybevág a feljelentés rendőrségi jelentésben megőrzött állításaival.

Az 1957. március 12-én, valamint a későbbi vizsgálat során kihallgatott tanúk közül Keresztesné neve hasonlít leginkább Kertainé nevére,³⁸ a MUK! elleni hajsza idején, március 11-én este egy fáradt rendőr összecserélhette a

35 A BM Budapesti Főkapitányság III. Kerületi Politikai Csoport jelentése Jankó Piroška ügyében, 1957. március 11. BFL FB. Jankó...

36 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

37 Uo.

38 A vizsgálat során az eddig említetteken

túl Jankó Pirooska munkatársai közül a következő személyek kihallgatásáról készült és maradt fenn jegyzőkönyv: Balázs Gáborné, Balyi Kálmán, Farkas Imréné, Tóth Anna és Vincze Károlyné. BFL FB. Jankó...

39 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

40 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 17. BFL FB. Jankó...

41 Keresztes Nagy Antal a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

42 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

43 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

44 Jankó Pirooska a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

mint a férje. Keresztes ugyanis nem azt állította, hogy Jankó leköpte őt, hanem hogy felé köpött: „utánam egy nagyot köpött”;³⁹ „március 9-én, amikor elment mellettem, minden szóváltás nélkül köpött egyet”;⁴⁰ „letartóztatása előtt mellettem ment el, és láthatólag mellém köpött, ez nekem volt szánva”.⁴¹ Felesége vallomásaiba nem került be az eset, amiről azonban Schillinger Jenő kétszer is beszámolt: „Keresztes Nagy Antal munkatársamat március elején leköpte, aki párttag”,⁴² „az egyik párttagunkat elvitele előtti napon leköpte”.⁴³ Schillinger tehát, aki nem volt szemtanúja az esetnek, úgy hallotta, hogy Jankó leköpte Keresztest, miközben Keresztes szerint csak felé köpött. Ő emlékeztetett pontosan, Jankó legalábbis tagadta, hogy leköpte volna: „Keresztes Nagy Antalt nem köptem le”, de azt elismerte, hogy „köptem, de nem a tanúra”.⁴⁴ Az ügynek a bíróság előtt nem volt súlya, Jankó nem azért tagadott, hogy enyhébb ítéletet kapjon, hanem azért, mert a dolog nem úgy történt, ahogy arról Schillinger vallomást tett. Eszerint március 9-én Jankó Pirooska Keresztes felé köpött, amit ő úgy adott tovább (vagy aki hallotta úgy értette), hogy Jankó leköpte őt.

Értelmetlen lenne egy ilyen jelentéktelen esetet ennyire hosszasan tárgyalni. Az azonban, hogy Jankó köpött Keresztesre, csak önmagában jelentéktelen és érdektelen. Jankó ugyanis valamikor december elején mesélt

kettőt. Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy a jelentésben két alkalommal is hibásan, Keltainénak írva szerepel a feljelentő neve, ami jelzi a rendőr fáradságát vagy figyelmetlenségét. Növeli a névcsere valószínűségét, hogy a Keresztesnével március 12-én felvett jegyzőkönyv a személyes adatok között csonkán rögzítette a nevét, elhagyva belőle második tagját, a Nagyot, amit Keresztesné maga sem használt, a jegyzőkönyveket csak mint „Keresztes N. Antalné” írta alá. Keresztesné pedig személyesen is megharagudott Jankó Pirooskára – éppen az őrizetbe vételt és a feljelentést megelőző napokban –, amikor Jankó március 9-én férje után köpött. Sőt az is feltételezhető, hogy jobban megharagudott,

munkatársainak a Köztársaság térről, de csak a március 11-e előtti napokban jelentették fel. Nyilván a MUK! körüli hisztéria, a sajtóban megjelenő írások is hozzájárultak, hogy Keresztesné megtegye a feljelentést, de minden bizonnyal befolyásolta az is, hogy Jankó megsértette a férjét. Ezzel pedig elindította Jankó Piroška bűnügyét. Jankó máskor és másképp is a politikai nyomozók látókörébe kerülhetett volna. 1957 márciusában azonban annak a feljelentésnek az alapján tartóztatták le, amelyet Keresztesné tett.

Kertainé és Keresztesné nevének véletlen cseréje magyarázhatja leginkább, hogy Kertainé, aki Jankó ellen – különösen a vád tárgyává tett kérdésben – felhasználható vallomást nem tett, miért került az elsőként kihallgatott tanúk közé, hiszen sem március 12-én, sem később nem hallgattak ki mindenkit azok közül, akiket a feljelentés tanúnak ajánlott. A március 12-én kihallgatott tanúk közül ketten voltak a munkahelyi pártszervezet tagjai (Schillinger és Keresztes), őket a rendőröknek ezért is fel kellett keresniük, hiszen ők számítottak megbízható kommunistának, akiknek közreműködését, segítségét a leginkább el lehetett várni. Mivel Jankót olyan bűncselekmény elkövetésével vádolták, amelynek politikai vetülete is volt (részt vett az ellenforradalomban, a Köztársaság téren meggyilkolt egy kommunista honvédtisztet), értelemszerűen ki kellett hallgatniuk azokat, akiktől politikai szempontból a leginkább hiteles tájékoztatást, vallomást várhatták a bűncselekménnyel vádolt személyről általában. Ráadásul mindkettejük neve szerepel a feljelentésről beszámoló jelentésben, így kihallgatásukat az általános szabály mellett az eset konkrét körülményei is szükségszerűvé, kötelezővé tették.

Kertai Istvánné március 12-i kihallgatását azon túl, hogy neve feljelentőként vagy ajánlott tanúként szerepelt a feljelentésben, indokolhatta, hogy közvetlen munkatársa volt Jankó Piroskának, egy brigádban dolgoztak, de ezt csak a második kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv említi,⁴⁵ és Jankó nem munka közben, a brigád előtt, hanem az ebédlőben, vegyes társaságban beszélt a Köztársaság téri eseményekről. Az ügy átadásához a III. kerületi rendőröknek sürgősen szükségük volt terhelő tanúvallomásokra, de semmi sem kényszerítette őket arra, hogy négy tanút hallgassanak ki. A két párttag mellett egyedül a feljelentő kihallgatása volt nélkülözhetetlen. Amennyiben Tőke Sándor főhadnagy, aki Schillinger kivételével a tanúkat kihallgatta (a munkahelyi pártvezetőt Boruss István hadnagy, a kapitányság politikai csoportjának vezetője hallgatta ki), rendelkezett volna Keresztesné terhelő vallomásával Kertainé kihallgatása előtt, az ő kihallgatására már semmi szükség nem lett volna, hiszen Keresztesné

⁴⁵ Kertai Istvánné jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

vallomása elégséges alapot adott az ügy lezárásához az átadás előtt. Nem áll ez fordítva. Mivel Kertainé március 12-i vallomása nem bizonyította megfelelően a vádat, szükségessé vált újabb személy, Keresztesné kihallgatása, a feljelentő személyének tisztázása. Kertainét ezek szerint Tőke főhadnagy Keresztesné előtt hallgatta ki, mert úgy tudta, hogy ő volt a följelentő, és csak miután vallomásából kiderült a tévedés, kerített sort Keresztesné kihallgatására.

Amennyiben Keresztesné tette meg a feljelentést, ami bizonyosnak tűnik, akkor az általa március 12-én vallottaknál (sokkal) többet a feljelentés sem tartalmazhatott. Jankó Piroska kihallgatásának kezdetén a nyomozók csak annyit tudhattak róla, hogy részt vett a Rádió ostromában, utána vélhetően a fegyveres harcban, október 30-án pedig a pártház ostromában, és az Asztalos Jánost bántalmazó csoport tagjaként az ezredes brutális meggyilkolásában, akinek kivágták a szívét.

Keresztesné idézett vallomásának nagyon fontos eleme, hogy mindazt, amit tud, Jankó Piroska elbeszéléséből tudja. 1956. november végén, december elején, a munka felvételét követően a békásmegyeri kertészetben természetesen téma volt, hogy mi történt októberben Budapesten. Jankó tudott a legtöbbet, mivel – a zömmel Békásmegyeren és annak környékén lakókhöz képest – bent lakott a városban. Elmesélte, hogy október 23-án hazafelé belekerült a tüntetésbe, ott volt a Bem és a Kossuth téren, és elmondta, mit látott a Köztársaság téren. Mivel munkatársai közül senkivel sem barátkozott, vélhetően nem mondott túl sokat.

Jankó Keresztesnével sem volt bizalmas viszonyban. Keresztesné másik brigádban dolgozott, és legalábbis a férjén keresztül a békásmegyeri kertészet kommunista, párttag köréhez tartozott. Minden alkalommal mindenki másnál terhelőbb, kimondottan rosszindulatú vallomást tett, elképzelhetetlen tehát, hogy Jankó neki, de akár csak a jelenlétében is arról beszélt volna november végén vagy december elején, amikor a kertészetben elkezdődött a munka, hogy ő maga mit csinált a Köztársaság téren – annak ellenére,

46 A tett általános megítélését jól mutatja, hogy Jankó semmisségi kérelmét a Legfőbb Ügyészség 1990-ben is elutasítani javasolta. A Legfelsőbb Bíróság ítélete Jankó Piroska 1957-es ítéletének semmissé nyilvánításáról, 1991. november 23. BFL FB. Jankó...

hogy ezt jegyzőkönyvei szerint vallomásaiban többször Jankó Piroska is állította. Teljesen valószerűtlen, hogy egy mindenki által súlyosnak és visszataszítónak tartott bűncselekmény⁴⁶ elkövetéséről nagyobb társaság előtt részletes beszámolót tartson valaki. Jankó Piroska csak arról beszélhetett,

hogy mi történt, mit látott a Köztársaság téren, de nem arról, hogy ő személy szerint mit csinált.

Első alkalommal tett vallomásában Keresztesné sem mondott sokkal többet annál, mint hogy Jankó – saját elmondása szerint – ott volt a téren, abban a csoportban, amely Asztalos ezredest bántalmazta, de arról, hogy részt vett-e a bántalmazásban és a gyilkosságban, és ha igen, akkor miként, nem tett egyértelmű vallomást, noha a szerkesztett jegyzőkönyv nem zárja ki azt az értelmezést, hogy Jankó is a cselekvők között volt. Nem egy elkövetőről tett vallomást, hanem többről, egy csoportról, amelyben Jankó is benne volt, sőt ő volt az egyetlen megnevezett személy. Mivel azonban a jegyzőkönyv nem tartalmaz egyértelmű utalást arra, hogy Jankó csak szemlélője volt a cselekménynek, Keresztesné értelemszerűen azt állította, hogy a többiekkel együtt ő is megrohanta, leköpdöste és megrugdosta az ezredest. Ennél kevésbé egyértelmű, hogy szerinte Jankó részt vett-e az áldozat szívének a kivágásában, hiszen az előző mondatban szerepel egy többes számú alany (társai), és mivel a következő mondatban nincs új alany, a többes számban álló állítmány értelemszerűen a legutóbb megnevezett alanyra (társai) vonatkozik. A magyar nyelvi szabályok szigorú figyelembevételével tehát Keresztesné ebben a cselekményben nem résztvevőnek, csak szemlélőnek nevezte Jankó Piroskát, az ötvenhatos megtorlás rendőrségi jegyzőkönyveinek nyelvezete azonban nincs olyan szinten, amely megengedne ilyen következtetést. A vallomást jegyzőkönyvbe vevő rendőrtiszt azt dokumentálta, hogy Keresztesné tudomása szerint Asztalos ezredest megrohanta és bántalmazta, majd meggyilkolta egy csoport, amelynek Jankó Piroška is tagja volt, aki nyilván ugyanazt cselekedte, mint társai. Igaz ez abban az esetben is, ha a fennmaradt szöveg szerint Jankó csupán egyetlenegyszer cselekedett önállóan, akkor azonban éppen a csoport agresszív magatartásával ellentétesen: amikor visszautasította a neki – Asztalos le- vagy meglövésére – kínált puskát. A vallomástevő Keresztesnének (vagy a jegyzőkönyvet megszerkesztő vizsgálótisztnek) Jankóval szembeni rosszindulatát jól mutatja ez a rész. A fennmaradt szöveg ugyanis nem állítja, hogy Jankó nem fogadta el a neki felkínált puskát, mindössze azt, hogy nem akarta elfogadni. Ez azt az olvasatot is megengedi, hogy vonakodva bár, de átvette a puskát, noha nem ő lőtt vele, hanem a társai. A jegyzőkönyvbe vett vallomás tehát – a megtorlás idején, az akkori és ottani nyelvi és jogi úzus idején – felhasználható volt Jankó bűnösségének igazolására.

Keresztesnének ez az első jegyzőkönyvezett vallomása tartalmaz egy nyilvánvalóan hamis vagy téves elemet. Nyilvánvalóan nem igaz történetének az

a része, amely szerint az ezredest akkor rohanta meg a csoport, amelynek Jankó Piroska is a tagja volt, mielőtt lelőtték. Mező Imrét és két társát pedig lelőtték, nem sokkal azt követően, hogy kiléptek a pártház kapuján, és a tömeg a már földre zuhant tisztet támadta meg. A tévedés eredhet onnan, hogy Keresztesné hónapokkal a kihallgatást megelőzően hallotta Jankó beszámolóját, és nem emlékezett pontosan, de okozhatta a tanú általánosan megfigyelhető rosszindulata, hiszen Jankó cselekményét súlyosabbnak állította be.

Keresztesné szerint a kertészet régi ebédlőjében többen hallották Jankó Piroska elbeszélését a téren történekről, közülük azonban csak Schillingert és Kertainét nevezte meg. Mint ezt már kifejtettem, Schillinger következetesen azt vallotta, hogy sose hallotta se tőle magától, se a kertészet bármely más dolgozójától, hogy mit csinált Jankó a Köztársaság téren, és ugyanezt vallotta Kertainé is. Róla pedig nagyon egyértelműen vallotta Keresztesné, hogy ott volt Jankó beszámolójakor. A Gyorskocsi utcában tett vallomása szerint „Kertainé még kérte Jankó Piroskát, hogy »mondjad csak, Piroskám, hogy volt, mit láttál«,”⁴⁷ és a bíróság előtt tett tanúvallomásában szintén úgy emlékezett, hogy „Kertainé még biztatta őt, hogy csak meséljen”.⁴⁸

A vallomások közötti ellentmondásból az következik, hogy vagy Keresztesné vallott hamisan, vagy Schillinger és Kertainé. Utóbbiaknak erre különösebb okuk nem volt, ez nagyon valószínűtlen is a kertészeti párttitkár esetében. Sokkal valószínűbb, hogy Keresztesné tett hamis, de még inkább az, hogy torz vallomást. Következtetésem szerint ő sem hallott többet vagy mást, mint Kertainé és Schillinger: Jankó beszámolóját arról, hogy mit látott a Köztársaság téren. A november végén vagy december elején hallott történet az ő emlékezetében torzult el úgy, hogy Jankó a történekeknek nem csupán szemlélője, hanem többé-kevésbé aktív szereplője is lett.

Ezt a feltételezést igazolja, hogy Jankó november végén vagy december elején tartott beszámolójával kapcsolatban Keresztesné a bíróság előtt férjével is ellentmondásba keveredett. Keresztes a Gyorskocsi utcában és a bíróságon is azt vallotta, hogy feleségétől hallott arról, hogy Jankó Piroska ott volt a Köztársaság téren. „A nyomozás [vagyis Jankó őrizetbe vétele] előtt

47 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

48 Keresztes Nagy Antalné a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

nem sokat mondott nekem róla a feleségem, inkább utána [...], azt mondta, hogy Jankó Piroska [ott] volt a Köztársaság téren is.”⁴⁹ Felesége ezzel szemben állította, hogy Jankó nem sokkal a munka felvétele után, decem-

ber elején mesélte több munkatársa előtt, „hogy járt a Köztársaság téren, mikor kijöttek a pártházból a katonák, valakitől kikapta a törte, és az illető testébe szúrta. [...] Férjemnek még aztanap elmondtam, ugyanis érdeklődött, hogy milyen a hangulat bent.”⁵⁰

Keresztes ezt határozottan tagadta: „A Köztársaság téren történekről március elején,⁵¹ amikor már letartóztatásban volt Jankó Piroška, tett említést nekem a feleségem.”⁵² Keresztesné azonban kitarított saját verziója mellett: „Amikor Jankó Piroškától hallottam a Köztársaság téren történeket, mindjárt elmeséltem a férjemnek.”⁵³ A tanácsvezető szembesítést rendelt el, ám az eredménytelen volt. Keresztes annyira ragaszkodott saját verziójához, hogy amikor felesége folytatta vallomását, másodszer is közbeszólt, ismét kijelentve, hogy az neki csak a letartóztatást követően beszélt arról, hogy Jankó ott volt a Köztársaság téren, és erről mesélt a munkatársainak. Az aszszony ezúttal is ragaszkodott az általa korábban vallotthoz, és a megismételt szembesítés sem hozott eredményt. A bíróság nem tulajdonított jelentőséget a kérdésnek, megelégedett az ellentmondó tanúvallomások jegyzőkönyvezésével, az ellentmondást a kétszeri szembesítésen túl nem törekedett feloldani, elvégre Jankó ügye szempontjából valóban lényegtelennek tűnt, hogy a vád tárgyává tett cselekményről hozzávetőleg mikor értesült az egyik tanú.

A Keresztes házaspár feltételezhetően úgy emlékezett, ahogy vallott. Vallomásuk különbözőségét ugyancsak Keresztesné emlékezetének torzulása okozhatta. 1956. december elején hallotta Jankó beszámolóját, és elmesélte a férjének. Hallotta és elmondta, hogy Jankó ott volt a Köztársaság téren, és hogy ott mit látott, minek volt a szemtanúja – de akkor még nem beszélt arról, amivé emlékezetében később torzult a történet, hogy Jankó részt vett Asztalos ezredes meggyilkolásában. 1956. november végén vagy december elején, a megtorlás, sőt a pufajkás terror korszaka előtt – amikor már szörnyű történetek ke-

49 Keresztes Nagy Antal a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

50 Keresztes Nagy Antalné a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

51 Jankó Piroškát március közepén, egészen pontosan március 11-én vették őrizetbe. Ez is jelzi, milyen óvatosan kell kezelni a vallomásokban szereplő időhatározókat, mint Schillinger bíróság előtt tett tanúvallomásának az „év elején” meghatározását.

52 Keresztes Nagy Antal a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

53 Keresztes Nagy Antalné a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

ringtek az „ellenforradalmárok” rémtetteiről – Jankó története nem volt annyira különleges, hogy Keresztes megjegyyezze, még kevésbé látta szükségét, hogy feljelentse őt a pártbizottságon vagy a rendőrségen. Akkor hallotta először Jankó Piroska *gyilkosságának* a történetét a feleségétől, miután Jankót a rendőrök elvitték a kertészetből. Nyilvánvaló, hogy ezt a rendkívüli eseményt a munkatársak megtárgyalták, mindenki elmondta, amit tudott vagy hallott Jankóról, feltehetően innen ered a vallomások nagyfokú hasonlósága.

A fennmaradt iratok alapján nem valószínű, ám teljességgel nem zárható ki, hogy a kerületi kapitányság Jankó őrizetbe vétele előtt kísérletet tett a feljelentésben foglalt vádak ellenőrzésére. Túl azon, hogy az ilyen időablak feladatoktól általában is megkímélték magukat (különösen 1957. március közepén), a konkrét esetben erre utal a letartóztatás helyszíne, és az is, hogy az őrizetbe vételt egy kerületi kapitányság hajtotta végre. Kizárt, hogy amennyiben a Köztársaság téri gyilkosságban való részvétel vádja megerősítést nyert volna, ne a BM Vizsgálati Osztálya rendelje el Jankó őrizetbe vételét, hiszen amint az első kihallgatásról felvett jegyzőkönyv megerősítette a vádat, a III. kerület az ügyet azonnal átadta. Van azonban egyetlen apró jel, amelynek alapján elképzelhető, hogy az ellenőrzés ebben az esetben mégis megtörtént.

Schillinger Jenő a bíróság előtt elmondta, hogy a rendőrök 1957 elején érdeklődtek munkahelyén Jankó után, akit már akkor Asztalos János ezredes meggyilkolásában való bűnrészességgel gyanúsítottak. „Ez év elején a kerületi kapitányságról kijött két elvtárs, és kérdezték, hogy hallottam-e arról, hogy Jankó Piroska volt Asztalos elvtárs gyilkosa a Köztársaság téren. Érdeklődtek, hogy nekem mit mesélt, vagy mit hallottam róla.”⁵⁴ A vallomás időmeghatározása azonban nem eléggé konkrét. Schillinger kétszer is úgy fogalmazott, hogy az „év elején” keresték fel a rendőrök.⁵⁵ Az „év elején” azonban nem okvetlenül jelenti a letartóztatást megelőző időszakot, hiszen 1957 nyarából visszanezve még március első fele is nevezhető az év elejének. Keresztes Nagy Antal azt állította a bíróság előtt, hogy a feleségétől március elején, Jankó letartóztatása után hallott arról, hogy Jankó részt vett a Köztársaság téri gyilkosságban, noha Jankót március 11-én vették őrizetbe, vagyis sokkal inkább március közepén, semmint az elején. Schillinger vallomása tehát nem zárja ki egyértelműen, hogy a rendőrök őt nem Jankó letartóztatása után keresték csak meg.

54 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

55 Uo.

Schillinger azt mondta, hogy „a kerületi kapitányságról kijött két elvtárs”, ami egyértelműen arra utal, hogy

a rendőrök a lakásán vagy – ami sokkal valószínűbb – a munkahelyén keresték fel. Schillinger kihallgatásának első írásos nyoma március 12-i keltezésű, vagyis Jankó őrizetbe vételének másnapján vettek fel tőle jegyzőkönyvezett vallomást, ugyanakkor, amikor a Keresztes házaspártól és Kertai Istvánnétól. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a III. kerületi kapitányság nyomozói már Jankó őrizetbe vétele előtt tudták volna, hogy tőlük súlyosan terhelő vallomáshoz juthatnak, már az őrizetbe vétel előtt kihallgatták volna őket, hogy elegendő dokumentáció álljon rendelkezésre a letartóztatás, sőt az előzetes letartóztatásba vétel elrendeléséhez. A munkatársak ki- vagy meghallgatása azonban csak az őrizetbe vételt követően történt meg, egészen pontosan annak másnapján. Ez azt jelzi, hogy a rendőrök Jankó első vallomásának ismeretében mentek ki a munkahelyére, és hallgatták ki a kerteszet párttitkárát, egy másik párttagot, a feljelentést tevő Keresztesnét és a feljelentésben hivatkozott fültnúkat egyikét, Jankó brigádtársát, Kertai Istvánnét. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a március 11-én késő délután – a jegyzőkönyvet délután fél 7-kor vették fel, vagy ekkor kezdődött a kihallgatás – említett személyeket másnapra már be tudták volna rendelni a kerületi kapitányságra. (A nyomozás meggyorsítása érdekében máskor is előfordult, hogy több egy helyen dolgozó kihallgatása érdekében a nyomozók nem a Gyorskocsi utcában, hanem az adott munkahelyen hallgatták ki a tanúkat.) Eszerint a III. kerületi rendőrök kiszálltak a békásmegyeri kertészetbe, ott többektől érdeklődtek, négy tanúval jegyzőkönyvet vettek fel – bár a jegyzőkönyvek fejlécén minden alkalommal a III. kerületi Tímár utcai kapitányság van feltüntetve a kihallgatás helyszínéeként –, és ez valóban az év elején, ám nem Jankó őrizetbe vétele előtt, hanem annak másnapján, március 12-én történt.

Összegezve: a III. kerületi rendőrség nem tudhatott többet Jankó Piroška ötvenhatos cselekményeiről, mint amennyit Keresztes Nagy Antalné. Ennek ellentmondani látszik a feljelentés nyomát megőrző jelentésnek az az állítása, miszerint „az ügyre vonatkozóan rendőri jelentés is érkezett, amely alátámasztja Keltainé [sic!] bejelentését, valamint tanúkat is megjelöl, akiknek Jankó Piroška elmondotta tettét”.⁵⁶ Jankó több alkalommal is vallomást tett arról, hogy decemberben a statáriumot hírül adó plakátokat tépett le a Móricz Zsigmond köréren, amiért egy rendőr figyelmeztette. Egy hónappal később összetalálkozott a rendőrrel, aki felírta az adatait, és „azt mondta, föl is fog jelenteni, és a bíróság íté-

⁵⁶ A BM Budapesti Főkapitányság III. Kerületi Politikai Csoport jelentése Jankó Piroška ügyében, 1957. március 11. BFL FB. Jankó...

kezni fog”.⁵⁷ Az esetet Jankó többeknek elmondta a munkahelyén, legalábbis két tanú is tudott róla.⁵⁸ Feljelentés a fennmaradt iratok között nem található, és nem valószínű az sem, hogy eljutott volna a III. kerületi kapitányságra. Jankó Piroska abban a kerületben tépte le a plakátokat, amelyekben lakott. Ha az esetről ügyet csinálnak, abban a XI. kerületi kapitányság lett volna illetékes, semmi oka és alapja nem lett volna rá, hogy átadja a III. kerületnek. A plakát letévése nem számított súlyos bűncselekménynek, így az is kizárható, hogy a BM Vizsgálati Osztályára tették volna át az ügyet. Tekintettel arra, hogy a jelek szerint a III. kerületi kapitányság azonnal intézkedett a feljelentés vétele után, kizárható az is, hogy a Tímár utcai kapitányság megkezdte volna a XI. kerületet, ahonnan haladéktalanul megküldték a plakátletévési ügyben készült jelentést. A megtorlás iratainak tanúsága szerint 1957 elején távolról sem volt olyan adminisztratív rend a rendőrségen, hogy ez egyetlen nap alatt kivitelezhető lett volna, és nincs is semmi nyoma ilyen tranzakciónak.

Azért is kizárható, hogy a hivatkozott rendőri jelentés Jankó Piroska plakátletévési ügyével lenne kapcsolatban, mert a szöveg szerint az az ügyre vonatkozott, alátámasztotta a bejelentést, és tanúkat is megjelölt.⁵⁹ Eszerint Keresztesné nem a Tímár utcai kapitányságon jelentette fel Jankó Piroskát, hanem a békásmegyeri lakó- és munkahelyéhez legközelebbi őrsön tett bejelentést, ahol leírták – vagy leírátták vele –, amit elmondott, és egy kísérőlevéllel, jelentéssel együtt továbbították a kapitányságra. Kizártnak tartom, hogy a helyi őrs bármilyen egyéb lépést tett volna az ügyben. Jankót bizonyosan nem hallgatták ki, de ki sem kérdezték, nemcsak azért, mert ennek nincs nyoma, hanem azért sem, mert akkor nem lehetett volna szabadlábon hagyni. Elképzelhető, hogy érdeklődtek volna a kertészet pártszervezetének

vezetőjénél, de a kertészet pártszervezete még nem létezett. Biztosabb (és kényelmesebb) volt az ügyet azonnal továbbadni. Ráadásul az egyetlen tanú, Schillinger Jenő, aki a rendőrök kiszállásáról a kertészetbe vallomást tett, a bíróság előtt egyértelműen azt állította, hogy a *kerületi kapitányságtól*, vagyis a Jankó Piroska letartóztatására érkezett rendőröktől értesült Jankó Köztársaság téri cselekményeiről.⁶⁰ A feljelentést állítólag megerősítő rend-

57 Jankó Piroska kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

58 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20.; Schillinger Jenő jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

59 A BM Budapesti Főkapitányság III. Kerületi Politikai Csoport jelentése Jankó Piroska ügyében, 1957. március 11. BFL FB. Jankó...

60 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

őri jelentés tehát valójában nem más, mint a feljelentés kísérőlevele, amely nem tartalmazhatott többet, mint amennyit maga a feljelentés, a III. kerületi kapitányságnak tehát mindössze ennyi információ állt rendelkezésére Jankó őrizetbe vételekor.

A TANÚVALLOMÁSOK

A feljelentés pedig vélhetően kevesebbet tartalmazott, mint amennyi Keresztes Nagy Antalné jegyzőkönyveiben fennmaradt, hiszen ő a rendőrségen nemcsak arról beszélt, amire magától emlékezett, amit maga fontosnak tartott, hanem arról is, ami a nyomozót érdekelte, amit az ő kérdései hívtak elő emlékezetéből.

Keresztesné első vallomása szerint Jankó Piroška 1954 végétől (azóta ismerte) „társadalmi rendszerünknek gyűlölt ellensége” volt.⁶¹ (A tanú rosszindulatát, amiről szótévesztése árulkodik, a feljelentés és vallomásai egyaránt alátámasztják.) 1956 nyarán nyilaskeresztet rajzolt a blokkház ablakára, le tartóztatásáig nem változott a magatartása: „Az elmúlt napokban több alkalommal tett miniszterelnök elleni kijelentéseket. Nevezett munkahelyünkön fertőzte, félrevezette a többi dolgozó társait.”⁶² Következő kihallgatásán hozzátette, hogy Jankó nemcsak nyilaskeresztet rajzolt, hanem horogkeresztet is, és melléjük odaírta, hogy USA, decemberben pedig plakátokat tépett le, amiért a rendőr felírta.

Gyorskocsi utcai kihallgatásán a korábbinál részletesebb és minden szempontból terhelőbb vallomást tett Jankó Köztársaság téri cselekményeiről, aki eszerint már nem a tömeg részeként, hanem egyénileg követte el tettét: „Elmondta, hogy ő Asztalos ezredeszt rugdosta és köpködté, aki még élt, mert haslövést kapott, és nem halt meg. Mondotta, hogy a tömeg hogy éljenzett és kiabált. Elmondotta, hogy a tömegből egy ismeretlen férfi a kezébe adott egy hegyes szűrő szerszámot, amivel beleszúrt Asztalos ezredes szívébe, még azt is mondotta, ettől még a keze is véres lett. Mást ezzel kapcsolatban Jankó Piroška nem mondott.”⁶³ Keresztesné szerint Jankó semmi megbánást nem mutatott, amikor tettéről munkatársainak beszámolt „a Főkert békásmegyéri telepén [...] a régi ebédlő helyiségében”, ellenkezőleg, „amikor a gyilkosságról beszélt, kijelentette, hogy a »meggyilkoltakkal is kevesebb kommunista maradt, de ha több idejük lett volna, akkor még többet kinyírtak volna«, és akkor szidta az oroszokat,

61 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

62 Uo.

63 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó..., A következő idézetek is innen valók.

hogyan visszajöttek”. Ez alkalommal nemcsak azokat nevezte meg, akik halották Jankó elbeszélését, hanem egy szemtanút is, az ugyancsak ott dolgozó Farkas Jánost.

Keresztesné vallomásai szerint Jankó Piroska már a forradalom előtt „iszákos, züllött életet élt”,⁶⁴ szadista hajlamokat mutatott: „elfogta az egerket és a békákat, és azokat elevenen kettészakította a kezével. Egyszer ilyen alkalommal kijelentette, hogy szeretne egy férfit így megkínozni, ha a keze közé kerülne. Jankó Piroskában nőiesség egyáltalán nincs, férfi modorra van. Ez a nő úgy káromkodott, mint egy kocsis.”⁶⁵

Keresztesné vallomása akkor is elég lett volna Jankó őrizetbe vételéhez, ha semmit sem csinált, ha ott sem volt a Köztársaság téren, hiszen a nyíltan kommunista- és szovjetellenes kuláklány az ellenforradalom leverése után veszélyeztette a közrendet és a termelőmunka zavartalanságát, amit az 1956. évi 31. sz. törvényerejű rendelet kellő alapnak tekintett a közbiztonsági őrizet elrendelésére. Jankó azonban a Köztársaság téren állítólag részt vett Asztalos ezredes meggyilkolásában, cselekményére szemtanú is volt. Ilyen információk birtokában a rendőrségnek le kellett tartóztatnia, meg kellett kezdenie ügyének vizsgálatát. Annál is inkább, mert nyilvánvaló volt, hogy Jankó nem megtévedt dolgozó, nem a körülmények hatása alatt követte el tettét, hanem ádáz és megrögzött ellenség, személyének nagy a társadalmi veszélyessége. A megtévedt dolgozó kategóriája amúgy is a megtorlás egy későbbi szakaszában született, és nem a rendőrségnek, hanem az ügyészségnek és a bíróságnak volt joga mérlegelni, hogy arra hivatkozva ítélet nélkül megszünteti-e az eljárást, vagy csupán enyhítő körülménynek tekinti az ítélet kiszabásakor.

A Keresztesné által vallottakkal kapcsolatban, amely információk alapján elindult az ügy, számos probléma van.

Keresztesné szerint a Köztársaság téren szemtanúja is volt Jankó bűncselekményének. Azt vallotta, hogy Jankó a pártháznál találkozott Farkas Jánossal, aki Jankó elbeszélése szerint „nem csinált semmit a Köztársaság téren, csak ordítozott, és látta, hogy ő [Jankó Piroska] volt az, aki Asztalos ezredes szívébe szúrt”.⁶⁶ Keresztesné azonban annak tudatában állította, hogy

volt szemtanúja Jankó tettének, hogy tisztában volt vele: a tanú ellenőrizhetetlen. Farkas János ugyanis 1956. november végén Ausztriába menekült, így Keresztesné vallomását nem tudta megerősíteni, de cáfolni sem. 1957-

64 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

65 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

66 Uo.

ben ez utóbbi volt a fontosabb, hiszen ha Jankó tagadná, hogy Farkas is ott volt a Köztársaság téren, a bíróságnak két ellentétes tanúvallomást kell mérlegelnie. Jankónak nyilvánvaló érdeke annak tagadása, hogy cselekményére szemtanú is van (akkor is, ha beismeri tettét, hiszen ebben az esetben nem kényszerből, hanem önként, megbánásból teszi), miközben Keresztesné számára látszólag semmi jelentősége nincs annak, hogy Farkas János látta-e a gyilkosságot, vagy sem. A bíróság tehát közvetett bizonyítéknak tekintheti a tanú jegyzőkönyvben elé tárt vallomásában szereplő szemtanú létét, szükség esetén ezzel (is) bizonyítva, hogy Jankó Piroška követte el a bűncselekményt. De már a bírósági tárgyalást megelőzően, a vizsgálati szakaszban jelentőssé válhatott Keresztesné vallomásának ez az eleme, hiszen ha Jankó tagadni próbál, a nyomozók hivatkozhatnak rá, hogy bizonyítékuk van arra, hogy nemcsak ott volt a téren, hanem részt vett a gyilkosságban, amivel megtörhetik ellenállását.

Keresztesné úgy adott jellemzést Jankó Piroška ötvenes évekbeli magatartásáról, hogy már Gyorskocsi utcai vallomásából kiderült: személyesen csak 1956 áprilisa után ismerte meg, amikor 1952 óta a kertészetben dolgozó férje után ő is oda került állásba.⁶⁷ Előzőleg legfőljebb a férjétől hallhatott róla és politikai állásfoglalásairól. Keresztes azonban ebben a kérdésben is másként emlékezett, mint a felesége: „Ebben az időben [amikor Jankó 1952 elején a kertészetbe került] szolidan viselkedett, majd a későbbi idők folyamán megbátorodott, és a fajtájának [utalás Jankó kulák származására] megfelelően élt.”⁶⁸ Az állítás második fele nem okvetlenül jelenti (bár jelentheti), hogy Jankó már 1956 nyarán tanúbizonyságot tett róla, hogy a rendszer ellensége, vonatkozhat többektől vallott iszákos, züllött magatartására is. A Keresztes összes többi vallomásában szereplő megállapítás azonban, miszerint Jankó kezdetben szolidan viselkedett, egyértelműen jelzi, hogy eleinte nem derült ki róla sem az, hogy a népi demokrácia ellensége, sem az, hogy züllött és iszákos. Bíróság előtti tanúvallomásában Keresztes egyenesen azt állította, hogy Jankó „főleg az ellenforradalom alatt változott meg”,⁶⁹ számára tehát október 23-a előtt sem magatartásbeli devianciái, sem kommunistaellenessége nem volt nyilvánvaló.

Kihallgatott munkatársainak jegyzőkönyvei nagyon kevés információt tartalmaznak Jankó Piroška forradalom előtti politikai állásfoglalásairól. Balyi Kálmán, aki 1956 előtt rövid ideig a brigádvezetője volt, azt vallot-

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

⁶⁹ Keresztes Nagy Antal a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

ta, hogy Jankó, vélhetően a forradalom előtt, tett demokráciaellenes kijelentéseket.⁷⁰ Hasonlóan emlékezett Kertai Istvánné, aki azonban hozzáfűzte, hogy főként október 23-a (értelemszerűen a forradalom) után szidta a rendszert.⁷¹ Vincze Károlyné és Tóth Anna semmit sem tudott Jankó forradalom előtti politikai nézeteiről, és Balázs Gáborné sem, aki csak annyit hallott, hogy Jankó nem szereti a kommunistákat,⁷² de a források arra nem adnak támpontot, hogy már a forradalom előtt sem szerette őket, vagy ez csak utána derült ki róla. Keresztesné mellett egyedül Schillinger Jenő vallotta, hogy Jankó már a forradalom előtt bizonyosságot tett arról, hogy ellensége a rendszernek, kommunistaellenes, szovjetellenes. Állítását két konkrét esettel igazolta: az egyik szerint egy május elseji felvonulás alkalmával Jankó megjegyzést tett Rákosira, a másik szerint 1956 nyarán horogkeresztet rajzolt a blokkház ablakára.⁷³ Az első esetből nem lehet következtetni Jankó politikai állásfoglalására, különösen a jegyzőkönyvben megőrzött teljes szöveg ismeretében: „A május elseji felvonuláson egymás mellett mentem Jankó Piroskával. Figyelmeztettem őt, hogy húzd ki magad, nemsokára Rákosi elvtárs elé érünk. Erre Jankó Piroska: »Sz... Rákosi fejére.«”⁷⁴ Eszerint Jankó a párttag Schillinger mellett, tehát vélhetően a csoport élén haladt, ami nem történhetett volna, ha már akkor közismert szembenállása a rendszerrel.

A másik esetről Jankó is vallomást tett, közölve azt is, hogy a horogkereszt mellé nyilaskeresztet is rajzolt,

70 Balyi Kálmán jkv., 1957. március 20.

BFL FB. Jankó...

71 Kertai Istvánné jkv., 1957. március 19.

BFL FB. Jankó...

72 Vincze Károlyné jkv., 1957. március 20.;

Tóth Anna jkv., 1957. március 20.;

Balázs Gáborné jkv., 1957. március 19.

BFL FB. Jankó...

73 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson,

1957. június 17. BFL FB. Jankó...

74 Uo. A kifejezés a jegyzőkönyvben is ki-

pontozva szerepel, vagy Schillinger nem

merte kiejteni, vagy a jegyzőkönyvveze-

tő nem merte leírni a Rákosira mondott

„szarok” szót.

75 Jankó Piroska kézirásos önvallomása, d.

n. BFL FB. Jankó...

és fölírta, hogy SS és USA. „Ezt csak passzióból csináltam, nem azért, hogy én a nyilasokat pártolom”⁷⁵ – magyarázta, de ez nem győzte meg azokat, akik Köztársaság téri cselekménye alapján a népi demokrácia ádáz ellenségének, a kor szóhasználatával fasisztának tartották. Jankó Piroska 1936-ban született, saját tapasztalata sem a nyilasokról, sem a nácikról nem lehetett. A bírósági tárgyaláson (feltehetően kérdésre válaszolva) ezzel kapcsolatban egyetlen kijelentést tett: „A falumban volt egy zsidó család, azokat elvitték a 44-es időkben, de én ezekre már nem is emlékszem.”⁷⁶ Annak nem maradt nyoma, hogy a családjából bár-

ki nyilas lett volna, noha lakóhelyéről kértek és kaptak is információt a családról, és környezettanulmány is készült. A négy felrajzolt dolog között van egy látszólagos kakukktojás, hiszen az Egyesült Államok a világháborúban a náci Németország és szövetségesei ellen harcolt. Az USA mégis csak látszólag lóg ki a sorból, Jankó tudatában és a kor kommunista propagandájában együvé kerültek: mindegyik a Rossz szimbóluma volt, mert (noha nem egy időben, de) szemben álltak a Jóval, a Szovjetunióval. Jankó meggondolatlan falfirkája a kommunista propaganda hatásán (pontosabban ellenhatásán) kívül azt bizonyítja, hogy Jankó szemben állt a rendszerrel, és ennek legalább egy alkalommal, gyerekes módon, tanújelét is adta.

Munkatársain kívül kihallgatták a rendőrök Jankó Budapesten lakó nővérét is, és három személyt a lakókörnyezetéből. Közülük egyedül Bangó Erzsébet rendőrségi vallomása tartalmaz olyan elemet, amelyből következtetni lehet Jankó forradalom előtti politikai állásfoglalására. Bangó – akivel 1956 nyarától együtt lakott egy albérleti szobában – úgy emlékezett, hogy Jankó haragudott a rendszerre, mert az elvette a földjüket (tudta, hogy kulákok voltak), és neki ezért Budapesten kellett dolgoznia.⁷⁶ Bangó rendőrségi vallomásának hitelességét a későbbiekben részletesen tárgyalom, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a bíróság előtt magától nem emlékezett Jankó rendszerellenes kijelentéseire („Nem beszélt arról, hogy ezért vagy azért haragszik a rendszerre”⁷⁸), csak miután elé tárták a nyomozati szakban tett vallomását. De Bangó is csak arra emlékezhetett, hogy mit mondott a szobatársa 1956 nyarán, amikor országszerte folyt a törvénytelenül üldözöttek – ami esetünkben fontos: a törvénytelenül kuláklistára helyezettek – rehabilitációja. 1956 nyarán az ötvenes években kuláknak bélyegzetteket ért sérelmeket panaszolni nem okvetlenül jelentette a népi demokratikus rendszer nyílt elutasítását. Erre vall, hogy a vele 1956 júliusa (ekkor költözött Újpestről a Budafoki útra) előtt együtt lakók semmit nem tudtak arról, hogy Jankó szemben állt volna a rendszerrel, szerintük politikával nem foglalkozott, „ellenséges megnyilvánulásai” nem voltak.⁷⁹

Nem állítom, hogy Jankó Piroška – akinek családjától elvették a lakóházat, a termőföldet és az állatokat, aki en-

76 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

77 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

78 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

79 A BM ORFK II/5-d. alosztály környezettanulmánya (a továbbiakban Környezettanulmány) Jankó Piroškáról, 1957. április 3. ÁBTL Jankó...

nek tulajdonította szülei korai halálát, akinek a bátyja fogságba esett a keleti fronton, és elpusztult a hadifogságban (legalábbis 1947–48 után nem adott életjelt magáról), akit származása miatt nem engedtek továbbtanulni az általános iskola után – híve lett volna a népi demokratikus rendszernek. A fennmaradt iratok alapján azonban az sem állítható, hogy nyíltan elutasította volna. Ennek bizonyítására nem elegendő az, amit a blokkház ablakára rajzolt. Ezt amúgy kellően ellensúlyozza, hogy tagja volt a DISZ-nek,⁸⁰ és a munkahelyi párttitkár szerint: „Megbecsült dolgozója volt a vállalatnak. Szakmai tanfolyamra is küldték őt, most lett volna szakmunkás.”⁸¹ Jankó Piroska tehát igyekezett alkalmazkodni és megfelelni mindaddig, amíg 1956 forró nyarán megkezdődött a sztálinista rendszer nyílt bírálata.

Eszerint Keresztes Nagy Antalné, aki Jankó Köztársaság téri cselekménye ismeretében beszélt munkatársa forradalom előtti politikai nézeteiről, kiterjesztette annak 1956. nyári, abban a helyzetben nem kirívó, nem rendkívüli politikai megnyilvánulásait a korábbi évekre is. Jankó forradalom előtti politikai megnyilatkozásai csak a Köztársaság téri vád prizmáján keresztül látszottak kommunista- és szovjetellenesnek, a forradalom leverése idején tett kijelentéseivel együtt rendkívülinek. Nemcsak Keresztesné, hanem az ő vallomásai alapján az ügy vizsgálatát végző nyomozók és az ítélkező bíróság számára is.

Jankó Piroska 1956 végén, 1957 elején tett Kádár-ellenes kijelentéseiről a tanúk többsége beszámolt, azokat bizonyítottnak lehet tekinteni.⁸² A val-

lomásokból koherensnek tűnő képtartozott ki: Jankó igazi ellenforradalmár, hiszen akárcsak azok, a kommunisták kiirtására törekedett, „ha több idejük lett volna, akkor még többet ki-nyírtak volna”;⁸³ igazi fehérterrorista, aki azt reméli, hogy „az oroszok ha ki-
mennek, a zsidók is, a kommunisták is ki lesznek nyírva”.⁸⁴ Schillinger vallomásának ezt a részletét igazolni látszott, hogy már korábban fasiszta szimbólumokat rajzolt az egyik épületre.

Keresztesnének Jankó forradalom utáni magatartásáról tett vallomását azonban, miszerint még „az elmúlt

80 Igazságügyi szakvélemény Jankó Piroska elmeállapotáról, 1957. május 25.; Farkas Imréné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

81 Schillinger Jenő bírósági vallomása, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

82 Balyi Kálmán jkv., 1957. március 20.; Vincze Károlyné jkv., 1957. március 20.; Kertai Istvánné jkv., 1957. március 19.; Balázs Gáborné jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

83 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

84 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

napokban [is] több alkalommal tett miniszterelnök elleni kijelentéseket”,⁸⁵ maga a kertészeti párttitkár cáfolta. Schillinger Jenő szerint „Jankó Piroška az utóbbi időben elhallgatott, és nemigen tett ellenséges kijelentést, miután látta, hogy népi demokratikus rendünk megerősödött”.⁸⁶ Az erről tanúvallomást tevők közül csak Keresztesné és Schillinger vallomása tartalmaz időhatározót, ezek azonban ellentmondanak egymásnak. Kizárható, hogy csak a munkahelyi párttitkár ne tudott volna Jankó legutóbbi, letartóztatása előtt tett ellenséges kijelentéseiről, hiszen ha máskor nem, az őrizetbe vételét követően folytatott beszélgetések során hallania kellett volna róluk, és Schillinger vallomásaiban említést tett mindarról, ami Jankóval kapcsolatban eljutott hozzá. Kizárt az is, hogy menteni kívánta volna, következésképpen az ő vallomását kell igaznak elfogadni. Ebben az esetben tehát Keresztesné ismét túlzó vallomást tett, Jankó bűnösségét alátámasztandó. Mindkét alkalommal meghosszabbította azt a periódust, amelyben Jankó ellenséges (a forradalom előtt inkább csak ellenzéki) magatartást tanúsított: a forradalom előtt 1956 nyara helyett 1954 óta mondta ellenségesnek, a forradalom után pedig egészen letartóztatásáig, 1957. március 11-ig.

Schillinger vallomása alapján úgy tűnik, hogy Jankó kevéssel letartóztatása előtt még nyíltan szemben állt a Kádár-kormánnyal. Schillinger elmondta, hogy egy alkalommal, amikor gyümölcsfákat metszettek, Jankó kijelentette: „kötik fel Malétert, a szabadságharcost”.⁸⁷ A gyümölcsfák metszésének ideje február, eszerint Jankó februárban még tett ellenségesnek számító megjegyzést, noha Schillingerrel vitatkozni már nem mert: „Erről vitatkoztam is vele, hogy [Maléter] ellenforradalmár volt, de figyelmen kívül hagyott.” Schillinger vallomása azonban csak abban az esetben bizonyítja Jankó ellenségességét, amennyiben Jankó szabadságharcosnak nevezte Malétert. Schillinger azonban a bíróság előtt már e nélkül emlékezett Jankó szavaira: Maléter „pénteken fel lesz kötve”.⁸⁸ Ehhez Jankó hozzáfűzte, hogy „Maléterrel kapcsolatban és más híreket is a munkahelyemen hallottam”. Eszerint pedig februárban már nem történt több, mint hogy Jankó hozzászólt a beszélgetéshez, amelyben Maléterről is szó esett. Schillinger vallomásai éppen azt bizonyítják, hogy februárban Jankó már nem merte vitatni, hogy forradalom volt-e vagy ellenforradalom, Malétert nem ő hozta

85 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

86 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

87 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó..., A következő idézet is innen való.

88 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

szóba, és nem nevezte (Schillinger jelenlétében) szabadságharcosnak, ezt a tanú csak a letartóztatás másnapján vallotta.

Jankó Piroska tehát egy ideig a forradalom leverése után is szemben állt a Kádár-rendszerrel, de belátva vagy csak megérezve a helyzet reménytelenségét, még őrizetbe vétele előtt felhagyott a nyílt bírálattal. Viselkedését a forradalom előtti nyárhoz hasonlóan ekkor sem lehet rendkívülinek tartani, hiszen 1956 végén Kádár János kormányának (és kiépülő rendszerének) elutasítása általános volt, csak 1957 első hónapjaiban váltotta fel a beletörődő apátia. Jankó forradalom utáni magatartása tehát, ugyanúgy, mint a forradalom előtti, csupán az ellene emelt vád prizmáján keresztül látszott jelentősnek.

A forradalom előtt a kertészetben nem terjedt el Jankóról, hogy kuláklány, következésképpen nem is tekintették annak, noha valóban az volt. Sajat vallomása szerint apjának 60 hold földje és 15 állata volt,⁸⁹ a községi tanácstól 1957 tavaszán beszerzett vagyoni bizonyítvány szerint 42 holdja és 16 állata. (A vb-titkár nem szavatolta a közölt adatok helyességét, mivel a forradalom napjaiban „a tanácsházán az összes iratokat az ellenforradalmárok megsemmisítették”.⁹⁰) Jankót szobatársa, Bangó Erzsébet is kuláknak tudta, munkatársai közül azonban egyedül Schillinger és a Keresztes házaspár tett erről vallomást. Keresztes vallomása szerint Schillingertől hallotta február elején, hogy „kihallgatta Jankó Piroskát, és megállapította, hogy nevezett személy szüleinek 80-90 hold földjük volt a felszabadulás előtt”.⁹¹ Keresztes vallomásából nem az az igazán fontos, hogy jóval nagyobbnak (másfélszeresnek) mondta Jankóék birtokát, hanem az, hogy ezt akkor tudta meg, amikor a munkahelyi párttitkár Jankó Köztársaság téri cselekményéről is tájékoztatta: „[Schillinger] továbbá elmondotta azt is, hogy a Tisza Kálmán [Köztársaság] téren lévő MDP pártház ostrománál részt vett, és ők voltak, akik kivették Asztalos János honvéd ezredes szívét.”

Bizonyítotttnak tekintem, hogy Schillinger 1957. március 11-én a kertészetbe érkező rendőröktől hallott először Jankó Piroska Köztársaság téri cselekményeiről. Eszerint ha egy időben mesélt Keresztesnek Jankó kulák voltáról és Köztársaság téri gyilkosságáról, akkor azt csak március 11-én vagy 12-én tehetette, semmiképpen sem februárban, ahogy Keresztes emlékezett. Erre utal az általa használt kifejezés, miszerint Schillinger „kihallgatta

89 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

90 Vagyoni bizonyítvány, 1957. április 17. BFL FB. Jankó...

91 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó..., A következő idézet is innen való.

Jankó Piroskát”.⁹² Nyilván nem Schillinger hallgatta ki, legföljebb ott volt (akár csak egy ideig), amikor a rendőrök kihallgatták. Keresztes datálása tehát hibás (talán a jegyzőkönyv megszerkesztésekor került hiba a szövegbe), ebben az esetben pedig Jankó kulák volta akkor vált fontossá, akkor lett téma a kertészeti párttagok között, amikor elvitték a rendőrök, és amikor Keresztesék utólag felismert előjelekből összerakták azt az ellenséget, aki képes volt a szörnyű tette. Jankó tehát a vád ismeretében, utólag vált kulákként viselkedő kulákká Keresztesék és Schillinger tudatában, ugyanúgy, mint megrögzött rendszerellenségé Keresztesné emlékezetében.

Jankó Piroška letartóztatásakor kiszakadt a munkahelyi közösségből, amelynek addig is csak kevésbé volt tagja. Kiszakadt fizikailag, hiszen elvitték a rendőrök, de átvitt értelemben is, hiszen bűncselekményt követett el, amivel kizárta magát a büntelenek közül. A korban a sajtó és a bűnüldöző szervek sem tartották magukat az ártatlanság vélelméhez, már az őrizetbe vétel, a büntetőeljárás megindítása bizonyíték volt a bűnösségre. Különösen állt ez a jogi képzettséggel nem rendelkező egyszerű emberekre – esetünkben a kertészeti dolgozóira. Jankót ráadásul nem politikai bűncselekmény, hanem egy szörnyű gyilkosság elkövetésével vádolták. A közösségből kiszakított személy ezzel különös megvilágításba került, rendkívüli súlyt, rendkívüli jelentőséget kaptak addig jelentéktelen és érdektelen cselekményei, tulajdonságai is. Ezek a letartóztatást követő munkahelyi beszélgetéseken kristályosodtak ki, és váltak a különböző vallomások állandó elemeivé.

A Jankó bűncselekményét nem, de személyének bűnösségét igazoló tanúvallomásoknak azért is nőtt meg a szerepük, mert nem sikerült olyan tanút találni, aki látta volna Jankó Piroskát a Köztársaság téren. Tapolcsányi László, a pártbizottság munkatársa csak a parlamenterek kimeneteléről és lelövéséről tett vallomást, de közölte, hogy nem látta, mi történt velük azután.⁹³ Vallomása használhatatlan volt a vizsgálat számára, sőt egy ponton alkalmas lett volna rá, hogy kételyeket támasszon Jankó vallomásainak pontosságával szemben, erre azonban látszólag senki sem figyelt. Tapolcsányi ugyanis azt állította, hogy a parlamenterek alig tettek meg két-három lépést, amikor rájuk lőttek, miközben Jankó ennél mindig többre emlékezett. Több eredménnyel biztatott a sebesültek mentésében részt vevő buszsofőr, Orosz Jenő kihallgatása, aki állítólag látta, amint a megsebesült parlamentereket „bántalmazták, és közvetlen közelből géppisztollyal lövöldözték”, de „Jankó Piroskát nem ismerte fel”.⁹⁴ Orosz

92 Uo.

93 Tapolcsányi László jkv., 1957. április 27. BFL FB. Jankó...

94 A BM Vizsgálati Osztály jelentése Jankó

- Piroska ügyében, 1957. április 19. ÁBTL Jankó..., Orosz Jenő vallomásának el-
lentmond, hogy a parlamenterek közül
ketten is csak egy-egy golyótól sebesül-
tek meg.
- 95 Orosz Jenő jkv., 1957. április 30. BFL
FB. Jankó...
- 96 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957.
március 19.; Szép Rezsőné, született
Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20.;
Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. márci-
us 17.; Balyi Kálmán jkv., 1957. március
20.; Vincze Károlyné jkv., 1957. márci-
us 20.; Schillinger Jenő jkv., 1957. már-
cius 12., 1957. március 19.; Kertai Ist-
vánné jkv., 1957. március 12., 1957. már-
cius 19. BFL FB. Jankó...
- 97 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957.
március 12, 1957. március 20.; Szép
Rezsőné jkv., 1957. március 20.; Györe
Rozália jkv., 1957. március 18., 1957.
március 21.; Keresztes Nagy Antal jkv.,
1957. március 12., 1957. március 17.;
Balyi Kálmán jkv., 1957. március 20.;
Farkas Imréné jkv., 1957. március 20.;
Schillinger Jenő jkv., 1957. március 12.,
1957. március 19.; Kertai Istvánné jkv.,
1957. március 19.; Nagy Imréné jkv.,
1957. március 16. BFL FB. Jankó...
- 98 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957.
március 12. BFL FB. Jankó...
- 99 Keresztes Nagy Antal jkv., 1957. márci-
us 17. BFL FB. Jankó...

Jenőt részletesen kihallgatták, de ez al-
kalommal sem vallott semmi olyat, ami
Jankó ellen felhasználható lett volna.⁹⁵

A Jankó Piroska ügyében kihallga-
tott tanúk eddig ismertetett jegyző-
könyvezett vallomásai tehát látszólag
meglehetősen egységesek, alkalmas-
nak tűnnek annak bizonyítására, hogy
Jankó, a népi demokratikus rendszer
megrögzött ellensége, a Köztársaság
téren részt vett Asztalos János ezredes
meggyilkolásában. Alaposabb vizsgá-
lat után azonban kiderül, hogy mun-
katársai közül egyedül Keresztes Nagy
Antalné vallotta, hogy személyesen
hallotta Jankó elbeszélését arról, hogy
mit *csinált* a Köztársaság téren, a töb-
biek ezt már csak tőle hallották, Jan-
kótól mindössze annyit, hogy mit *lá-
tott* a téren. Másfelől jelentősen le-
rövidül – a forradalmat közvetlenül
megelőző és követő hónapokra korlá-
tozódik – az az időszak, amelyben
Jankónak ellenségesnek minősíthető
megnyilvánulásai voltak. A tanúvallo-
mások tehát csak kevésbé voltak alkal-
masak a vád tárgyává tett bűncselek-
mény, illetve a vádlott kirívóan ellen-
séges politikai megnyilvánulásainak
bizonyítására, ezért kapott bennük
nagy teret a vádlott személyének ne-
gatív jellemzése. Olyan képet rajzoltak
Jankóról, amely illett a brutális tett el-
követőjére.

Majdnem mindenki elmondta, hogy szadistának⁹⁶ és iszákosnak⁹⁷ ismer-
te meg, Keresztesné ezeken túl züllöttnek is nevezte,⁹⁸ férje pedig ezzel egy-
becsengően azt állította, hogy Jankó „erkölcstelen életmódot élt”.⁹⁹ Ez a
megállapítás mindenképpen hamis, hacsak nem Jankó állítólagos iszákossá-

gának nyomatékosabb kifejezése, hiszen nem voltak olyan kapcsolatban, hogy erkölcsstelensége más formáiról tudhattak volna. Egy fiatal lányt (Jankó egy hónappal a forradalom kitörése előtt töltötte be huszadik életévét) leginkább akkor volt szokás erkölcstelennek nevezni, ha több férfival volt kapcsolata. A Jankó Piroska magánéletét vélhetően leginkább ismerő, vele közel egykorú Bangó Erzsébet azonban cáfolta, hogy Jankó csapodár lett volna, sőt így vallott: „Tudomásom szerint Jankó Piroska férfiakkal nem tartott kapcsolatot.”¹⁰⁰ Bangóra nem szigorú erkölcsű, puritán életet élő lányként emlékeztek a Budafoki út 81.-ben lakók, akik szerint „erkölcsi élete meglehetősen laza volt, több férfi ismerőse volt”,¹⁰¹ ami kizárja, hogy Jankó másnak mutatta volna magát előtte, mint amilyen valójában volt. Ráadásul a lakók úgy emlékeztek, hogy Bangó és Jankó „együtt jártak szórakozni”, amit megerősít, hogy a forradalom napjaiban kétszer is együtt mentek a városba körülnézni.¹⁰² Bangó vallomása tehát kizárja, hogy Jankó Piroska a léha, csapodár értelemben lett volna erkölcstelen, ami azonban nem jelent olyan másságot sem, hogy ne érdekelték volna a férfiak. Egyetlen ezzel kapcsolatos jelzést tartalmaznak csak a fennmaradt iratok: az elmeállapotát vizsgáló orvosok azt állapították meg róla, hogy öröme telt a békák és egerek kíntárában, de csókolózni jobb volt.¹⁰³

JANKÓ PIROSKA VALLOMÁSAI

Munkatársainak vallomásai alapján ugyan vélelmezhető volt, hogy Jankó elkövette a vád tárgyává tett bűncselekményt, bűnösségének bizonyítása azonban további dokumentumokat igényelt. Ilyenekkel ő maga szolgált, amikor le tartóztatása napján azonnal részletes, feltáró jellegű beismerő vallomást tett a Tímár utcai kapitányságon.

Október 23-án kora délután Jankó Piroska a szentendrei hévvel indult haza békásmegyeri munkahelyéről. A Margit hídi végállomáson szállt le, hogy átszálljon a 9-es villamosra, és hazamenjen Budafoki út 81. szám alatti lakására. A budai hídfőnél összetalálkozott a Pestről érkező tüntetőkkel, a Bem tér felé menet velük együtt kiabálta a jelszavakat.¹⁰⁴ A rendkívüli ese-

100 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

101 Környezettanulmány Jankó Piroskáról, 1957. április 3. ÁBTL, Jankó..., A következő idézet is innen való.

102 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

103 Igazságügyi szakvélemény Jankó Piroska elmeállapotáról, 1957. május 25. BFL FB. Jankó...

104 Jankó Piroska jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...; Jankó Piroska jkv.,

1957. március 13.; Jankó Piroska kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...
- 105 Kertai Istvánné jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...
- 106 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...
- 107 Farkas Imréné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...
- 108 Jankó Piroska a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...
- 109 Uo.
- 110 Erről Kertai Istvánné is vallomást tett első kihallgatásakor, másodszor azonban már nem. Kertai Istvánné jkv., 1957. március 12., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...
- 111 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

kok közelébe.¹⁰⁸ Ismereteink szerint a Bem téri nagygyűlésnek nem volt katonatiszt szónoka, Jankó csak Marián István alezredesre emlékezhetett, aki nem beszédet tartott, hanem bejelentette a nagygyűlés végét, és felszólította a műgyetemistákat, hogy térjenek haza. A térről a tüntetők két irányban indultak tovább: egy részük a Margit hídon keresztül a Parlament elé ment, a többiek a Duna-parton és a Fő utcán a Batthyány térre, onnan a Kossuth hídon át a Parlamenthez. Jankó Piroska az utóbbi csoportozhoz csatlakozott.

A Kossuth térről azonban hazament, a nap további eseményeiben nem vett részt. „A Kossuth hídon gyalog mentem át, majd a 9-es villamossal mentem haza.”¹⁰⁹ Keresztes Nagy Antalné szerint ugyan ott volt a Rádiónál,¹¹⁰ közvetve még azzal is megvádolta, hogy részt vett annak ostromában,¹¹¹ ez azonban nem igaz. Jankó minden alkalommal, amikor október 23-a szóba került, elmondta, hogy ott volt a Bem téren és a Parlamentnél, de nem említette, hogy lett volna a Rádiónál. A Tímár utcai kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv szerint is a 9-es villamossal ment haza, noha a Bródy Sándor utcából ez kerülő, a Petőfi hídon keresztül gyalog hamarabb hazajutott volna.

mény, a felszabadult, mámoros sokaság magával ragadta, és – ahogy Kertai Istvánné emlékezetében megmaradtak Jankó szavai – „a tömeg közé sodródott”.¹⁰⁵ Ugyanezt a kifejezést használta szobatársa, Bangó Erzsébet a bírósági tanúvallomásakor, aki szintén Jankótól hallotta a történetet.¹⁰⁶ Farkas Imréné is úgy értette beszámolóját, hogy véletlenül és önkéntelenül került a tüntetésbe: „Jankó Piroska csak annyit mondott, hogy belekeveredett a tüntetők közé, és elég nehezen tudott hazajutni.”¹⁰⁷

Jankó a Bem téri nagygyűlés végére érhetett oda, hiszen Békásmegyerről négy órakor indult haza, a gyűlésből csak annyira emlékezett, hogy egy katonatiszt mondott beszédet, de nem hallotta, hiszen nem került a szóno-

Jankó Piroska kihallgatásaikor, önvallomásában és a bíróság előtt is úgy emlékezett, hogy este tíz óra tájban indult haza.¹¹² Nővére, akinek november közepén mesélt arról, hol járt, mit csinált októberben, úgy emlékezett, hogy testvére „a Parlament előtt a késő esti órákban elment, és még éjfél előtt hazament a lakására [...] a tüntetésről különösebbet nem mondott”.¹¹³ Ez pedig valószínűtlenné teszi, hogy Jankó ott lett volna a Bródy Sándor utcában, ahol az ostromot megelőzően is rendkívüli események történtek: füst- és könnygázgránátokat dobtak a tömegbe, amelyet többször feltűzött szuronnal szorítottak vissza, és tűzoltóautókkal próbáltak feloszlatni, a tüntetők felborítottak egy kocsit, betörték a kaput stb. Jankó lakótársának, nővérenek és munkatársainak is elmondta, hogy mit látott a Köztársaság téren. Kizárt, hogy ne mesélt volna a Rádió előtt történetekről, ha ott lett volna.

Kétséget kizáróan bizonyítják azonban lakótársának és főbérlijének vallomása, hogy október 23-án este a Kossuth térről ment haza. Bangó Erzsébet aznap éjszakai műszakban dolgozott, így neki csak másnap reggel mesélte el, hogy „előző este ő is csatlakozott a Parlament elé vonuló tüntetőkhez, majd *onnán* [kiemelés – Sz. A.] hazajött”.¹¹⁴ Semmi sem indokolta, hogy másnap, október 24-én reggel csak a Kossuth téri tüntetésről beszéljen, de elhallgassa a Rádió előtt látottakat, amennyiben ott lett volna. Bangó Erzsébet a bíróság előtt tett tanúvallomásában azt állította, hogy tudomása szerint Jankó este kilenc óra körül érkezett haza.¹¹⁵ Bangó amúgy súlyosan terhelő vallomást tett, így kizárt, hogy ebben a nem különösebben jelentős kérdésben szándékosan hamisan vallott volna Jankó érdekében. Hozzá hasonlóan emlékezett főbérlijük, a 65 éves özvegy Nagy Imréné, aki szerint Jankó kilenckor már otthon volt, elmondta, hogy a Bem rakparton csatlakozott a tüntetéshez, majd lefeküdt aludni.¹¹⁶ Vallomásukkal egybevág a ház két másik lakójának, Dancsics Gyulánének és Lengyel Istvánnének erre vonatkozó közlése, akik ugyancsak úgy emlékeztek, hogy 23-án Jankó „az esti órákban tért vissza”.¹¹⁷

Október 23-án este Jankó Piroska hozzávetőleg egy óra alatt érhetett haza a Kossuth térről, hiszen ki kellett

112 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13.; Jankó Piroska kézirásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

113 Komlós Lajosné jkv., 1957. március 14. BFL FB. Jankó...

114 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

115 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

116 Nagy Imréné jkv., 1957. március 16. BFL FB. Jankó...

117 Környezettanulmány Jankó Piroskáról, 1957. április 3. ÁBTL Jankó...

jutnia a tömegből, át kellett mennie a Kossuth hídon, meg kellett várnia a 9-es villamost, azzal el kellett mennie a Móricz Zsigmond körtérig, és onnan hazasétálnia a Budafoki út 81.-be. Egyik munkatársa emlékezett rá, hogy Jankó azt mesélte, „elég nehezen tudott hazajutni”,¹¹⁸ ami nyilván azt is jelenti, hogy lassan. Ha kilenc órára ért haza, nyolckor kellett elindulnia, ha tízre, akkor egy órával később. Nagy Imre valamikor este kilenc óra tájban kezdte el a beszédét, és fél tíz előtt fejezte be.¹¹⁹ Kizártnak tartom, hogy amennyiben Jankó este kilencig várt volna a tömeggel, éppen akkor indul haza, amikor Nagy megérkezett vagy beszédét mondta. Jankó egyetlen alkalommal sem beszélt arról, hogy hallotta, vagy akár csak látta Nagy Imrét a Parlamentnél. A Kossuth téren a beszéd után terjedt el a hír, hogy a Rádiónál az ávósok lövik az embereket, mire a tüntetők nagy része odaindult. Jankó, feltehetően kérdésre, de ezt a jegyzőkönyv nem tartalmazza, azt állította a bíróság előtt, hogy a „Parlamentnél nem hallottam, hogy a tömeget a Stúdióhoz hívták volna”.¹²⁰ Eszerint még Nagy odaérkezése előtt kivált a tüntetésből, és hazaindult, vagy azért, mert nem különösebben érdekelt, hogy Nagy mit fog mondani, vagy elunta a várakozást, netán azért sietett, mert este nyolc vagy kilenc órakor még nem lehetett tudni, hogy a tüntetés éjjel fegyveres felkelésbe fordul, másnap pedig nem lesz közlekedés, nem lesz munka.

Eszerint részvétele az október 23-i tüntetésben nemcsak esetleges, hanem periferikus is volt. A jelszavakon túl semmi másra nem tudott visszaemlékezni, a Bem téren nem hallotta a beszédeket, a Kossuth téren csak várakozott, de Nagy Imre beszédét nem várta meg, máshová pedig (Bródy Sándor utca, Dózsa György út) el sem jutott, mert kilenc-tíz óra tájban hazament, és lefeküdt aludni. Amit október 23-án este csinált – és amit nem csinált –, az nem a rendszer ádáz ellenségének mutatja. Egyébként is hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy csatlakozott a tüntetéshez. A Bem téri nagygyűlésre az MDP Politikai Bizottsága (hivatalosan a Belügyminisztérium) engedélyével került sor. A tüntetést a budapesti rendőrség biztosította, hivatalos szervezője a DISZ Petőfi Köre volt, részt

vettek benne a Lenin Intézet dolgozói és hallgatói, zárt rendben, egyenruhában a Petőfi Katonai Akadémia növendékei, a jelszavak közt kommunista jelszavak is voltak, Jankó is emlékezett arra, hogy Nagy Imrét éltették.¹²¹ A tüntetés nem volt rendszerellenes,

118 Farkas Imréné jkv., 1957. március 20.
BFL FB. Jankó...

119 Rainer (1999) 244–246.

120 Jankó Piroska a bíróság tárgyaláson,
1957. június 17. BFL FB. Jankó...

121 Jankó Piroska kézírásos önvallomása,

nem volt forradalom, noha Kádárék, később, az ellenforradalom nyitányának tekintették. Ezzel együtt, ha Jankó Piroska valóban a népi demokrácia olyan dühödte ellensége lett volna, mint amilyennek a fennmaradt iratok mutatni igyekeznek, bizonyára nem hagyta volna ki a lehetőséget, amikor a Parlament erkélyén megjelenő hatalmasságokat pfujolni és kifütyülni, a téren Gerőt és az ávót hangosan abcúgolni, a párt hivatalos lapját pedig elégetni lehetett. Jankó Piroska egyetlen későbbi tüntetésben sem vett részt, akkor sem csatlakozott, amikor október 30-a előtt a Gellért téren összetalálkozott egy kisebb, a szovjet csapatok kivonását követelő tüntető csoporttal.¹²²

Nem mutat Jankó Piroska bösz ellenségességére az sem, hogy semmilyen formában nem vett részt sem az októberi, sem a novemberi harcokban. A vizsgálat felvette ugyan Keresztes Nagy Antalné nagyon óvatos, nem is vallott, inkább csak sejtetett vádját, miszerint Jankó részt vett az októberi fegyveres harcban („részt vett a Rádió megtámadásánál is. Több napon keresztül nem ment haza lakására”¹²³), de ezt nem sikerült bizonyítani, sőt a tanúk vallomásai egyértelműen megcáfolták. Egyetlen olyan nyom van csak az iratok között, amely alátámasztja Keresztesné állítását. A környezettanulmány elkészítésekor meghallgatott lakók közül az egyik házaspár arra vélt emlékezni, hogy Jankó november 4-e előtt két-három napig nem volt otthon, szerintük Nagy Imréné úgy tudta, hogy az egyik barátját volt meglátogatni,¹²⁴ de ezt Nagyné és Jankó szobatársa egyaránt cáfolta. Keresztesné azonban a bírósági tárgyaláson is fenntartotta a vádat. Ekkor elmondta, hogy amikor novemberben, még nem dolgozni, csak a fizetésért mentek be a kerétszertbe, „akkor mondták neki [Jankó Piroskának], hogy mi az, nem haltál meg? Ugyanis mindenki úgy tudta, hogy együtt harcolt a Kovács gyerekekkel és Farkas Jánossal.”¹²⁵ Keresztesné ugyan azt vallotta, hogy *mindenki* úgy tudta, de erről rajta kívül senki más nem tett vallomást, senki más nem beszélt a „Kovács gyerekekről”, akiket nem hallgattak ki, sőt nem is tervezték kihallgatásukat, róluk semmi nem derül ki az iratokból. Farkas János pedig novemberben disszidált. Keresztesné vallomásának ez a része kizárólag feltételezésen alapult, hiszen a zömmel Békásmegyeren és környékén lakók

d. n. BFL FB. Jankó...; Jankó Piroska jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

122 Jankó Piroska kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

123 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 12. BFL FB. Jankó...

124 Környezettanulmány Jankó Piroskáról, 1957. április 3. ÁBTL Jankó...

125 Keresztes Nagy Antalné a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

semmit nem tudhattak arról, hogy a XI. kerületi Budafoki úton lakó munkatársuk merre járt és mit csinált a forradalom idején. Jankó tagadta, hogy október–novemberben együtt lett volna a megnevezettekkel, és amikor azt állította, hogy mindennap otthon aludt, tulajdonképpen azt is tagadta, hogy a fegyveres harcban részt vett volna.¹²⁶

Egyetlen Jankó Piroskától felvett jegyzőkönyvben sem szerepel semmi a fegyveres harcban való részvételével kapcsolatban, ami nem jelenti, hogy arról nem faggatták, csak azt, hogy mivel semmi terhelőt, ellene felhasználhatót nem vallott, az elhangzottakat nem jegyzőkönyvezték. Semmit nem bizonyít a tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben fennmaradt kérdés, hogy mit tud még Jankó Piroška ellenséges cselekményeiről, hiszen ezt a nyomozónak minden esetben fel kellett tennie. Bizonyíték azonban a Jankó lakásán tartott első házkutatás eredménytelensége. Ez alkalommal szobájából mindössze négy fényképet vittek el a III. kerületi kapitányság nyomozói, „különösebb dokumentumot tevékenységére nem találtam” – írta Tőke Sándor főhadnagy.¹²⁷ Jankó egy szobában lakott Bangó Erzsébettel, túl sok holmija nem lehetett, a vizsgálati osztály nyomozói azonnal megtalálták és lefoglalták ballonkabátját, amelyen szerintük vértől származó szennyeződés nyoma volt látható.¹²⁸ Jankó első, Tímár utcában felvett jegyzőkönyvében nem szerepel, hogy a gyilkosság elkövetése során véres lett a kabátja, de véres cselekményéről vallomást tett. Amennyiben a III. kerületi rendőrök a Köztársaság téren elkövetett gyilkosságra utaló bizonyítékot kerestek volna, nyilván nem kerüli el figyelmüket az őszi viseletre alkalmas ballon (kizárt, hogy Jankónak több őszi kabátja lett volna), és azon a foltok. Ez csak úgy történhetett, ha a Köztársaság téri gyilkosság csak egy volt a bizonyítani akart bűncselekmények közül, és nem (vagy nem kizárólag) arra, hanem Jankó fegyveres tevékenységére általában utaló nyomot: löszert, netán fegyvert kerestek – hiába.

126 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

127 A Budapesti Főosztály III. kerületi kapitánysága politikai csoportjának feljegyzése a Jankó Piroška lakásán tartott házkutatásról, 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

128 Házkutatási jkv., 1957. március 16. BFL FB. Jankó...

A Komlósy Lajosnéval (a nővérével) Jankó Gyorskocsi utcába kerülésének másnapján felvett jegyzőkönyv még egyértelműbben bizonyítja, hogy a vizsgálat kezdetén Jankót a nyomozók még a fegyveres harc egyik résztvevőjének tekintették. Engedi hadnagy ugyanis feltette a kérdést: „A hűgának volt fegyvere az ellenforradalom idején?” – amire Komlósyné határozott

nemmel válaszolt.¹²⁹ Miután azonban nemcsak Jankó vallotta, hogy az október 23-i tüntetésen és a Köztársaság téri cselekményeken kívül semmilyen akcióban nem vett részt, hanem ezt szobatársa, Bangó Erzsébet, főbérelője, Nagy Imréné és az ugyancsak a házban lakó Györe Rozália is igazolta, Engedi hadnagy elejtette ezt a szálát.

Bangó és Györe e kérdésben tett vallomását azért is kellett hitelesnek elfogadnia, mert azok nem egyszerű tagadások voltak. A tanúk nem pusztán azt állították, hogy Jankó tudomásuk szerint nem vett részt a fegyveres harcban, hanem Bangó beszámolt róla, hogy október 23-án este Jankó otthon aludt, másnap reggel ott beszélgettek, és október 30-a előtt kétszer is együtt indultak a városba,¹³⁰ a második útról Györe Rozália is vallomást tett. Vallomásuk hitelességét erősítette, hogy Bangó még 1956 végén elköltözött Budapestről, őt nem a fővárosban, hanem Szombathelyen hallgatták ki, így a tanúk nem beszélhettek össze. Ráadásul mindketten terhelő vallomást tettek: elmondták, hogy Jankó a Ferenc körúton leköpte és megrúgta egy szovjet katona összeégett holttestét.

Ezt a tettét elégségesen bizonyítottnak tekintem, a két tanú egybehangzó állítását ő maga is több alkalommal megerősítette. Ennek ismeretében pedig a nyomozók számára még hihetőbb volt, hogy a Köztársaság téren elkövette a gyilkosságot, ahol ugyancsak belerúgott egy földön fekvő emberbe, és le is köpte. Ha erre két alkalommal képes volt, akkor valószínűbb, hogy képes volt a gyilkosságra is. A Ferenc körúti hullagyalázás tehát valószínűsítette, hogy a gyilkosságot is elkövette, és bizonyította Jankó szovjetellenességét, amit a nyomozók kitágítottak: szovjetellenes, tehát kommunistaellenes is. Hasonlóan megerősíteni látszott ez a cselekménye azt a több tanúvallomásban szereplő állítást, amelyek szerint szadista volt, hiszen hasonlóan embertelen dolog egy hullába belerúgni, mint állatokat elevenen kettétépni.

A hullagyalázás is embertelen, barbár tett, erkölcsi és jogi szempontból is nagy különbség van azonban a hullagyalázás és az emberölés (különösen annak talán legbrutálisabb formája, a lincselés) között. Ferenc körúti cselekménye megengedi azt a következtetést, hogy ugyanezt máskor, a Köztársaság téren is megtette, de csupán annyit bizonyít, inkább valószínűsít, hogy a Köztársaság téren megrúgott és leköpött egy halottat, az viszont nem állítható, hogy aki képes hullagyalázásra, az embert ölni is képes.

Nem tekintem kellően megalapozottnak azt a következtetést sem, hogy

129 Komlósy Lajosné jkv., 1957. március 14. BFL FB. Jankó...

130 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

Ferenc körüti cselekménye egyben kommunistaellenességét is bizonyítja. Semmi nem zárja ki, hogy Jankó azért gyalázta meg a szovjet katona holttestét, mert szovjet, netán mert szovjet katona volt, függetlenül attól, hogy kommunistának tartotta vagy sem. Az iratokban kevés nyoma van Jankó Szovjetunióhoz, szovjet katonákhoz fűződő érzelmeinek, ismereteinek, segítségükkel mégis lehetséges magyarázatot (de nem igazolást) találni tettére. Egyetlen bátyja szovjet hadifogságban pusztult el, ezt azonban egyéb, vele való kapcsolatára vonatkozó információk híján nem tekintem meghatározónak. A Jankóról készült környezettanulmány azonban megőrzött valami rendkívülit: a „november 5-e [értelemszerűen 4-e] utáni napokban Jankó nagyon félt, és napokig a pincében tartózkodott, még tisztálkodni sem jött fel”.¹³¹ Viselkedése tehát elütött az átlagostól. Nemcsak akkor menekült le a pincébe, amikor a közvetlen közelben folyt a küzdelem, hanem ott töltötte a harc teljes idejét. A környezettanulmány elkészítéséhez információkat szolgáltató lakótársak kiemelték, hogy mosakodni sem ment fel, pedig a rendre, tisztaságra különösen ügyelőnek ismerték. „Nagyon szorgalmas volt, tiszta, ha otthon volt, mindig mosogatott, takarított.”¹³²

Jankó Piroskának ebből a különös viselkedéséből arra lehet következtetni, hogy olyan szörnyű emlékei (netán csak információi) voltak a szovjet katonák viselkedéséről, amelyek miatt rettegése jóval felülmúlta a környezetében élők félelmét, és csak a harc végeztével múlt el. Nem cáfolja ezt a feltételezést az sem, hogy az októberi harcok idején nem így viselkedett. Az októberi és novemberi harcok alapos, összehasonlító vizsgálata még várat magára. Az azonban már ma is nyilvánvaló, hogy a kettő között jelentős különbség volt. Októberben a szovjet katonai lépéseket jelentősen korlátozta elsősorban Nagy Imre, másodsorban a magyar hadsereg velük együttműködő alakulatainak jelenléte. Októberben a szovjetek döntően páncélosaikkal operáltak, Budapesten nem volt szovjet gyalogság, a harc bizonyos mértékig visszafogottnak, térben is korlátozottnak tekinthető. Ezzel szemben november 4-én és utána nem létezett olyan magyar kormány, amely befolyásolhatta volna a szovjet hadsereg tevékenységét. A szovjetek lefegyverezték a magyar fegyveres erőket, így tőlük a civil lakosság sem remélhetett védelmet. Támogató magyar gyalogság híján pedig a szovjet katonáknak elő kellett jönniük a páncélosokból, és noha

131 Környezettanulmány Jankó Piroskáról, 1957. április 3. BFL FB. Jankó...

132 Györe Rozália a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

novemberben sem vetettek be minden rendelkezésükre álló erőt és technikát, sokkal pusztítóbb harcot folytattak Budapesten, mint októberben. Mind-

ez elégségesen magyarázhatja, miért viselkedett másként Jankó októberben, mint novemberben. Novemberben súlyos harcok folytak lakóhelye közvetlen közelében, októberben inkább csak lövöldözés volt.

Jankó Piroška hullagyalázása tehát nem bizonyítja kommunistaellenességét, még szovjetellenességét sem, mindössze azt, hogy (talán rettegte és) gyűlölte a szovjet katonákat. Ezt nem cáfolja az sem, hogy a Köztársaság téren hasonlóan cselekedett egy magyar honvédtiszttel szemben, hiszen Asztalos és Papp ezredeseket bántalmazóik nem katoná-, hanem ávós tiszteknek tartották, márpedig az ávót hasonló (rettegés és) gyűlölet övezte, mint a szovjet katonákat. Jankó nem egy magyar katonatisztet akart bántalmazni, hanem egy ávóst. „Nem haragszom a katonákra” – állította ezzel kapcsolatban a bíróságon.¹³³

De a Jankó Piroška által elkövetett hullagyalázás azért is jól illett a nyomozók róla kialakított képébe, mert úgy érezték, összevág azzal, hogy a tanúk egybehangzóan szadistának mondták. A hullagyalázás azonban nem szadizmus. A szadistának a másik fél fájdalma, szenvedése okoz örömet, élvezetet, amiről egy halott esetében nem lehet szó. A hullagyalázás bűncselekmény, a szadizmus pedig deviancia, amely csak akkor válik büntetendővé, ha bűncselekménnyel, ember vagy állat bántalmazásával, kínzásával stb. párosul.

JANKÓ PIROSKA VALLOMÁSAI A KÖZTÁRSASÁG TÉRRŐL

Jankó Piroška már a Tímár utcai kapitányságon beszámolt arról, miként került október 30-án a Köztársaság térre. „Lakásomról ekkor egyedül jöttem el. [A] Petőfi hídon, [a] körúton, Rákóczi úton jöttem, és a Luther utcán mentem a Köztársaság tér felé. Útközben több fegyveres csoporttal találkoztam. Útközben az egyik fegyveres csoporttól hallottam, hogy a Köztársaság téri pártházat fogják megtámadni. Ekkor én a kíváncsiságomnak eleget téve erre a helyre indultam. Amikor a tér sarkára értem, kezdődött el a pártház elleni tüzelés, amit bentről viszonoztak. Ez a lövöldözés véleményem szerint tíz-tizenöt percig tartott. Ezután elcsendesedett, és a pártházból” kijöttek a parlamenterek.¹³⁴ A vallomásnak van egy olyan eleme, amely ellentmond annak, ami a pártház ostromáról tudható. A jegyzőkönyv szerint ugyanis Jankó már az ostrom kezdetén ott volt a téren, hiszen útközben halotta a fegyveresektől, hogy meg *fogják* támadni a pártházat, és akkor „kezdődött el a pártház” ostroma, amikor ő a térre ért. Ez a két állítás azonban ellentmond annak, hogy „a lövöldözés

133 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

134 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

véleményem szerint tíz-tizenöt percig tartott”. Noha nincs egyetértés a történeti irodalomban a Köztársaság téri csata kezdetének és végének idejéről, a harc bizonyosan nem tíz-tizenöt percig, hanem órákon át tartott. Kizárható, hogy az addig – 1956-ban – egyetlen távoli lövöldözéstől eltekintve (az elől is hazaszaladt) fegyveres harcot nem látott Jankó alig negyedórásnak észlelte volna a többórás küzdelmet, és az is, hogy emlékezetében rövidült le a rendkívüli, és nemcsak izgalmas, hanem egyben veszélyes esemény. Ebben az esetben azonban nem lehetett a téren a harc kezdetén.

Jankó Piroska két ponton módosította első Gyorskocsi utcai kihallgatásán a Tímár utcában vallottakat, számos kérdésben pedig részletesebb, egyértelműbb vallomást tett. „Október 30-án a reggeli órákban elindultam lakásomról azzal a szándékkal, hogy körülnézek a városban. A Petőfi hídon át a Nagykörútra mentem. A körút és az Üllői út sarkán egy csoport fegyveres felkelő volt, én odamentem hozzájuk, és hallgattam, hogy miről beszélgetnek. A felkelők azt beszélték, hogy meg fogják támadni a Köztársaság téri párházat. E beszéd hallatára elhatároztam, hogy elmegyek én is a Köztársaság térre, és megnézem, mi történik ott. Ezután a körúton, Rákóczi úton, a Luther utcán át kijutottam a Köztársaság térre. – Hány óra volt, amikor a Köztársaság térre ért? – Pontosan megmondani nem tudom, mert órám nem volt. Kb. 12 óra körül lehetett, amikor a Köztársaság térre értem. – Folytassa vallomását! – Mikor kértem a Köztársaság térre, a Köztársaság tér és a Luther utca sarkán lévő ház kapualjába húzódtam be. Ebben a ház kapualjában már többen voltak. A Köztársaság térre való érkezésemkor ott már nagyban folyt a lövöldözés. A párházat a Köztársaság téren levő Erkel Színház tetejéről, oldalából és a téren levő fák mögül lőtték a felkelők. A párházból is lőtték a felkelőkre. Láttam a Köztársaság téren három magyar tankot is, a színháztól kb. 70-80 méterre, akik szintén lőtték a párházat ágyúkkal. Ez az ágyúzás rövid ideig tartott, inkább puskákkal, géppisztolyokkal és géppuskákkal lőtték a párházat. A délutáni órákban, úgy egy óra, fél kettő körül kezdett csenedesedni a lövöldözés. Ez időpont körül a párházból már nem hallottam, hogy lőtték volna ki, azonban a felkelők, ha nem is olyan nagyon, de még lőtték a párházat. Ebben az időpontban – egy óra, fél kettő körül – a kapu aljából kinéztem, és akkor láttam, hogy a párházból” fehér zászlóval kiléptek a parlamenterek.¹³⁵

Jankó Piroska tehát mindkét előbb vizsgált állítását, amelyek kölcsönösen kizárták egymást, módosította második kihallgatásakor. Eszerint nem igaz, hogy rövid ideig (tíz-tizenöt per-

135 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13.

BFL FB. Jankó...

cig) volt csak tanúja a harcnak, hanem mintegy egy-másfél óráig. Nem igaz az sem, hogy a harc kezdetétől ott volt a téren, hiszen odaérkezésekor „már nagyban folyt a lövöldözés”, és ott voltak a harckocsik, vagyis azok után érkezett. Jankó tehát a Tímár utcában nem a harcot mondta tíz-tizenöt percesnek, és nem azt mondta, hogy a lövöldözés kezdődött a térre érkezése után, hanem hogy a harckocsik kezdtek azt követően lőni. Eszerint pedig március 11-én Boruss hadnagy két, a vád tárgyává tett cselekmény szempontjából egyaránt lényeges kérdésben rosszul, tévesen szerkesztette jegyzőkönyvbe Jankó vallomását. Az eltéréseknek nincs jelentőségük, valószínűleg nem is voltak szándékosak. (De a figyelmetlensége megerősíti azt a következtetést, hogy Boruss hadnagy összekeverhetett két hasonlóan kezdődő nevet, Kertainéét és Keresztesnéét.)

Jankó Piroška Gyorskocsi utcában jegyzőkönyvbe vett első vallomásának az az eleme, hogy a harckocsik az ő odaérkezésekor már a téren voltak, igazolja azt az e nélkül hamisként elvetett állítását, miszerint megérkezése után kezdődött a lövöldözés. Az ostromról adott beszámolók megegyeznek abban, hogy a páncélosok megérkezése átmeneti szünetet eredményezett, az ostromlók egy időre visszahúzódtak, és csak akkor folytatták a harcot, csak akkor folytatódott (Jankó számára kezdődött, hiszen nem tudhatta, hogy korábban mi történt) a lövöldözés, amikor a harckocsik tűz alá vették a pártházat. Ez magyarázatot ad arra, hogyan kerülhetett Jankó a Luther utca és a Köztársaság tér sarkán álló épület térre nyíló kapualjába. Biztos, hogy ott volt, hiszen fennmaradt helyszínrajzán így jelölte meg a harc alatti tartózkodási helyét,¹³⁶ de azért is, mert látta az Erkel Színház tetejéről és tövéből, valamint a tér fának fedezékéből tüzelő fegyvereseket, a harckocsikat, és a pártházból kilépő parlamentereket, még mielőtt találat érte volna őket. Ilyen látószög csak abból a kapualjból nyílt a térre – a pártházat és a DISZ-bizottság épületét leszámítva. Jankó bíróság előtt tett vallomásában is ezt jelölte meg tartózkodási helyeként. „Én a Luther utca [és a Köztársaság tér] sarkán lévő földszintes ház kapualjába beálltam. Ez a kapu a térre néz. A ház mellett a DISZ-ház volt, ez után a pártház.”¹³⁷ Amikor a térre ért, bizonyosan szünetelt a harc, különben nem ment volna át a fegyveresek (még kevésbé a harckocsik) által tűz alatt tartott területen, hogy bejusson a célpont melletti épületbe, hiszen nemcsak a pártházat, hanem a vele közvetlenül szomszédos DISZ-székházat is lőtték.

136 Jankó Piroška vázlatrajza a Köztársaság térről, 1957. március 22. BFL FB. Jankó...

137 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó..., a következő idézet is innen való.

Erre vall a bíróság előtt tett vallomása is: „A lövöldözés elől befutottam én is ide.” Tűzharc idején nyilván nem indult volna a pártház felé.

Amennyiben pedig közvetlenül azt megelőzően ért a térre, hogy a harcok sik ágyúzni kezdték a pártházat, viszonylag pontosnak tekinthetjük a térre érkezésének általa közölt idejét, és az is megfelel a tényeknek, hogy a harc ezt követően még mintegy egy-másfél óráig tartott.

E megállapításnak nem mond ellent az sem, hogy Jankó vallomása szerint „már többen voltak” ott, amikor ő a kapualjba ért. Az ostrom kezdete előtt nagyobb tömeg élén rendőrök vezette nemzetőr járőrök érkeztek a pártház kapujához, hogy ellenőrizzék, kik őrzik az épületet. Kísérletüknek heves lövöldözés lett az eredménye, értelemszerűen ez hajtotta be a járőröket kísérő fegyvertelen embereket, legalábbis egy részüket abba a kapualjba, ahova Jankó is behúzódott, amikor az ágyúzás megkezdődött. Jankó a bíróság előtt úgy emlékezett, hogy tíz-tizenöten voltak a kapualjban, fegyvertelen férfiak és nők.

Jankó Piroska a Gyorskocsi utcában korrigálta a Tímár utcában felvett jegyzőkönyvnek azt az állítását is, hogy útközben több fegyveres csoporttal találkozott. Ez alkalommal pontosabban megadta a találkozás helyét is: a körút és az Üllői út sarkán találkozott *egy* csoport fegyveressel. (Nem egy fegyveres csoporttal, értsd fegyveres egységgel, hanem egy csoport fegyveressel, vagyis meghatározatlan számú fegyveressel.) Jankó helymeghatározása jól mutatja, hogy nem vett részt az októberi harcokban, hogy nem követte figyelemmel az eseményeket, hiszen nem a Corvinnal vagy a Kiliánnal azonosította a helyszínt, hanem hivatalos, közterületi elnevezésével. Ott és akkor leginkább corvinista fegyveresekkel találkozhatott, akik közül néhányan valóban részt vettek az ostromban. A vallomásnak ez a része fontos adalék a pártház megtámadásának történetéhez. Első Gyorskocsi utcai jegyzőkönyve még csak arra kínál lehetőséget, hogy a térre érkezésének időpontjából visszszámolva következtessünk arra, mikor lehetett a Corvinnál, hiszen nagyon tágan határozta meg az időt, amikor „a reggeli órákban” elindult otthonról. A bírósági tárgyaláson úgy emlékezett, hogy tíz óra körül indult el Budafoki út 81. szám alatti albérletéből. Mivel a Corvin mozi közvetlenül a Budafoki út 81. és a Köztársaság tér között félúton, de egyértelműen közelebb van a Köztársaság térhez, Jankónak valamikor tizenegy óra után kellett a Corvin közelébe érnie. Azért is mindenképpen utána, mert addig sétált, nézelődött, a hír vételét követően viszont konkrét céllal ment a konkrét helyre. Eszerint tizenegy óra után a Corvin közti fegyveresek még csak készültek a pártház megtámadására. Ez ellentmond Hollós és Lajtai ál-

lításának, akik szerint a corvinisták már előző nap elhatározták a pártház megtámadását, és kezdettől részt vettek az ostromban.¹³⁸

Jankó Piroskát többet nem hallgatták ki a rendőrök arról, miként került a térre, a március 13-án felvett jegyzőkönyvben fennmaradt történethez érdeemben nem tett hozzá semmit, sem kézírásos önvallomásában, sem az ügyészségen, sem pedig a bíróságon. Önvallomásából kiderül, hogy 30-án reggel a megszokott rutin szerint indult a napja. Munkahelyére október 23-a óta nem ment be (noha 24-én még elindult, de mivel nem járt a villamos, hazament). Viszonylag későn kelt, megreggelizett, majd egyedül elindult körülnézni a városban.¹³⁹ Pontosította a házat, ahova a Köztársaság téren behúzódott: „a Luther utca [és a Köztársaság tér] sarkán lévő Közért mellett lévő ház kapujában álltam”.¹⁴⁰ Ügyészségi kihallgatásán erről az épületről elmondta, hogy földszintes, egyébként semmi újat nem tett hozzá korábbi vallomásaihoz.¹⁴¹

Bírósági vallomásában – talán a feltett kérdéseknek is köszönhetően – több fontos kérdésben pontosította korábbi beszámolóit. Ekkor adta meg elindulásának pontos idejét, mondta el azt, hogy a Köztársaság téri kapualjban hányan voltak, és (érdekes adalék) hogy azért tudta, hol van a pártház, mert szerette a zenét, és sokat járt az Erkel Színházba.¹⁴² Nyilvánvalóan kérdések alapján tisztázta, hogy a fegyveresek, akiknek beszélgetését hallotta a Ferenc körúton, nem hívták őt a pártházhoz, és nem is velük ment oda, hanem egyedül. „Egyedül voltam, senki nem volt velem. Nem tudom, hogy a fegyveresek hová mentek az Üllői útról, vagy egyáltalán elmentek-e onnan.” Eszerint fel sem merült benne, hogy hozzájuk csatlakozva részt vegyen a harcban, pusztán csak meg akarta nézni, hogy mi történik.

Jankó Piroška többször tett – egymással a kérdés lényeges elemeit illetően egybecsengő – vallomást az ostrom végéről, a parlamenterek kijöveteléről és lelövésükről. „Ezután elcsendesedett [a lövöldözés], és a pártházból egy fehér zászlót tartó tiszt vezetésével kb. 7 fős csoport jött ki, és a színház felé tartott. Ezek között katonaruhás személyek és egy-két civil egyén is volt. Ezek [...¹⁴³]beliek lehettek. Amikor a tér közepére ért a küldöttség, sortüzet kaptak. A fehér zászlót tartó katona és a többiek is a földre rogytak.”¹⁴⁴

138 Hollós–Lajtai (1974) 100–101.

139 Jankó Piroška kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

140 Uo. A bolt jól látható az egyik Köztársaság téri fotón.

141 Jankó Piroška ügyészségi jkv., 1957. május 27. BFL FB. Jankó...

142 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó..., a következő idézet is innen való.

143 Olvashatatlan, nyolc-tíz karakter hosszú rész, talán: pártház.

144 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

Vallomása egybevág a pártházbeliek visszaemlékezésének állításával (amit a történeti munkák is megerősítenek), hogy mielőtt Mezőék fehér zászlóval elhagyták az épületet, már csendesedett a tüzelés, a pártházból alig lőttek, és a térről is ritkábban. Ezt támasztja alá, hogy Jankó kinézett a kapualj alól, nyilván azért, mert valami történt (szűnőben volt a lövöldözés), és mert ennek okát a kapuból a tér felé nézve nem látta, nézett a pártház bejárata felé. Hasonlóan egybevág beszámolója azzal, amit a parlamenterek sorsáról eddig is tudtunk, hogy miután elhagyták az épületet, rájuk lőttek, mire ők a földre zuhantak. Vallomásának más részei azonban eltérnek attól, ami egyéb forrásokból tudható. Jankó minden esetben jóval nagyobbak mondta a pártházból fehér zászlóval kijövő csoportot, mint mások. Március 11-én körülbelül hétfősnek, március 13-án, első Gyorskocsi utcai kihallgatásakor először hat-hét személyre emlékezett, másodjára azt mondta, hogy a csoportot hét embernek látta. Március 22-én készített vázlatrajzában hatfősnek határozta meg, és önvallomásában is hat személyre emlékezett. Május végén felvett ügyészégi jegyzőkönyvében nem szerepel pontos szám, csak annyi, hogy „több katona” jött ki fehér zászlóval. A bírósági tárgyaláson négy-öt főről beszélt.¹⁴⁵

Kizárt, hogy Jankó Piroska kivételével mindenki más rosszul látta az esetet, és Mező Imre ekkora kísérettel hagyta volna el a pártházat, hogy a felkelőkkel tárgyaljon. Ahhoz nem volt szükség ennyi emberre. Ütközetben parlamenterként tárgyalni indulni mindig veszélyes. A fegyveres felkelők nem (mindannyian) ismerték a hadijogról rendelkező genfi konvenciókat, Mezőék csak ellenségeik józanságában bízhattak, abban, hogy az általános erkölcsi norma szerint fognak cselekedni, és nem lőnek a fehér zászlóval feljük közeledőkre. Indokolt volt, hogy ne egy ember induljon tárgyalni, hanem legalább kettő, logikus volt az is, hogy a kormány nemzetőrségként megalakuló fegyveres erejét szervező Mező és a két honvéd ezredes próbáljon szót érteni az ostromlókkal, ami arra mutat, hogy a körülményekhez képest körültekintően döntöttek. Ez pedig kizárja, hogy három főnél nagyobb lett volna a küldöttség, amire Jankó vallomásán kívül nincs is forrás. Kizárható az is, hogy néhány fegyveres valahonnan azonnal Mezőékhez lépett, és őket is lelőtték volna – Jankó következetesen állította, hogy a csoport mindegyik tagja fegyvertelen volt.

Jól mutatja, hogy a nyomozók elégedetlenek voltak Jankó vallomásának

145 Jankó Piroska a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

ezzel az elemével, ahogy (részint eredményesen) igyekeztek lefaragni az általa vallott számot. Jankó márciusban

öt alkalommal is hat-, hét-, illetve hat-hét fősnek mondta a csoportot. Nyilvánvaló, hogy Engedi hadnagy próbálta vallomását a máshonnan ismert számhoz, a háromhoz közelíteni, ennek érdekében többször is kérdezhetette, biztosan emlékszik-e, nem lehetséges-e, hogy kevesebben voltak, aminek eredményeképpen Jankó májusra elbizonytalanodott, és a bíróság előtt már valamennyivel kisebb számot mondott, mint amire eredetileg emlékezett.

A számbeli eltérésnek egyetlen magyarázata lehetséges: Jankó Piroška emlékezetében különböző események mosódtak egybe. Egybeolvadt a pártházból fehér zászlóval kijövő három főről megőrzött emlékképe azokéval, akiket nem sokkal később a fegyveresek kitereltek az épületből. (Jankó a honvéd ezredes sérelmére elkövetett cselekmény után még mintegy fél óráig a téren maradt.¹⁴⁶) Legvalószínűbb, hogy annak az öt ávós sorkatonának a kihozatalával, akikre (miután Elek Lászlót is közéjük állították) a pártház kapujától a Kenyérmező utca sarka felé tüzet nyitottak. Csak Mezőék jöttek ki fehér zászlóval, és csak a Kenyérmező utca felé terelt csoport állt hat főből. Az ágyúzás és a lövöldözés átélésének izgalma, még inkább a borzalmak, amelyeknek Jankó szemtanúja volt, kellőképpen indokolnak ilyen emlékezetzavart. Ez azt jelenti, hogy Jankó Piroška nem volt képes tisztán emlékezni a téren látottakra, a különböző időpontban és helyen történt események, a különböző valóságelemek összekeveredtek emlékezetében.

Ez magyarázhatja, hogy vallomása abban is eltér más forrásoktól, hogy milyen messzire jutottak a parlamenterek, mielőtt rájuk lőttek. Első alkalommal úgy emlékezett, hogy „amikor a tér közepére ért a küldöttség, sortüzet kaptak”.¹⁴⁷ A „tér közepére” meghatározás nyilván nem a Köztársaság tér közepét, hanem a pártház és az Erkel Színház közötti tér, térség közepét jelenti. A Gyorskocsi utcában felvett első jegyzőkönyvben először az szerepel, hogy „alig tettek egy pár lépést a pártház kijáratától, már le is lőtték őket”,¹⁴⁸ másodsor már azt állította, hogy „a fehér zászlós kis csoport alig tett meg a pártház kijáratától 10-12 lépést, a térről sortüzet kaptak, és a csoport valamennyi tagja az úttest kövezetére bukott”. Március 22-én készített vázlatrajza szerint is viszonylag messzire jutottak a parlamenterek, akik nem merőlegesen mentek át az úttesten, hanem átlósan, a pártház kapujától határozottan az Erkel Színház irányába. Hasonlóan emlékezett kézírásos önvallomásában: „alig tettek 10-15 lépést és már sortüzet is kaptak, és ezek a személyek elestek”. Ügyészségi val-

146 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11.
ÁBTL Jankó...

147 Uo.

148 Jankó Piroška jkv., 1957. március 13.
BFL FB. Jankó..., A következő idézet is innen való.

lomásában – a parlamenterek létszámához hasonlóan – nem szerepel pontos adat: „né[hány¹⁴⁹] lépést tettek csak, ekkor lövések dördültek, és mind el- esett”. A bírósági tárgyaláson ismét azt vallotta, hogy „10-12 lépést haladtak a kaputól előre, amikor sortüzet kaptak és elestek”.

Jankó vallomása ebben a kérdésben is eltér attól, ami a parlamenterek le- lövéséről tudható. Számos – más perben jegyzőkönyvezett – tanúvallomás igazolja, hogy Mezőék közvetlenül a pártház kapuja előtt kapták a lövéseket, ott rogytak össze. Jankó emlékezetében ismét különböző emlékképek ol- vadtak egybe. Ezúttal feltehetően két hely: hol volt a csoport, amikor a lö- vések érték, és hol volt a katonatiszt, amikor az emberek körülvették és bán- talmazták – Jankó vázlatrajza szerint a pártházzal szemközt, a színház felőli járdán. Az sem kizárt, hogy két eseményre emlékezett egyként, hiszen vol- tak olyan védők, akiket átküldtek az úttesten, éppen a színház irányába, és akkor lőtték le őket hátulról.

Jankó Piroska azt követően vált szemlélőből cselekvővé, hogy a pártház- ból kijövő parlamenterekre rálöttek, és ők a földre rogytak. „Ekkor a tömeg két irányba oszlott szét. Az egyik csoport a pártházba ment, a másik – amely- hez én is csatlakoztam – a földön fekvő egyének felé tartott. Ekkor én a fe- hér zászlót szorongató katona felé tartottam. Amikor odaértem, már többen körülvették és rugdosták őt. Én is leköttem és belerúgtam. Ekkor még élt a katonatiszt, akinek később tudtam meg a nevét. Asztalos ezredes volt. A to- vábbi ütlegetésnél én mint szemlélő vettem részt.”¹⁵⁰

Jankó Piroska tehát nem közvetlenül a lövések után, hanem valamennyi idő elteltével csatlakozott a katonatisztet bántalmazó csoporthoz, miután az áldozatot átvonszolták az úttesten. Ezt bizonyítja, hogy mindig egyetlen ál- dozatról beszélt, nem a lelőtt parlamenterek csoportjáról, vagyis az általa bántalmazott személyt a tömeg már elhurcolta onnan, ahol a lövéseket kap- ta. Az a kapualj, ahol Jankó az ostrom alatt tartózkodott, mintegy negyven- ötven méterre esett a pártház kapujától, innen hasonló távolságra volt az a hely, amelyet a bántalmazás helyszínéneként megjelölt. A Gyorskocsi utcában

hatvan méterre becsülte a kapualj és a pártház kapuja közötti távolságot, kéz- írásos önvallomásában ugyanezt ötven- hatvan méterre, a bírósági tárgyaláson pedig hatvan méterre tette a kapualj és a tiszt bántalmazásának helye kö- zötti távolságot.¹⁵¹ Időbe telt tehát, amíg odaért, ráadásul a tisztet bántal-

149 A fennmaradt szöveg rongálódott, az ol- vashatatlan részt pótoltam.

150 Jankó Piroska jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

151 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13., uo.; Jankó Piroska a bírósági tárgyalá- son, 1957. június 17. BFL FB., Jankó...

mazó csoport is mozgott, ezért ha Jankó feléjük tartott, akkor nem a legrövidebb úton jutott oda, hacsak nem azt követően indult el, hogy a csoportosulás a pártház kapujától odaért. Nem is sietett. Első kihallgatásán úgy fogalmazott, hogy a meglőtt parlamenterek felé *tartott*, két nappal később úgy, hogy *odamentem*, a bíróságon pedig, hogy „én is *odamentem kényelmesen* [kiemelés – Sz. A.] az elesett személyekhez”.¹⁵² Az időt, amelynek el kellett telnie a parlamenterek meglövése és aközött, hogy Jankó bekapcsolódott az egyik ezredes bántalmazásába, tovább növeli, hogy a lövések után a teret ellefték az addigi ostromlók és nézelődők: „Kellott egy kis idő, mire a tömegem átvágtam magam az elesettekhez” – írta önvallomásában.¹⁵³ Amikor odaért, az ezredest már körülfogta a szidalmazó, bántalmazó csoport, Jankónak át kellett jutnia rajta: „a tömegem át furakodtam be az elesett személyhez”.¹⁵⁴ Semmi nem utal arra, hogy a parlamenterek lelövése után azonnal elhagyta volna a számára addig menedéket nyújtó kapualjat. Nyilván csak akkor lépett ki onnan, amikor tapasztalta, hogy megszűnt a lövöldözés, és látta – amiről minden alkalommal vallomást tett –, hogy az emberek egyik csoportja bemegy a pártházba, a másik a parlamentereket veszi körül, vagyis viszonylag biztonságos elhagyni a kapualjat.

Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, feltehetően kérdésre, azt állította, hogy „a kapuból a személyhez kb. 4-5 perc alatt érhettem oda”. Ennyi időnek legalább el kellett telnie, de valószínűleg többnek, hiszen Jankó minden alkalommal azt is vallotta, hogy az áldozatról már levették a felsőruházatát: „Amikor odaértem, már az ing le volt róla véve, jóformán az egész felsőtestem csupasz volt.”¹⁵⁵ De a tiszt a jegyzőkönyv tanúsága szerint még élt, Jankó legalábbis úgy látta: „Ekkor még [amikor ő belerúgott] élt a katonatiszt.”¹⁵⁶

Idézett vallomásában azt is állította, hogy a földön fekvő tisztet az emberek már azt megelőzően „rugdosták”, hogy ő odaért és belerúgott. Jankó mindig elismerte, hogy belerúgott a tisztbe, de ugyanilyen következetesen állította azt is, hogy csak egyszer. Ebből a szempontból a Gyorskocsi utcában felvett első jegyzőkönyv a leginkább egyértelmű: „Asztalos ezredest én is oldalba rúgtam *egyszer* [kiemelés – Sz. A.], és leköttem.”¹⁵⁷ A tiszt bántalmazása, rugdosása huzamosabb ideig tartott, hiszen bántalmazták, mielőtt

152 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

153 Jankó Piroška kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

154 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

155 Uo.

156 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

157 Jankó Piroška jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

Jankó odaért, és gyöttrése azt követően is folytatódott, hogy Jankó belerúgott, de „a további ütlegetésnél én mint szemlélő vettem részt” – vallotta első kihallgatásán.¹⁵⁸ (Ez a szövegrész is jól szemlélteti a jegyzőkönyv tendenciózus szerkesztettségét: Jankó azt állította, hogy *nem vett részt* a további bántalmazásban, amit úgy foglaltak írásba, hogy bár csak *szemlélőként*, de *részt vett* benne.)

JANKÓ PIROSKA VALLOMÁSAI A GYILKOSSÁGRÓL

Jankó Piroška a különböző alkalmakkor eddig a pontig meglehetősen hasonlóan idézte fel emlékeit, a vád tárgyává tett cselekményről azonban vallomásai érdemben térnek el egymástól.

Első kihallgatásakor kétszer is elmondatták vele, miként vett részt Asztalos ezredes meggyilkolásában. „Valaki [az ütlegetés után] elkiabálta a tömegből, hogy vegyük ki a szívét, és akkor egy férfi a kezembe nyomott egy puskaszuronyt. A puskaszuronnal a kezemben eleget téve az előbbi felhívásnak, fészegetni kezdtem a fekvő katonatiszt – Asztalos – szívét. Ebben a műveletben később két férfi is segített. A további vérengzéshez már nem volt lelki erőm, és ettől a csoporttól távoztam. Ezután még kb. 30 percet tartózkodtam a téren, és elindultam haza.”¹⁵⁹ Boruss István hadnagy felszólítására, hogy „Mondja el részletesebben Asztalos ezredes meggyilkolásának körülményeit”, Jankó lényegében megismételte az idézett vallomást: „A tömeg ekkor kiabálta, hogy ávós, gyilkos, vegyük ki a szívét. Én ott voltam mellette, és én is belerúgtam és leköttem, mint azt a többi ott lévő tette. Ezután egy ismeretlen férfi szuronyt nyomott a kezembe azzal a megjegyzéssel, hogy vegyük ki a szívét. Ekkor a bennem felgyülemlt dühből, amit az ot-tani hangulat kiváltott belőlem, a kezembe nyomott szuronnal az oldalbordája közé szúrtam, a bal mellbimbótól jobbra *felnyitottam a testét*. Más nem csináltam. *A mellettem lévő két férfi tovább folytatta [...]*¹⁶⁰. *Láttam azt, hogy az egyik férfi kivette a szívét*. Megjegyezni kívánom, hogy a fekvő, még élő személyt többen lefogták.

A véres tetemtől és a cselekménytől megundorodtam, és nem volt lelki erőm továbbra is ott maradni, hanem a tér más részein sétálgattam kb. 30 percig, majd azon az útvonalon, amelyen jöttem, eltávoztam haza.”

A kurzivált részeket Jankó törölte a gépiratos jegyzőkönyvből, a margóra pedig odaírta: „Jav[ította] Jankó Piroška.” Hajlandó volt tehát beismerni, hogy szuronnal beleszúrt Asztalos ezredesbe, de azt nem, hogy annak testét „felnyitotta”, és látta, amint két férfi

158 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11.

ÁBTL Jankó...

159 Uo. A következő idézetek is innen valók.

160 Olvashatatlan szöveg.

feszegeti, szélesíti a sebet, vagy hosszabb sebet vág, mint ahogy azt sem, hogy ezek egyike kivette volna Asztalos szívét. Ez azt jelenti, hogy ez a szövegrész nem tőle származik, nem ő mondta, vagy nem így mondta; az állítást ebben a formában Boruss István hadnagy szerkesztette bele a jegyzőkönyvbe. Jankó azonban észrevétel nélkül hagyott egy ezt megelőző részt, amely arról szólt, hogy ő maga kezdte feszegetni Asztalos szívét. Egy ember szívét nem lehet feszegetni testének felnyitása nélkül. Nyilvánvaló, hogy Jankó nem a szúrást, hanem a „test felnyitását” tagadta, nyilvánvaló, hogy nem a meg nem nevezett férfiakat kívánta vallomása egy részének törlésével védeni, vagyis nem azt tagadta, hogy valamelyikük kivette az áldozat szívét, hanem azt, hogy ő mind ezt látta. Ha viszont tagadta, hogy ilyen cselekményt látott, akkor csak akaratán kívül maradhatott a jegyzőkönyvben annak elismerése, hogy ezt a borzalmas tettet ő maga követte volna el, pontosabban kísérelte volna meg. Az aznap munkahelyén őrizetbe vett, mindössze húszéves, büntetlen előéletű Jankó Piroska bizonyosan végtelenül zaklatott volt kihallgatásakor. Ez anélkül is állítható, hogy bármit tudnánk annak körülményeiről, hiszen halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekménnyel vádolták, egy ocsmány, borzalmas gyilkosság elkövetésével. Függetlenül attól, hogy azt elkövette-e vagy sem, bizonyos, hogy feldúlt volt, vagyis a jegyzőkönyvet nem tudta gondosan, higgadtan átolvasni. Aláírásával hitelesített vallomásában tehát akaratlanul, de benne hagyta beismerését, hogy „feszegetni kezdte” Asztalos ezredes szívét.

A Gyorskocsi utcában felvett első jegyzőkönyve azonban tartalmazza a történetnek azt a részét, amelyet a Tímár utcában törölt. „Ezt [a szúrást] követően előttem ismeretlen személyek Asztalos ezredes testén általam felvágott testrészét feszegették, és a kezükkel kezdték a szívét kitépni.”¹⁶¹ Jankó a jegyzőkönyv minden oldalát aláírta, sem Engedi hadnagy kézzel írt tisztázatán, sem a gépiraton nem változtatott, nem tett megjegyzést. Miként lehetséges, hogy két nappal a letartóztatása után, túljutva annak sokkján (noha a Gyorskocsi utcába kerülés 1957 tavaszán alkalmas volt újabb sokkot kiváltani) észrevétel nélkül hagyta azt, amit előzőleg törölt a jegyzőkönyvből? Lehete ezt azzal magyarázni, hogy Engedi hadnagy olyan bizonyítékkal szembesítette, amely előtt kénytelen volt meghajolni, és feladta tagadását, a vizsgálati osztály azonban ilyen bizonyítékkal később sem rendelkezett. Elképzelhető, hogy ezúttal nem kínálták fel neki a vallomás korrigálását, de az is, hogy Jankó apátiába süllyedt, beletörődött sorsába, feladta a küzdelmet.

A legvalószínűbb magyarázat azonban az, hogy Engedi hadnagy üzletet kínált Jankó Piroskának: amennyiben

¹⁶¹ Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

hajlandó vallomást tenni arról, hogy előtte ismeretlenek kezdték kitépni Asztalos ezredes szívét, nem veszi jegyzőkönyvbe azt, amit Jankó az előző jegyzőkönyv szerint beismert, hogy ezt a borzalmas tettet ő maga követte el, sőt ezt a vallomását nem használják fel bizonyítékként. A Gyorskocsi utcában felvett jegyzőkönyvekben valóban nem szerepel, hogy Jankó tépte ki – vagy akár próbálta kitépni – Asztalos szívét, a Tímár utcában felvett jegyzőkönyv pedig nincs a bíróságnak megküldött vizsgálati iratok között. Nyomozó és gyanúsított alkujára utal, hogy a jogi képzettséggel, jogi ismeretekkel nem rendelkező Jankó számára előnyösnek tűnt (és részben előnyös is volt), ha ismeretleneket vádolva megszabadulhat a vádtól, hogy ő követte el a bűncselekmény legbrutálisabb, legocsmányabb részét. De Jankónak ez a vallomása előnyös volt Engedi hadnagy számára is, hiszen annak fejében, hogy nem ő követte el a tettet, Jankó elismerte, hogy valakik kezdték kitépni a szívet, így azt szemtanú bizonyítja. Ráadásul – vélhetően tudtán kívül – Jankó azt is elismerte, hogy bűnsegédként részese volt a büntettnak, hiszen ő tette lehetővé, ő készítette elő, amikor törét az ezredesbe döfte.

A vázolt megállapodásra vall, hogy ezután Jankó Piroska került, hogy Asztalos János szívének fessegetéséről, kivételéről vallomást tegyen. Későbbi vallomásaiból – amikor a gyilkosság csak érintőlegesen került szóba,¹⁶² amikor áldozatának azonosítása kapcsán tett vallomást,¹⁶³ vagy amikor arról beszélt, hogy Asztalos védekezett-e a szúrás ellen¹⁶⁴ – mindössze annyi került jegyzőkönyvbe, hogy egy törrel a szívébe szúrt. Kézírásos önvallomásában ismét részletesen leírta a gyilkosságot és az azt közvetlenül követő cselekményeit: a „[t]örőt nem sokáig tartottam a személyben, mikor kihúztam, véres volt. És ekkor úgy megundorodtam saját cselekményemtől, hogy én onnét eljöttem, a véres töröt pedig a színház előtti téren eldobtam. Hogy a szívvel mit csináltak, azt nem tudom. Két férfi tépte a sebet, de ismeretlen személyek voltak, hogy néztek ki, nem tudom, mert olyan nagy volt a tolongás, nem tudtam megjegyezni, hogy is néznek ki.”¹⁶⁵ A szövegben jól el-

162 Jankó Piroska jkv., 1957. március 15.
BFL FB. Jankó...

163 Jankó Piroska jkv., 1957. március 26.
BFL FB. Jankó...

164 Jankó Piroska jkv., 1957. április 10. BFL
FB. Jankó...

165 Jankó Piroska kézírásos önvallomása,
d. n. BFL FB. Jankó...

határozható, hogy mikor beszél a saját emlékeiben élő eseményről, és mikor ismétli a szájába adott történetet. Eszerint a véres tör vagy a szúrás látványától (nem pedig Asztalos szívének fessegetésétől) lett rosszul, kivált a tömegből, eltávolodott, és eldobta a töröt. A történetnek itt vége van, Jankó ki is jelentette, hogy nem tudja, mit csinál-

tak a szívvel. A történet lezárása után azonban visszakanyarodott az időben, itt kezdődik a nyomozótól kapott történet, hogy mégis tudja, mit csináltak a szívvel. Ennek felmondásakor stílusa észrevehetően eltér a megszokottól: bőbeszédű és semmitmondó, feltűnően hosszan és bonyolultan magyarázza, miért nem emlékszik azokra, akik a leírt cselekményt elkövették.

A március 13-i kihallgatásról felvett jegyzőkönyv után ez az önvallomás az egyetlen irat, amely Jankó elbeszélésében megőrizte a „szívfeszégetés” történetét. Ügyészségi kihallgatásán nem beszélt róla, a bíróság előtt pedig kerülni igyekezett, de kényszerhelyzetbe került. Elé tárták március 13-i vallomását, mire elismerte: „[...] így volt. Kihúztam a törst, és két férfi a kezével feszítette a sebet, én eljöttem. Megundorodtam úgy a szúrástól, mint a feszítéstől.”¹⁶⁶ Az utolsó mondatban egybeolvad a megőrzött emlék a megtanult szöveggel, Jankó engedelmesen elismételte, amit a vizsgálótiszt adott a szájába, de ragaszkodott ahhoz, amire valóban emlékezett. Ettől lett állítása zavaros. Ha ugyanis a véres tör látványától undorodott meg (borzadt el, lett rosszul), akkor a szív feszégetésének látványa már nem válthatta ki ugyanezt a hatást, legfeljebb fokozhatta.

Összegezve megállapítható, hogy Jankó Piroška nem is látta, hogy valaki akár csak kísérletet is tett volna az ezredes szívének kitépésére. A tömegben elhangzott a felkiáltás, hogy „vegyük ki a szívét”, talán Jankó is kiabálta, ezt a bírósági tárgyaláson is elismerte, de ennél többnek szemtanúja sem volt.

Annak további vizsgálata előtt, hogy történt-e kísérlet az áldozat szívének kivágására, szükséges megvizsgálni, hogy ki volt a Jankó Piroskának tulajdonított bűncselekmény áldozata. Jankó rendőrségi kihallgatásain azt vallotta, hogy Asztalos János ezredesbe rúgott bele, őt köpte le, és őt szúrta szíven. Így tudták a vizsgálótisztek is, hiszen a *Fehér könyv* első kötetében az jelent meg, hogy neki vágták ki a szívét a Köztársaság téren.¹⁶⁷ Első kihallgatásán, a Tímár utcában Jankó nem beszélt arról, honnan tudja áldozata nevét, csak annyit közölt, hogy azt később tudta meg.¹⁶⁸ A Gyorskocsi utcában Engedi hadnagy kérdésére elmondta: „Hogy azt a személyt Asztalos ezredesnek hívják, azt az újságból tudtam meg. November végén vagy december elején jelent meg az újságban a képe, és akkor én felismertem, hogy ezt a személyt szúrtam meg a törrel.”¹⁶⁹

Kézírásos önvallomásában is azt állította, hogy „november végén vagy december elején jelent meg az újság-

166 Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

167 *Ellenforradalmi erők...* [1956] 19.

168 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

169 Jankó Piroška jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

ban [Asztalosnak] a képe, és akkor én felismertem, hogy ezt a személyt szúr-
tam meg a törrel”.¹⁷⁰ Ez azonban kevésbé hihető, egyfelől a korabeli nyom-
datechnika miatt, hiszen az akkor használatos, rossz minőségű újságpapírra
nyomott fekete-fehér fotó alapján nehéz felismerni egy mindössze egyszer
látott személyt, de különösen azért, mert az Asztalosról megjelent fotó be-
állított: azon az ezredes ruhája előírászerű és rendezett, haja jól fésült, ka-
tonásan és férfiasan, de kissé mosolyog – vagyis a legkevésbé sem úgy néz ki,
mint amilyenek a Köztársaság téren Jankó Piroska láthatta.

A kérdéssel kapcsolatban Jankó mást mondott azon a kihallgatáson,
amelynek feladata volt pontosan rögzíteni, miként és mikor tudta meg, hogy
ki volt az áldozata: „én még az újságból értesültem 1956. november végén
vagy december elején, [hogy] akit megsúrtam, annak kitépték a szívét, és
azt Asztalos ezredesnek hívják”.¹⁷¹ Eszerint az újságból tudta meg, hogy a
megsúrt tisztnek kitépték a szívét. Ennek alapján megválaszolható, miként
kerültek a Tímár utcában felvett jegyzőkönyvbe az aláírás előtt kihúzott ré-
szek, hogy „felnýtotta” Asztalos testét, és látta, amint egy férfi kivette an-
nak szívét: az újságban olvasott cselekményre hivatkozva nevezte meg áldo-
zatát: abba a tisztbe szúrta bele, akinek kivették a szívét. Ez utóbbit azonban
nem saját cselekményének mondta, és nem is úgy említette, mint aminek
szemtanúja volt, hanem mint amiről később értesült. Nem lehet eldönteni,
hogy ő fogalmazott félreérthetően, vagy Boruss hadnagy forgatta ki (szándé-
kosan vagy akarattalanul) a szavait, április 25-i vallomásaiból azonban kide-
rül, hogy erről a szörnyű tettről csak utólag, az újságból szerzett tudomást.
Mert miközben elismerte, hogy belerúgott Asztalosba, és szíven szúrta még
élő áldozatát, miközben elismerte, hogy ettől véres lett a kabátja, csak azt az-
óta kitisztította, makacsul igyekezett kerülni, hogy a szív kitépéséről akár ab-
ban a formában is beszéljen, hogy ezt a cselekményt nem ő követte el.

Engedi hadnagy felszólítására Jankó első Gyorskocsi utcai kihallgatása-
kor leírta Asztalos külsejét. „Asztalos ezredes katonatiszti egyenruhában, lo-
vaglónadrágban és csizmában volt. Magasságát nem tudom, mert fekve volt.
Asztalos ezredesnek sötétbarna, hátrafésült haja volt, még amit megjegyez-

tem, magas homloka volt. Emlékeze-
tem szerint kb. 35 éves lehetett, leg-
alábbis én ennyinek néztem.”¹⁷² Ez a
nem különösebben informatív személy-
leírás illik Asztalos ezredesre, de Papp
József ezredesre is, hiszen mindketten
honvédtiszti egyenruhában léptek ki a

170 Jankó Piroska kézírásos önvallomása,
d. n. BFL FB. Jankó...

171 Jankó Piroska jkv., 1957. április 25. BFL
FB. Jankó...

172 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13.
BFL FB. Jankó...

pártház kapuján, mindkettejüknek barna, a kor szokása szerint hátrafésült haja volt, és közel egyidősek voltak, Asztalos 1918-ban, Papp 1917-ben született. Jankó leírásának mindössze két olyan eleme van, amelynek alapján megkülönböztethető a két áldozat. Asztalos a fennmaradt fényképek alapján inkább nevezhető magas homlokúnak, mint Papp, és az ő haja volt sötétbarna, Pappé gesztenyebarna,¹⁷³ ezek alapján valószínűsíthető, hogy Asztalos volt Jankó áldozata, noha egyik elem sem perdöntő, sem önmagában, sem együtt. Kételyeket ébreszt azonban az egész személyleírás hitelességével kapcsolatban Jankónak az a megállapítása, hogy áldozatának hátrafésült haja volt, mivel elképzelhetetlen, hogy ilyet meg lehet állapítani egy meglőtt, összerugdosott, negyven-ötven méteren át vonszolt, felsőruházatától majdnem teljesen megfosztott emberről. Egy későbbi vallomásában Jankó azt állította, hogy az áldozat „kb. 170 [cm] magas lehetett, bár ezt határozottan állítani nem merem, mert ez a személy hanyatt feküdt, és így igen nehéz megállapítani a test magasságát”.¹⁷⁴ Ha a földön fekvő ember magasságának megbecslésére csak ilyen óvatosan vállalkozott, akkor hajviseletére még kevésbé emlékezhetett, annak ellenére, hogy arról többször egybehangzó vallomást tett. Ez vagy annak a jele, hogy emlékezetében összekeveredtek az átélte események emlékképei a máshonnan (fényképből) nyert ismeretekkel, vagy a vizsgálótiszt diktálta vagy kérdezte bele a személyleírásnak legalább ezt a részét a jegyzőkönyvbe.

Az iratokban alig van nyoma, hogy miként, de március végén valami zavar támadt az áldozat személye körül, ezért Jankót 26-án kihallgatták arról, miként azonosította áldozatát, és újra személyleírást kellett adnia róla. Ekkor megkérdezték tőle, hogy látott-e áldozatán vagy mellette pulóvert. A kérdést nem tartalmazza a jegyzőkönyv, de Jankó válaszából („Pulóvert nem láttam”) egyértelműen lehet rá következtetni, ugyanis kérdés nélkül semmi oka nem lett volna arról beszélni, hogy mit nem látott, illetve hogy éppen pulóvert nem látott az egyenruhás ezredesen. A vizsgálók valahonnan megtudhatták, hogy Asztalson pulóver volt, amikor elhagyta az épületet, ezt a boncolásról készült jelentés igazolta.¹⁷⁵

Jankó a március 26-án felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint korábban e tárgyban tett vallomását egy olyan

173 Jkv. Asztalos János ezredes halottszemléjéről és boncolásáról, 1957. április 19.; Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

174 Jankó Piroška jkv., 1957. március 26. BFL FB. Jankó...

175 Jkv. Asztalos János ezredes halottszemléjéről és boncolásáról, 1957. április 19. BFL FB. Jankó...

elemmel egészítette ki, amelynek segítségével inkább megállapítható volt, hogy Asztalos János bántalmazásában és megölésében vett részt: „Asztalos ezredes nem volt sovány, de nem is volt kövér. Jó kondícióban volt, izmos, széles vállú.”¹⁷⁶ Amennyire ez a fennmaradt arcképek alapján megállapítható, a két ezredes közül Asztalos volt sportosabb alkatú, Papp inkább tűnik testesnek, netán valamelyest kövérnek. Ezt erősíti meg boncolási jegyzőkönyve: „A bőr alatti kötőszövet a hason kétujjnyi vastag zsírréteget tartalmaz, a mellkason a zsírréteg hüvelykujjnyi vastag”,¹⁷⁷ és Kelemen Endre orvosszakértő bíróság előtt tett tanúvallomása, amely szerint Papp „elég kövér ember volt”.¹⁷⁸

Miután azonban a március 26-i kihallgatás alkalmával Jankó megerősítette, hogy október 30-án a Köztársaság téren Asztalos János bántalmazásában vett részt, majd egy törrel őt szúrta szíven, másnap, március 27-én nem Asztalos, hanem Papp József holttestének kihantolását és boncolását rendelték el, mivel „a nyomozás adatai szerint [...] az épületből való kijövet pillanatában Papp József honvéd ezredesre és társaira az ellenforradalmárok sortüzet adtak, amitől Papp József megsebesült. Jankó Piroska a megsebesült Papp Józsefhez odament, s míg a többi ellenforradalmár Papp Józsefet lefogta, Jankó Piroska Papp József szívébe döfte a törét.”¹⁷⁹ A vizsgálati osztály tehát március 27-én biztosnak tekintette, hogy Jankó áldozata mégsem Asztalos, hanem Papp ezredes volt.

A dokumentumok között nincs más március 26-i vagy 27-i keltezésű irat, amelyből egyértelműen megállapítható lenne, milyen új információ birtokába jutottak a rendőrök, ami új irányt adott a vizsgálatnak. Két héttel későbbi, április 11-i keltezéssel azonban

176 Jankó Piroska jkv., 1957. március 26. BFL FB. Jankó...

177 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

178 Kelemen Endre a bírósági tárgyaláson, 1957. június 21. BFL FB. Jankó...

179 Határozat Papp József holttestének kihantolásáról és bírósági boncolásáról, 1957. március 27. ÁBTL Jankó...

180 A HM Elesettekkel Foglalkozó Bizottságának feljegyzése, 1957. április 11. BFL FB. Jankó...

fennmaradt a HM Elesettekkel Foglalkozó Bizottságának feljegyzése a forradalom idején elesett katonák 1956. novemberi azonosításáról és temetéséről, és ahhoz csatolva az Asztalos Jánosról és Papp Józsefről akkor készült fotók.¹⁸⁰ Valakinek, aki ismerte ezt a fényképet (vagy jelen volt az agnoszkáláskor), fel kellett tűnnie, hogy Jankó vallomásai nem illenek Asztalos holttestére. Jankó ugyanis március 26-i vallomásában azt is elmondta, hogy áldozata felsőtestén nem volt ruha:

„Asztalos ezredesen egy összetépett zöldessárgás színű ing volt, de ez az ing már annyira össze volt tépve, hogy a testét jóformán nem is fedte.”¹⁸¹ Asztalos 1956. novemberben készült fotóján pedig jól látszik, hogy felsőtestén ruha van, kivehető a váll-lapja, és a gallér hajtókáján a fegyvernem jelzése is.¹⁸² (Elképzelhetetlen, hogy a holttestet valaki a téren utólag öltöztette fel, nincs nyoma, hogy ez a képtelenség valakiben is felmerült volna a vizsgálat során.)

Jankó Piroska március 26-án jegyzőkönyvbe vett vallomásában tehát két személy leírása keveredik: a jó kondíciójú, izmos, széles vállú Asztalos Jánosé, akinek magas homloka, sötétbarna haja volt, és Papp ezredesé, akit meztelen felsőtesttel találtak a Köztársaság téren. Jankó beszámolt arról a félmeztelen személyről, akinek a bántalmazásában részt vett, és arról, akit áldozatának tudott, és akit áldozatának tudtak. Vallomásának két részlete közül az egyik feltétlenül hamis, hiszen csak az egyik ezredes bántalmazásában vett, vehetett részt, mivel a kettő egy időben zajlott. A nyomozók úgy tudták, hogy Asztalos ezredes gyilkosa, ezért arra törekedtek, hogy ezt igazoló vallomások kerüljenek jegyzőkönyvbe. Mivel számukra indifferens volt, hogy melyik tiszt sérelmére követte el a cselekményt, nyilvánvalóan nem törekedtek szándékosan az addigi vallomások összezavarására, az elért eredmény megkérdőjelezésére.

Ezen a ponton válik fontossá Jankó vallomása áldozatának hátrafésült hajjáról, ami arra vall, hogy nem az emlékezetében élő embert írta le, hanem a szájába adott szavakat mondta. Mielőtt ugyanis a neki megmutatott fényképek alapján április 30-án felismerhette és elismerhette volna, hogy áldozata valójában Papp József volt,¹⁸³ és mielőtt Papp ezredes holttestének április 5-én elkészült boncolási jegyzőkönyve mindezt megerősíthette volna, Engedi hadnagy már március 27-én azt állította, hogy Papp ezredes volt az áldozata, noha ezt akkor még egyetlen jegyzőkönyv sem támasztotta alá. Ez csak abban az esetben volt lehetséges, ha Engedi pontosan tudta, hogy mely jegyzőkönyvbe foglalt állítások származnak valóban Jankótól, és melyek nem. Ha tudta, hogy sem a magas homlokról, sem a sötétbarna hajról, sem a széles vállról tett vallomás nem Jankóé, ezeket legalábbis ő sugallta.

Április 5-én elkészült a jegyzőkönyv Papp József ezredes holttestének boncolásáról, amely megerősítette ugyan,

181 Jankó Piroska jkv., 1957. március 26. BFL FB. Jankó...

182 A Budapesti Katonai Helyőrség-parancsnokság által 1956 novemberében az agnoszkálás alkalmával készített felvétel Asztalos ezredesről. A fotó hátoldalán kézírással, aláírás nélkül: „sajtóban nem jelenhet meg”. BFL FB. Jankó...

183 Jankó Piroska felism. jkv., 1957. április 30. BFL FB. Jankó...

hogy ő volt Jankó áldozata, de újabb problémákat vetett fel. A holttesten csupán egy alsónadrág volt. Ez igazolta Jankó két állítását: hogy áldozata derékig meztelen volt, és hogy egy idő után kivált a bántalmazó tömegből, nyilván ezt követően fosztották meg az ezredest további ruháitól. A jegyzőkönyv azonban több olyan állítást is tartalmazott, amelyek ellentmondtak annak, amit a nyomozók tudtak az esetről, és amiről Jankó jegyzőkönyvbe foglalt beismerő vallomást tett. Papp József holttestén találtak szúrt sebet, de a szúrás nem az ezredes szívét, hanem attól tizenöt centiméterrel lejjebb, a hasát érte, „a mellkas bal oldalán, a k[öz]p[onti] vonaltól 8 cm-nyire, a talpi síktól 111 cm-re [...] a bőr alatti lágyrészekben ejtett sérülés 5 cm hosszban metszi át az egyenes és ferde hasizmokat, a hashártya felett elhelyezkedő zsírréteget, és magát a hashártyát”.¹⁸⁴ A Kelemen Endre bírósági orvos és Földes Vilmos igazságügyi orvosszakértő által elvégzett vizsgálat megállapítása tehát egyaránt ellentmondott Jankó Piroska eddigi jegyzőkönyvbe vett vallomásainak és annak, amit a nyomozók tudtak, hogy Jankó az ezredes *szívébe* szúrt. A boncolás eredménye azt is cáfolta, hogy bárki kísérletet tett volna a szív kitépésére. A vizsgálat megállapította, hogy az ezredes testén lévő egyetlen szúrt seb „pontos hossza 22 mm” a test felszínén. Egy ekkora sebbe nem fér bele egy felnőtt férfi, de még egy nő két ujjja sem, amennyi a feszegetéshez legalább szükséges, ráadásul Jankó erről tett vallomásai szerint többen feszegették az ezredes mellkasát. Kelemen Endre bírósági meghallgatásakor leszögezte: „beszúrás utáni fesztítésnek semmi nyoma nem volt látható”.¹⁸⁵

Kelemenék, akik Jankó vallomásainak ismeretében végezték el a boncolást (konkrétan utalnak jegyzőkönyvben rögzített állításaira), megkísérelték igazolni, hogy noha Jankó nem az áldozat szívébe szúrt, valójában ez volt a szándéka. „Ugyancsak megmutatta a gyanúsított, hogy ő a szív elhelyezkedését az ember szervezetében hol gondolja, és ez alkalommal a középen a szegycsont alatti tájékot mutatta meg. Ez a táj nagyjából megfelel a szúrás helyének.”¹⁸⁶ (Az iratokban nincs nyoma annak, hogy a szakértők kihallgatták volna Jankót arról, hogy hol tudja a szív helyét.) Ez a bizonyításkiegészítés elegendő volt a vizsgálati osztály számára, a jogban jártasabb ügyésznek azonban nem, hiszen az csak Jankó ölési szándékát, de nem a gyilkosság elkövetését igazolta. Ismét Kelemen

184 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

185 Kelemen Endre a bírósági tárgyaláson, 1957. június 21. BFL FB. Jankó...

186 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

ma annak, hogy a szakértők kihallgatták volna Jankót arról, hogy hol tudja a szív helyét.) Ez a bizonyításkiegészítés elegendő volt a vizsgálati osztály számára, a jogban jártasabb ügyésznek azonban nem, hiszen az csak Jankó ölési szándékát, de nem a gyilkosság elkövetését igazolta. Ismét Kelemen

segítségére volt szükség, aki igazolta, hogy a szúrás „Papp Józsefet életében érte, tőrtől származik, ez a sérülés, miután áthatolt a hason, sőt a sérülésen keresztül a cseplesz is előreesett, egymagában is alkalmas volt emberi élet kioltására. Hogy a hasi sérülések emberi élet kioltására alkalmasak, az általában köztudomású.”¹⁸⁷

Kevésbé valószínű, hogy Jankó Piroska, aki az általános iskolát jeles eredménnyel fejezte be, ne tudta volna a szív helyét. Az azonban bizonyos, hogy első jegyzőkönyvében és még később is egészen mást vallott a szúrás (következésképpen a szív) helyéről, mint amit állítólag Kelemenéknek mondott: „a kezembe nyomott szuronnal az oldalbordája közé szúrtam, a bal mellbimbótól jobbra”.¹⁸⁸ Ugyanez szerepel kézírásos önvallomásában: „a bal mellbimbótól jobbra a borda közt a szívéhez döftem”.¹⁸⁹ Eszerint a cselekmény elkövetésekor vagy vallomásainak megtételekor még pontosabban tudta a szív helyét. A boncolási jegyzőkönyvben leírt sérülés a bal mellbimbótól jóval lejjebb, de ugyancsak jobbra van, a kövérnek mondott áldozat nem lehetett annyira vékony, hogy a központi vonaltól nyolc centiméterre lévő seb túl legyen a mellbimbón. Jobbra – a holttest szempontjából. Jankó azonban vallomása szerint áldozatával szemben volt, amikor szúrt, vagyis ha azt vallotta, hogy a mellbimbótól jobbra szúrt, akkor a seb nyomát a mellbimbótól balra találta volna meg a vizsgálat. Papp ezredest tehát nem szíven szúrta, hanem hasba döfte valaki. Lejjebb és beljebb, mint ahogy Jankó Piroska vallotta.

Jankónak azonban még egy jegyzőkönyvében van pontosan megjelölve a hely, ahova késével beleszúrt: „A nálam levő tőrrel Asztalos ezredesnek a mellén, a szíve fölött, a bal mellbimbó alatt, a borda között kb. 7-8 cm mély sebet vágtam.”¹⁹⁰

Jankó Piroska terjedelmes önvallomása megírásának pontos idejét nem sikerült meghatározni, de a benne foglaltak alapján megállapítható, hogy március 26-a után és április 30-a előtt készült. A március 26-a előtti napokban vált kétségessé, hogy Asztalos volt az áldozata, a 26-i kihallgatás célja volt tisztázni, hogy minek alapján azonosította őt. Ekkor tették fel neki a kérdést a pulóverrel kapcsolatban, amire kitért önvallomásában is, amelyben még Asztalost tudta áldozatnak: „Pulóvert nem láttam, se rajta, se mel-

187 Kelemen Endre bírósági orvos levele a Fővárosi Ügyészségnek, 1957. június 10. BFL FB. Jankó...

188 Jankó Piroska jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...

189 Jankó Piroska kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

190 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

lette.”¹⁹¹ Április 30-án, a fényképek megmutatásakor Papp ezredesben ismerte fel áldozatát, ettől kezdve mindig róla tett vallomást. Az önvallomást tehát akkor írta, amikor még Asztalost tudta áldozatának, vagyis április 30-a előtt, de március 26-a után, amikor már tudott a zöld pulóverről.

Ebben az esetben pedig a fennmaradt iratok tanúsága szerint Jankó két alkalommal (március 11-én és valamikor március 26-a után) ugyanúgy emlékezett a szúrás helyére, a kettő között pedig egyszer (március 13-án) egészen másként. Két vallomása eltért attól, amit a boncolási jegyzőkönyv megállapított (a március 11-i és a március 26-a utáni), egy pedig (a március 13-i) azonos volt azzal. Jankó Piroska sem az ügyészségen, sem a bíróság előtt nem hivatkozott arra, hogy ő nem ott szúrta meg az áldozatát, ahol a boncolási jegyzőkönyv rögzítette a sérülést, sőt állítólag készséggel elismerte Kelemen doktornak, hogy nem jól tudja a szív helyét, magyarázatot kínálva ezzel korábbi vallomásainak tévességére. Kizárható tehát, hogy trükközött, hogy két alkalommal a vizsgálot megtévesztve, szándékosan vallott hamisan a szúrás helyéről. Ebben az esetben két okból térhet el e kérdésben a Gyorskocsi utcában felvett jegyzőkönyv a másik két dokumentumtól. A legkézenfekvőbb válasz, hogy Boruss István hadnaggyal ellentétben a vizsgálati osztály nyomozója, Engedi László hadnagy tudta a szív helyét, és/vagy odafigyelt a jegyzőkönyvben rögzített vallomásra. Engedi hadnagy úgy tudta, és talán Jankó is azt vallotta (hiszen az újságban azt olvasta), hogy az áldozatot szíven szúrták, és a jegyzőkönyv szerkesztésekor korrigálta, amit a gyanúsított a szúrás pontos helyeként vallott. A „szíve fölött, a bal mellbimbó alatt”¹⁹²

191 Jankó Piroska kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

192 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

előtt nyilván átolvashatta, és kizárt, hogy észrevette volna ezt az apró változtatást, ha pedig mégis, nyilván nem látta értelmét annak, hogy írásban észrevételezze.

Akármelyik magyarázatot is fogadjuk el, a dokumentum, amelyet Eörsi László beemelt szövegébe, egyik esetben sem Jankó Piroška vallomását, hanem Engedi hadnagy egyidejű korrekcióját vagy későbbi hamisítását tartalmazza. Mivel pedig Jankó rosszul emlékezett arra, hogy hol érte a szúrás az áldozatot, feltehető, hogy nem is ő követte el a bűncselekményt, sőt azt nem is látta pontosan. A boncolási jegyzőkönyv és Kelemen Endre bíróság előtt tett vallomása pedig egyértelműen bebizonyította, hogy kísérlet sem történt Papp ezredes szívének kitépésére, így annak Jankó nem lehetett a szemtanúja, annak ellenére sem, hogy arról három különböző alkalommal beismerő vallomást tett.¹⁹³

Az egyszerűen induló és már-már sikerrel lezárt ügyet tehát alaposan összezavarta az áldozat kezdeti téves azonosítása, amit csak részlegesen oldott meg Papp József boncolási jegyzőkönyve, mivel az az eddig tárgyalaton túl további problémákat is felvetett. Ezért április folyamán célszerűnek tűnt visszatérni az eredeti vádhoz, és elvégezni Asztalos ezredes holttestének boncolását, abban a reményben, hogy az Pappénál inkább fogja bizonyítani a Jankó ellen emelt vádat. A vizsgálat fő feladata volt tisztázni, hogy mi okozta Asztalos halálát, és hogy a „mellkason van-e szúrás, a szív sérült-e?”¹⁹⁴

A vizsgálat eredménye kizárta, hogy Asztalos lett volna annak a cselekménynek az áldozata, amelynek elkövetésével Jankó Piroškát vádolták. Asztalos holtteste „teljesen fel volt öltöztetve”, rajta kabát, alatta hosszú ujjú, zöld színű pulóver, az alatt pedig fehér ing volt. „A boncolás alapján megállapítottuk, hogy sértett tetemén szúrás vagy vágás okozta sérülés nincsen, a szív kimetszésére nem történhetett semmiféle kísérlet.”¹⁹⁵ Mindössze Asztalos kabátján találták nyomát vágásnak, ez azonban nem érte a testet, valaki, vélhetően már halála után, egy tíz centiméter hosszú és nyolc centiméter széles keresztet vágott a kabátba.

A nyomozóknak ezután tudomásul kellett venniük, hogy mindazon nehézségek ellenére, amelyeket Papp József ezredes boncolási jegyzőkönyve okoz, egyedül ő lehet Jankó Piroška áldozata. Az, amit könyvében Eörsi felvet, hogy netán Szabó Lajos alezredes, fel sem merült a vizsgálat során, hiszen Jankó vallomása egyértelmű volt a tekintetben, hogy áldozata az

193 Jankó Piroška jkv., 1957. március 11. ÁBTL Jankó...; Jankó Piroška jkv., 1957. március 13., uo.; Jankó Piroška a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

194 Határozat Asztalos János ezredes holttestének kihantolásáról és bírósági boncolásáról, 1957. április 10. BFL FB. Jankó...

195 Jkv. Asztalos János ezredes halottszemléről és boncolásáról, 1957. április 19. BFL FB. Jankó...

egyik parlamentert volt, aki az első csoporttal, fehér zászlóval jött ki az épületből. Az sem merült fel, hogy valamelyik sorozott, huszonéves karhatalmista lett volna, hiszen őket rendőrruhába öltöztették, vagyis nem voltak összetéveszthetők egy katonatiszttel.

A nyomozókat igencsak megzavarta Jankó ellentmondásos vallomása áldozatáról. Miután már kellően bizonyítottnak látszott, hogy ő ölte meg Asztalos ezredes, bizonyos mértékig újra kellett kezdeni a nyomozást, az ekkortól Papp József sérelmére elkövetett gyilkosság ügyében. Jankó készségesen asszisztált a tévedés korrekciójához. Számára nem volt jelentősége annak, hogy melyik ezredes volt az áldozata, a vizsgálókkal való együttműködésnek annál inkább, túl azon, hogy tisztázni kellett magát, hogy nem a nyomozók megtévesztésének, félrevezetésének szándékával vallotta, hogy Asztalos ezredes sérelmére követte el a bűncselekményt. Ezt bizonyítja, hogy a Papp ezredes kihantolását elrendelő határozatra is ráírta (valamikor), hogy „az újságból szereztem arról tudomást, hogy a személyt Asztalosnak hívják. És ezért vallottam a vizsgálat folyamán, hogy a személy Asztalos honvédezredes.”¹⁹⁶ Ezzel egyszerre kívánta tisztázni magát a hatóság szándékos félrevezetésének esetleges vádjá, a nyomozókat pedig annak gyanúja alól, hogy valamilyen módon kényszerítették arra, hogy áldozatát Asztalos ezredessel azonosítsa.

Az április 30-án neki bemutatott három fénykép közül (Asztalos és Papp ezredes mellett Szabó Lajos alezredes arcképe) a jegyzőkönyv tanúsága szerint határozottan és egyértelműen Papp Józsefben ismerte fel azt a katonatisztet, akibe beleszúrt a Köztársaság téren.¹⁹⁷ Az eddig leírtak éppen elég okot adnak arra, hogy kétségbe vonjuk, valóban felismerte-e áldozatát, vagy ezúttal is olyan vallomást tett, amelyet elvártak tőle. Erre vall, hogy a jegyzőkönyv rögzíti az állítását: „akkor még ez a személy élt”. Ennek semmi helye

196 Határozat Papp József holttestének kihantolásáról és bírósági boncolásáról, 1957. március 27. BFL FB. Jankó..., A határozat szövege az ÁBTL-ben is megtalálható, de Jankó kézzel írt kiegészítése csak a BFL-ben lévő, bíróságnak megküldött anyagban.

197 Jankó Piroksa felismerési jkv., 1957. április 30. BFL FB. Jankó..., innen való a következő idézet is.

lye a felismerési jegyzőkönyvben, amelynek egyetlen feladata az azonosítás. Ellenben helye lenne annak, hogy minek az alapján ismerte fel, különös tekintettel arra, hogy eddig minden alkalommal egy másik személyt nevezett meg. Ilyet azonban nem őrzött meg a jegyzőkönyv. Jankó csak az ügyészi kihallgatáson beszélt arról, miként tudta az arckép alapján felismerni és azonosítani áldozatát, ami-

kor egy korábbi vallomásával szögesen ellentétes megállapítást tett: „öt látom testesebbnek, ennél fogva inkább valószínű, hogy ő volt az áldozat”.¹⁹⁸ Ezúttal tehát – arckép alapján – inkább testesnek, vagyis kövérnek emlékezett arra a személyre, akit korábban úgy írt le, mint aki sem nem sovány, sem nem kövér, jó kondícióban van.¹⁹⁹ De Jankóval már öt nappal ezt megelőzően, április 25-én ismertették a Papp ezredes holttestének boncolásáról felvett jelentést.²⁰⁰ Eszerint a fényképek megmutatásakor tudhatta, hogy melyik képben kell felismernie áldozatát. A Jankó Piroska elleni eljárás iratai közt nincs ilyen nyomozói közreműködésre utaló jel, későbbi eljárásokban azonban igen. 1961-ben a nagy Baross téri per bírósági tárgyalásán vallotta az egyik tanú: „Nyomozó tiszt urak előre közölték a felismert személyek beoszt[ását és] tevék[enységét] az el[le]n]for[radalom] alatt.”²⁰¹

A vizsgálati osztályon tudomásul vették és Jankóval is tudomásul vétették a helyzetet. „Az orvosszakértői vélemények elolvasása után most már meggyőződtem arról, hogy nem Asztalos ezredes meggyilkolásában vettem részt, mivel azon szúrást nem találtak. Én már előző vallomásomban többször kijelentettem, hogy nem határozottan állítom, melyik katonatiszt meggyilkolásában vettem részt. Egyéb észrevételem, indítványom nincs.”²⁰² A Jankótól ezt megelőzően felvett jegyzőkönyvben nyoma sincs annak, hogy bizonytalan lett volna. Amennyiben az volt, az nem került bele a jegyzőkönyvbe, ha pedig nem volt, akkor későbbi kihallgatásán vallott valótlant, amivel a nyomozás befejezését segítette. Utóbbi szándékra vall az idézet utolsó mondata. Jankó ellen Asztalos János ezredes meggyilkolásának vádjával indítottak és folytattak ötven napon át nyomozást, bizonyították bűncselekményét, amikor hirtelen megváltozott az áldozat személye. Ez elegendő ok lehetett volna arra, hogy visszavonja vallomásait, vagy legalább azok egyes részeit, mint a szív feszegetésére vonatkozót, vagy legalább észrevételezze az áldozat azonosításával kapcsolatban a vizsgálók részéről is elkövetett hibát, netán olyan tanúk kihallgatását vagy újbóli kihallgatását indítványozza, akiknek vallomásától enyhébb büntetést remélhet. Jankó semmi ilyet nem tett, nem élt a lehetőséggel, nem gördített akadályt a rendőrségi vizsgálat befejezése elé.

Ellenkezőleg. Amikor a Papp ezredes boncolásáról felvett jegyzőköny-

198 Jankó Piroska ügyészégi jkv., 1957. május 27. BFL FB. Jankó...

199 Jankó Piroska jkv., 1957. március 26. BFL FB. Jankó...

200 Jankó Piroska jkv., 1957. április 25. BFL FB. Jankó...

201 Kovács Lajos bírósági jegyzetfüzete. MOL NB. Herczegh Benjámín és társainak pere, bír. ir. 2. köt. 48. d. 552.

202 Jankó Piroska jkv., 1957. május 3. BFL FB. Jankó...

vet megmutatták neki, hajlandó volt módosítani a szűrés helyére vonatkozó korábbi vallomását: „előfordulhatott, hogy én nem pontosan a szívébe szűrtam, hanem ellenkező irányba, mivel akkor nagyon felindult állapotban voltam”.²⁰³ Ez a kijelentése két nagyon fontos állítást tartalmaz. Egyfelől azt állította, hogy ő a honvéd ezredes szívébe akart szűrni, vagyis a szándék szintjén mindenképpen megáll a gyilkosság vádja. Másfelől azonban azt is állította, hogy olyan „felindult [értelemszerűen feldúlt, zaklatott] állapotban” volt, hogy nem tudta irányítani cselekedetét, vagy hogy nem képes visszaemlékezni arra.

Nem górdított akadályt a rendőrségi vizsgálat lezárása elé Jankó annak ellenére sem, hogy a nyomozók, bármennyire igyekeztek, nem találtak tárgyi bizonyítékot bűnössége alátámasztására. Miután a Gyorskocsi utcában vallomást tett arról, hogy tettének elkövetésekor ballonkabátjának ujjja egy kicsit véres lett,²⁰⁴ már másnap határozat született új házkutatás tartásáról és a kabát lefoglalásáról.²⁰⁵ A nyomozók március 16-án elvitték a ballonját, amelynek ujján pecsétek voltak láthatók. A március 19-én elkészült szakértői jelentés azonban „az anyag csekély volta miatt” nem tudta igazolni, hogy a kabát „jobb ujjának belső részén [... és] jobb oldalán a zseb magasságában [lévő] cseresznyemag nagyságú” foltok vértől származnának.²⁰⁶

Azt, hogy a kabát véres lett a Köztársaság téren, egyedül Jankó Piroska tudta bizonyítani. Már első Gyorskocsi utcai kihallgatásán elmondta, hogy amint hazaért, kimosta, a „vér teljesen kijött belőle, sőt azóta már a Budafoki úton levő Pátyolatban is volt tisztításon”.²⁰⁷ A véres kabát fontos bizonyíték lehetett volna, akkor is, ha valaki látta volna (a mosonmagyaróvári népítélet egyik vádlottja ellen az volt a fő bizonyíték, hogy aznap véres ruhában látták),

ezért Jankót még a kabát lefoglalása előtt kihallgatták erre vonatkozóan. Ő nem tudott senkit megnevezni, még olyat se, aki tanúsíthatta volna, hogy aznap kimosta a kabátot. Vallomása szerint senki nem volt otthon, amikor hazaért, így a tisztítást senki nem látta, és mivel ugyanoda akasztotta az előszobában, ahova máskor is szokta, száradni sem látta senki. Annak ellenére, hogy március 21-én megmutatták neki a szakértői jelentést, vallomásának visszavonása helyett megerősítette,

203 Jankó Piroska jkv., 1957. április 25. BFL FB. Jankó...

204 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

205 Határozat házkutatás tartásáról Jankó Piroska lakásán, 1957. március 14. BFL FB. Jankó...

206 Orvosszakértői lelet és vélemény Jankó Piroska kabátjáról, 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

207 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

amit egyedül csak ő tudott bizonyítani, hogy a kabát véres volt, „csak én azt szappanos vízzel kimostam, és a Patyolatban is volt már azóta tisztítva”.²⁰⁸ Eszerint a kabát valóban véres lett a Köztársaság téren, erről Jankó őszintén vallott, noha erre objektív okok nem kényszerítették.

Fontos tárgyi bizonyíték lehetett volna a bűncselekmény elkövetéséhez használt eszköz. Jankó fegyvertelenül érkezett a térre, kés sem volt nála, a gyilkos fegyverről minden esetben azt vallotta, hogy egy ismeretlen férfi adta a kezébe. A történetnek ez a része, függetlenül attól, hogy mindig ezt vallotta, nagyon életszerűtlen, hiszen semmi sem indokolja, hogy egy bántalmazó tömegben egy késsel hadonászó felnőtt férfi – Jankó a bíróságon azt vallotta, hogy már korábban is látta a kést a férfi kezében – egy fiatal lányra bízva egy ilyen tett elkövetését. De zavarosak Jankó vallomásai is a fegyverről. A Tímár utcában készült jegyzőkönyv mind a négy alkalommal szuronynak, ezen belül kétszer puskaszuronynak nevezi a fegyvert. A gyilkosságot az ostrom szituációjába helyezve, és feltételezve azt, ami március 11-én még feltételezhető volt, hogy Jankó október 23-a óta részt vett a fegyveres harcban, helytálló volt az elképzelés, hogy tettét puskaszuronnal követte el. De szuronnal döfni lehet, vágni és fesegetni kevésbé, egyrészt mert ahhoz túl vékony, könnyen törik, másrészt pedig – ha a puskáról levették – nincs nyele, vágáshoz és fesegetéshez nem lehet biztosan fogni.

A következő jegyzőkönyvben már nincs szurony, soha többé nem is bukkan fel, helyére tör került. Jankó nyolc alkalommal nevezte meg a jegyzőkönyv szerint a fegyvert, mindannyiszor törnek mondta, miként későbbi vallomásaiban. Engedi felszólítására leírta a fegyvert: „kb. 25 cm hosszú, kb. 3 cm széles pengéje volt, hegyes, fába ágyazott barna színű markolata volt”.²⁰⁹ Ez a fegyver (ami semmiképpen nem nevezhető szuronynak, és inkább konyhakés, mint tör) alkalmas volt a tett elkövetésére, ilyenrel egy nő is képes hét-nyolc centiméter mély sebet ejteni, ahogy Jankó március 13-án vallotta, egy ilyen kés akár a szív kimetszésére is alkalmas.

Ennek fényében nehezen érthető, hogy napokkal a bírósági tárgyalás megkezdése előtt miért vizsgáltatták meg szakértővel Jankó Piroška kétpengéjű, műanyag nyelű zsebkését, amelynek nagyobb pengéje 6,5 centiméter hosszú volt.²¹⁰ Jankó sose vallotta, hogy a bicskáját döfte Asztalos vagy Papp ezredesbe, az általa leírt eszköz nagyon különbözik egy bicskától. Egy zsebkéssel nem lehet az általa vallott

208 Jankó Piroška jkv., 1957. március 21. BFL FB. Jankó...

209 Jankó Piroška jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

210 Orvosszakértői lelet és vélemény, 1957. június 15. BFL FB. Jankó...

hét-nyolc centiméter mély sebet ejteni, de a boncolás során megállapított öt centimétereset is nehezen, hiszen ahhoz majdnem markolatig kell döfni, és utána vágni is, hiszen a seb hosszabb volt, mint amilyen széles a bicska pengéje. Eszerint a bíróság, vagy még inkább az ügyészség számára kétséges volt, hogy Jankó bűnössége a gyilkosságban elégségesen bizonyított-e, ezért tettek még egy kísérletet arra, hogy kétségbevonhatatlan tárgyi bizonyítékot produkáljanak. Sikertelenül. A sikertelen kísérlettel csak saját kételyüket dokumentálták

Jankó Piroska ellen azonban nem azzal a váddal indult és folyt a vizsgálat, hogy részt vett Papp József ezredes bántalmazásában vagy holttestének meggyalázásában, hanem hogy ő volt a gyilkosa. Ennek érdekében minden alkalommal, amikor vallomásáról jegyzőkönyvet vettek fel, abba hangsúlyosan belekerült, hogy áldozata még élt, amikor beleszúrt, sőt ezt a felismerési jegyzőkönyvbe is felvették. De nem elégedtek meg annak rögzítésével, hogy Jankó élőnek *vélte* áldozatát tette elkövetésekor. Azt is minden alkalommal jegyzőkönyvezték, hogy az ezredest többen lefogták, hogy Jankó bele tudjon döfni. Az őt kihallgató, jogi kérdésekben Engedi hadnagynál nyilván tájékozottabb ügyész nagy súlyt fektetett ennek dokumentálására: „Egyébként amikor a földön feküdt, a tömegből többen lefogták a kezét és lábát, nyilván még védekezni, menekülni akart.”²¹¹ Ez kétségtelenül azt bizonyítja, hogy az ezredes még élt, sőt nem is volt súlyosan sebesült, hiszen több embernek kellett lefognia, hogy ne tudjon védekezni, sőt menekülni. Jankó arról is vallomást tett, hogy „[m]ikor a tört kivettem Asztalos ezredes testéből, a sebből spriccelt a vér, és ettől a rajtam lévő ballonkabátom ujjja egy kicsit véres lett”.²¹²

A nyomozók igyekezete, hogy Jankó Piroskára rábizonyítsák a gyilkosság vádját, egészen addig eredményesnek tűnt, amíg nem készült el a Papp József ezredes holttestének boncolásáról felvett jegyzőkönyv. Ez ugyanis kétségnek helyt nem hagyva megállapította, hogy „Papp József halálát lövési sérülések okozták. A mellkason a középvonaltól jobbra és balra a szív magasságában négy lövési bemeneti nyílást találtunk, egymáshoz egész közel. [...] A négy lövedék részint a szívet érte, és szétszaggatta a szív jobb pitvarát, a szív bal kamráját, részint a jobb tüdőben okozott áthatoló sérülést. A

lövési sérülések mindegyike külön-külön is teljesen alkalmas volt arra, hogy Papp József halálát előidézzé. Együttes hatásuk pedig *igen rövid időn belül* halálhoz vezetett.”²¹³ A kurzivált szö-

211 Jankó Piroska ügyészségi jkv., 1957. május 27. BFL FB. Jankó...

212 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

veg Kelemen doktor utólagos, kézírásos javítása, eredetileg a szövegben a „nyomban” (abban a pillanatban, rögtön) kifejezés szerepelt. Ráadásul Pappot még egy lövés érte, amely „útjában súlyosan roncsolta az agyvelőt”, és amely – a boncolást végző orvosok szerint – ugyancsak önmagában képes volt az ezredes halálát okozni.

Papp ezredes tehát öt olyan lövést kapott, amelyek közül egyetlenegy is a halálát okozta volna. Jankó Piroška, mint ezt korábban tárgyaltam, mintegy ötven méterre volt attól a helytől, ahol vallomása szerint az ezredest bántalmazták, és ahol ő állítólagos cselekményét elkövette. Pappot az emberek métereken át vonszolták, közben rugdalták és ütlegelték, felsőruházatától megfosztották. Bántalmazása azután is folytatódott, hogy Jankó odaért, és belerúgott. Csak ezt követően érte a szűrés. Kelemen doktor igyekezett igazolni, hogy Jankó nem bántalmazta, hanem meggyilkolta az ezredest, de a bíróság előtt kénytelen volt elismerni, hogy Papp a lövési sérülések után ha nem is azonnal, mindenesetre hamar olyan állapotba került, amikor akaratlagos izommunkára már képtelen volt: „4-5 perc múlva nem, de 2 perc múlva még lehetséges, hogy a sérült olyan mozgást végzett [védekezni próbált], mint amit a vádlott állít”.²¹⁴ Lehetetlen pontosan megmondani, mennyi idő telt el Papp ezredes meglövése és megszűrése között. Bizonyosnak tekinthető azonban, hogy ez az idő nemhogy két percnél, de a Kelemen doktor által említett négy-öt percnél is több volt. (Jankó Piroška állította a bíróság előtt, hogy „[a] kapuból a személyhez kb. 4-5 perc alatt érhettem oda”.) Eszerint pedig Papp ezredes már nem élt, amikor megszűrték. Ha pedig már halott volt, akkor nem lehetett meggyilkolni.

Jankó Piroška azonban nemcsak azt vallotta, hogy élt és védekezni próbált, hanem azt is, hogy a sebéből „spriccelt a vér”.²¹⁵ Ezzel szemben a boncolás eredménye szerint a lött szívsebek tájékán „bőséges vérbeszűrődés található”, míg a szűrt seb szélein „a lágyrészekben a vérzés csak csekély fokú volt”.²¹⁶ Ez alátámasztja azt, ami a többi forrás alapján is megállapítható, hogy Papp ezredest előbb érték a lövések, és csak sebesülése, sőt halála után a szűrés, hiszen szervezete az élet erősebb jeleit mutatta a lövésekre (erősebben vérzett), mint a szűrésra. De megállapítható az is, hogy sebéből a szűrés következtében nem spriccelhe-

213 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

214 Kelemen Endre a bírósági tárgyaláson, 1957. június 21. BFL FB. Jankó...

215 Jankó Piroška jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

216 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

tett (miként vallomásaiban Jankó állította), legföljebb csak gyengén szívároghatott a vér, ha a lágyrészekben csak csekély fokú volt a vérbeszűrődés. Kelemen doktor ezt a gyengébb vérzést arra tekintette bizonyítéknak, hogy az ezredes még élt a megszúrása pillanatában, Jankó védője szerint azonban „amennyiben a lövedék a szív jobb pitvarát is szétzúzta, kérdéses, hogy orvosi szempontból lehet-e életről beszélni”.²¹⁷ Kevéssel a halál beállta után még folyhat a vér, de nem spriccelhet. Utóbbit egyedül Jankó vallotta, ám vallomását a boncolásról felvett jegyzőkönyv cáfolja. Mindezekén túl kétséges az is, mit tartalmazott eredetileg a jegyzőkönyv. Már jeleztem, hogy egy fontos kérdésben Kelemen Endre Jankó számára hátrányosan igazította ki az eredeti megállapítást, amikor az „azonnal”, „rögtön” jelentésű „nyomban” kifejezést a tágabb értelmű „igen rövid időn belül” időhatározóval cserélte fel. Engedi hadnagy egyik jelentése pedig arra vall, hogy egy másik fontos kérdésben is Jankó számára hátrányosan változott meg a szakvélemény. Két héttel annak elkészülte után Engedi a vizsgálat állásáról adott beszámolójában közölte: „Az orvosszakértők megállapítása szerint Papp József ezredesnél a halál bekövetkezett, amikor a szúrást kapta, mivel a sebszéleken *bevérzést nem észleltek*.”²¹⁸

Jankó Piroska azonban nemcsak azt állította mindegyik jegyzőkönyve szerint, hogy áldozata élt, amikor a törte beledöfte, hanem azt is, hogy *sértetlen* volt. Ugyan mindig azt vallotta, hogy egy sebesült katonatisztet szúrt meg, azonban amikor április 10-én megkérdezték annak sebesüléséről, áldozatát sértetlennek mondta. „Hol kapott lövést az a honvédtiszt, akibe beleszúrta a törte? – Ezt nem tudom megmondani. Ez a honvédtiszt hanyatt feküdt. A zubbonyt és az inget letépték róla. A felsőtestén – amikor én beleszúrtam a törte – sebesülést nem láttam. A fején sem láttam lövést.”²¹⁹ Engedi hadnagy, aki Papp ezredes boncolási jegyzőkönyvének ismeretében

hallgatta ki Jankó Piroskát, ezen a ponton azonnal megszakította a kihallgatást.

Ezt megelőzően Jankó soha semmit nem állított a tiszt sebesülésével kapcsolatban. Sebesültnek tekintette, „mert a fehér zászlós kis csoport alig tett meg a pártház kijáratától 10-12 lépést, a térről sortüzet kaptak, és a csoport valamennyi tagja az úttest követésére bukott”,²²⁰ vagyis valószínű-

217 Halmos János, Jankó Piroska védője a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

218 A BM Vizsgálati Osztály jelentése Jankó Piroska ügyében, 1957. április 19. ÁBTL Jankó... Kiemelés – Sz. A.

219 Jankó Piroska jkv., 1957. április 10. BFL FB. Jankó...

220 Jankó Piroska jkv., 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

síthető volt, hogy mindegyikük megsebesült, ráadásul bántalmazták, és amikor a közelébe került, a földön feküdt.

Mivel az ezredes hanyatt feküdt, amikor Jankó Piroška bírósági vallomása szerint mellé guggolva, magát az ezredes vállán megtámasztva, tehát szemtől szembe és közvetlen közélről a mellébe dőfte a kést, elképzelhető, bár kevéssé valószínű, hogy nem látta a Papp feje tetején lévő sérülést, az azonban elképzelhetetlen, hogy egy teljesen vagy majdnem teljesen csupasz felsőtestű ember – akin csak egy összetépett ing van – négy mellkasi sebesülését, amelyek erősen véreztek, nem látta, amikor azok közvetlen közelében szúrta meg.

Papp ezredes sértetlen voltahoz Jankó következetesen ragaszkodott, jóllehet enyhítő körülmény lett volna számára, ha elismeri, hogy az ezredes négy golyót kapott a szívébe, mielőtt ő a tört beledöfhetne volna, vagyis nem ő volt a gyilkosa. Hogy ezt nem tette, az azt jelenti, hogy valóban és megindíthatatlanul úgy emlékezett, hogy sértetlen volt az áldozat. „[Nem lát²²¹]tam a felsőtestén lövési sérülést” – állította ügyész kihallgatásán is.²²² Ettől tehát nem volt hajlandó eltérni.

Egy hónappal Jankó letartóztatása után tehát újabb megpróbáltatás érte a vizsgálatot, amely az első csapást akkor szenvedte el, amikor március végén felmerült, hogy mégsem Asztalos ezredes volt Jankó áldozata. Most az látszott bebizonyosodni, hogy nem lehetett Papp ezredes sem, mert Jankó nem látott áldozata felsőtestén sebesülést, és még ha sikerülne is ellenkező értelmű vallomásra bírni, akkor sem lehet gyilkossággal vádolni, hiszen a boncolás eredménye szerint „Papp József halálát lövési sérülések okozták”.²²³ Még aznap, április 10-én elrendelték Asztalos ezredes holttestének boncolását, ami arra vall, hogy a vizsgálati osztály hitelt adott Jankó vallomásának áldozata sértetlen felsőtestéről, ezért célszerűnek látszott az eredeti szereposztást visszaállítva ismét Asztalost tekinteni Jankó áldozatának.

Az április 19-én kelt újabb boncolási jegyzőkönyv azonban kizárta annak lehetőségét, hogy Asztalos János lett volna Jankó Piroška áldozata, így nem maradt más megoldás: át kellett írni a történetet úgy, hogy összhangba hozható legyen a boncolási jegyzőkönyv főbb megállapításaival, de bizo-

221 A szöveget a szöveggörnyezet alapján pótoltam.

222 Jankó Piroška ügyészségi jkv., 1957. május 27. BFL FB. Jankó... A jegyzőkönyv egyetlen fennmaradt példánya sérült, szakadozott, a hiányzó részeket pótolható szöveget szögletes zárójelbe tettem.

223 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

nyítani lehessen a bíróság előtt azt is, hogy Jankó volt az ezredes gyilkosa. A vizsgálati osztály kimódolta, hogyan lehetett sértetlen a lövésektől meghalt Papp ezredes a szűrés előtt, Jankó pedig ezúttal is készségesen együttműködött. Engedelmesen átvette azt a – vélhetően a vizsgálótiszt által számára adott – magyarázatot, hogy miként lehetséges mégis, hogy áldozatának lövéseiből eredő sérülései is voltak a mellkasán. Amikor először szembesítették Papp József boncolási jegyzőkönyvének megállapításaival, kitartott amellett, hogy áldozatán nem látott sebet, ezért feltételezte, hogy Pappot az ő szűrése után lőtték meg: „Az orvosszakértő véleményében leírja, hogy Papp József ezredesnek a mellkasában a szív körül több lövést kapott [sic!]. Mikor én a katonatisztet megszúrtam, a lövések a mellkasában nem voltak, valószínűnek tartom, hogy Papp ezredesnek a szívébe és a köré azután lőhettek, amikor én megszúrtam és eltávoztam a Köztársaság térről. Hogy mellkasán nem voltak lövések, arra határozottan emlékszem.”²²⁴

Jankó megfelelő vallomásra bírásánál azonban fontosabb volt olyan szakértői vélemény(ek) beszerzése, amely(ek) segítségével bizonyítható a történet. Az iratok között nincs nyoma, hogy a bírósági tárgyalás előtt fegyverszakértőhöz fordultak volna, Kelemen Endrét azonban megkeresték, aki a bírósági tárgyalás előtt ebben a kérdésben nem volt hajlandó segédkezni. „Adott esetben Papp József halálát a lövési sérülések okozták, a halál előbb következett be a lövési sérülések miatt, mintsem az a szúrt sérülés miatt beállhatott volna” – írta június 10-én a Fővárosi Ügyészségnek címzett levelében. Mivel ragaszkodott a boncolási vizsgálat megállapításához, anélkül kellett megkezdeni a bírósági tárgyalást, hogy ezt a döntő kérdést tisztázták volna. A bírósági tárgyalás második napjára azonban sikerült elnyerni Kelemen együttműködését. Szerepe lehetett ebben a fegyverszakértő véleményének is, aki kétségsbe vonta az orvosszakértők korábbi feltételezését a lőtt sebek keletkezéséről, kijelentve, hogy olyan sérüléseket, amelyeket a boncolási jegyzőkönyv megállapított, nem eredményezhetett egyetlen fegyverből 20-25 méternél nagyobb távolságról leadott sorozatlövés. Álláspontja szerint „több fegyverből egyszerre adták le a lövéseket”.²²⁵ A fegyverszakértő tehát nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy a lövéseket a szűrés előtt

vagy után adták-e le, annak pedig az ügy szempontjából nem volt jelentősége, hogy Papp ezredest egy vagy több fegyverből érte találat, hiszen lelövésével nem gyanúsították Jankót. Azt pedig senki sem vizsgálta, hogy mi-

224 Jankó Piroska jkv., 1957. április 25. BFL
FB. Jankó...

225 Csobai Endre fegyverszakértő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 21. BFL. FB. Jankó...

lyen távolságból érték az ezredest a lövések, hiszen nem zárható ki, hogy a fegyveresek – a lövöldözés szűnésével – közelebb húzódtak az épülethez, és valaki vagy valakik közvetlen közélről adott vagy adtak le sorozatot a parlamenterekre. A fegyverszakértő csak 20-25 méter vagy annál nagyobb távolság esetében zárta ki a sorozatlövés lehetőségét. Az, hogy Papp ezredest ennél közelebről érte géppisztolysorozat, mindenesetre sokkal valószínűbbnek látszik a fegyverszakértő feltételezésénél, amely szerint ugyanabban a pillanatban négy mesterlövész találta el a pártházból kilépő Pappot, hiszen (szemből) négy találatot kapott, mindegyik halálosan pontos volt, mindegyik a szívet vagy a szív mellett a tüdőt találta el, de egyetlen lövés sem volt, amely kevésbé fontos testrészt vagy szervet ért volna.

Csobai Endre fegyverszakértő véleményénél sokkal fontosabb volt, hogy Kelemen ekkor már hajlandó volt megváltoztatni korábbi szakvéleményét, amely szerint Papp ezredest álló helyzetben érték a feltehetően géppisztolyból leadott lövések,²²⁶ és konstruált (vagy előadott) egy olyan történetet, amely lehetővé tette a Jankó vallomásában leírt áldozat és Papp ezredes azonosítását, ezen túlmenően pedig azt, hogy Jankót emberölésért lehessen elítélni. Eszerint Papp ezredes a fejét ért lövéstől sérült meg, és került a földre. (A magyarázat figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy ez a lövés egymagában is az ezredes azonnali halálát eredményezte volna.) Ezt követően dőfte bele kését Jankó, majd valaki pisztollyal négyszer egymás után szíven lőtte. „Hanyatt fekvő emberbe géppisztolyból lőni csak igen kényelmetlen helyzetből lehet. De ez sokkal jobban elképzelhető maroklófegyverből, gyorsan egymás után leadva a négy lövést.”²²⁷

Kelemen doktor története azonban több sebből vérzik, azt csak az ügyész fogadta el, a bíróság nem. Papp ezredest ugyanis a feje tetején, középen is találat érte. „A fejtetőn a k[öz]p[onti] vonalban egy nagyjából kerek 8 mm átmérőjű lövési bemeneti nyílásnak tűnő folytonossági hiány” van – rögzítette a boncolási jegyzőkönyv. Az ezredest azonban álló helyzetben csak olyan valaki lőhette meg, aki közvetlenül fölötte volt. Mivel a parlamentereket mindjárt a pártház bejárata előtt érték a lövések, ebben az esetben fejét csak a pártház valamelyik ablakából tálláhatták el, ott azonban akkor még csak annak védői tartózkodtak. Alaptalanul tartom a legendát, miszerint Mező Imrét hátulról, a pártházból érte volna a halálos lövés,²²⁸ és Papp ezre-

226 Jkv. Papp József ezredes holttestének boncolásáról, 1957. április 5. BFL FB. Jankó...

227 Kelemen Endre bírósági orvosszakértő vallomása a bírósági tárgyaláson, 1957. június 21. BFL FB. Jankó...

228 Litván (2000) 210–212.

dest sem lőhették le saját fegyvertársai. A tér vagy a színház felől pedig csak abban az esetben volt lehetőség a feje tetejét meglőni, ha Papp már a lövés leadása előtt erősen előrehajolt vagy előredőlt. Nem zárható ki, hogy az első lövés hangjára ösztönösen a földre akarta vetni magát, és ekkor érte a találat, de valószínűtlen, hogy Pappot társainál (ha pillanatokkal is, de) később lőtték meg, hiszen őt találta el a legtöbb golyó. Neki öt lőtt sérülése volt, Asztalosnak és Mezőnek csak egy-egy. Ennél sokkal valószínűbb, hogy akkor találta el egy szemből leadott lövés a feje tetejét, amikor szívlövései miatt, sebesülten előrezuhant. A fejsérülést vizsgálva tehát nem zárható ki ugyan, hogy csak ez az egy sérülése volt a szúrás előtt, ám fölöttébb valószínűtlen.

Az eset összes körülményeinek vizsgálata alapján ennél is valószínűtebb, hogy Papp ezredest azt követően lőtte valaki négyszer szíven, hogy Jankó Piroska (vagy valaki más) már mellbe szúrta. A téren történtek ismeretében valószínűtlen, hogy az ezredest körülvevő, őt bántalmazó csoport bárki számára lehetővé tette volna négy ennyire pontos lövés leadását. Papp ezredest nem higgadt, szadista gonosztevők, hanem nekivadult, józanságukat teljes mértékben elvesztett emberek bántalmazták, akikről nehezen elképzelhető, hogy hátrahúzódva, neki helyet hagyva csendben figyelik, amíg egyik társuk négyszer szíven lövi földön fekvő áldozatukat. A lövedékek be- és kimeneti nyílása azonos magasságban volt – erre alapozta Kelemen Endre első szakvéleményét, hogy Pappot álló helyzetében, szemből érték a lövések –, ami az áldozat fekvő helyzetében csak akkor elképzelhető, ha a lövéseket leadó személy közvetlenül mellette, vagy terpeszben fölötte állt. Ebben az esetben is nehéz úgy lőni, hogy a be- és kimeneti nyílások egy magasságban legyenek. Mivel a lövéseket leadó személynek semmi oka nem volt azt imitálni, hogy Pappot álló helyzetben, szemből lőtték meg, valószínűtlen Kelemen bírósági története.

Sőt nemcsak valószínűtlen, hanem, mivel több elemében is ellentmond a boncolási jegyzőkönyv megállapításainak, nyilvánvalóan hamis. Papp József lőtt sebeit Kelemenék a boncoláskor 8 mm átmérőjűnek írták le, ami hozzávetőleg megegyezik a sorozatlövő fegyverekhez használatos 7,62 mm kaliberű lövedék ütötte seb méretével. A seb mérete tehát megegyezik az akkor használatos géppisztolyok okozta sebek méretével. A forradalom idején azonban használatban voltak olyan pisztolyok, amelyek űrmérete kisebb volt a Varsói Szerződésben rendszeresített lőfegyverekénél. Eszerint 1956-ban géppisztollyal csak ilyen méretű sebet lehetett ejteni, pisztollyal azonban másmilyet is.

A boncolási jegyzőkönyv nem állapított meg pörkölődést a sebszéleken, ami kizárja, hogy a lövéseket közvetlen közelből adták le. Abban az esetben

azonban, ha a lövéseket a Papp ezredes fölött álló elkövető lefelé kinyújtott karral (mert csak úgy lehet biztosan tartani a fegyvert) adta le az alatta fekvő áldozatra, a fegyver csöve legfeljebb húsz centiméterre lehetett csak annak mellkasától. Egy ilyen közelről leadott lövés a seben kívül egyéb nyomot is hagyott volna az ezredes testén.

Több tényező is valószínűtlenné teszi tehát, hogy Papp ezredest pisztollyal lőtték meg, az viszont a boncolás eredménye alapján bizonyítottnak tekinthető, hogy a szúrás előtt kapta a lövéseket, hiszen a lőtt sebek közelében „bőséges vérbeszűrődés” látszott, míg a szúrt seb szélein „a vérzés csak csekély fokú volt”, ha egyáltalán volt.

Jankó Piroška jegyzőkönyvekben fennmaradt beismerő vallomásai tehát számos kérdésben bizonyíthatóan valótlan állítások. Az áldozatról adott leírása a vizsgálat első szakaszában inkább Asztalos Jánosra, később Papp Józsefere illett, vagyis mindig arra, akit a vizsgálók az áldozatának tartottak. Ellentmondó vallomásokat tett a gyilkos fegyverről, kezdetben szuronyrak, később törnek mondta. Rosszul emlékezett arra, hogy az ezredest hol érte a szúrás, ezzel kapcsolatban is azt vallotta, amit a vizsgálók éppen tudtak, vagy tudni véltek. Nem látott sebesülést, noha Papp mellkasát négy golyó érte a szúrás előtt. Úgy vallott, hogy az ezredes élt, le kellett fogni, pedig már halott volt a szúrás pillanatában. Azt vallotta, hogy spriccelt az áldozat vére, ami legfeljebb szivároghatott. Háromszor is vallomást tett arról, hogy kísérlet történt Papp ezredes szívének kitépésére, amit a boncolás eredménye egyértelműen megcáfolt. Jankó Piroška sorra hamis vallomást tett saját maga ellen.

MIÉRT?

„Bántalmaztak a rendőrségen” – vallotta Jankó a bírósági tárgyaláson. 1957 márciusában vették őrizetbe, amikor a legvadabbul tombolt a pufajkás terror, amikor több halálos áldozata is volt a bántalmazásoknak, amikor úzus volt a letartóztatások és kihallgatások alkalmával az ellenforradalmárnak tartottak verése, sanyargatása. Különösen érvényes volt ez a március 15-ét közvetlenül megelőző napokra, amikor a hihetetlen mennyiségű őrizetbe vétel (munka) miatt a belügyesek az átlagosnál is ingerültebbek, durvábbak voltak. Bántalmazásáról Jankó 1957 nyarán beszélt a bíróság előtt, ez az időszak (amelyet talán legjobban a Tóth Ilonáék elleni eljárás fémjelez) még mindig nem tekinthető a megtorlás konzolidált periódusának, amelyben majd a durva fizikai kényszert kifinomultabb kényszerítő eszközök váltják fel. Ha 1957 nyarán szóvá tette a vele szemben alkalmazott erőszakot (amire egyéb-

ként a bíróság, túl azon, hogy szavait, vagy annak summáját jegyzőkönyvezte, semmi figyelmet nem fordított), akkor az súlyos kellett hogy legyen, legalábbis Jankó számára. Az 1957-es rendőrségi bántalmazásoknak általában nincs írásos nyoma. Jankó Piroska esetében azonban vannak jelek, amelyekből következtetni lehet rá, mi történhetett. Kalocsai zárkatársa, Tollasi Ilona Stefka Istvánnak adott interjújában elmondta, amit Jankótól hallott, szavait megerősíti a Jankó elmeállapotáról készült szakvélemény, ezek ismertetése azonban a jó ízlés és a törvény szabta határok miatt nem lehetséges.²²⁹

Jankó Piroskát tehát – túl azon a sokkon, amely egy, a törvénnyel addig összeütközésbe nem került fiatal lányt ér, amikor megfosztják szabadságától – megkínózták és megalázták. Érthető, hogy a letartóztatásakor még védekező, tagadó Jankó mindent elvállalt, mindent beismert a Tímár utcában. Mert a kertészetben még védekezett. Schillinger Jenő bírósági vallomásában elmondta, hogy „Hoffmann és Keresztesné előtt mondta, hogy rágalom az, hogy ő a Köztársaság téren járt volna, mert csak a Rádiónál és a Parlamentnél volt. Sírva mondta, és panaszkolt, hogy a rendőrök mit fognak rá.”²³⁰ Annak ellenére, hogy Schillinger tanúvallomása a részletek szintjén több tévedést tartalmaz, hiszen Jankó nem azt tagadta, hogy járt a Köztársaság téren, hanem hogy ott gyilkolt, és nem beszélhetett arról, hogy ott volt a Rádiónál, amit mindig tagadott, annak fő eleme igaz: Jankó rágalomnak mondta az ellene emelt vádat. Csakis a kertészetben tiltakozhatott két munkatársa előtt a rendőrök vádjá ellen, később így hárman már sose voltak együtt.

Schillinger már a Gyorskocsi utcában is beszámolt erről: „Jankó Piroska 1957. március elején nekem elmondta, hogy ő volt október 23-án a Parlamentnél és a Stúdiónál.”²³¹ A kettejük közötti ellenséges viszony különössé teszi, hogy Jankó éppen neki beszélt erről. Jankó számára azonban nem egyszerűen különös, hanem rendkívüli pillanat volt, amikor a rendőrök a munkahelyén közölték vele, hogy a Köztársaság téren elkövetett gyilkosság vádjával őrizetbe veszik. Ebben a kivételes

helyzetben nagyon is érthető az, ami más körülmények között valószerűtlen lenne: a munkahelyi pártfunkcionáriushoz fordult segítségért, hivatkozva arra, hogy nem a Köztársaság téri gyilkosságban, hanem csak az október 23-i tüntetésen vett részt. Azt, hogy Schillinger a Gyorskocsi utcában és a bíróság előtt ugyanazt az esetet

229 Igazságügyi szakvélemény a BM Nyomozási Főosztályának Jankó Piroska elmeállapotáról, 1957. május 25. BFL FB. Jankó...; Stefka (2003) Interjú Tollasi Ilonával, 120.

230 Schillinger Jenő a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

231 Schillinger Jenő jkv., 1957. március 19. BFL FB. Jankó...

idézte fel, jelzi az is, hogy mindkétszer úgy emlékezett, Jankó azt mondta neki, hogy a Parlamentnél és a Rádiónál volt. Nem cáfolja következtetésem az sem, hogy szerinte Jankó március elején közölte vele a fentieket, noha őt inkább a hónap közepén, 11-én tartóztatták le. 1957. március közepe annyira feszült (ezért visszatekintve hosszúnak tűnő) időszak volt az ország és a hetekkel korábban alakulni kezdő kertészeti pártszervezet életében, hogy egy mellékesen közölt időhatározó esetén megengedhető ennyi pontatlanság.

Jankó Piroska pedig nemcsak őrizetbe vételekor tagadta azt, amit még aznap beismert a Tímár utcai kapitányságon, hanem elítélése után ismét. 1962-ben beadott kegyelmi kérvényében a vád tárgyává tett cselekményét exponálva nem azt írta, hogy kést szúrt Papp ezredesbe, hanem hogy „*A vádirati tényállásban foglaltak szerint* [kiemelés – Sz. A.] 1956. október 30-án a pártszékház elfoglalása után az öt lövéstől összeeső, és immár haldokló Papp József tüzérezredes megkínzásában sokadmagammal részt vettem azáltal, hogy mellébe kést szúrtam”.²³²

Bántalmazásáról a bíróságon tett vallomása, a rabtárs visszaemlékezése, az orvosi szakvélemény és a korban alkalmazott szadista, embertelen módszerek ismerete alapján érthető, ha a rendőrségen elismerte bűnösségét olyan bűncselekményekben is, amelyeket nem követett el. A vizsgálóknak pedig számos további eszközük volt arra, hogy megfelelő vallomásokot csikarjanak ki belőle. Ilyennek tekinthető, hogy Jankó Piroska a vizsgálat teljes ideje alatt szigorított őrizetben, vélhetően magánzárkán volt. Az ügyészség csak június 11-én, napokkal a bírósági tárgyalás megkezdése előtt értesítette a börtönt, hogy feloldotta „szigorú őrizetét [...] és nevezett a szokásos börtönkedvezményekben részesülhet”.²³³ A Jankóval szemben alkalmazott bánásmód nem volt különleges. Az ötvenhatos letartóztatottak többsége akkor kapott cellatársat az első fél évben, ha a vizsgálóknak szükségük volt egy vamzer segítségére, ez azonban nem jelenti, hogy Jankót ne viselte volna meg a szigorú fogság. Ezen csak közvetlenül a tárgyalást megelőzően lazítottak, amit tekinthetett együttműködéséért kapott jutalomnak.

Az első kihallgatáson a fizikai és lelki gyötrésen túl a vizsgálók azzal is beismerő vallomásra kényszerítették, hogy közölték vele: szemtanú van, aki látta őt a Köztársaság téren. Nem biztos, hogy Boruss István hadnagy állítása pusztán rendőri trükk volt. Keresztes Nagy Antalné vallomásaiban többször is szerepel, hogy a kertészetben dol-

²³² Jankó Piroska kegyelmi kérvénye az Elnöki Tanácshoz, 1962. július 30. BFL FB. Jankó...

²³³ A Fővárosi Ügyészség a börtönvezető elvtársnak, 1957. június 11. BFL FÜg. Jankó...

gozó Farkas János ugyancsak ott volt a Köztársaság téren, aki „látta, hogy Jankó Asztalos szívébe szúrt”.²³⁴ Ez szerepelhetett Keresztesné feljelentésében, az azonban már valószínűleg nem, hogy Farkas novemberben Nyugatra menekült, Boruss hadnagy tehát remélhette, hogy Jankót szembesíteni lehet a szemtanúval. Farkas koronatanú lehetett volna, ezért Jankótól már március 14-én megpróbálták olyan vallomást felvenni, hogy vele volt a téren, ő azonban ragaszkodott ahhoz, hogy egyedül volt.²³⁵ Két hét múlva újra kísérletet tettek, ezúttal Jankó elé tárták Keresztesné vallomását, ő azonban kitartott állítása mellett.²³⁶ A következő kihallgatáson Engedi hadnagy tisztázta és jegyzőkönyvben dokumentálta, hogy Jankó az „ellenforradalom után Nyugatra szökött személyek közül kapcsolatot senkivel nem” tart,²³⁷ vagyis nem áll módjában (nővérén vagy ügyvédjén keresztül) Farkastól vallomását megerősítő levelet kérni, így Keresztesné vallomásával csak az ő tagadása áll szemben, a bíróság pedig inkább fog hitelt adni az érdektelennek minősített tanú, mint a vádlott vallomásának. Ezáltal, közvetve ugyan, de szemtanú is bizonyítja Jankó bűncselekményét.

Minderről Jankó Piroska mit sem tudott március 11-én, de később sem. Ő elhitte Boruss István állítását, hogy valaki látta a téren, mert valóban ott volt, és noha ő nem látott ott egyetlen ismerőst sem, abban nem lehetett biztos, hogy őt sem látta senki. Mivel úgy látta, hogy a vizsgálók tudnak róla, hogy ott volt, kénytelen volt beismerő vallomást tenni. Azonban nemcsak azt ismerte be azonnal, hogy ott volt, hanem azt is, hogy részt vett Asztalos János honvéd ezredes meggyilkolásában. Ezt nemcsak közvetlenül a letartóztatása és megkínzása után, a Tímár utcában vallotta, hanem minden alkalommal a Gyorskocsi utcában is.

Sőt Jankó Piroska – saját vallomása szerint – már letartóztatását megelőzően önként vallomást tett a gyilkosságról szobatársának, Bangó Erzsébetnek. Erről március 15-én beszélt először a rendőrségen. Ezt megelőzően – a fennmaradt iratok tanúsága szerint – Bangót nem is említette. A március

234 Keresztes Nagy Antalné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

235 Jankó Piroska jkv., 1957. március 14. BFL FB. Jankó...

236 Jankó Piroska jkv., 1957. március 28. BFL FB. Jankó...

237 Jankó Piroska jkv., 1957. április 6. BFL FB. Jankó...

13-i kihallgatáson azt állította, hogy október 24-e és 30-a között lényegében el sem hagyta lakását, csak a közeli boltokba ment élelmiszert vásárolni, vagyis a Bangóval tett sétákról hallgatott. Kérdésre megnevezte azokat, akiknek beszélt a Köztársaság térről, de csak a munkatársait említette. Elmondta, hogy hazaérve kimosta bal-

lonkabátját, de ezen a kihallgatáson – a felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint – nem történt kísérlet annak tisztázására, látta-e valaki a vérfoltos vagy mosás után száradó kabátot, ez a másnapi kihallgatáson került elő, amelyen Engedi hadnagy igyekezett olyan személyeket találni, akik szemtanúként bizonyíthatják cselekményét. Jankó a főbérlijét, Nagy Imrénét és a nővérét, Komlós Lajosné említette, mint akiknek elmondta, hogy október 30-án ott volt a Köztársaság téren, de Bangó Erzsébetet nem.²³⁸

Bangóról Komlós Lajosné beszélt először a rendőröknek. Komlósynét figyelmeztették, hogy nem köteles vallomást tenni közvetlen hozzátartozója ügyében, ő azonban vallomást akart tenni. Jegyzőkönyvéből és 1963-as kegyelmi kérvényéből megállapíthatóan ártatlannak tudta a hűgát, és bízott benne, hogy vallomásával segíteni tud neki. „Hűgom elmondotta még, hogy a tüntetés megkezdése után, rá egy hétre, amikor már annyira nem lövöldöztek, egy Erzsi nevű barátnőjével elmentek széjjelnézni a városba. Említette, hogy voltak az Üllői úton és a Köztársaság téren, ahol sok halottat látott szanaszéjjel, még azt említette, hogy még akasztott embert is látott a Köztársaság téren. Hűgom beszélt arról is, hogy látott egy embert, aki égéstől halt meg, össze volt zsugorodva, le volt takarva, és felemelte a takarót, hogy megnézze, hogy néz ki az a halott.”²³⁹ (Komlósyné vallomásában keveredik a Köztársaság téren történetekkel az, amit Jankó a Ferenc körúton látott és tett, jelezve, hogy hűga elbeszélése alapján a kettő között nem látszott túl nagy különbség.) Engedi hadnagy kérdésére elmondta, hogy Bangó, akit ő csak Erzsiként ismert, együtt lakott az albérletben a hűgával, de „Újévkor férjhez ment, és még november hónapban Szombathely környékére költözött”.

Komlósyné vallomását felhasználva Engedi hadnagy már másnap újabb beismerő vallomásra szorította Jankó Piroskát. „Ön előző kihallgatásán azt vallotta, hogy 1956. október 24-e és 30-a között nem hagyta el lakását. Vallomását ellenőriztük, és megállapítottuk, hogy ez az állítása nem felel meg a valóságnak!”²⁴⁰ Mivel március 15-e előtt sem Bangó Erzsébetet, sem Györe Rozáliát nem hallgatta még ki, Engedi hadnagy csak annyit tudott, amennyit előző nap Komlósyné vallott, hogy a jelzett időben Jankó Bangóval járt az Üllői úton, ahol halottakat látott. A szóban feltett kérdésben bizonyosan elhangzott Bangó neve, hiszen Jankó csak róla beszélt, Györe Rozáliát nem is említette ezen a kihallgatáson. Jankó arra biztosan emlékezett, hogy

238 Jankó Piroška jkv., 1957. március 14.
BFL FB. Jankó...

239 Komlós Lajosné jkv., 1957. március
14. BFL FB. Jankó..., a következő idő-
zet is innen való.

240 Jankó Piroška jkv., 1957. március 15.
BFL FB. Jankó...

Bangóval (és Györével) volt az Üllői úton, de nem biztos, hogy emlékezett arra, hogy erről beszélt nővérének, illetve hogy neki ezzel összefüggésben Bangóról említést tett volna. Eszerint Jankó abban a tudatban vallott, hogy szobatársát már kihallgatták a rendőrök.

A kihallgatás kezdetén neki szegezett kérdésben Engedi hadnagy azt állította, hogy Jankó az „előző kihallgatásán” nem mondott igazat. Az előző kihallgatáson, március 14-én azonban – a fennmaradt jegyzőkönyv szerint – nem került szóba az október 24-e és 30-a közötti idő, arról Jankó március 13-án tett vallomást. Március 14-én arról faggatták, hogy kivel volt a Köztársaság téren, ott kit ismert meg, illetve hogy látta-e háziasszonya a kimosott kabátot, és mit mesélt otthon és nővérének a Köztársaság térről. Amennyiben Engedi a jegyzőkönyvben fennmaradt kérdésben valóban azt állította, hogy bizonyítani tudja azt, hogy Jankó az *előző* kihallgatáson vallott hamisan, akkor ebből Jankó csak azt következtethette, hogy Bangó Erzsébet arról is vallomást tett, hogy beszélt neki a Köztársaság térről. Ezt támasztotta alá, hogy Engedi két kérdést is feltett, amelyekből az sejlett, hogy Bangó a Köztársaság térről beszélt, akár az is, hogy azt vallotta: ő is ott volt.

Jankó Piroska ekkor beismerte: elmondta Bangó Erzsébetnek, hogy járt a Köztársaság téren, és ott szíven szúrt egy embert.²⁴¹ Miután már elismerte, hogy ugyanezt elmondta több munkatársának is, ennek nem volt számára jelentősége. Jankó vallomását az öt nap múlva Szombathelyen kihallgatott Bangó Erzsébet (akkor már Szép Rezsőné) megerősítette, majd a bíróság előtt is fenntartotta vallomását. Bangó terhelő vallomására nagy szüksége volt a vizsgálati osztálynak, hiszen addig Jankó beismerő vallomásán kívül igazából egyetlen bizonyító tanúval rendelkeztek, Keresztes Nagy Antalnival, hiszen a többiek mind rá hivatkoztak, hogy tőle vagy az ő révén hallottak Jankó bűncselekményéről.

Bangó vallomásai azonban számos kérdést vetnek fel. A bíróság előtt elmondta, hogy 1956. november 19-ig laktak együtt, akkor elköltözött a Budafoki útról, egyben Budapestről is, noha a lakásból csak december 30-án jelentkezett ki.²⁴² Ezt megerősítette Komlós Lajosné és Jankó Piroska, akik egyaránt úgy emlékeztek, hogy november közepén költözött vidékre.²⁴³ Nincs nyoma, hogy ezt követően találkoztak volna, noha az iratokból csak annyi derül ki biztosan, hogy a

241 Jankó Piroska jkv., 1957. március 15.
BFL FB. Jankó...

242 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17.
BFL FB. Jankó...

243 Komlós Lajosné jkv., 1957. március 14., Jankó Piroska jkv., 1957. március 15. BFL FB. Jankó...

Köztársaság téren történeteikről nem beszéltek többet. Ennek ellenére Bangó a november közepe, vagyis Budapestről való elköltözése után történeteikről is tanúvallomást tett. Szombathelyi kihallgatásakor elmondta, hogy Jankó Piroska vele „[b]eszélt arról is, hogy őt a munkatársai fel akarják jelenteni, de azt már nem közölte, hogy miért”.²⁴⁴ A békásmegyeri kertészetben azonban csak november végén vagy december elején kezdtek dolgozni, ezt megelőzően Jankónak semmilyen kapcsolata nem volt munkatársaival. Azoknak nem volt okuk őt följelenteni, ő pedig nem tudhatott erről a szándékról. Jankó Piroska állítólag elmesélte neki, hogy plakátokat tépett le a Móricz Zsigmond körtéren, sőt a bíróság előtt azt állította: „láttam, hogy Jankó Piroska a körtéren leszakított egy plakátot”, amit Jankó azonnal cáfolt: „amikor a plakátot letéptem, akkor már Szépné nem volt itt [Budapest], ez december 10-én történt”.

Bangó Erzsébetnek különösen a bíróság előtt tett vallomásán érződik, hogy igyekezett magát elhatárolni perbe fogott egykori lakótársától. Elmondta, hogy Jankó október 30-i cselekményének ismeretében „egyáltalán nem volt megnyugtató vele együtt lakni, szándékomban is volt már hazamenni, s gondoltam, hogy pár napot még kibírok”.²⁴⁵ Valójában Jankónak semmi köze nem volt ahhoz, hogy ő hozzáment vidéki udvarlójához, és leköltözött Szombathelyre.

Bangó Erzsébet önmagával és Jankó Piroskával is ellentmondásba keveredett október 30-áról tett vallomásában. Eszerint aznap azért nem tartott Jankóval, mert félt kimenni az utcára. Korábban két alkalommal is vele ment a harcok idején, és október 30-án sem maradt otthon, tanúvallomása szerint is Jankónál később ért haza, Jankó úgy tudta, egy rokonát látogatta meg Kelenföldön.²⁴⁶ Október 30-án már beállt a fegyverszünet, viszonylag biztonságosan lehetett közlekedni, a nap csak utólag, a Köztársaság téri események ismeretében vált félelmetessé, Bangó emlékezését tehát átírta, de legalábbis átszínezte az, amit később tudott meg. Jankó Köztársaság téri cselekményével kapcsolatban pedig mind a kétszer úgy emlékezett, szobátársa azt is elmondta, hogy a kabátja véres lett. Ezt rendőrségi kihallgatásán Jankó nyomatékosan, a neki ezzel kapcsolatban feltett kérdésre válaszolva is tagadta.²⁴⁷

244 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

245 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

246 Jankó Piroska jkv., 1957. március 15. BFL FB. Jankó...

247 Uo.

Bangó Erzsébet tehát olyan dolgokról is vallomást tett szombathelyi kihallgatásán, amelyekről nem tudhatott. Két úton értesülhetett azokról az eseményekről, amelyek elköltözése után történtek. Nem zárható ki teljeséggel, hogy amikor december 30-án kijelentkezett a Budafoki úti lakásból, találkozott Jankó Piroskával. A ki- és bejelentkezés azonban 1957-ben szigorúan szabályozott és bonyolult volt.²⁴⁸ Kijelentkezéskor kijelentőlapot kellett kitölteni, amit alá kellett írnia a szállásadónak és a lakónyilvántartó-könyv vezetőjének, a házfelügyelőnek. Ennek birtokában a területileg illetékes rendőrség a személyi igazolványba bevezették a kijelentkezést, amit be kellett mutatni a házfelügyelőnek, hogy a kijelentkezést bevezethesse a lakónyilvántartó-könyvbe. Aki ezt elmulasztotta, azt a házfelügyelőnek kötelessége volt feljelenteni. A bejelentkezés hasonlóan bonyolult volt, sőt ehhez „az illetékes tanács végrehajtó bizottsága által kiállított lakáskiutaló végzést” is be kellett mutatni. Bangó Erzsébet bírósági vallomása szerint december 30-án jelentkezett ki a Budafoki úti lakásból, és szombathelyi jegyzőkönyvében rögzített adatai szerint még aznap bejelentkezett új lakásába. Kevésbé valószínű, hogy aznap maradt volna ideje Jankó Piroskával beszélgetni, valószínűtlen, hogy Jankó azonnal elmesélte volna a plakátletépést és azt, hogy fel akarják jelenteni, különös tekintettel arra, hogy: „Baráti viszony nem volt köztünk, csupán mint lakótársak tartottuk a kapcsolatot egymással.”²⁴⁹

Ennél sokkal valószínűbb, hogy Bangó Erzsébet az őt kihallgató nyomozótól értesült az elköltözése után történekről. A kihallgatás fontosságát jelzi, hogy Csillag György százados, a vizsgálati osztály alosztályvezetője utazott Szombathelyre, aki addig is részt vett a vizsgálatban, március 13-án ő hagyta jóvá a határozatot a nyomozás és az előzetes letartóztatás elrendeléséről. Csillag százados tehát hivatalból pontosan tájékozott volt az ügy állásáról.

Tudta, hogy feljelentés alapján indult nyomozás, hogy Jankót a Ferenc körúton elkövetett hullagyalázzással, Asztalos János ezredes meggyilkolásával és izgatással vádolják, hogy a Köztársaság téren véres lett a ballonkibátja, hogy nemcsak a vád tárgyává tett bűncselekményekről tett beismerő vallomást, hanem arról is, hogy cselekményéről beszámolt a szobatársának. Nincs nyoma annak, hogy Bangó mit

248 A személyi igazolványról szóló 1/1954 (I.9.) B.M. sz. rendelet 3/1956. (VI.28.) B.M. sz. rendelettel módosított, illetőleg kitágított és egységes szerkezetbe foglalt szövege. Ezúton köszönöm Nagy Ágnesnek, hogy kutatási eredményét rendelkezésemre bocsátotta.

249 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

válaszolt, amikor feltették neki a kérdést, hogy mit tud Jankó Piroskáról általában, majd hogy mit tud az ellenforradalom alatt elkövetett tetteiről, és konkrétan a Köztársaság téri cselekményéről. (Ugyanezeket a kérdéseket tették fel két kivétellel minden kihallgatottnak.) Bangó a jegyzőkönyv szerint az említetteket követő, a legtöbb esetben állítást is tartalmazó kérdésekre többnyire tömören, visszafogottan válaszolt, a hullagyalázást nem említette a Ferenc körúti séta elbeszélésekor, csak külön kérdésre, kérdés nélkül semmit nem mondott, Jankó esetleges egyéb bűnös cselekményeiről nem tudott. Ez azt sejteti, hogy nem akart terhelő vallomást tenni egykori szobatársára.

Vélelmezhető, hogy a Köztársaság térrel kapcsolatban feltett kérdésre azt válaszolta, nem tud, nem hallott Jankó Piroška ottani cselekményeiről, hiszen Jankó is csak azt követően vélt emlékezni arra, hogy neki is mesélt róla, miután a nyomozó állításaiból és kérdéseiből arra következtetett, hogy Bangó ezt vallotta. Csillag századosnál azonban ott volt Jankó március 15-i kihallgatásának jegyzőkönyve, amelyben szerepelt, hogy a gyilkosságról még október 30-án este beszélt Bangónak. Bangó tanúkihallgatása hasonló lehetett, mint Jankó szállásadójáé, Nagy Imrénéé. Ő ugyancsak tagadta, hogy bármit is tudna Jankó Köztársaság téri cselekményéről, mire Engedi hadnagy ismertette vele a március 14-i jegyzőkönyv vonatkozó részét, amely szerint Jankó vallomást tett arról, hogy Nagynénak elmondta, ott volt a Köztársaság téren. Nagyné azonban ragaszkodott a maga igazához: „Én ennek ellenére továbbra is állítom, hogy nekem nincs tudomásom arról, hogy Jankó Piroška október 30-án a Köztársaság téren lett volna. Nekem erről nem beszélt. Ha volt a Köztársaság téren a fenti időben Jankó Piroška, akkor tudtomon kívül volt [ott].”²⁵⁰ Engedi hadnagy visszautasította vallomását, és jegyzőkönyvbe vette, hogy a tanú nem volt őszinte.

Nagyné, aki jól ismerte Jankó Piroška szüleit is, a Bangóénál könnyebb helyzetben viselkedett bátran, hiszen tőle csak annak visszaigazolását várták, hogy Jankó ott volt a Köztársaság téren, míg Bangótól azt, hogy ott szíven szúrt valakit. Neki, akinek nem volt közelebbi kapcsolata Jankóval, ebben a helyzetben csak elméletileg volt lehetősége arra, hogy a Budapestről érkezett rendőr százados előtt fenntartsa vallomását, ragaszkodva ahhoz, hogy Jankó hamisan, de legalábbis tévesen vallott saját maga ellen. Ezzel azt kockáztatta volna, hogy hamis tanúzás miatt megbüntetik, erre minden vallomástévőt figyelmeztettek, a figyelmeztetést a vele felvett jegyzőkönyv is tartalmazza. A huszonhét éves, öt nap múlva tartandó esküvőjére készülő lány egyet tehetett csak: a neki bemutatott

²⁵⁰ Nagy Imréné jkv., 1957. március 16.

BFL FB. Jankó...

jegyzőkönyv alapján az abban foglaltakkal egyező, Jankó vallomását igazoló vallomást tett.

A szombathelyi kapitányságon március 20-án felvett jegyzőkönyvről több vonatkozásban is bizonyítható, hogy nem Bangó elbeszélését tartalmazza. Erre utal a beszélő nézőpontja: „neki ezért [mert a földjüket elvették] kellett Budapestre *jönni* dolgozni”.²⁵¹ Kihallgatásakor Bangó már hónapok óta Szombathelyen élt, ahol a jegyzőkönyvet felvették, valamikor Vas megyéből ment fel Budapestre dolgozni. Amennyiben valóban ő lett volna a történet elbeszélője, nem a „jön”, hanem a „megy” igét használta volna. Bangó a bíróság előtt elmondta, tudta Jankó Piroskáról, „hogy kulák volt az apja, földjüket elvették, s azt is mesélte, hogy a szülei meghaltak”.²⁵² Ezt követően azonban kijelentette: „Nem beszélt arról, hogy ezért vagy azért haragszik a rendszerre.” A tanácsvezető ekkor szembesítette nyomozati vallomásával: „Ezért [mert kulákok voltak, és földjüket elvették] haragudott Piroska a mai rendszerre, amit előttem hangoztatott is.”²⁵³ A bírói figyelmeztetés hatására tehát Bangó elismerte, hogy márciusban vallott helyesen („mondta ezt Jankó Piroska. Azt mondta, hogy azért haragszik, mert elvették a földjüket”), de nem is tehetett mást, hiszen ellenkező esetben valamelyik vallomásáról bebizonyosodott volna, hogy hamis. Ezúttal is egyetlen megoldás volt számára: tévedésnek minősítette és korigálta előző állítását. Bangó a bíróság előtt terhelőbb vallomást tett, mint amilyet március 20-án jegyzőkönyvbe vettek tőle, kizárt, hogy ebben a kérdésben menteni akarta volna Jankót. Úgy emlékezett, ahogy vallott, egészen addig, amíg nem emlékeztették arra, hogy máshogy kell emlékeznie.

Bangó Erzsébet vallomásainak Jankó Piroska március 15-i jegyzőkönyvével való összevetése is azt a következtetést igazolja, hogy a tanútól felvett jegyzőkönyv nem a saját visszaemlékezését tartalmazza. Jankó szobatársával kapcsolatban azt vallotta: „Elmondottam neki, hogy a pártházat védő kato-

nák megadták magukat, mert fehér zászlóval egy csoport katonatiszt jött ki, azonban ezeket lelőtték. A tömeggel ezután ezekhez az emberekhez mentem, ahol az egyik személynek, aki a fehér zászlót hozta ki az épületből, egy törrel a szívébe szúrtam. Ennyit mondtam el Erzsinek a Köztársaság téren történt dolgokról.”²⁵⁴ Bangó feltűnő pontossággal emlékezett Jankó

251 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó... Kiemelés – Sz. A.

252 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

253 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

Piroska október 30-i, vagyis öt hónappal korábbi beszámolójára: „Akkor ott láttam, hogy a pártházból jöttek ki emberek fehér zászlóval, akik megadták magukat. Ekkor láttam, hogy a felkelők ezeket az embereket lelőtték. Ekkor én is odamentem megnézni a lelőtt embereket. Ezután én az egyik meglőtt személyt késsel szíven szúrtam, mikor beleszúrtam a kést, akkor véres lett a ballonkabátom ujjja. Ezután hazajöttem...”²⁵⁵

Mindkét szövegben a történetnek ugyanazok az elemei szerepelnek: megadták magukat, többen fehér zászlóval kijöttek a pártházból, lelőtték őket, Jankó odament, és egyiküket megszúrta. Azok az elemek, amelyeket nem tartalmazott Jankó vallomása, egy kivétellel nem kerültek be Bangóéba sem: honnan ment Jankó a csoporthoz, rugdosták és köpködték a földön fekvő embert, aki félmeztelen volt, kiabálták, hogy ki kell venni a szívét, valakitől kapott egy tört/kést. Nem tekintem szignifikánsnak, hogy Jankó kétszer is katonákról beszélt, míg Bangó jegyzőkönyvébe mindkét alkalommal „emberek” került. A vizsgálati osztály alosztályvezetője, Csillag György százados tudta, hogy Mező Imre is tagja volt a parlamentercsoportnak, így a katonák megnevezés nem pontos, ezért korrigálta. Hasonlóan súlytalan, hogy Bangó jegyzőkönyve nem törnek, hanem késnek nevezni a szúrófegyvert (amit egyébként Jankó is késnek írt kegyelmi kérvényében). A két vallomás nagyfokú hasonlósága azt valószínűsíti, hogy Csillag százados nemcsak szembesítette Bangó Erzsébetet Jankó Piroska vallomásával, hanem Jankó jegyzőkönyvét követve szerkesztette meg a tanú kihallgatásáról felvett jegyzőkönyvet.

Bangó szombathelyi kapitányságon tett vallomása sokkal inkább hasonlít Jankó Piroska jegyzőkönyvére, mint arra, amit a bíróság előtt mondott: „[...] a pártházbeliek megadták magukat, valaki elkiabálta a tömegben a lelőtt pártházbeliekre, hogy »ki kell venni a szívét«, valaki kezébe adott egy tört, és ő valakibe beleszúrt. [...] Azt is mondta, hogy a ballonkabátja is véres lett, de én ezt nem néztem meg.”²⁵⁶ Bangónak ebből a fejből elmondott, második vallomásából kimaradt a parlamenterek kijövele, a fehér zászló, hogy

Jankó máshol tartózkodott, mert oda kellett mennie a meglőtt emberekhez, bekerült ellenben a felszólítás, hogy „ki kell venni a szívét”, és hogy Jankó valakitől kapta a tört.

Jankó és Bangó rendőrségi jegyzőkönyve hat elemben azonos, egyben

254 Jankó Piroska jkv., 1957. március 15. BFL, FB., Jankó...

255 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

256 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet a bíróság előtt, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

eltér (Bangó megjegyzése a véres kabátról). Bangó két vallomása között öt eltérés van, és csak három elem azonos: a védők megadták magukat, Jankó beleszúrt valakibe, a kabátja véres lett. Bangó tehát a történet két elhagyhatatlan alapelemére emlékezett pontosan: a pártház védői megadták magukat, és Jankó beleszúrt valakibe. 1957 nyarán köztudott volt, hogy október 30-án a pártház védői egy idő után beszüntették az ellenállást, és megadták magukat. Azt pedig nyilván nem felejtette el Bangó a rendőrségi kihallgatása óta eltelt három hónap alatt, hogy szobatársát gyilkossággal vádolják, és ő ez ügyben terhelő vallomást tett. Ezen a két dolgon kívül mindössze a véres kabátra emlékezett, vagy azért, mert Csillag százados nagyon firtatta, hogy Jankó vallomása ellenére nem vett-e észre mégis valamit, amit a tárgyi bizonyíték pótlásaként felhasználhatnának, vagy pedig azért, mert erről mint szemtanú tett (kellett tennie) hamis vallomást.

Bangó Erzsébet tanúvallomásai tehát nem azt bizonyítják, hogy Jankó Piroska elkövette a vád tárgyává tett bűncselekményt, hiszen arról még aznap beszélt szobatársának, hanem ennek ellenkezőjét. Az derül ki belőle, hogy semmit nem mesélt neki a Köztársaság térről, nem vallotta be neki állítólagos bűncselekményét október 30-án. Az derül ki belőle, hogy az ügyben valóban érdektelen tanú hogyan kerülhet olyan helyzetbe, amelyből egyetlen kiút van számára: a hamis vallomás.

Az 1956-os megtorlás során az eljárás alá vontakat a jogállami normákhoz képest alig segítette szakszerű védelem. A vádlottak sok esetben csak közvetlenül a bírósági tárgyalás előtt találkozhattak az ügyüket gyakran alig ismerő ügyvédjükkel, előfordult, hogy akkor sem. A vizsgálati szakban általában kénytelenek voltak saját jogérzékükre, saját – általában hiányos – jogi ismereteikre és azokra az információkra támaszkodni, amelyeket cellatársaiktól (sok esetben a rájuk állított vadmertől) vagy a vizsgálótisztól kaptak.

A büntelenség tudatában is nehéz egyedül védekezni a megtorló apparátussal szemben. Jankó azonban nem tudta magát büntelennek. A Ferenc körúton leköpte és megrúgta egy szovjet katona holttestét, a Köztársaság téren pedig ugyanezt tette egy magyar honvédtiszttel. Nem ártatlanságának, hanem bűnösségének tudatában állt szemben kihallgatójával. Jankó a jelek szerint katolikus volt, legalábbis katolikus nevelést kapott, számára tehát összekapcsolódott bűnösség és bűnhődés. Bűnösnek tudta magát, vezekelni akart.

Engedi László hadnagy pedig bűnösnek tudta, és el akarta ítéltetni. Engedi már a vizsgálat előtt úgy tudta, hogy a Köztársaság téren Asztalos János ezredesnek valaki kivágta a szívét. A Jankó ellen érkezett feljelentés és Jankó Tímár utcai kapitányságon felvett jegyzőkönyve az ő szemében bizonyította,

hogy a borzalmas bűncselekményt Jankó Piroska követte el. Kulák származása, beismerő vallomása és az általa ismert tényekkel egybevágó, egymással egybehangzó tanúvallomások nem hagytak benne kétséget Jankó bűnössége felől. Mindent elkövetett, hogy tárgyi bizonyítékokat produkáljon, amit került volna, ha tudatában van a vád hamisságának. Voltak nehéz pillanatai a nyomozás során, ezek azonban csak egyes részleteket tettek kétségessé a számára, soha nem a lényegét: Jankó bűnösségét. Engedi nemcsak azért volt főként Jankóval szemben, mert nem volt fogoly, nem volt vádlott, hanem azért is, mert számára a szituáció egyértelműnek és problémátlannak tűnt: ő a vizsgálati osztály nyomozója, feladata bizonyítani a népi demokrácia elenségének bűntényét. Munkájára büszke lehetett. Megdicsérték érte. „Szép munka volt” – írta egyik jelentésére Gerő Tamás őrnagy az osztályvezető helyett.²⁵⁷ Vele szemben Jankó helyzete nem volt sem egyértelmű, sem problémamentes. Neki bűnössége tudatában kellett hamis vádakkal szembeszólnie.

Jankó Piroska 1956. szeptember 23-án töltötte be a huszadik évét. Büntetlen volt, korábban nem állt bíróság előtt. Minden alkalommal hangsúlyozta, hogy tettét közvetlenül az elkövetés után megbánta, a cselekményt nem kényszerből, hanem saját elhatározásából hagyta abba. A rendőrségen beismerő, sőt részletes feltáró vallomást tett. Hivatkozott arra is, hogy tettét az ottani és akkori körülmények befolyása alatt követte el. Tudta, hogy a bíróság mindezeket enyhítő körülménynek tekintheti, ezt kérte is: „Vegye figyelembe a bíróság fiatal koromat, meggondolatlanságomat, őszinte vallomásomat és az akkori állapotot. A tömeg kiabált, és én erre cselekedtem.”²⁵⁸

Amennyiben mindezzel a vizsgálat kezdetén nem lett volna tisztában, erről Engedi hadnagy okvetlenül felvilágosította volna. Nem pusztán azért, mert ez kötelessége volt, hanem hogy együttműködésre bírja. Jankót fiatal kora és büntetlen előélete alapján azzal biztathatta, hogy büntetése mindenképpen el fog maradni a kiszabható maximumtól. Azzal pedig, ha együttműködik a vizsgálat során, vagyis beismerő, feltáró vallomást tesz, bizonyíthatja, hogy tettét valóban megbánta, ami a büntetés további csökkentését teszi lehetővé. Tagadással csak rontana helyzetén, hiszen a tanúk egybehangzó vallomásával szemben tagadása súlytalan, a beismerő vallomásból fakadó előnyök helyett ezt a bíróság súlyosító körülménynek fogja tekinteni. A várható ítélet további enyhítését tette lehetővé Jankó Piroska két olyan

257 A BM Vizsgálati Osztályának jelentése Jankó Piroska ügyében, 1957. április 19. ÁBTL Jankó...

258 Jankó Piroska a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

személyiségjegye, amelyekről már az első tanúvallomások is beszámoltak: szadistasága és iszákossága.

Számos jegyzőkönyv említi, hogy szadista volt. Erről azok is beszámoltak, akik Köztársaság téri cselekményéről nem tettek terhelő vallomást. „Munka közben [az] elfogott egereket és békákat kettészakította, ami véleményem szerint szadista hajlamot mutat nála.”²⁵⁹ „A munkahelyen munka közben elfogott egereket, békákat elevenen tépte szét, és kínozta őket, úgy, hogy én nézni sem tudtam, ő meg direkt élvezte az állatok megkínzását.”²⁶⁰ Keresztes Nagy Antalnénál ezzel kapcsolatos vallomása közvetlen utalást tartalmazott a Köztársaság téren történetekre „Szadista hajlamokat tapasztaltam nála. Például 1956 nyarán, mikor a kertészetben dolgoztunk, elfogta az egereket és a békákat, és azokat elevenen kettészakította a kezével. Egyszer ilyen alkalommal kijelentette, hogy szeretne egy férfit így megkínozni, ha a keze közé kerülne.”²⁶¹

Arra, hogy miért volt előnyös Jankó számára iszákosságának és szadistaságának hangsúlyozása, rávilágít az elmeorvosi szakvélemény, valamint védőjének utolsó beszéde. Balassa László igazságügyi elmeorvos és Kelemen Endre szakvéleményükben megállapították: „Vádolt életvezetését tekintve abban több pszichopátiás vonást lehet észlelni, ilyennek tartjuk egész fiatal korában megkezdett iszákosságát, és ilyennek kell tartani a tanúvallomásokban említett egyes szadista vonásokat. Kérdés az, hogy pszichopátiás személyiségének milyen szerepe volt a brutális cselekmény elkövetésénél. Vádolt a cselekményét épp lélektani indítékkal magyarázza (régii gyűlölet a kommunisták ellen, mert azok apja földjét elvették, és őt kulákgyermeknek tartották). Valószínűnek látszik, hogy pszichopátiás személyiségének agresszív, szadista komponense magyarázza azt, hogy a fiatal lány régebbi gyűlöletét ilyen durva módon elégítette ki. A bíróság feladata ezen körülménynek mérlegelése.”²⁶² A szakértők nem állították, hogy Jankó beszámíthatatlan

volt cselekménye elkövetésekor, hogy nem volt képes mérlegelni annak súlyát, de jelezték, hogy nem tartják teljesen normálisnak, és hogy ezt a tényt (értelemszerűen enyhítő körülményként) figyelembe lehet venni az ítélet meghozatalakor. Hasonlóan érvelt a védőügyvéd, aki összegezte a lehetséges enyhítő körülményeket: „Pszichopátiás személy, őszinte beismerő val-

259 Balyi Kálmán jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

260 Vincze Károlyné jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

261 Keresztes Nagy Antalnénál jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

262 Igazságügyi szakvélemény Jankó Piroska elmeállapotáról, 1957. május 25. BFL FB. Jankó...

lomást tett, a 21 éves életkort még nem érte el, egész fiatal korától fogva csak megvetésben volt része, értékelje ezt a bíróság. Maga a cselekmény is bizonyos defektusra mutat.”²⁶³

Azt, hogy ha volt is alapjuk a vallomásoknak, a vizsgálat eltúlozta Jankó szadizmusát, jól jelzi szobatársa, Bangó Erzsébet vallomása: „Én egyébként egy szadista típusú nőnek tartottam Jankó Piroskát, bár ezt én konkrétan nála nem tapasztaltam.”²⁶⁴ Bangó a Köztársaság térrel kapcsolatban is azt vallotta, amit kihallgatója közölt vele, és elvárt tőle, nyilván ezúttal is a tőle halottakat mondta jegyzőkönyvbe. De mivel Jankó azon cselekedeteiről, amelyek alapján szadistának mondták, valójában semmit nem tudott, semmit nem tudhatott, hozzáfűzte az ellentétes értelmű mellékmondatot.

A vizsgálótiszt valószínűleg közölte Jankó Piroskával, hogy előnye származhat abból, ha szadista voltára hivatkozik, ezért erre számos alkalommal kitért, önvallomásában pedig ezzel indokolta tettét: „Hogy a felsorolt bűncselekményeimet elkövettem, kiváltotta belőlem egyrészt a szadistaság.”²⁶⁵

Az iratokban fennmaradt állításokkal szemben nem lehet kijelenteni, hogy Jankó nem volt szadista, de szadizmusa sem bizonyított. Az erre utaló vallomások nagy száma eleve gyanút kelt, hiszen amúgy, a Jankónak tulajdonított cselekmény nélkül súlytalan az, aminek alapján szadistának vallották. Egerek és békák kíntása, gyilkolása irodalmi közhely, nem beszélve arról, hogy mindkét állat közismerten undort kelt, elsősorban a nőkben, ami kellő indok elpusztításukra. A békához számos negatív népi hiedelem kötődik, az egér pedig kártékony rágcsáló, és mivel Jankó kertészetben dolgozott, ezért irtása munkaköri kötelessége is volt. A háború idején az egerek nagyon elszaporodtak, irtásukba a gyerekeket is bevonták, akiknek a bemutatott, *levágott* egérfarok után fizettek. (Jankó parasztlány volt, ebben a körben az ilyesmi természetes, ahogy az is, hogy a macskát, ha pákosztos volt, felakasztották.)

Jankó Piroška a bíróság előtt egészen másként vallott ebben a kérdésben. „Az megtörtént, amikor kapálás közben megláttam egy egeret, és kapával rávágtam vagy kettévágtam. Az is megtörtént, hogy amikor szemeztünk, akkor a szemzőkessel kivégeztem. Ez nem volt gyakori nálam. Munkatársaim csináltak-e ilyet, azt nem tudom, mert nem dolgoztunk mindig együtt, és nem is figyeltem őket.”²⁶⁶ Jankó te-

263 Halmos János ügyvéd a bírósági tárgyaláson, 1957. június 21. BFL FB. Jankó...

264 Szép Rezsőné, született Bangó Erzsébet jkv., 1957. március 20. BFL FB. Jankó...

265 Jankó Piroška kézírásos önvallomása, d. n. BFL FB. Jankó...

- 266 Jankó Piroska a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...
- 267 Komlósy Lajosné kegyelmi kérvénye Jankó Piroska ügyében, 1963. április 23. BFL FB. Jankó...
- 268 Utasítás Jankó Piroska őrizetbe vételére, 1957. március 11. BFL FB. Jankó...
- 269 Határozat előzetes letartóztatás elrendeléséről, 1957. március 13. BFL FB. Jankó...
- 270 Határozat Jankó Piroska terheltként való

hát ezen a téren visszavonta korábbi vallomásait, noha ekkor már ügyvéd-jétől is tudhatta, hogy ezzel árthat önmagának. Egészen más volt azonban a helyzet a rendőrségi vizsgálat idején, amikor a vizsgálótisztnek négy szemközt kellett elismernie, hogy szadista, mint a bírósági tárgyaláskor, amikor a vele szemben ellenséges, elítélését szomjazó sokaság előtt kellett ugyanerről beszélnie. Jankó védekezni próbált (mindvégig védekezni próbált,

még beismerő vallomásaival is), ezúttal nem a fő vádra, hanem a személyét sértő állításra koncentrálna. Tagadta, hogy az egerek – békákat nem is említett – gyilkolása örömet szerzett volna neki, hogy ez szokása lett volna, és hogy kézzel tépte volna szét őket. Amit elmondott, az nem a szadizmusát bizonyítja, hanem azt, hogy annak rendje-módja szerint elvégezte munkáját a kertészetben. Ennek alapján csak abban az esetben lehet szadistának mondani, ha annak tartunk minden mészárost, böllért, vadászt stb.

Nővére vélhetően nem tudta, milyen előny származhat a szadizmus hangsúlyozásából, ezért a húga ügyében írt kegyelmi kérvényben hosszan tiltakozott a szerinte alaptalan rágalom ellen: „Minthogy a tárgyalásra megidézett nagy számú tanú érdemleges vallomást tenni nem tudott, jelenlétüket annak bizonyítására kívánták felhasználni, hogy testvérem már a polgári életben is szadista hajlamokat árult el, mert munkahelyén, a kertészeti vállalatnál előszeretettel irtotta a kártékony egereket, valamint a békákat. Szinte elképesztő, hogy ez a kissé naiv igyekezet mily jelentős helyet foglal el a tárgyalási jegyzőkönyvben.”²⁶⁷

A figyelembe vehető enyhítő körülmények hangsúlyozása mellett Jankó együttműködésre bírásában fontos szerepe volt a terhére rótt bűncselekmény minősítésének és az ennek alapján várható büntetésnek.

Március 11-én Boruss István hadnagy „gyilkosságban való aktív részvétel” büntetével gyanúsította meg, amikor elrendelte őrizetbe vételét.²⁶⁸ Az előzetes letartóztatásba helyezéséről március 13-án hozott határozat bűnsegdként elkövetett gyilkosságnak és izgatásnak minősítette cselekményét,²⁶⁹ ez szerepel az aznap kelt, terheltként való felelősségre vonásról hozott határozatban.²⁷⁰ Az izgatás vádja Jankó Piroska 1956 decembere utáni, munkahelyén tett kijelentésein alapult.

Jankó tehát a vizsgálati szakban úgy tudta, hogy halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmény vádjával indult és folyik ellene eljárás, hiszen cselekményének minősítése nem változott.²⁷¹ Ebben a helyzetben a pusztá tagadástól nem remélhette ügyének kedvező elbírálását, azt pedig nem tudta bizonyítani, hogy a cselekményt nem ő követte el. A legsúlyosabb ítélet elkerülésére leginkább a rendőrséggel való együttműködés látszott alkalmasnak, titkon talán azt is remélhette, hogy a bíróság előtt majd tisztázhatja magát.

Jankó Piroska azonban a nyomozás lezárása után, az ügyészségen is fenntartotta beismerő vallomását. Számára úgy tűnhetett, ezért busásan megfizették, az ügyészség ugyanis ejtette az előre megfontolt szándékot feltételező gyilkosság minősítést, és helyette szándékos emberölésnek nevezte Papp József leszúrását, aminek büntetési tétele alacsonyabb volt, mint az előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosságé. Ami a legfontosabb: nem fenyegette halálbüntetés, a szándékos emberölésért kiszabható legsúlyosabb ítélet tizenöt év börtön volt.

Ráadásul cselekményét kísérletnek minősítették, amelynek büntetési tétele ugyan az 1950. évi II. törvény 18.§-a alapján azonos volt a befejezett büntetéssel, ám a büntetés korlátlanul enyhíthető, sőt az ítélet kiszabása is mellőzhető volt, amennyiben az elkövető a bűncselekményt nem fejezte be, attól önként elállt. Márpedig mindegyik jegyzőkönyvben az áll, hogy tettétől vagy a véres tör látványától megundorodva Jankó kivált a Papp Józsefet körülvevő csoportból, bűnös cselekményét abbahagyta. Ezt lehetett úgy értékelni, hogy a büntettet megkezdte, de nem fejezte be. Abban az esetben pedig, ha a bíróság úgy ítéli meg, hogy tettét erős felindulásból és rögtön a felindulás után követte el (Jankó számos alkalommal hivatkozott felindultságára, minden esetben a paragrafus szövegében lévő kifejezést használva), a szándékos emberölésért kiszabható börtönbüntetés minimuma egy, maximuma tíz év volt (akár kísérletnek, akár befejezett tettek tekintik). Jankót a rendőrségen még halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekménnyel (gyilkosság elkövetésével) vádolták, a minősítés ügyészségi megváltoztatása (gyilkosságról szándékos emberölésre) pedig lehetővé tette egészen alacsony börtönbüntetés kiszabását is.

Kizártnak tekintem, hogy a változtatás oka az ügyben eljáró ügyészek (Götz János és Törőcsik Anna) nagyobb szakmai hozzáértése, netán jóindulata lett volna. Jóindulatról nem lehet szó, hiszen a szándékos ember-

felelősségre vonásáról, 1957. március 13. BFL FB. Jankó...

271 Határozat a Jankó Piroska ellen folytatott nyomozás befejezéséről, 1957. május 7. BFL FB. Jankó...

ölés vádja sem áll meg olyan esetben, amikor a halál az igazságügyi szakvélemény szerint már a vád tárgyává tett cselekmény elkövetése előtt beállt. (Ezt a cselekményt csak halott ember meggyalázásának lehet minősíteni, ennek maximális büntetési tétele egy év börtön volt.) A változtatást nem indokolhatta a szakmai hozzáértés sem, hiszen ellentétes volt a Legfelsőbb Bíróság 1541. számú határozatával, amelyet a *Bírósági Határozatok* 1957. áprilisi száma tett közzé az igazságszolgáltatásban dolgozók számára. Ez megerősítette és kötelező hatállyal alkalmazandóvá tette Domokos Józsefnek az 1957. március 28-i országos bírói értekezleten kifejtett álláspontját, miszerint az 1956. október–novemberben elkövetett életellenes bűncselekményeket nem szándékos emberölésnek, hanem csak és kizárólag gyilkosságnak lehet minősíteni.²⁷² Vagyis a Jankó ügyében eljáró ügyészeknek nem szakmai, hanem más nyomós okuk volt arra, hogy éppen ellenkezőleg cselekedjenek, mint ahogy a határozat rendelkezett. Ráadásul az ügyészség gyorsított eljárást javasolt Jankó ügyében. Az arról szóló jogszabály pedig nemcsak az ötvenhatos ügyek soronkívüliségéről rendelkezett, hanem jelentősen meg is emelte az elbírált cselekmények büntetési tételét, így eltűnt a két paragrafus (gyilkosság és szándékos emberölés) között amúgy meglévő különbség: szándékos emberölés vádjával is kiszabható volt a halálos ítélet. Különösen halmazat esetén, márpedig az izgatás vádját az emberölésével halmazatban tartalmazza a vádiratot helyettesítő feljegyzés. Ennek következtében olyan, a hétköznapi jogérzék számára – és különösen a fő vádponthoz képest – jelentéktelen cselekmények, mint Kádár és Münnich szóbeli szidalmazása vagy a statáriumot elrendelő plakát letétele, olyan súlyt kaptak, hogy továbbra is lehetőség volt a halálbüntetés kiszabására. Az előny tehát, amit együttműködéséért Jankó megkapni vélte, nagyon kétes értékű volt.

A bírósági tárgyaláson azonban már képzett jogász, Halmos János ügyvéd látta el Jankó Piroska védelmét. Halmosnak tudnia kellett, hogy a két vádpont halmazatban még mindig nagyon súlyos büntetéssel fenyeget. A fennmaradt iratok szerint ismerte a felvett jegyzőkönyveket, és mindent elkövetett védence érdekében. Jankó Piroska mégsem vonta vissza vallomásaait, a bíróság előtt is fenntartotta, hogy ő szúrta szíven Papp József ezredesét.

A védelem stratégiája ugyanis, mint ez az iratokból egyértelműen kiderül, nem annak cáfolása volt, hogy Jankó szúrta a kést Papp József ezredesbe, hiszen ezt csak úgy tudta volna bizonyítani, ha felkutatja a valódi elkövetőt, aki hajlandó beismerő vallomást tenni, erre pedig sem ideje, sem eszköze nem volt. Ehelyett Halmos a védelem tengelyébe a Papp ezredes boncolásáról

272 Horváth (1993) 703–704.

készített jelentésnek azt az állítását helyezte, miszerint az ezredes életét a szívét, tüdejét és fejét ért lövések oltották ki, vagyis a szándékos emberölés helyett csak a halott ember meggyalázásának vádja áll meg. Ennek büntetési tétele pedig az izgatással halmazatban is annyira alacsony volt – különös tekintettel a figyelembe vehető enyhítő körülményekre –, hogy nem lehetett eleve kizárni a felfüggesztett börtönbüntetés kiszabását sem. Ezt Jankó Piroskával nyilván közölte, elképzelhető, hogy Jankó emiatt mert védekezni a szadizmus bélyege ellen, miként az is, hogy ezért nem vállalta nővére a tanúskodást.

Halmos János nemigen észrevételezte a tanúvallomások ellentmondásait, nem kérdőjelezte meg a tanúk szavahihetőségét. Abban bízott, hogy a boncolási jegyzőkönyv ismertetésekor egyértelműen kiderül: Papp József meghalt, mielőtt bárki beleszúrhatott volna. A jegyzőkönyv ismertetése után azonban indítványt tett: „[...] azt kérem a bíróságtól, hogy a tárgyalást napolja el, és személyesen hallgasson meg orvosszakértőt, ugyanis nem közböcs a vádlott cselekményének elbírálásánál az, hogy a szúrása életében érte-e még az áldozatot, avagy nem. Amennyiben a lövedék az áldozat szívének jobb pitvarát is szétzúzta, akkor ezután orvosi szempontból beszélhetünk-e még életről? Ez az, amit tisztázni kell az orvosszakértőkkel.”²⁷³ Mivel az indítványt az ügyész is támogatta, annak a bíróság helyt adott. Az ügyész azt várta, hogy az orvosszakértő a leírt jelentésnél egyértelműbben igazolja majd, hogy az áldozat még élt, amikor a szúrás érte. Erre vall, hogy fegyverszakértő beidézését is szükségesnek látta, nyilván annak bizonyítása érdekében, miszerint a lövések a szúrás után is érhatték Papp Józsefet.

A védelem stratégiáját azonban már a tárgyalás kezdetén súlyos csapás érte. Az ügyész ugyanis a vád ismertetésekor megváltoztatta a bűncselekmény minősítését. Meghagyta az enyhébb minősítést a szándékos emberölés vonatkozásában, de a viszonylag súlytalan izgatás helyett a népi demokratikus államrend elleni mozgalomban való tevékeny részvétel címén is vádat emelt. A szándékos emberölés pedig ezzel halmazatban már nem különleges eljárásban is kiszabhatóvá tette a halálos ítéletet.

Jankó Piroška ítélete a szakértők állásfoglalásától függött.

Csobai Endre fegyverszakértő véleménye nem hozott döntést. Kelemen Endre első megszólalása a vád és a védelem számára egyaránt biztató volt, Kelemen ugyanis kijelentette: „az írásban benyújtott véleményünket teljes egészében, minden tekintetben fenntartom”.²⁷⁴ Eszerint megerősítette, hogy Papp József életét a golyó ütötte

²⁷³ Halmos János védő indítványa a bírósági tárgyaláson, 1957. június 17. BFL FB. Jankó...

²⁷⁴ Kelemen Endre orvosszakértő a bírósági

tárgyaláson, 1957. június 21. BFL FB. Jankó..., a következő idézet is innen való.

sebek oltották ki, de azt is, hogy az ezredest még életében érte a szúrás. Ezt követően azonban Kelemen elmondta a már idézett és tárgyalt történetet ar-

ról, hogy Papp ezredest a szúrás után érték a lövések. Magyarázatot kínált arra is, miként lehetséges, hogy Jankó nem látta a lövési sérüléseket, ha azok mégis a szúrást megelőzően érték az áldozatot. „Amennyiben a sérült hanyatt feküdt, a vérzés a kimeneti nyílás felé szivárog, s ilyen esetben a vádlottnak nem szükségszerű, hogy vért lásson. Azonkívül az elhalt elég kövér ember volt, a sebszélek összeértek, s ez sem teszi szükségessé, hogy kifelé vérezzen.” A boncolási jegyzőkönyv szerint azonban Papp ezredes, bár testes volt, nem volt olyan kövér, hogy a négy lőtt sebből egyet sem látott volna az, aki őt állítólag közvetlen közletről megszurta. Másfelől: bármi is a vérzés iránya, a vérnek valahova el kellett folynia, márpedig Jankó arról sem tett egyetlen alkalommal sem vallomást, hogy az áldozat vértócsában feküdt volna.

Kelemen tehát hajlandó volt igazolni, hogy Jankó Piroska a mellkasát érő lövések előtt szúrta meg az ezredest, és azt is, hogy abban az esetben is szúrhatott, ha a sebesülések ellenkező sorrendben történtek. Ahhoz ragaszkodott, hogy az ezredes még élt, amikor a szúrás érte, vagyis Jankó nem hullagyalázást, hanem szándékos emberölést vagy gyilkosságot követett el.

Az ügyész a vallomások és a szakértők meghallgatása után végindítványában módosította a tényállást. Bizonyítottnak tekintette, hogy Papp Józsefet a fejlövés után, de még a szívét és tüdejét ért lövések előtt döfte le Jankó Piroska, ezzel együtt azt, hogy az ezredes a szúrás pillanatában még élt, és igazoltnak tekintette, hogy e tettevel egyben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban is tevékeny részt vett. Mindezekkel együtt a maximumot megközelítő ítélet kiszabását indítványozta.

A szakértői vélemény után Halmos János nem hivatkozhatott arra, hogy védenca nem követte el a szándékos emberölés büntetést. A másik vádpontot nem látta kellően alaposnak, de ezzel kapcsolatban előadott védelme erőtlen volt. Egyetlen lehetősége maradt: a figyelembe vehető enyhítő körülményekre, Jankó pszichopátiásnak mondott személyiségére, fiatal korára, hányatott sorsára és arra hivatkozott, hogy cselekményét a körülmények hatása alatt követte el. Méltányos ítéletet kért.

Jankó Piroskát Tóth Matild tanácsa az ügyési végindítványnál is több bűncselekményben találta bűnösnek, az abban foglaltakon túl terhére rótták a folytatólagosan elkövetett izgatás bűnét is. Az ítélet indoklása hiányzik az

iratokból, annak egyes passzusaira csak Jankó nővérének 1963-ban beadott törvényességi óvásából és az arra adott válaszból lehet következtetni. Az ítélet indoklásából már 1963-ban, Jankó kegyelmi kérelmének elbírálásakor sem találtak egyetlen példányt sem, sem a Fővárosi Bíróságon, sem a Fővárosi Főügyészségen. Hosszas keresgélés után a tanácsvezetőnél maradt első példányt sikerült fellelni. Ez 1969 őszén még megvolt, amikor Jankó szabadulása után (büntetése egyharmad részét kegyelemből elengedték) a Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya felhasználásra megkérte a Fővárosi Bíróságtól, majd oda 1969. október 15-én visszaszármaztatta.²⁷⁵ A kutatás idején sem a vizsgálati, sem az ügyészségi, sem pedig a bírósági iratok között nem volt fellelhető.

A bíróság nem látta bizonyítottnak az ügyészi végindítványban módosított tényállást, miszerint Papp ezredest azt követően lőtték volna meg, hogy Jankó Piroška beledöfte a törét. Bizonyítottnak látta azonban, hogy az ezredes még élt a szúrás pillanatában, ezért Jankót szándékos emberölés büntetének kísérletében találta bűnösnek. A figyelembe vehető enyhítő körülmények közül nem tartotta megalapozottnak, hogy Jankó a körülmények befolyása alatt követte el tettét. „Elítélt izgató kijelentései, a szovjet katona holttestének meggyalázása, és származása mind azt bizonyítják, hogy tettét nem a tömeghangulat hatására, hanem régóta táplált gyűlölettel vezérelve követte el. Ezért semmiféle tömeghangulatot enyhítő körülményként nem is vehetett figyelembe a bíróság.”²⁷⁶

Jankó Piroskát az objektív enyhítő körülmények (fiatal kora, büntetlen előélete stb.) mellett vélhetően azért nem ítélte a bíróság halálra, sem életfogytiglani börtönbüntetésre, mert cselekményét kísérletnek minősítették. A gyorsított eljárásról rendelkező törvényhely lehetővé tette halálbüntetés kiszabását szándékos emberölésért (különösen halmaztatban). A hatályos 1950. évi II. törvény 53.§-a csak azokat mentesítette a halálbüntetés alól, akik a bűncselekmény elkövetésekor még nem töltötték be huszadik életévüket. Jankó Piroška 1936. szeptember 23-án született, vagyis a Köztársaság téri események napján már, ha mindössze egy hónappal és egy héttel, de elmúlt húszéves, vagyis halálra ítéhető és kivégezhető volt. A megtorlás idején kivégzettek tíz százaléka 21 évesnél fiatalabb volt, már Jankó elítélése előtt öt ilyen fiatalat végeztek ki. Jankó

275 A BM Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályának átírata a Fővárosi Bírósághoz, 1969. szeptember 8., 1969. október 15. BFL FB. Jankó...

276 A Fővárosi Ügyészség véleményes jelentése a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának, 1963. április 6. BFL FÜg. Jankó...

esetében a bíróság természetesen figyelembe vehette a büntetés kiszabásakor, hogy az elkövetéskor még alig töltötte be huszadik évét, de pusztán fiatal kora miatt nem kellett mentesíteni a halálbüntetés kiszabása alól.

Az ítélet rendelkező része híján nem lehet megállapítani, milyen körülményekre való tekintettel szabott ki a bíróság határozott tartamú börtönbüntetést Jankó Piroskára. Szerepe lehetett benne a tárgyaláson eljáró ügyésznek, aki – talán a Jankóval kötött megállapodáshoz tartva magát – nem javasolt halálbüntetést, hanem „a büntetési maximumot megközelítő szabadságvesztés kiszabását” indítványozta, és a kihirdetett ítéletet tudomásul vette, nem fellebbezett.²⁷⁷

Csak a halálbüntetés kiszabásának lehetőségével magyarázható, hogy Halmos János ügyvéd és Jankó Piroska is tudomásul vette az elsőfokú ítéletet. Azért sem fellebbeztek, mert komoly esély volt rá, hogy akkor az ügy a Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa elé kerül, amelynek kiterjedt jogköre volt az első fokon hozott ítéletek súlyosítására. Ez a fórum ítélte két hónappal Jankó pere előtt halálra az első fokon gyorsított eljárásban mindössze hat év börtönbüntetésre ítélt Somlai Istvánt és a Miskolcon Jankóéhoz hasonló vádak alapján tizenkét év börtönbüntetésre ítélt Kanyó Bertalant,²⁷⁸ egy hónappal Jankó pere előtt az első fokon gyorsított eljárásban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Folly Gábort.²⁷⁹ 1957 nyarán egy esetleges fellebbezés eredményezhetett ugyan néhány évvel, jobb esetben több évvel kevesebb börtönbüntetést, rosszabb esetben azonban – és júniusban inkább erre volt kilátás – halálos ítélettel járhatott.

A tárgyalásra Jankó Piroska szempontjából nagyon rossz időben került sor. A pártállam korrekciós restaurációja befejeződött, a párt a győzelmét betetőző országos értekezletre készült, a megtorló apparátus pedig készen állt a feladat elvégzésére. A visszaszerzett tájékoztatási monopólium révén teljes erővel folyt a forradalom történetének átírása, a baloldali, demokratikus követelésekért folytatott küzdelem jobboldalivá, sőt fasisztává formázása.

277 A Fővárosi Ügyészség jelentése a Jankó Piroska ellen indított gyorsított ügyben, 1957. június 24. BFL FÜg. Jankó...

278 Hegedűs (1996) 37–38.

279 Uo. 41.

280 *Népszabadság*, 1957. június 13.

281 *Népszabadság*, 1957. június 8., június 15.

282 *Népszabadság*, 1957. június 11.

Júniusban a lapok Francia Kiss Mihály tárgyalásáról tudósítottak, közölve, hogy az orgoványi és izsáki „tömeggyilkos októberben ismét »ébredezett«”,²⁸⁰ beszámoltak „Bordás András Kossuth-díjas esztergályos gyilkosainak”,²⁸¹ illetve Tóth Ilona és társainak a peréről, a mosonmagyaróvári lincselés résztvevőinek ítéletéről.²⁸²

Ebben az időben szükség volt bírósági tárgyalásra, súlyos ítéletre az ekkor már kiemelten kezelt Köztársaság téri lincselés ügyében. Jankó pedig nagyon alkalmas volt a bűnös szerepére: a büntettét elismerő kuláklány, aki kezét, sőt tőrt emelt a néphadsereg tisztjére, és „azték áldozóként, pusztá kézzel” tépte ki szívét. A korabeli hangulatot így látta Jankó nővére: „Számomra még ma is érthetetlen, hogy a büntetőeljárásról beszámoló egykori napilapok minden ténybeli alap nélkül arról cikkeztek, hogy testvérem kivágta és a tomboló tömegnek felmutatta az említett honvédtiszt szívét, s ugyanakkor minduntalan prostituálnak nevezték. E hisztérikus, a valóságtól nagyon messze álló sajtókampány szelleme beszivárgott a tárgyalóterembe is.”²⁸³

Abban tévedett Komlósyné, hogy a „sajtókampány szelleme beszivárgott a tárgyalóterembe”. Nem beszivárgott, hanem beteretltek. A Fővárosi Ügyészség június 7-én felszólította a tárgyaló ügyészt, hogy a tárgyalás időpontjáról időben értesítse a vizsgálati osztály nyomozóját, Engedi László hadnagyot, az ő feladata volt közölni azt a Honvédelmi Minisztériummal, ahonnan „elvtársak szándékoznak a tárgyaláson megjelenni”.²⁸⁴ Ezért nem rendeltek el zárt tárgyalást.

A második tárgyalási napon a feszültség a tárgyalótermen kívül is tetőpontjára hágott. Az ország a náci Németország Szovjetunió ellen indított támadásának évfordulójára emlékezett, amelynek különös hangsúlyt adott, hogy a hivatalos (és kötelező) verzió szerint 1956-ban a Vörös Hadseregnek ismét fasiszta támadással kellett harcba szállnia. És készült az ország a június 23-án nyíló, *A magyarországi ellenforradalom, 1956. október 23.–november 4.* című kiállítás megnyitójára, amely bemutatta, hogy „a könyvégetés, a szovjet emlékmű ledöntése, szovjet hősi sírok meggyalázása, a börtönből kiszabadult gyilkosok, kémek terrorbandája, Dudás, Mindszenty és a nemzet többi ellenségei vezetnek a Köztársaság téri borzalmakig”.²⁸⁵

Éjjel „szokatlan erejű trópusi felhőszakadás zúdult” Budapestre.²⁸⁶ Az azték esőisten (Tlalocatecuhtli) siratta szegény Jankó Piroskát.

283 Komlósy Lajosné kegyelmi kérvénye Jankó Piroška ügyében, 1963. április 23. BFL FB. Jankó...

284 A Fővárosi Ügyészség feljegyzése a tárgyaló ügyész részére, 1957. június 7. BFL FÜg. Jankó...

285 *Népszabadság*, 1957. június 22.

286 *Népszabadság*, 1957. június 23.

HIVATKOZÁSOK

Ellenforradalmi erők... (1956)

Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Budapest, [1956], Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala.

Eörsi (2006)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Köztársaság tér, 1956.* Budapest, 2006, 1956-os Intézet.

Gyurkó (1987)

GYURKÓ LÁSZLÓ: *1956.* Budapest, 1987, Magvető Könyvkiadó.

Hegedűs (1996)

HEGEDŰS B. ANDRÁS (főszerk.): *1956 Kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

Hollós–Lajtai (1974)

HOLLÓS ERVIN–LAJTAI VERA: *Köztársaság tér, 1956.* Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.

Horváth (1993)

HORVÁTH IBOLYA és mások (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 2.* Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Hunyadi (1981)

HUNYADI KÁROLY (szerk.): *A munkás–paraszt batalom védelmében. A fegyveres erők hősi halottai, 1956–1957.* Budapest, 1981, Zrínyi Könyvkiadó.

Irving (2003)

IRVING, DAVID: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország, 1956.* Budapest, 2003, Gede Testvérek.

Litván (2000)

LITVÁN GYÖRGY: Mítoszok és legendák 1956-ról. In Kőrösi Zsuzsa–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 8, 2000. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

Moldova (2006)

MOLDOVA GYÖRGY: *Kádár János. 1–2.* Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó.

Papp–Térey (2006)

PAPP ANDRÁS–TÉREY JÁNOS: *Kazamaták. Holmi,* 2006. 3. sz.

Rainer (1999)

RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz 2. 1953–1958.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet.

Stefka (2003)

STEFKA ISTVÁN: Eörsi István szerint utcalányok voltunk. Interjú Tollasi Ilonával. In *Uő.: Ötvenbat arcai.* Budapest, 2003, Kairosz Kiadó.

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA*

2007. július 1.–2008. június 30.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 455 p.

Az 1956-os Kutatóintézet és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára által 2006. szeptember 22–23-án rendezett nemzetközi konferencia anyaga.

ERDÉLYI, ÁGNES: Hannah Arendt und Karl Jaspers über die Revolution 1956. Ein Rückblick auf zeitgenössische Perspektiven. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006.* Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 83–92. p.

Ezerkilencszázötvenbat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 418 p.

GYÁNI GÁBOR: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. In: *Ezerkilencszázötvenbat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 87–104. p.

GYÁNI GÁBOR: Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmái. In: *Ezerkilencszázötvenbat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 25–37. p.

HARANGOZÓ IMRE–TUROVSZKI KRISZTIÁN: *Mert ennek a hideg télnek nemso-kára vége szakad... Az 1956-os forradalom és szabadságharc előzményei, eseményei és következményei az újkígyósi népi emlékezet tükrében.* Újkígyós, Újkígyósert Közalapítvány, 2007. 172 p.

* Kiegészítve olyan korábban megjelent kiadványokkal, amelyekről előző évkönyvünk lezárása után szereztünk tudomást.

- HARASZTI GYÖRGY: Trapéz a lejtőn. A magyarországi zsidóság a második világháború után és az '56-os forradalomban. *Confessio*, 31. évf. 2007. 1. sz. 66–94. p.
- KENDE, PÉTER: Ungarn 1956. Sozialistischer Volksaufstand – nationaler Befreiungskampf – oder antitotalitäre Revolution? In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006*. Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 15–28. p.
- KRIEGLER, ARTHUR: Budapest: le point d'orgue. Entretien avec Arthur Kriegel. *Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 37–43. p.
- LAUNAY, STEPHEN: Raymond Aron analyse Budapest 1956. *Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 45–54. p.
- LENDVAI, PAUL: *Der Ungarnaufstand 1956. Die Revolution und ihre Folgen*. München, Bertelsmann, 2006. 318 p.
- LENDVAI, PAUL: *One day that shook the communist world. The 1956 Hungarian uprising and its legacy*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2008. 297 p.
- LITVÁN GYÖRGY: Az 1956-os magyar forradalom szerepe a magyarságkép változásában. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 359–366. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Kié 1956? In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 296–301. p.
- MATTHEWS, JOHN P. C.: *Explosion. The Hungarian revolution of 1956*. New York, Hippocrene Books, 2007. XVIII, 691 p.
- PÉTER LÁSZLÓ: Az ellenállás, lázadás és forradalom szavak használata. *Holmi*, 20. évf. 2008. 3. sz. 342–348. p.
- PITTAWAY, MARK: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 49–71. p.
- POMOGÁTS BÉLA: *Számadás az ünnepről. Írások az ötvenhatos forradalom félév-százados évfordulójára*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2007. 261 p.
- PÓK, ATTILA: Auf der Suche nach Sündenböcken und Helden: ungarische Intellektuelle vor und nach 1956. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956*

- in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006.* Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammen- gestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 59–72. p.
- REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ: A kultúra szerepe az 1956-os forradalom- és sza- badságharcban. *Confessio*, 31. évf. 2007. 2. sz. 28–35. p.
- RÉTHLY ÁKOS: *Magyar forradalom, 1956.* Budapest, Premier Press, 2006. 56 p.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: Kommunisták a forradalomban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 203–221. p.
- Ripensando a Budapest, dopo cinquant'anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések.* A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 396 p.
A Bolognában 2006. szeptember 28–29-én tartott nemzetközi konfe- rencia előadásai.
- STANDEISKY ÉVA: A kommunisták politikai antiszemitizmusa, 1945–1957. *Századvég*, Ú. f. 2007. (44.) 2. sz. 3–29. p.
- STANDEISKY ÉVA: Baloldalinak lenni a forradalomban. *Mozgó Világ*, 33. évf. 2007. 12. sz. 100–106. p.
- STANDEISKY ÉVA: Eszmék az 1956-os forradalomban. In: *Ezerkilencszázöt- venhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 169–202. p.
- STANDEISKY ÉVA: Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 222–253. p.
- SZÁVAI JÁNOS: A pillanat szorítása. Olvasónapló: Hannah Arendt és 1956. *Magyar Szemle*, Ú. f. 16. évf. 2007. 9–10. sz. 33–38. p.
- SZÉKY JÁNOS: Ötvenhat csapdája. *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 35. sz. aug. 31. 12. p.
- TAMÁS PÁL: Tizenkilenc – ötvenhat. A mítoszépítésről. *Kritika*, 36. évf. 12. sz. 9–11. p.
- TÜRK ATTILA: 1956: tévedések tobzódása! In uő: *Tévedések a magyar törté- nelemben.* Bp. Anno, 2007. 159–194. p.
- Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006.* Hrsg. Péter Kende und

Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 135 p.

II. ELŐZMÉNYEK

RAINER M. JÁNOS: Állami erőszak és ellenállás Magyarországon 1956 előtt. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 105–115. p.

YANNAKAKIS, ILIOS: Crises dans le pays de l'Est 1953–1956. L'information: de la mort de Stalin à la révolution hongroise. *Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 55–67. p.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

Adalékok és források Gádoros történetéhez. Szerk. Bárány Ferenc, G. Vass István. Gádoros, Polgármesteri Hivatal, 2006. 180 p.

DÖMÖTÖR MIHÁLY: *Az '56-os forradalom Csongrád megyei hősei*. Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2007. 95 p.

„Együtt az ország népével”. *Evangelikusok 1956-ban*. Szerk. Zászkaliczky Zsuzsanna. Bp. Luther, 2006. 135 p. (Evangelikus gyűjteményi kiadványok. 3.)

EÖRSI LÁSZLÓ: 1956 hordaléka. *Beszélő*, 3. f. 12. évf. 2007. 12. sz. 66–71. p.

EPRESS JÓZSEF–WODICSKA GYÖRGY: *Sebek. 1956 nyomai Budapest házfalain*. Bp. TIT Kossuth Klub Egyesület, 2006. 175 p.

FARKAS, ANDRÉ: *Budapest 1956. La tragédie telle que je l'ai vue et vécue*. Paris, Tallandier, 2006. 352 p. (Contemporain.)

FENYVESI FÉLIX LAJOS: *Fekete-arany ősz*. Hódmezővásárhely, Szerző, 2006. 200 p.

GIRAUD, HENRI-CHRISTIAN: *Le printemps en octobre. Une histoire de la révolution hongroise*. Monaco, Rocher, 2006. 814 p.

GYÁNI GÁBOR: Mi vezetett ötvenhathoz? *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 42. sz. okt. 19. 3–4. p.

GYARMATI GYÖRGY: Kossuth-címeres forradalom 1956-ban. *Új Holnap*, 51. évf. 2006. 5–6. sz. 8–14. p.

GYARMATI GYÖRGY: Kossuth-címeres forradalom 1956-ban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 254–274. p.

GYÖRFFY LÁSZLÓ: *Őszi robbanás. Danse macabre*. Pomáz, Kráter, 2006. 127 p.

- HAAS GYÖRGY: Munkástanácsok az 1956-os szabadságharcban. *Magyar Szemle*, Ú. f. 2007. 16. évf. 9–10. sz. 18–32. p.
- HALMESVIRTA, ANSSI–NYSSÖNEN, HEINO: *Unkarin kansannousu, 1956*. Helsinki – Juva, WSOY, 2006. 288 p.
- HANGODI LÁSZLÓ: „Emlék leszünk. Gyertya és ünnep”. *Tapolca, 1956*. Tapolca, Tapolcai Városszépítő Egyesület, 2007. 351 p.
- HARANGOZÓ IMRE–TUROVSKZI KRISZTIÁN: *Mert ennek a hideg télnek nemso-kára vége szakad... Az 1956-os forradalom és szabadságharc előzményei, eseményei és következményei az újkígyósi népi emlékezet tükrében*. Újkígyós, Újkígyósiért Közalapítvány, 2007. 172 p.
- HORVÁTH SÁNDOR: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 116–136. p.
- KELLER MÁRKUS: Übersetzungsprobleme. Die Arbeiterräte in den wissenschaftlichen Diskursen. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006*. Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 29–38. p.
- Kenyér és tank. 1956 pestszentlőrinci és pestszentimrei eseményei*. Szerk. Heilau Zsuzsanna. Budapest, XVIII. Kerületi Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény, 2007. 183 p.
- LITVÁN GYÖRGY: Várakozások és szorongások 1956. október 23-án. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 344–348. p.
- MÁTÉ GYÖRGY: *1956 Szentendrén. A forradalom története, szereplői és dokumentumai*. Szentendre, Pest Megyei Könyvtár, 2007. 160 p. (Szentendrei füzetek. 7.)
- NAGY, BALÁZS: *How the Budapest Central Worker's Council was set up*. Liverpool, Living History Library, 2006. 55 p.
- POGÁNY ANDRÁS: *Ötvenhatban Kaposváron*. S. l., s. n. 2007. 76 p.
- Significant documents of the Hungarian revolution of 1956*. Ed. Károly Nagy. Budapest, ARP Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2006. 64 p. (Bulletins on 56. 2.)

- SINN, ROBERT: Volksaufstand in Ungarn, 1956 der erste Einsatz des jungen Bundesheeres. *Österreichische militärische Zeitschrift*. 2005. No. 4. 463–478. p.
- STANDEISKY ÉVA: Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 137–156. p.
- TANTALICS BÉLA: *Az 1956-os forradalom Lenti térségében*. Írta és összeáll. Tantalics Béla. Lenti, Lenti Honismereti Egyesület–Muránia Egyesület, 2007. 386 p.
- TÓTH ÁGNES: Vádlottak – vádak – ítéletek Bács-Kiskun megyében. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 157–167. p.
- VAJDA ZSUZSANNA–EÖRSI LÁSZLÓ: „Szent suhancok”. Az 1956-os felkelés résztvevői. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 72–86. p.
- VARGA LÁSZLÓ: „Hőseink tere” avagy a történelem tétje (netán a történész felelőssége). Zárszó-féle. *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 32. sz. aug. 10. 14–15. p.

IV. A FORRADALOM NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

- 1956 erdélyi mártírjai*. 1. köt. *A Szoboszlai-csoport*. Sajtó alá rend. Tófalvi Zoltán. Marosvásárhely, Mentor, 774 p.
- Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országokban*. *Évkönyv*. 14. 2007. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 455 p.
- The 1956 Hungarian revolution and the Soviet bloc country: reactions and repercussions*. Ed. János Rainer M. and Katalin Somlai. Bp. The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution – Historical Archives of the Hungarian State Security, 2007. 151 p.
- BARAVELLI, ANDREA: A zavarodottság képei. Az 1956-os magyarországi események képi megjelenítése a korabeli Olaszországban. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant’anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések*. A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 339–350. p.
- BENCZE LAJOS: Ötvenhat kihatása a szlovéniai magyar sajtóra és a magyar–jugoszláv viszony alakulására. *Pannon Tükör*, 12. évf. 2007. 1. sz. 66–69. p.

- BÍRÓ ZOLTÁN, SZ.: 1956 nem hivatalos visszhangja a Szovjetunióban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 313–319. p.
- BISCHOF, GÜNTER: Ebéd utáni szunyókálás: Eisenhower és az 1956-os magyar válság. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 295–312. p.
- BOCA, IOANA: Az 1956-os magyar forradalom utáni Románia. A román hatóságok fellépése a diáktüntetésekkel szemben. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv. 14. 2007*. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 304–314. p.
- BONAZZI, TIZIANO: A magyar forradalom a hidegháborúban. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant'anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések*. A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 261–273. p.
- BOTTONI, STEFANO: Emlékezés, feltárás, értelmezés. Szubjektív elemzés a romániai 1956-os kutatás állásáról. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv. 14. 2007*. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 213–228. p.
- A budapesti amerikai követség és az 1956-os forradalom. Kovács Péter beszélgetése Jordan Thomas Rogersszel és Ernest E. Naggyal. 1–3. *Magyar Szemle*, Ú. f. 16. évf. 2007. 5–6. sz. 27–59. p., 7–8. sz., 65–86. p., 9–10. sz. 6–17. p.
- BUKOVSZKY LÁSZLÓ: Október szlovákiai recepciójának tükröződése a (cseh)szlovák állambiztonsági iratokban. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv. 14. 2007*. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 335–347. p.
- DÁVID GYULA: Az elhúzódó retorzió típusai és nagyságrendje Romániában az 1956-os forradalom leverése után. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv. 14. 2007*. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 292–303. p.
- Giuseppe Di Vittorio e i fatti d'Ungheria del 1956*. A cura di Carlo Ghezzi. Roma, Ediesse, 2007. 97 p. (Storia e memoria.)
- GÁNGÓ GÁBOR: A forradalom mitológiájához. *Hungaricus* két röpirata Jerzy

- Giedroyc műhelyében. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 13. sz. március 28. 9. p.
Fekete Sándor.
- GÖNCZ LÁSZLÓ: Muravidék, Szlovénia és 1956. *Pannon Tükör*, 12. évf. 2007. 1. sz. 61–65. p.
- GRANDSENNE, FLORENCE: Les intellectuels français devant le soulèvement hongrois. *Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 7–31. p.
- HOLLOWAY, DAVID–MACFARLAND, VICTOR: Az 1956-os magyar forradalom a hidegháborús katonai konfrontáció kontextusában. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 275–294. p.
- JOHNSON, A. ROSS: A Szabad Európa Rádió szerepe az 1956-os magyar forradalomban. *Aetas*, 22. évf. 2007. 2. sz. 147–173. p.
- KAMIŃSKI, ŁUKASZ: Az 1956-os magyar forradalom a lengyel titkosszolgálatok levéltárában. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 320–334. p.
- KLIMÓ, ÁRPÁD VON: „17. Juni (1953)” – „1956. október 23.” Politika és emlékezet Németországban és Magyarországon 1989 előtt. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 348–355. p.
- KOVAČEVIĆ, KATARINA: A menekültkérdés Jugoszláviában. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 134–153. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Párizsból nézve. 1993. december. *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 45. sz. nov. 9. 3. p.
- MAGYARICS TAMÁS: Egy „közlekedési baleset” a békés egymás mellett élés útján. A magyar forradalom és Nagy-Britannia. *Pro Minoritate*, 2007. tavasz. 151–160. p.
- MARUŠIAK, JURAJ: Az 1956-os magyar forradalom és a „lengyel október” szlovákiai fogadtatásának összehasonlítása. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 27–46. p.
- „Mindenki együtt érzett a magyar néppel...” 1956–2006, *Norvégia*. Szerk. Fás-kerti Mária. Oslo, Norvégiai Magyarok Baráti Köre, 2006. 228 p.

- MORANDI, ELENA: Az '56-os válság és a kínai politikai kultúra. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant'anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések.* A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 363–367. p.
- MURBER IBOLYA: 1956 és Ausztria. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 90–108. p.
- NAGY LÁSZLÓ, J.: Suez – Budapest, 1956. *Világtörténet*, 2005. tavasz–nyár. 98–103. p.
- NYSSÖNEN, HEINO: Kádár, Kekkonen és a magyar 1956 emléke Finnországban. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 356–370. p.
- PÁL-ANTAL SÁNDOR: Az államhatalmi retorzió feltárásának kutatás-módszertani problémái. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 315–319. p.
Románia.
- PETRESCU, DRAGOȘ: 1956 mint identitásformáló tapasztalat. A román kommunisták esete. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 177–200. p.
- RAFALSKA-KUŚ, DOMINIKA: A két október. A magyar és a lengyel forradalom az ötvenes évek lengyel sajtójában. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 126–133. p.
- RÁSKY BÉLA: 1956 mint az osztrák történelem szerves része. Ausztriai megemlékezések 2006-ban. *Regio*, 18. évf. 2007. 3. sz. 37–46. p.
- SAJTI ENIKŐ, A.: Ötvenhatos menekültek Jugoszláviában. A magyar–jugoszláv hazatelepítési bizottságok tevékenysége 1956–1957-ben. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 201–212. p.
- SÁRKÖZY PÉTER: Az 1956-os magyar forradalom és az olasz kultúra. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant'anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések.* A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 320–338. p.

- SEN CSE-HUA: Mao Ce-tung szerepe a katonai beavatkozásról hozott szovjet döntésben. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiiban. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 109–125. p.
- SIMON ATTILA: Az 1956-os forradalom visszhangja a szlovákiai magyarok között. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiiban. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 229–246. p.
- SITARIU, MIHAELA: Temesvár, 1956. október 30–31. Egy diákmozgalom okai és következményei. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiiban. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 47–53. p.
- SZANISZLÓ JÓZSEF: *Népfelkelés, forradalom, megtorlás. Sefcsik István '56-os naplója.* Kolozsvár, Művelődés, 2006. 204 p.
- SZENTESI RENÁTA: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja a keletnémet értelmiség körében. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiiban. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 54–79. p.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR: Az 1956-os magyar forradalom hatása a szovjet közvéleményre. Új források. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiiban. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 17–26. p.
- TAKÁCS RÓBERT: Az 1956-os forradalom az orosz közgondolkodásban és történetírásban. *Regio*, 18. évf. 2007. 3. sz. 22–36. p.
- A Politikatörténeti Intézet által szervezett *Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulója a tudományban és a közgondolkodásban* című 2007. február 14–15-i konferencián elhangzott előadás írott változata.
- TISCHLER JÁNOS: „Állunk a határon...” A lengyel írók a magyar írókért, 1956. *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 42. sz. okt. 19. 9. p.
- TISCHLER JÁNOS: Lengyelek a magyaroknak. *Beszélő*, 3. f. 12. évf. 11. sz. 76–89. p.
- TISCHLER JÁNOS: Lengyelország. In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Bp. 1956-os Intézet – Gondolat Kiadó, 2007. 83–110. p.
- TISCHLER JÁNOS: „Magyar Felkelők tere”. Lengyelek és magyarok 1956-ban. *Limes*, 20. évf. 2007. 1. sz. 29–38. p.
- TISCHLER JÁNOS: „Mikor az ENSZ mesélni kezd...” A világszervezet és a magyar forradalom. *Népszabadság*, 65. évf. 2007. 246. sz. Hétvége, 2–3. sz.

- TISCHLER, JÁNOS: Rewolucja Węgierska w 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. In: *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania-przebieg-konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Poznań, 22–23 czerwca 2006.* Red. Konrad Białecki i Stanisław Jankowiak. Poznań, Instytut Historii UAM, 2007. 149–163. p.
- TISCHLER, JÁNOS: The Polish October and Hungary. Polish–Hungarian relations from Kádár’s assumption of power to the execution of Imre Nagy and his comrades, 4 November 1956–16 June 1958. In: *The Polish October 1956 in World Politics.* Ed by Jan Rowiński. Warsaw, The Polish Institute of International Affairs, 2007. 115–151. p.
- TOMMASI, CLAUDIO: Budapestre emlékezve. A „szovjet tömb” és az 1956. október–novemberi magyar forradalom. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant’anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések.* A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 215–260. p.
- TÓTH ISTVÁN: 1956 Kárpátalján. Hatások, következmények, tanulságok. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 247–265. p.
- TÖRÖK BALINT: 1956 amerikai szemmel. Mindszenty és Barankovics. Két írás margójára. *Magyar Szemle*, Ú. f. 17. évf. 2008. 1–2. sz.
Hozzászólás A budapesti amerikai követség és az 1956-os forradalom. Kovács Péter beszélgetése Jordan Thomas Rogersszel és Ernest E. Naggyal. 1–3. (*Magyar Szemle*, Ú. f. 16. évf. 2007. 5–6. sz. 27–59. p., 7–8. sz., 65–86. p., 9–10. sz. 6–17. p.) és Szakolczai György: Mindszenty és Barankovics – avagy a keresztény politika és a modus vivendi. *Magyar Szemle*, Ú. f. 16. évf. 2007. 9–10. sz.) c. cikkekhez.
- TŰMA, OLDŘICH: A magyar forradalom hatása Csehszlovákiára, 1956–1968. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 80–90. p.
- VÁMOS PÉTER: A magyar forradalom szerepe a Kínai Kommunista Párt politikájában. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14. 2007.* Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 154–176. p.
- VÁRADI NATÁLIA: Az 1956-os forradalom kárpátaljai eseményei. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában. Évkönyv. 14.*

2007. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 266–291. p.

VARGA ANDREA: Ötven méltatlan év. Egy kollektív memoárt idéző vándorkiállítás elé. *Pro Minoritate*, 2007. tavasz. 182–199. p.

V. A FORRADALOM EMIGRÁCIÓJA

CZIGÁNY MAGDA: *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy-Britanniában*. Bp. József Műhely, 2007. 184 p.

LÉNÁRT, ANDRÁS: Deutschland-Varianten in den Erzählungen der 1956er Emigranten. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006*. Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 73–82. p.

MURBER IBOLYA: Vas megye és az 1956-os magyar menekültek. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2006. 4. sz. 5–23. p.

SCHILD, GEORG: Die Eisenhower-Administration und der Ungarnaufstand 1956. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006*. Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 53–58. p.

WOLFRUM, EDGAR: Die Ungarische Revolution 1956 im internationalem Beziehungsgefüge. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006*. Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 39–52. p.

VI. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

BARZSÓ TIBOR: '56-os emlékeimből. *Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata*, 2006. 3. sz. [28–32.] p.

- BUDA FERENC: Négyszázkilencvenöt nyolc-nulla-nyolc. 1957. Az én huszonegyedik évem. 1–4. *Forrás*, 38. évf. 2006. 11. sz. 3–18. p., 12. sz. 58–76. p., 39. évf. 2007. 2. sz. 38–58. p., 3. sz. 67–86. p.
- CSEH GÉZA: A Kádár-kormány hangja. Levéltári források és visszaemlékezések a szolnoki rádió 1956-os szerepéről. *Levéltári Szemle*, 57. évf. 2007. 1. sz. 37–42. p.
- DUPKA GYÖRGY: A szabadságharc eltiprását Kárpátaljáról is irányították. Részletek. *Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata*, 2006. 3. sz. [19–27.] p.
- ÉÖRSI LÁSZLÓ: A corvinista ügynök. *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 42. sz. okt. 19. 10–11. p.
- KAHLER FRIGYES: A megtorlás folytatódik. 1956 megtorlása 10 év után. Vaczkó László és Hamusics János ügye. In uő: *Jogállam és diktatúra. 2. Tanulmányok a koncepciós perek világából*. Bp. Kairosz, 2008. 161–197. p.
- KAHLER FRIGYES: A MUK és a megtorlás. In uő: *Jogállam és diktatúra. 2. Tanulmányok a koncepciós perek világából*. Bp. Kairosz, 2008. 129–137. p.
Elhangzott a XX. Század Intézetben 2007. március 6-i *Márciusban Újra Kezdjük* című tudományos konferencián.
- KAHLER FRIGYES: Adalékok az 1956-os megtorlás történetéhez. Pócsi Imre alhadnagy és társai – karhatalmisták – ellen folytatott bűnügy a Debreceni Katonai Bíróságon. In uő: *Jogállam és diktatúra. 2. Tanulmányok a koncepciós perek világából*. Bp. Kairosz, 2008. 139–159. p.
- KAHLER FRIGYES: Földes Gábor és társai elleni per. In uő: *Jogállam és diktatúra. 2. Tanulmányok a koncepciós perek világából*. Bp. Kairosz, 2008. 39–127. p.
- LAKY FERENC: Az 1956-os forradalom történései és következményei a Vas megyei bíróságon. *Vasi Szemle*, 61. évf. 2007. 3. sz.
- LITVÁN GYÖRGY: 1957. Beszélő évek. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 319–338. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Forradalom után. Széchenyi Ágnes interjúja Litván Györggyel. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 339–343. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Nagy Imre meggyilkolt társai. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 349–355. p.
- LORRAIN, PIERRE: Vu du politburo. La répression hongroise et les fondements de la „doctrine Brejnev”. *Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 69–77. p.

A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. köt. 1956. november 8.–1957. március 26. 2. köt. 1957. április 1.–1957. május 27. Szerk., az előszót és a bevezető tanulmányt írta Koltai Gábor és Rác Attila. Bp. Budapest Főváros Levéltára, 2008. 399, 400–835. p.

MÜLLER PÉTER, P.: 1956 újraértelmezései a Kádár-korszak drámáiban és színpadán. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 321–331. p.

PÁL JÓZSEF: A hallgatás tornya. Írók a szabadságharc után. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant'anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések.* A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 274–283. p.

A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989. Szerk. Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin. Bp. 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány, 2008. 430 p.

RAINER M. JÁNOS: A Nagy Imre-per – ötven év távlatából. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 25. sz. június 20. 17., 22. p.

TARICS PÉTER: *Egy nép kiáltott... 1956 és a megtorlás.* Bp. Kairosz, 2008. 287 p.

TISCHLER JÁNOS: Egy látogatás anatómiája. Gomulka Budapesten, 1958. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 16. sz. április 18. 9. p.

VÁRI FÁBIÁN LÁSZLÓ: „Jólesik felébredni”. *Együtt. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának folyóirata*, 2006. 3. sz. [19–27.] p.

Egy névtelen kárpátaljai magyar nyugdíjas tornatanárral készített interjú, aki 1956-ban a szovjet hadsereg katonája volt.

VII. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

1956 öröksége. A Százak Tanácsának ajánlásai a nemzetnek. Szerk. Szijártó István. Budapest, Százak Tanácsa, 2006. 295 p.

Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2005. július 1.–2007. június 30. Összeáll. Boros Andrea és Györi László. In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban. Évkönyv. 14.* 2007. Szerk. Rainer M. János, Somlai Katalin. Bev. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 371–448. p.

Az 1956-os szabadságharc és utóélete, 1956–1990. Szerk. Döbör András, Kiss Gábor Ferenc, Zakar Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. 151 p. (Belvedere Meridionale kiskönyvtár. 17.)

- BALÁZS ESZTER: Kik azok a „Budapesti hősök”? Fotókutatás és forráshasználat a Paris Match 1956-os riportsorozatának nyitóképénél. In: *Minden napok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk. Horváth Sándor. Bp. Nyitott Könyvműhely, 2008. 154–171. p.
- BOROS GÉZA: Eltemetett képek. Fotóhasználat az 1956-os forradalom emlékkultuszában. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 341–350. p.
- BOTTONI, STEFANO: Damnatio memoriae? Gondolatok az 1956-os forradalom és a magyarországi közbeszéd kapcsolatáról. In: *Ripensando a Budapest, dopo cinquant’anni. – Budapest, 1956. Olasz tanulmányok és visszaemlékezések*. A cura di – szerk. Gian Paolo Brizzi, Pál József, Fabio Martelli. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 373–383. p.
- COOPER, THOMAS: Az ábrázolásmód rekonstruálása: 1956-os események és az irodalom. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 332–340. p.
- CSELÉNYI EMESE: 1956 emlékezete a fiatalok körében. Sziget Fesztivál, 2006. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 56–86. p.
- CZÉKMÁNY ANNA: Múltak kútja. A kortárs történettudomány szempontjai és az 1956-os forradalom és szabadságharc. In: *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989*. Szerk. Gajdó Tamás. Bp. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2007. 225–256. p.
- DALOS, GYÖRGY: Die Revolution in Literatur und Kunst: Terror und Taktik. In: *Der Ungarnaufstand. Das Jahr 1956 in der Geschichte des 20. Jahrhunderts. Wissenschaftliches Kolloquium anlässlich des 50. Jahrestages der Revolution 1956 in Ungarn, Heidelberg, 12. Oktober 2006*. Hrsg. von Péter Kende und Eike Wolgast. Zusammengestellt von Mária Makai Tóth. Im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bp. Akadémiai Kiadó, 2007. 93–103. p.
- EGRY GÁBOR: A politika emlékezik – emlékezetpolitikai változatok. *Regio*, 18. évf. 3. sz. 3–21. p.
A Politikatörténeti Intézet által szervezett *Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulója a tudományban és a közgondolkodásban* című, 2007. február 14–15-i konferencián elhangzott előadás írott változata.
- ELEK OTTÓ: Forradalom után. 1956 ellenmítosza az irodalomban. *Hitel*, 20. évf. 2007. 10. sz. 46–60. p.

- ERDÉLYI ÁGNES: Hannah Arendt 1956-ról – mai szemmel. *Beszélő*, 3. f. 12. évf. 2007. 7–8. sz. 52–57. p.
 A Debreceni Egyetemen rendezett *Hannah Arendt – Élet, mű, életmű* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.
- HALÁSZ ANDREA: 1956 filatéliai dokumentumokon. In: *Évkönyv, 2006*. A kiadványt gond. Egervári László és Bartók Ibolya. Bp. Hírközlési Múzeumi Alapítvány, 2007. 143–146. p.
- HASZNOS MIKLÓS: *Ötven év mérlege, 1956–2006*. Dunakeszi, Nap Alapítvány, 2005. 37 p.
- KENDE PÉTER: Újraírt életrajzok. Kende Péter a meghamisított '56-ról. [Riporter] Buják Attila. *168 Óra*, 19. évf. 2007. 42. sz. okt. 18. 6–9. p.
- KÖDÖBÖCZ GÁBOR: Nagy Gáspár költészetének '56-os vonulata. Nem szabad FeledNI! *Confessio*, 31. évf. 2007. 1. sz. 40–44. p.
- KULIN FERENC: Ő mondja meg, ki voltál? Az Egy mondat és utóélete. 1–3. *Magyar Szemle*, Ú. f. 16. évf. 2007. 1–2. sz. 7–25. p., 3–4. sz., 7–23. p., 5–6. sz. 15–26. p.
- LITVÁN GYÖRGY: 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 393–399. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Az 1956-os magyar forradalom – negyven év távlatából. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 310–318. p.
- LITVÁN GYÖRGY: Az elnémult hagyomány. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 380–385. p.
 György Péter *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés 1956–1989-ben*. (Bp. Magvető, 2000) c. könyvéről.
- A Nyugat-Magyarországi Egyetem emlékkötete az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségsorozatról*. Szerk. Tóth Mariann. Sopron, Nyugat-Magyarországi Egyetem, 2008. 183 p.
- PIRITYI SÁNDOR: '56 évfordulóján az évfordulóról. Nemzetközi sajtóképek. *Valóság*, 51. évf. 2008. 1. sz. 78–91. p.
- POMOGÁTS BÉLA: *Számadás az ünnepről. Írások az ötvenhatos forradalom félszázados évfordulójára*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2007. 261 p.
- RADNÓTI SÁNDOR: A sokaság drámája. Megjegyzések Papp András és Térey János színművéhez, kitekintéssel és visszatekintéssel. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 351–370. p.

RÉV ISTVÁN: Mivégre az archívum? *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 24. sz. június 13. 15. p.

A Nagy Imre-per hanganyagának lejátszása az Open Society Archivumban. Válasz Varga Lászlónak [Könyörgöm, (ne) nyúljunk le Nagy Imrét. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 23. sz. június 6. 16. p.]

RIPP ZOLTÁN: Problémák, hiányok és nézetkülönbségek 1956 történetírásában. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 38–47. p.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Munkások és munkásnők '56-os megéléstörténetei. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 388–404. p.

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Sem 56-ban, sem 89-ben nem jutott igazán szóhoz a jobboldal. [Riporter] Simon Zoltán. *Népszava*, 2007. 256. sz. nov. 3–4. 8. p.

VAJDA JÚLIA: 1956 – ahogy azt a soá túlélői elbeszélik. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 371–387. p.

VARGA LÁSZLÓ: Könyörgöm, (ne) nyúljunk le Nagy Imrét. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 23. sz. június 6. 16. p.

A Nagy Imre-per hangyaga.

VÁSÁRHELYI MÁRIA: 1956. In uő: *Csalóka emlékezet. A 20. század magyar történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony, Kalligram, 2007. 129–140. p.

VIII. PORTRÉK

BIBÓ ISTVÁN

LITVÁN GYÖRGY: Bibó István 1956-ban. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 372–379. p.

VAJDA MIHÁLY: Aktuális-e még Bibó István? *Mozgó Világ*, 31. évf. 2007. 2. sz. 3–8. p.

Elhangzott a Parlamentben, 2007. december 16-án, a Táncsics Alapítvány és a Bibó Társaság *Érték és felelősség* sorozatában, a *Kortársunk, Bibó István* című konferencián.

BATKA FERENC

KOVÁCS BÁLINT: Egy (majdnem) elfelejtett 1956-os forradalmi lelkészáldozat: Batka Ferenc, 1929–1956. *Confessio*, 31. évf. 2007. 2. sz. 58–66. p.

IVÁN KOVÁCS LÁSZLÓ

EÖRSI LÁSZLÓ–FILEP TIBOR: „*Jogot akartam mindenkinek*”. *Iván Kovács László emlékkönyv*. Bp. Gold Book, 2007. 179 p.

KÁDÁR JÁNOS

BERECZ JÁNOS: Kádár élt... „Aki nincs ellenünk...” 1. rész. Bp. Duna, 2008. 235 p.

LITVÁN GYÖRGY: Kádár János és a megtorlás. In uő: *Maradjunk a tényeknél. Történeti-politikai írások*. Vál. és szerk. Gál Éva, Kende Péter. Bp. 1956-os Intézet, 2008. 302–307. p.

NAGY ATTILA

KIS JÓZSEF: Forradalmárból szocialista képviselő. Nagy Attila közéleti szereplésének rövid története. *Új Holnap*, 51. évf. 2006. 5–6. sz. 15–23. p.

NAGY IMRE

MÉRAY TIBOR: *Imre bácsi. Nagy Imre közéről és a messzeségből*. Pécs, Alexandra, 2008. 194 p.

SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Несколько штрихов к портрету Имре Надя. *Вопросы истории*, 2008. No. 2. 90–98. p.

Néhány vonás Nagy Imre portréjához.

SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Образ Имре Надя 50-летней петроспективе: мифы и реальность. *Неприкосновенный запас*, 2007. No. 6. 223–238. p.

Nagy Imre arcképe 50 év távlatából: mítosz és valóság.

TÓTH ILONA

EÖRSI LÁSZLÓ: Szegény Jobbágyi Gábor nem nyugodhat. *Beszélő*, Ú. f. 3. f. 13. évf. 2008. 4. sz. 128–132. p.

Válasz Jobbágyi Gábor „Legyen vége, végre vége már...” (*Beszélő*, 3. f. 13. évf. 2008. 3. sz. 129–131. p.) c. cikkére.

JOBBÁGYI GÁBOR: „Legyen vége, végre vége már...” *Beszélő*, 3. f. 13. évf. 2008. 3. sz. 129–131. p.

Vita Eörsi Lászlóval. („Ott, akkor és úgy...” *Beszélő*, 3. f. 12. évf. 2007. 10. sz. 71–80. p.)

IX. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

CSIKÓS GYÖRGY–MOLNÁR JÓZSEF: *Az államügyész! Soha nem feledhető idők főszereplője. Kibelyezett tárgyalás az ötvenes években a Gyűjtőfogházban.* Balatonvilágos, Zepetnek, 2006. 163 p.

„És most a tények, tények kellenek”. Hont Ferenc: Napló, 1956. Sajtó alá rend. és jegyzetekkel ell. Csiszár Mirella. In: *Színház és politika. Színház-történeti tanulmányok, 1949–1989.* Szerk. Gajdó Tamás. Bp. Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, 2007. 169–223. p.

1956. január 3.–1957. február 26.

KESZTHELYI LAJOS: 1956 a Központi Fizikai Kutatóintézetben. *Magyar Tudomány*, 168. évf. 2007. 10. sz. 1336–1340. p.

MIZSEI BÉLA: 1956. október 23. – A börtönben. – A tárgyalásom. – A halálbüntetésem. – Amikor a vasmunkás talpalni tanítja az ügyvédet. – Szabadulásom. In uő: *Életpályám.* Bp. Kossuth, 2006. 134–216. p.

OROSZ LÁSZLÓ: Az én 1956-om. *Forrás*, 39. évf. 2007. 10. sz. 37–46. p.

SÁNDOR LÁSZLÓ, N.: Anti-hősként '56-ban Miskolcon. *Új Holnap*, 51. évf. 2006. 5–6. sz.

UNGVÁRY RUDOLF: Az én ötvenhatom. *Új Holnap*, 51. évf. 2006. 5–6. sz. 24–28. p.

X. ISMERTETÉSEK

1956. *The Hungarian revolution and war for independence.* Ed. Lee Congdon, Béla K. Király and Károly Nagy. Boulder, Social Science Monographs – Highland Lakes, Atlantic Research and Publications, 2006. XIII, 956 (War and society in East Central Europe. Vol. 40.)

ROMSICS IGNÁC: 1956: The Hungarian revolution and war of independence. *Magyar Tudomány*, 168. [167.] évf. 4. sz. 531–532. p.

1956 utóélete Ausztriában, Európában. *A meneküléstől az integrációig.* „Kufstein IX.” tanácskozás Felsőpulyán 2006. szeptember 9–10-én. Szerk. Böröndi Lajos. Wien, Sodalitas, 2007. 265 p.

FILEP TIBOR: A magyar emigráció és 1956. *Hitel*, 20. évf. 2007. 10. sz. 120–125. p.

Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. Főszerk., bev. Stefano Bottoni. Csíkszereda, Pro-Print, 430 p.

LÉNÁRT ANDRÁS: Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 110–118. p.

50 év. 1956–2006. Szerk. Balla Bálint, Szöllősy Pál. Basel – Bp. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2006. 356 p.

BORBÁNDI GYULA: Szabadság és igazság – 1956-ról egy fél évszázad után. *Hitel*, 20. évf. 2007. 10. sz. 116–120. p.

FILEP TIBOR: A magyar emigráció és 1956. *Hitel*, 20. évf. 2007. 10. sz. 120–125. p.

'56 az ötvenegyediken. *Kritikai szemle a magyar forradalom fél évszázados évfordulójára megjelent művekből*. Szerk. Rainer M. János, Topits Judit.

<http://www.rev.hu/reviews>

SIPOS BALÁZS: '56 az ötvenegyediken. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 164–168. p.

'56 izzó ősze volt... *Pillanatképek a forradalom napjairól. – It was the ferwent autumn of '56. Snapshots on the days of the uprising*. Vál., jegyz., bev. Csiffáry Gabriella. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2006. 151 p.

STANDEISKY ÉVA: Kaleidoszkóp ötvenhatról. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 157–163. p.

ÁVH, politika, 1956. *Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Szerk. Okváth Imre. Bp. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2007. 282 p. (Közelmúltunk hagyatéka.)

KRAHULCSÁN ZSOLT: Forradalom előtt – szabadságharc után. *Hitel*, 20. évf. 2007. 10. sz. 125–128. p.

BÖGRE ZSUZSANNA: *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Budapest, Ráció, 2006. 252 p.

KÖRÖSI ZSUZSANNA: Női emlékek a forradalomról és a megtorlásról. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 118–124. p.

Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom az egykorú nemzetközi sajtóban. Válogatás. Szerk. Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet, 2006. 395 p.

SZAJDA SZILÁRD: Az 1956-os forradalom nemzetközi sajtója. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 139–153. p.

DALOS, GYÖRGY: 1956. *Der Aufstand in Ungarn*. München, C. H. Beck, 2006. 245 p.

KELLER MÁRKUS: Másoknak magunkról – az 1956-os forradalom németül. *Aetas*, 22. évf. 2007. 2. sz. 227–230. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: *1956 mártírjai. 225 kivégzett felkelő. Budapest a forradalomban.*

Szentpétery Tibor fotói. Bp. Rubicon-Ház, 2006. 212 p.

GALÁNTHA GERGELY: 1956 képei. Hogyan látták „ők”, és hogyan láttuk „mi”? *Élet és Irodalom*. 51. évf. 2007. 44. sz. okt. 31. 27. p.

TURCSÁNYI SÁNDOR: Isten árvái. Eörsi László újabb munkái '56-ról. *Magyar Narancs*, 19. évf. 2007. 45. sz. nov. 8. 37. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: *A pesti srácok*. Bp. Stencil Kulturális Alapítvány, 2006. 287 p.

GALÁNTHA GERGELY: 1956 képei. Hogyan látták „ők”, és hogyan láttuk „mi”? *Élet és Irodalom*. 51. évf. 2007. 44. sz. okt. 31. 27. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: „Ellenféherkönyv”. *1956 képei a Budapest Főváros Levéltárában.*

Bp. Magánkiadás, 1956. 44 p.

GALÁNTHA GERGELY: 1956 képei. Hogyan látták „ők”, és hogyan láttuk „mi”? *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 44. sz. okt. 31. 27. p.

TURCSÁNYI SÁNDOR: Isten árvái. Eörsi László újabb munkái '56-ról. *Magyar Narancs*, 19. évf. 2007. 45. sz. nov. 8. 37. p.

Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok. Szerk.

Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2007. 418 p.

BIHARI PÉTER: Ötvenhatról 2007-ben. *Élet és Irodalom*, 51. évf. 2007. 49. sz. dec. 7. 26. p.

FARKAS, ANDRÉ: *Budapest 1956. La tragédie telle que je l'ai vue et vécue*. Paris, Tallandier, 2006. 352 p. (Contemporain.)

GRANDSENNE, FLORENCE: Budapest 1956. La tragédie telle que je l'ai vue et vécue. *Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 85–88. p.

A forradalom emlékezete. Személyes történelem. Az Oral History Archívum interjúi alapján összeáll. Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna, Keller Márkus. Előszó Kozák Gyula. Bp. 1956-os Intézet, 2006. 374 p.

BÖGRE ZSUZSANNA: Személyes történelem. *Aetas*, 22. évf. 2007. 2. sz. 224–226. p.

GATI, CHARLES: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Bp. Osiris Kiadó, 2006. 254 p.

VIDA ISTVÁN: Charles Gati: Vesztett illúziók. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 88–95. p.

GIRAUD, HENRI CHRISTIAN: *Le printemps en octobre. Une histoire de la révolution hongroise.* Monaco, Rocher, 2006. 814 p.

RIGOULOT, PIERRE: *Le printemps en octobre. Une histoire de la révolution hongroise. Histoire et Liberté* (Nanterre), No. 28. 2006. 85–88. p.

HALMESVIRTA, ANNSI–NYSSÖNEN, HEINO: *Unkarin kansannousu 1956.* Helsinki – Juva, WSOY, 2006. 288 p.

NAGY VINCE RÓBERT: *A múlt, amely nem akar múlttá válni. Klió*, 16. évf. 2007. 1. sz. 46–48. p.

ILLYÉS BENJÁMIN: *Soproni diákok voltunk...* Bev. Faragó Sándor. Sopron, Nyugat-Magyarországi Egyetem, 2006. 175 p.

BARTHA DÉNES: *Soproni diákok voltunk...* *Soproni Szemle*, 61. évf. 2007. 1. sz.

KENDE PÉTER: *Eltékozolt forradalom?* Bp. Új Mandátum, 2006. 237 p.

SIPOS LEVENTE: *Kende Péter: Eltékozolt forradalom? Múltunk*, 52. évf. 2007. 95–103. p.

KISS RÉKA–KISS SÁNDOR, M.: *A csalogány elszállt. Tóth Ilona tragikum.* Bp. Kairosz, 2007. 501 p.

EÖRSI LÁSZLÓ: „Ott, akkor és úgy...” *Beszélő*, 3. f. 12. évf. 2007. 10. sz. 71–80. p.

KORDA, MICHAEL: *Utazás a forradalomba. Személyes emlékeim az 1956-os magyar forradalomról.* Bp. Vince, 2006. 189 p.

SZAKOLCZAI ATTILA: *Téblábolás Budapesten. Beszélő*, 3. f. 12. évf. 2007. 7–8. sz. 83–88. p.

A magyar forradalom és a hispán világ, 1956. Szerk. Anderle Ádám. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hispanisztika Tanszék, 2007. 173 p.

SZAJDA SZLÁRD: *Az 1956-os forradalom nemzetközi sajtója. Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 139–153. p.

„*Megy a rendszer, jön a rendszer, majd megbolondul az ember...*” ’56 röplaphumora. Összeáll., jegyz. Horváth Julianna. Bp. Napvilág, 2006. 112 p.

KŐRÖSI ZSUZSANNA: *Humor a röplapokon. Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 136–139. p.

MOLNÁR JÓZSEF: *A Szabad Európa Rádió a forradalom napjaiban. Részlet a szerző életrajzából.* Bp. Püski, 2006. 101 p.

FILEP TIBOR: A magyar emigráció és 1956. *Hitel*, 20. évf. 2007. 10. sz. 120–125. p.

NAGY IMRE: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések, 1956–1957.* Felelős szerk. Vida István. Előszó Kende Péter. Bp. Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, 2006. 447 p. + CD mell.

HAJDU TIBOR: Nagy Imre snagovi elmélkedései. *Magyar Tudomány*, 168. [167.] évf. 2007. 4. sz. 529–531. p.

SZÁSZ ZOLTÁN: Snagov. Az '56-os királydráma második felvonása. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 103–110. p.

OLINK, HANS: *Harcban az igazsággal, 1956. Az amszterdami hideg polgárbáború.* Budapest, 1956-os Intézet, 2006. 157 p.

RÁCZ JÁNOS: Van lokálpatrióta '56? *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 127–131. p.

A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 1956-os gyűjteményeinek repertórium. A fondismertetőt és a repertóriumot kész. Horváth Julianna. 3. bőv., átd. kiad. Budapest, Napvilág, 2006. 237 p. (A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár kiadványai.)

EÖRSI LÁSZLÓ: A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 1956-os gyűjteményeinek repertórium.

Levéltári Szemle, 57. évf. 2007. 4. sz. 42–45. p.

POPIN, VLADIMIR: *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében.* Újvidék, Forum, 2006. 251 p.

SZAJDA SZILÁRD: Az 1956-os forradalom nemzetközi sajtója. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 139–153. p.

RÉVÉSZ BÉLA: *Szerkesztőség a Gát utcában. Nemzeti Híradó, 1957–1958.* Budapest, Ráday Könyvesház, 2006. 215 p.

SZABÓ JULIET: Levélújság a Gát utcából, 1957. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 154–157. p.

Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989. Szerk. Gajdó Tamás. Bp. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2007. 358 p.

STANDEISKY ÉVA: Politikafüggő színház. *Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 131–136. p.

Tanulmányok és emlékmozaiok az 56-os forradalomról. Szerk. Szabó A. Ferenc. Bp. Zrínyi Miklós Hadtudományi Alapítvány, 2007. 268 p.

BÓDI STEFÁNIA: *Tanulmányok és emlékmozaiok az 56-os forradalomról. Valóság*, 51. évf. 2008. 5. sz. 110–114. p.

Vác, '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. Forrásgyűjtemény. 1–2. köt. Közread. Böör László, Gyarmati György, Horváth M. Ferenc. Vác, Vác Város Levéltára, 2006. 562, 563–1177. p.

TAKÁCS TIBOR: *Századok*, 142. évf. 2008. 1. sz. 260–264. p.

ZEKE LÁSZLÓ: *Nem mondhattam el senkinek... Vallomás 1956-ról.* Szerk., jegyz., bev. Filep Tibor. Előszó Mervó Zoltán. Debrecen, Órváros Debrecen Közalapítvány, [2006]. 105 p.

VALUCH TIBOR: *Egy debreceni munkás az 1956-os forradalomban. Múltunk*, 52. évf. 2007. 4. sz. 124–127. p.

Összeállította Győri László

a sorozat 5. része

1. rész Magyarországon 1937-ben, Zalában találtak először ipari mennyiségű, kitermelhető kőolajat. A hazai szénhidrogénipart a második világháború előestéjén a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) alapozza meg. A zalai olajmezőkön befektetett tőkével, a korszerű technológiával és az amerikai szakemberek irányításával új iparágat, vállalatszervezést, munkakultúrát és életformát honosítanak meg Magyarországon.
2. rész A második világháború éveiben német, a háborút követően szovjet befolyás alá kerül a magyar olajipar. 1948-ban koncepciósszerűen készítik elő az amerikai érdekeltségű MAORT államosítását. A kommunisták gazdasági hatalomátvételének egyik leghírhedtebb akciója nagy nyilvánosság előtt zajlik, a bírósági tárgyalást a rádió is közvetíti. A per fővádoltját, Papp Simont első fokon halálra, később életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik.
3. rész Az Alföldön a második világháború éveiben a Magyar–Német Ás ványolajipari Rt. (MANÁT) végez kutatófúrásokat – sikertelenül. A front közeledtével a németek elhagyják a területet. Az alföldi kutatások 1945 után szovjet

- irányítással sem tudnak komoly eredményt felmutatni. A politikai vezetők szabotázst gyanítanak, és perbe fogják, súlyos börtönbüntetésre ítélik Angyal Ferenc bányamérnököt és társait. A perek hosszú időre megfélemlítik az olajosokat, a zalaiak bénultságát a nagylengyeli olaj megtalálása kezdi feloldani.
4. rész Az erőltetett iparosítás jegyében felfuttatott nagylengyeli olajmező elvizesedése ismét szabotázs gyanúját kelti. Az Állami Ellenőrzés Minisztériuma 1956 őszére gyűjti össze egy újabb büntetőeljárás „bizonyítékait”. A letartóztatásokat és a pert a forradalom kitörése hiúsítja meg. A forradalom alatt mindössze néhány hétig szünetel az olajtermelés, a megtorlásból mégsem maradnak ki az olajosok. 1957-ben tizennégyen kerülnek a vádlottak padjára „a szocialista államrend megdöntésére tett kísérlet és szabotázs” vádjával. Összesen közel százévnnyi börtönbüntetést szabnak ki rájuk.
5. rész Az 1957-es év új fejezetet nyit Magyarország és a hazai kőolajipar történetében. A politikai vezetők a szénhidrogénipar fejlesztésétől remélik a krónikus energiahiány megoldását. A szakemberek új eljárásokkal sikeresen növelik a zalai mezők termelését. Nagy erőket összpontosítanak az alföldi kutatásokra, ahol két évtized kudarcai után be is köszöntenek a várva várt sikerek: Pusztaföldváron, Battonyán, Hajdúszoboszlón túlnyomórészt gázt találnak, 1960-tól virágzásnak indul a hazai földgázipar.
6. rész A hatvanas évek alföldi kutatásainak sikere nagy reményekre jogosít, de az ország energiaszükségletének növekedése jóval meghaladja a hazai források bővülését. A KGST tagországai a szovjet kőolajért versengenek. Az első távvezetéken érkező nyersanyag feldolgozására új finomító épül Százhalombattán. A dél-alföldi kutatások újabb eredménye a kiskunsági kőolaj- és földgázlelőhelyek feltárása. A zalai mezőket már csak másodlagos és harmadlagos eljárásokkal lehet – egyre csökkenő mértékben – termeltetni.
7. rész 1965 szenzációja az algyői kőolaj- és földgázmező feltárása. Magyarország legnagyobb szénhidrogénkészletére bukkannak, amely néhány év múlva tovább bővül a Szeged alatt húzódó telepekkel. A hazai kőolaj- és földgáztermelés csúcspontját a dél-alföldi régió teljesítményének húsz éven át tartó felívelése jelenti. A korabeli tájékoztatás „szűkszavúsága” következtében minderről igen keveset tud az ország. Az iparág jelenlétére egy-egy kitörés hívja fel a figyelmet.
8. rész Az egész világot megrengető 1973-as olajárrobbanást követő válságra az Egyesült Államok és Nyugat-Európa azonnali energiakorlátozásokkal reagál, a szocialista táborban azonban a „begyűrűzés” feltartóztatásával próbálkoznak. Magyarország folytatja az energiaszerkezet korszerűsítése érdekében elindított energetikai és vegyipari beruházásokat. A KGST-tagországok megépítik az első gáztávvezetékot, nagy lendülettel folytatódik a hazai földgázprogram. A Kádár-korszakot az energiahiány fenyegető réme kíséri végig, amelyen a szénhidrogénipar fejlesztésével, a kőolaj- és földgázimport növelésével és az atomerőmű megépítésével sikerül úrrá lenni.

18074064-2-42

AZ 1986-OS INTÉZET KÖZALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA, A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓ 1%-ÁNAK FELJÁJÁNLÁSÁHOZ

AZ 10900011-00000007-24960114
SZÁMLASZÁMRA EGYÉNI ADOMÁNYOK FIZETHETŐK BE
AZ INTÉZET KUTATÓMUNKÁJÁNAK TÁMOGATÁSÁRA

3000 Ft

